

**КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ  
НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ  
ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

# **Між Бугом і Дніпром**

**Науково-краєзнавчий вісник  
Центральної України**

**Випуск II**

**Кіровоград  
Центрально-Українське видавництво  
2014**

**ББК 26.890 (4 УКР – 4 КІР)**  
**УДК 908 (477.65)**  
**М 58**

Рекомендовано до друку науково-методичною радою  
Державного архіву Кіровоградської області  
(протокол № 14 від 15 грудня 2014 року)

Рецензенти:

Н.І.Біденко, кандидат історичних наук, доцент (м.Кіровоград),  
Л.С.Тупчієнко, кандидат історичних наук, професор(м.Київ),  
М.П.Тупчієнко, кандидат історичних наук, доцент (м.Кіровоград).

**Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник**  
**М 58 Центральної України /Випуск II. – Кіровоград:**  
Центрально-Українське видавництво, 2014. – 358 с.  
**ISBN 978-966-130-063-6**

Випуск II видання вміщує матеріали обласної науково-практичної конференції «Центральна Україна у вирі Другої світової війни», присвяченої 70-й річниці визволення України від німецько-фашистських загарбників, що відбулася на базі Державного архіву Кіровоградської області 23 жовтня 2014 р., Збірник складається з чотирьох частин, присвячених, відповідно, перебігу воєнних подій на території області у 1941-1944 рр., питанням історії бойових дій на території районів Кіровоградщині, персоналіям військових діячів та військовослужбовців Радянської Армії, що брали безпосередню участь у бойових діях на території нашого краю, питанням німецької окупації області, боротьби з окупантами, окремим аспектам післявоєнної відбудови області.

**ББК 26.890 (4 УКР – 4 КІР)**  
**УДК 908 (477.65)**

**ISBN 978-966-130-063-6**

**Збірник « Між Бугом і Дніпром.  
Науково-краєзнавчий вісник  
Центральної України» зареєстровано  
Головним управлінням юстиції у  
Кіровоградській області як друкований  
засіб масової інформації  
(Свідоцтво від 02.12.14 серія КГ  
№842/418 Р)**

**Редакційна рада видання:**

**Бабенко О.О.**, директор Державного архіву Кіровоградської області, голова Кіровоградської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (головний редактор видання, голова редакційної ради )

**Бабенко О.А.**, керівник КУ «Кіровоградське обласне відділення Пошуково-видавничого агентства «Книга Пам'яті України»

**Білоус В.Б.**, к. філолог. н., провідний науковий співробітник Державного архіву Кіровоградської області

**Гребньова В.Т.**, к. філолог. н., доц., старший науковий співробітник Державного архіву Кіровоградської області (відповідальний секретар)

**Козир І.А.**, к.і.н., доц., проректор з науково-педагогічної роботи Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, заслужений працівник освіти України

**Колечкін В.П.**, к.і.н., провідний науковий співробітник Державного архіву Кіровоградської області

**Левченко Л.Л.**, д.і.н., доц., директор Державного архіву Миколаївської області

**Михида С.П.**, д. філолог. н., проф., зав. кафедрою зарубіжної літератури та компаративістики Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

**Орлик В.М.**, д.і.н., проф., зав. кафедрою гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету

**Панченко В.Є.**, д. філолог. н., проф., професор кафедри літературознавства Національного університету «Києво-Могиланська академія», заслужений діяч науки і техніки України

**Петренко І.Д.**, головний спеціаліст Державного архіву Кіровоградської області, заслужений працівник культури України

## ЗМІСТ

**Бабенко О.О.**

До 70 річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників (Замість передмови).....7

### Частина I

**Проблеми висвітлення військових подій на території Центральної України у 1941-1944 р. у радянській та сучасній історіографії**

**Колечкін В.П.**

Дещо про періодизацію визволення Кіровоградщини у січні 1944 р. ....16

**Шевченко Б.Л.**

Ще раз про хід і результати Кіровоградської наступальної операції (5-16 січня 1944 року) .....25

**Даценко В.В.**

Штрафники у боях на Кіровоградщині. Як це було... .....31

**Шевченко С.І.**

Висвітлення періоду завершення визволення Кіровоградщини (друга декада березня 1944) в «Історії міст і сіл України» .....46

**Проскурова С.В.**

Війна у пам'яті народу (за матеріалами етнографічних (соціально-педагогічних) практик студентів факультету історії та права КДПУ імені В. Винниченка 2008-2013 рр.).....50

**Плотницька А.В.**

Центральна Україна у вогні Другої світової (1941-1945 рр.).....74

### Частина II

**Хроніка бойових дій на території Кіровоградщини**

**Чорний О.В.**

Участь 66-ї гвардійської стрілецької дивізії у форсуванні Дніпра у жовтні 1943 року.....82

<i>Резнік В.В., к.політичних н.</i>	<b>Сергєєв В.Ю.</b>
<i>Ткаченко Т.О., директор Кіровоградського художнього музею, віце-президент ІКОМ України.</i>	Бойові дії підрозділів 4-ї гвардійської армії Степового фронту на території Новогеоргіївського району Кіровоградської області під час битви за Дніпро (жовтень-грудень 1943 р.) .....93
<i>Філоретова Л.М., к.і.н.,доц., декан факультету історії та права роботи Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка</i>	<b>Маруценко В.Г.</b>
<b>Редакційна колегія випуску:</b>	Перше визволення Долинського району від гітлерівських загарбників під час жовтневого наступу 1943 року на Кіровоградсько-Криворізькому напрямку.....103
<i>Бабенко О.О. (голова, головний редактор)</i>	<b>Балацький Л.Ю.</b>
<i>Білоус В.Б., к. філолог. н.,</i>	Про особливості визволення Олександрійського району восени-взимку 1943 р. ....112
<i>Гончарова Т.В., начальник відділу археографії та використання документів ДАКО</i>	<b>Постриган В.В.</b>
<i>Гребньова В.Т., к. філолог. н., доц.</i>	Бойові дії на території Онуфріївського району Кіровоградської області у 1941 і 1943 рр. ....119
<i>Колечкін В.П., к.і.н. (відповідальний секретар)</i>	<b>Черкас С.С.</b>
<i>Маренець Л.В., заступник директора – головний зберігач фондів ДАКО</i>	Визволення Новгородківщини від німецько-фашистських загарбників.....127
<i>Митрофаненко Ю.С., к.і.н., ст. викладач обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. В.Сухомлинського</i>	<b>Скирда І.Д.</b>
<i>Чорний О.В., к.і.н., доц., заст. завідувача кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка</i>	«Канни на Дніпрі» .....140
<i>Янчуков С.М. (відповідальний редактор)</i>	
	<b>Частина III</b>
	<b>Персоналії командирів та бійців Радянської Армії, які брали участь у бойових діях на Кіровоградщині</b>
	<b>Філоретова Л.М.</b>
	Олексій Семенович Жадов – почесний громадянин міста Кіровограда.....150
	<b>Сірченко А.Ю.</b>
	Почесний громадянин Кіровограда — Павло Олексійович Ротмістров.....160
	<b>Кравчук Ю.</b>
	Почесний громадянин Кіровограда Конєв Іван Степанович .....165
	<b>Романько І.І.</b>
	Двічі Герой Радянського Союзу Т.Я.Бегельдінов (видатний військовий льотчик, учасник визволення Кіровоградщини) .....169
	<b>Даценко В.В.</b>
	Загинув смертю героя за Україну, прощаючись з Іспанією.....177

	<p><b>Стоян А.М.</b> Доля, позначена війною (Герой Радянського Союзу Обедняк М.І.) .....184</p> <p><b>Біденко Н.І.</b> Уродженці Добровеличківського району у Великій Вітчизняній війні.....193</p> <p><b>Шаповал Т.М.</b> Довічна слава всім (долі мешканців Петрівського району часів Великої Вітчизняної) .....207</p> <p><b>Кудінова В.М.</b> У війни людське обличчя (персоналії відомих військових діячів періоду Великої Вітчизняної війни, що брали участь у бойових діях на території Центральної України) .....214</p> <p style="text-align: center;"><b>Частина IV</b> <b>Пам'ятаємо...(окупаційний режим та рух опору у Кіровоградській області, післявоєнна відбудова краю)</b></p> <p><i><b>Розділ 1. Окупаційний режим на Кіровоградщині 1941-1944 рр.</b></i></p> <p><b>Гребень В.В.</b> Деякі про нацистський окупаційний режим на теренах Кіровоградщині у часи Другої світової війни.....224</p> <p><b>Ільніцький В.С.</b> Друга світова війна в історії Новомиргорода .....231</p> <p><b>Іванова Л.Є.</b> Особливості окупаційного режиму в роки Другої світової війни на Кіровоградщині.....236</p> <p><b>Зарудня С.В.</b> Окупаційний режим на Новомиргородщині 1941-1944 рр. ....241</p> <p><b>Колісніченко С.В.</b> Станція Помічна в умовах нацистського окупаційного режиму (1941-1944 рр.).....249</p> <p><b>Комірний О.І.</b> Гайворонщина під німецько-румунською окупацією (серпень 1941-го – середина березня 1944 рр.).....258</p>
--	--

	<p><b>Панасенко О.В.</b> Сторінки історії німецької окупації Кіровоградщини 1941-1944 рр. Концтабір на станції Адабаш.....264</p> <p><b>Порхун І.Г.</b> Окупаційний режим на території Новоукраїнського району 1941-1944 рр. ....272</p> <p><b>Розділ 2. Рух опору</b></p> <p><b>Костинюк Н.І.</b> Рух опору та національно-визвольний рух на окупованих територіях України у 1941-1944 рр. Участь мешканців села Бандурове у діяльності партизанського загону «Буревісник» .....282</p> <p><b>Калініна В.І.</b> Партизанський рух Знам'янщини у роки Великої Вітчизняної війни.....288</p> <p><b>Пістрюга С.В.</b> Партизанський рух на Долинщині .....297</p> <p><b>Шкирай Л.С.</b> Ілля Данилович Діброва — наш земляк, командир партизанського з'єднання ім. Ворошилова (участь жителів Захарівки у підпільному та партизанському русі).....307</p> <p><b>Пилипишин В.О., Хмара С.М., Шепель Ф.О.</b> Осип Безпалко - керівник патріотичного підпілля на Кіровоградщині у роки гітлерівської окупації.....315</p> <p><b>Плотніков Є.В.</b> Пострадянська історіографія діяльності ОУН-УПА на Кіровоградщині .....322</p> <p><b>Розділ 3. Після фашистської окупації</b></p> <p><b>Петренко І.Д.</b> Про деякі аспекти поведінки тилкових підрозділів радянської армії та військ НКВС на звільнених від нацистів територіях Кіровоградської області.....330</p> <p><b>Юрченко О.Г.</b> Відродження Кіровоградщини у післяокупаційний період .....342</p>
--	---

Олег Бабенко\*

## До 70 річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників (Замість передмови)

У радянський час цей день ніколи не був днем відпочинку. На це свято ніколи не проводили військові паради. Лише в історичних календарях цей день був згаданий як День визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників: 28 жовтня 1944 р. війська 4-го Українського фронту під командуванням генерала І.Є.Петрова зайняли м.Чоп, завершивши Східно-Карпатську наступальну операцію – останній радянський наступ на українській території. Визволення Закарпаття відкривало шлях до Угорщини та Чехословаччини і далі до Центральної Європи, самого лігва гітлерівського націонал-соціалізму. І лише в незалежній Україні встановилася традиція щороку 28 жовтня з вдячністю згадувати тих, хто поліг, визволяючи від нацистських окупантів й колаборантів українську землю, і тих, хто, пройшовши фронтовими дорогами, повернувся додому, щоб підняти рідний край з руїн, – безсмертних воїнів-визволителів.

За спиною стомлених солдатів був важкий шлях довжиною 1300 км із сходу на захід: зруйновані міста та села; розорені ворогом, який відступав, і бойовими діями промислові підприємства, колгоспи, радгоспи МТС; жахливі картини загибелі мирних мешканців – випадкових жертв світової бійні, а також сотні тіл закатованих німцями та їх посіпаками радянських і не лише (!) патріотів, поспіхом закопаних у ровах, яругах та вибалках. За кожен крок по українській землі було щедро заплачено кров'ю самих визволителів та їхніх ворогів – солдатів армії, що зібралися зі всієї Європи, встановлювати

---

\* *Бабенко Олег Олександрович, директор Державного архіву Кіровоградської області, голова Кіровоградської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, член Національної спілки письменників України, почесний краєзнавець України, лауреат обласних премій – краєзнавчої імені В.Ястребова та літературної імені Є.Маланюка.*

новий порядок, який мав забезпечити життєвий простір, сите життя і мільйони робочих рук «расово чужого елемента» для обслуговування потреб гітлерівських «надлюдей» і забаганок «наднадлюдей» з нацистського керівництва.

Заради визволення України Червона Армія й Українська Повстанська Армія заплатили життям та здоров'ям понад 3,5 млн. вояків, що були вбиті, пропали безвісти, померли від поранень та хвороб. Більше мільйона військовослужбовців втратили німці, австрійці, мадяри, румуни, словаки, що входили до складу ворожої армії. Братські могили і визволителів, і окупантів накреслили лінію просування війни. Багатьох безіменних вояків ворогуючих армій просто закопували в окопах та траншеях. Перепоховання і пошук триває і дотепер.

Війна щедро засіяла українські поля мінами й снарядами, які небезпечним відлунням минулого подекуди й до сьогодні зберігають свою смертельну силу, розбитою технікою та зброєю.

Економічні втрати УРСР сягали 285 млрд. крб. прямих збитків і 1,2 трлн. крб. разом з витратами на військові дії і втратами від припинення виробництва.

Понад 3,9 млн. мирних мешканців загинули, понад 2,2 млн. осіб примусово вивезені на роботи до Німеччини, 10 млн. осіб залишилися без житла.

Окупанти зруйнували 714 міст і селищ міського типу України і 28 тис. сіл (250 з них спалено разом з мешканцями), 16,5 тис. (81%) промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, майже 33 тис. колгоспів і радгоспів.

У наказі Верховного Головнокомандування Червоної Армії № 220 від 7 листопада 1944 р. наголошувалося: *«У ході боїв Червона Армія нагнала німецько-фашистських загарбників зі всієї території Радянської України та Білорусії, Карело-Фінської, Молдавської, Естонської, Латвійської і Литовської радянських республік. Скинуто трирічний фашистський гніт на тимчасово загарбаних німцями землях наших братських радянських республік. Червона Армія повернула свободу десяткам мільйонів радянських людей. Радянський державний кордон, віроломно порушений гітлерівськими полчищами 22 червня 1941 року, відновлений на всій протяжності від Чорного до Баренцевого моря».*

У післявоєнний час радянська преса, раз за разом повертаючись до теми Перемоги і визволення України як складової частини переможної ходи радянського народу, найчастіше робила наголос на стражданнях народу під час окупації, подвигах радянських воїнів,



організаторських талантах радянських воєначальників. Проте, все це мало лише підкреслити, головним чином, геніальне керівництво військовими діями та тиловим життям з боку Комуністичної партії і її геніального вождя товариша І.В.Сталіна.

Коли помер Сталін і був «розвінчаний» культ його особи, головним авторитетом в недавній воєнній історії був «визнаний» М.С.Хрущов, який не тільки сидів у теплому кабінеті, але й виконував обов'язки члена Військової Ради декількох фронтів, що бачили поразки і перемоги у тому числі і в Україні.

Згодом слава «головного переможця» перейшла до колишнього начальника політичного управління 18-ї армії Л.І.Брежнєва, коли той став генеральним секретарем ЦК КПРС і навіть маршалом Радянського Союзу й чотири рази Героєм Радянського Союзу – за вчасно неоцінені виняткові заслуги під час війни.

Велика Перемога, як прапор, що здійнявся ввись завдяки мільйонам піднятих рук, майоріла над Радянським Союзом непохитним символом переваг радянського ладу над капіталістичним оточенням. Навіть коли впав Радянський Союз, Перемога, а значить і її складова – визволення України залишилися як священний фетиш, якому мали поклонятися всі, хто прийшов до влади. Для багатьох можновладців України 9 травня перетворювався на певний ритуал паломництва до місць увічнення Пам'яті святої Матері-Перемоги, питтям «фронткових» 100 грамів з фронтовиками або часто й без них, роздаванням подарунків колишнім фронтовикам або ж тим, хто мав хоч якесь відношення до війни. Будь-яка спроба змінити усталений порядок наштовхувалася на підозріле ставлення ветеранських організацій та частини суспільства: «А чи не бандерівець?».

Отже, Свято перетворилося на щорічний ритуал, але як зазначав китайський філософ Лао-цзи: «У ритуалі знаходиться початок смуту».

Щорічне повторення одних і тих слів про масовий героїзм радянського народу, мужність воїнів-визволителів, страшні роки і жертви німецької окупації були прямим продовженням радянських ідеологем, які вже давно вмерли у свідомості народу та й самих керманічів країни. У країні активно проходив перегляд стереотипів. Певний час здавалося, що настав вільний обмін думками, пошук оптимальних історичних концепцій, які зможуть пояснити чому Червона Армія програла перший етап війни. У зв'язку з цим питанням поставало інше: як взагалі радянські війська перемогли найпотужнішу і найкраще налагоджену військову машину світу – гітлерівський Вермахт?

Проте перегляд старих стереотипів якось дуже швидко призвів до появи і поступової пропаганди нових стереотипів – про принципову непереможність німецької армії, невинуватість жертв з боку радянського народу взагалі і українців зокрема. Адже тоталітарні державні машини однаково гнобили український народ. Тому українці, виходить, не переможці, а жертви війни – вони опинилися на лінії протистояння двох тоталітарних систем – нацистської та комуністичної і жорстоко експлуатувалися ними, а радянською ще й використовувалися як гарматне м'ясо. Які ж можуть бути українські герої з радянського боку, якщо це окупаційна влада? І якщо І.Кожедуб, І.Черняхівський, І.Архипенко, Д.Лавриненко і ще більш ніж 2000 Героїв Радянського Союзу – неукраїнські герої, то де ж шукати суто українських?

Частина істориків дуже швидко знайшла вихід із ситуації, звернувши увагу на діяльність Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії. Ось вам герої, які не боролися ні за Совіти, ні за німців, а мріяли про незалежну Українську державу, били і тих, і тих окупантів. Співробітничали з німцями? Тимчасово. Служили у каральних підрозділах? Так усі служили – і росіяни, і калмики, і представники народів Кавказу, і навіть темношкірі служили у СС. Тож заспіваємо повстанських пісень на знак появи нової історико-культурної парадигми!..

На фоні досить креативної, простої, бадьорої, примітивної, емоційної, нової повстанської «фішки» старечі камлання про Перемогу здавалися нудними і зарозумілими. Особливо в очах молоді. Ветерани війни з кожним роком старішали і поступово йшли у небуття. Усе менше ставало тих, хто міг згадати війну такою, якою вони була. З певних причин менш досяжними стали документальні джерела з історії війни. І правда про війну розпалася на дві неправди – «чорну» і «білу».

Перша наголошувала на злочинності радянської системи, невинуватих жертвах, гнобленні українства, розповсюджувала міфи про бажання Сталіна взагалі знищити українців (бодай і німецькими руками), виселити, русифікувати. Міфологеми ці фактично були створені гебельсівською пропагандою під час різних етапів перебігу війни для того, щоб примусити українців працювати сумлінніше на користь Німеччини, вступати до лав колаборації і навіть не думати про боротьбу проти нових хазяїв, навіть не намагатися розпізнати ту сумну долю, яку готували для українців – і східних, і західних – у надрах Головного управління імперської безпеки (РСХА). Саме ці міфи були підхоплені частиною інтелектуалів, як проста альтернатива старим

ідеологемам, настільки проста, що навіть не вимагала особливих розумових зусиль, достатньо було просто поміняти місцями «полюси».

І чи надовго ці міфи залишалися б просто міфами, якби не примусова депортація кримських татар і оприлюднення спільного наказу, підписаного Лаврентієм Берією та Георгієм Жуковим про депортацію українців?!

Друга, «біла», міфологія продовжувала повторювати радянські стереотипи про героїчні подвиги радянського народу, бойове братерство народів СРСР, повну перевагу радянської армії над німецько-фашистськими окупантами, 100% підлеглість українських націоналістів німецькій окупаційній владі. Навіть гірше: ця міфологія поступово деградувала до культу особи Сталіна. Мабуть, іншого способу протиставити щось культу Бандери, а в окремих випадках і культу Гітлера, у стрімко деградуючого в культурному та освітньому рівні суспільства не знайшлося.

Отже, історична наука знову виявилася безпорадною. Вона знову не змогла дати адекватні відповіді на запитання часу, пішла у служки до ідеології. Стала одним із знарядь тих, хто розподіляє, аби володарювати.

Проте нічого не минає надаремно – у кожній монеті завжди є дві сторони. І нові відповіді породжують нові питання.

Одним з питань, що виникають при розгляді нових ідеологем є: а чи варто було взагалі перемагати сили європейської агресії? Може дійсно краще було б, як наголошував 3-й пункт бандерівського Акту проголошення Української Держави від 30 червня 1941 р., *«тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великою Німеччиною, що під проводом свого Вождя Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі і світі та допомагає Українському Народові визволитися з під московської окупації»?*

Але ж потім були і Бабин Яр, і трагедія Корюківки...

Дійсно, як свідчать дослідження сучасних українських істориків, а зокрема і кіровоградських краєзнавців, німецький «новий порядок» під час окупації фактично так і не почали будувати. «Новий порядок» полягав насамперед у максимальному онімеченні українських територій, пристосуванню її «до потреб німецької людини».

Відповідно до нацистської утопії, викладеної у Генеральному плані «Ост», протягом 30 років після закінчення війни з території Польщі, Чехії та СРСР до Західного Сибіру потрібно було виселити 31 млн. осіб за расовою ознакою. На їхнє місце потрібно було б переселити трохи більше 4,5 млн німців та народів, які б годилися для онімечення. Проте і в цьому випадку для багатьох українців

залишалася певна шпарина. Для того, щоб на першому етапі зекономити імперські кошти для підготовчих робіт, потрібно було використовувати «народно-чужу робочу силу», у тому числі військовополонених, полонених з цивільного населення, ввести для окупованої території загальну трудову повинність замість військової. Загалом для обслуговування німецьких інтересів потрібно було залишити на територіях німецької колонізації 14 мільйонів поляків, прибалтів, чехів, білорусів, росіян та українців. Вони повинні були виконувати некваліфіковані роботи на будівництві німецьких міст і сіл, змінювати природні умови, аби вони стали придатними для існування німецької людини. Отже, дехто з українців мав певний шанс пристосуватися навіть до «німецької мрії».

Навіть якщо врахувати, що 27 квітня 1942 р. завідуючий расово-політичним відділом східного міністерства доктор Ерхард Ветцель підкорегував цифри, ситуація не виглядала безнадійною. Він вважав, що виселити 31 млн. осіб недостатньо. Для того, щоб на 8 млн. німців припадало 14 млн. представників ненімецьких народів потрібно буде виселити до Сибіру аж 46-51 млн. осіб. Окрім того, він вважав можливим залучити до колонізації расово-придатний матеріал з народів Польщі, Чехії та СРСР аби прискорити процес. До таких відносилося до 50% естонців і латишів, 15% литовців, частина чеських народностей. Виселенню до Сибіру підлягали 65% західних українців, 75 % білорусів, частка східних українців та росіян, придатна до онімечення була значно меншою. Але ж решта могла не просто залишитися на місці, а просто влитися до «вищої раси панів».

Та й не знали про ці плани нічого ні українці, ні інші народи. Тим більше, що сам Гітлер 16 липня 1941 р. говорив на одній з нарад нацистського керівництва: *«Тепер важливим є, аби ми не розкривали своїх цілей перед усім світом... Головне, аби ми самі знали чого хочемо. Мотивування наших дій повинно, таким чином, виходити з тактичних міркувань. ...Отже, ми знову будемо підкреслювати, що ми змушені були зайняти район, навести у ньому лад і встановити безпеку. Ми були змушені в інтересах населення піклуватися про спокій, харчування, шляхи сполучення і т.п. Звідси і виходить наше регулювання. Таким чином, не повинно бути розпізнано, що справа стосується остаточного врегулювання. Всі необхідні заходи – розстріли, виселення і т.п., ми, незважаючи на це, здійснюємо і будемо здійснювати».*

Окупаційні порядки до того ж у дечому були більш м'яким, ніж більшовицькі. Норми утримання худоби були досить пристойними – можна було тримати коня, корову, свиней, овець, займатися

птахівництвом. Грошові податки були не більшими, ніж за радянських часів. Оплата праці колгоспникам та службовцям здійснювалася вчасно, хоча і робота була іноді досить важкою. З села зняли необхідність кормити місто – все заготовлене централізовано йшло на потреби Німеччини та її армії. У зв'язку з руйнуванням системи МТС завдання громадським дворам не були більш обтяжливими від радянських. Працювали заводи, медичні та санітарні заклади та осередки культури.

У суспільному житті було ще легше – були скасовані вибори, право уособлювала одна людина – німецький комісар, шеф управи, староста, поліцай. Не потрібна ні «зайва» освіта, ні знання навіть елементарних законів – за тебе все вирішує окупаційна адміністрація. Освіта не більше середньої, елементарну медичну допомогу можна отримати, домовившись з лікарем або фельдшером. Що іще потрібно для простого існування?

Байдуже, що поступово розбігається і гине від голоду міське населення, якому не знайшлося робочих місць. В окупованому Києві із 850 тис. мешканців на 1943 залишилося лише 150-180 тис., а у Харкові за перший рік війни померло від голоду та хвороб близько 100 тис. людей. Байдуже, що найплюгавіший поліцай може тебе заарештувати за найменшою підозрою або намовою, а то й пристрелити без суду і слідства. Та й не тільки за твій косий погляд, але навіть за те, що твій сусід у чомусь провинився, за те, що десь поряд пройшли партизани, про яких ти не доніс, через те, що просто не знав. Живи, працюй, тримай язика за зубами. Вчасно донось про підозрілих людей, не лізь, куди не просять – і ти зможеш прогодувати себе, сім'ю, ще й відкладеш щось «на чорний день». Дійсно, якщо жити просто одним днем, якщо ти готовий визнати себе «унтерменшем», робочою худобою, то такий порядок тебе влаштує.

На щастя серед громадян Радянського Союзу, у тому числі і українців знайшлося достатньо тих, хто пам'ятав, що таке бути людиною і що таке людська гідність, а також тих, хто готовий був захищати своє право бути людиною зі зброєю в руках. І не просто захищати, а робити це з честю. Недаремно українці були другими після росіян за кількісними показниками героїв, але першими за якісними. Іван Черняхівський вважався одним із кращих радянських генералів. Іван Кожедуб став кращим винищувачем не тільки Радянського Союзу, але й усієї антигітлерівської коаліції. Танкіст Дмитро Лавриненко, який у найважчому 1941 р. знищив за півроку 54 німецьких танки, залишився кращим до кінця війни. Саме у цьому і полягає «людський» зміст Перемоги, який вже майже не розгледіти за

димами ідеологічних баталій. Зміст простий і досяжний кожному, хто хоче мати право називатися Людиною.

Перемога – не тільки змагання за те, хто у кого знищить більше людей, танків, літаків, гармат. Героїзм – це насамперед піднесення над власними слабкостями, свідомо або азартна жертва заради того, щоб ворогу було погано від посягання на твоє майно, особисті та суспільні цінності, рідну землю. Не лише у тому полягає перемога, що хтось виставить свій прапорець на ворожому штабі.

Перемога полягає у захисті свого права мати таке життя, якого ти заслуговуєш саме як людська істота, особистість, громадянин і патріот своєї Батьківщини від будь-якого ворога, що відмовляє тобі у цьому природному праві незалежно від матеріальних мотивів та ідеологічних міркувань.

#### **Джерела та література:**

1. Даценко В.В. Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945). Історико-публіцистичний нарис. – Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2009. – 304 с.
2. Карель П. Восточный фронт. Книга II. Выжженная земля 1943-1944. – М.: Эксмо, 2008. – 560 с.
3. Коваль М.А.. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939-1945) – К. , Видавничий дім «Альтернативи», 1999, – 336 с.
4. Петренко І.Д. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині (1941-1944 рр.) – Кіровоград: Центрально-українське видавництво, 2014 – 554 с.

## **Частина I**

# **ПРОБЛЕМИ ВИСВІТЛЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ПОДІЙ НА ТЕРИТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ У 1941-1944 рр. У РАДЯНСЬКІЙ ТА СУЧАСНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ**

Вадим Колєчкін\*

## Дещо про періодизацію визволення Кіровоградщини у січні 1944 р.

У радянський час існувала усталена періодизація війни. Уся війна була розподілена на три періоди – період невдач та поразок 1941-1942 рр., період докорінного зламу у перебігу війни протягом 1943 р. та переможний третій період 1944-1945 рр. У часи перегляду історичних стереотипів 1990-2000-х рр. переоцінці були піддані насамперед події першого періоду війни, як найбільше замовчувані і перекручені у радянській історіографії. Рідше за матеріалом для «розвінчування» радянської історіографії зверталися до другого періоду війни. Останній же, переможний період Великої Вітчизняної війни, взагалі майже не цікавить істориків, бо у ньому і так начебто все зрозуміло – перемогли, та й перемогли. У крайньому випадку акцент зміщувався з перебігу бойових дій на страждання мирного населення, солдат ворожих армії, позастатутні дії бійців і командирів Червоної Армії. Оцінка перебігу бойових дій фактично залишалася незмінною. Тому історичне висвітлення саме подій 1944-1945 рр. і досі повне суперечностей.

Не виняток і історія визволення Кіровоградщини. Якщо уважно передивитися історію Кіровоградської наступальної операції, то виявиться, що всі автори, які писали історію цієї наступальної операції однаково датують початок наступу – 5 січня. А от датою завершення операції частина істориків визначає 10 січня, а частина – 16 січня. Зокрема у 8-му томі колективного твору «История второй мировой войны», виданому у 1977 р., а також у енциклопедії «Великая Отечественная война. 1941-1945.» 1985 р. видання, мемуарах командуючого 2-м Українським фронтом І.С.Конєва закінчення операції відносять до 10 січня. Те саме сказано про закінчення операції

---

\* *Колєчкін Вадим Петрович, провідний науковий співробітник відділу археографії та використання документів Державного архіву Кіровоградської області, кандидат історичних наук*



у книзі І.Мощанського, надрукованій московським видавництвом «Віче» у 2011 р.

У той же час у таких виданнях як 6-томна «История Великой Отечественной войны», 4-й том якої побачив світ у 1962 р., або сучасне інтернет-видання [ru.wikipedia.org](http://ru.wikipedia.org) закінчення Кіровоградської наступальної операції датують 16 січня 1944 р. У цей день 5-а танкова армія була перекинута на ділянку 53-ї армії, намагаючись розвинути прорив у напрямку Христинівки (район Умані), але послаблені у боях радянські війська не змогли просунутись уперед і були перенацілені на підготовку Корсунь-Шевченківської операції.

Вирішити невеличку, але досить цікаву проблему з допомогою наукової або мемуарної літератури не вдається – автори дотримуються тієї або іншої версії, не пояснюючи причин вибору. Отже, для того, щоб вирішити завдання потрібно розглянути перебіг січневих боїв на Кіровоградщині послідовно, із залученням достовірних джерел.

Насамперед, слід зазначити, що радянське Верховне Головнокомандування ставило спільне завдання обом Українським фронтам – 1-му генерала армії Ватутіна та 2-му генерала армії Конєва. Спільною метою обох фронтів було с.Христинівка у районі Вінниці. Саме там радянські війська повинні були замкнути кільце оточення навколо 8-ї польової та 1-ї танкової армій німців. Паралельно 2-й Український фронт мав вийти через Кіровоград до Південного Бугу у районі Первомайська. Таким чином, визволення Кіровограда було не головним, а проміжним завданням фронту Конєва.

5 січня 1944 р. 2-й Український фронт під командуванням генерала армії І.С.Конєва розпочав Кіровоградську наступальну операцію. Незважаючи на не зовсім вдалий початок наступу, завдяки вмілому використанню резервів радянським військам вдалося прорвати німецьку оборону і до 7 січня завершити оперативне оточення 3-ї та 14-ї танкових, 10-ї мотопіхотної та 376-ї піхотної дивізій у м. Кіровограді. 7 січня о 17.30 командир 3-ї ТД генерал Байерлейн віддав наказ про прорив на Володимирівку. У цей же день штаб 47-го армійського корпусу був евакуйований до Паліївки. Після невдалих спроб 3-ї танкової дивізії та танкової дивізії СС «Гроссдойчланд» прорвати кільце оточення ззовні, решта німецьких військ у ніч з 9 на 10 січня вирвалися з кільця у район західніше Грузького і там відновила лінію оборони. Німецькі частини, що застрягли у районі Лелеківки та Злодійської балки були знищені. Радянські танкові з'єднання намагалися розвивати прорив, але були зупинені і зав'язли у танкових сутичках у районі Новгородки 10-11 січня 1944р. У цей же день потрапили в критичне становище

29-ий танковий корпус і 110-а Знам'янська танкова бригада. Лінія фронту стабілізувалася в 20-30 км західніше Кіровограда на рубежі: на схід від Смілої – західніше Кіровограда – північніше Новгородки.

Проте, ще 7 січня 1944 р. командування фронту уточнило завдання своїм військам. 53-тя армія повинна була наступати у напрямку Новомиргорода, 5-а гв.армія – на Велику Виску, 5-а гв.танкова армія – на Новоукраїнку, 7-а гв.армія — на Рівне через Федорівку.

Особливе завдання в рамках планованого наступу отримав 8-й механізований корпус. Він повинен був зранку 8 січня розвивати наступ на Грузьке з метою виходу до району Малої Виски і, захопивши цей районний центр, ударом з заходу та південного заходу оволодіти Новомиргородом і Златополем. Одночасно корпус мав відволікти увагу німецького командування від блокованого угруповання і вивести з ладу важливий залізничний вузол і аеродром у Малій Висці. Виконати завдання командування корпусу вирішило шляхом рейдової операції.

Рейдова група, якою командував заступник командира корпусу полковник М. Крічман у ніч з 9 на 10 січня 1944 р. розпочала рейд по тилах німецьких військ. 20 танків та САУ із 350 піхотинцями, користуючись снігопадом та гніздовим характером оборони німців, просочилися крізь лінію фронту через розриви в обороні противника, розгромили гарнізон с. Мар'янівка, штаб 47-го німецького корпусу у селі Паліївка, знищили кілька складів, автоколонну, багато техніки та військового майна на залізничній станції Мала Виска. Танковий загін 116-ї бригади атакував аеродром, на якому було знищено до 40 літаків. Проте, невдовзі танкісти наштовхнулися на артилерійський вогонь, втратили три танки і зупинили наступ. Одночасно радянські війська у самій Малій Висці перерізували залізницю і зупинили подальше просування.

Вранці бійців 8-го МК атакувала німецька авіація, а згодом – німецькі війська. 10 січня радянська рейдова група під тиском німецької мотопіхоти почала відступати в напрямку лінії фронту, залишивши заслін в с. Паліївка. У ніч з 12 на 13 січня 1944 р. залишки 8-го мехкорпусу вийшли з оточення і зосередилися в районі с. Катеринівка, де здали решту танків іншим частинам танкової армії. Після цього корпус був відведений до тилу для доукомплектування.

Саме така картина вимальовується при вивченні досліджень та мемуарів, присвячених Кіровоградській наступальній операції. Фактично з поля зору дослідників випав період з 12-24 січня 1944 р. Традиційно вважається, що весь цей час 2-й Український готувався до

Корсунь-Шевченківської операції, що почалася 25 січня. Проте, у 2003 р. під час роботи над кандидатською дисертацією у документах Центрального архіву Міністерства оборони Російської федерації автор цієї розвідки несподівано віднайшов відомості про Новоукраїнську операцію 15-19 січня 1944 р., яка не згадується у жодній літературі, присвяченій визволенню Кіровограда.

Згідно з інформацією, яка подається у звіті про бойову діяльність 5-ї повітряної та щоденним зведенням 5-ї гвардійської танкової армії за січень-місяць 1944 після визволення Кіровограда 2-й Український фронт розпочав підготовку до нової наступальної операції. Вона мала на меті знищити новоукраїнське угруповання німців і подальшого просування до Первомайська. Правофлангова 53-я армія повинна була пробиватися назустріч військам 1-го Українського до Христинівки. З 12 по 14 січня 1944 р. радянські війська готувалися до наступу, накопичуючи резерви та боєзапас.

Із звітів 5-ї ПА можна зробити висновок про місця зосередження радянських та німецьких угруповань. Так, 12 січня 1-й бомбардувальний авіакорпус завдав ударів по району Благодатного. Винищувачі 12-14 січня прикривали зосередження радянських угруповань у районах Обознівка, Грузьке, Новопавлівка, Кіровоград, Диміне, Живі Води, Соясирка, Миколаївка, Благодатне, Андріївка, Карлівка, Федорівка, Губівка, Новгородка, Червоний Яр, Зарудний Байрак.

Також вони проводили повітряну розвідку військ противника у наступних населених пунктах: Кривий Ріг, Шевченко, Бобринець, Рівне, Новоукраїнка, Федорівка, Велика Виска, Мала Виска, Арсеніївка, Новомиргород, Панчеве.

312-та НБАД у ніч з 12 січня на 13 січня вела нічну розвідку шляхів Бобринець — Рівне, Вишняківка — Рівне та населених пунктів: Новоукраїнка, Бобринець, Рівне, Велика Виска, Вишняківка, і бомбардувала залізничні станції Новоукраїнка та Помічна.

15 січня 1944 війська 53-ї А, 5-ї та 7-ї гвардійських армій, підтримані танковими корпусами 5-ї гвардійської танкової армії розпочали наступ у загальному напрямку на м. Новоукраїнка. Лінія фронту на той період проходила через с.Баландіно, Красносілка, вик. Перша Іванівка, Миронівка, вик. Володимирівка, вик. Олександрівка, Андріївка, Овсяниківка, Борородівка, Благодатне, вис. 182.3, вик. Карлівка, Аниска, Федорівка, Марівка, Сулова, вик. Юріївка, вик. Зелене, вик. хутір Шевченково, вик. Сасовка. Можливі резерви противника були розташовані у Володимирівці, Олександрівці, Овсяниківці, Ново-Олександрівці, Великій Висці.

5-та ПА 15. 1. 44 повинна була бомбардувати наступні райони: Ново-Олександрівка, ліс що 2 км західніше Благодатного, Велика Виска, Мар'янівка, Федорівка; придушити вогнища опору і резерви противника, а потім штурмовими ударами по живій силі та техніці противника; сприяти військам Жадова, Галаніна, Ротмістрова у прориві оборони противника і розвитку успіху загальному напрямку на Новоукраїнку. З цього повідомлення випливає також, що головні зусилля танкістів та авіаторів були спрямовані на підтримку прориву 5-ї гвардійської армії у напрямку Первомайська, підтримка 53-ї армії покладалася головним чином на артилерію та авіацію.

Авіаційна та артилерійська підготовка наступу розпочалася о 8.50. Дев'ятка Пе-2 поставили димову завісу на рубежі Веселівка–Компаніївка, одночасно штурмовики 1-го авіакорпусу виставили димові завіси на ділянках 5-а Іванівка–Федорівка, Кульпанка, ліс в 5 км західніше Кульпанки, Андріївка; Миколаївка–Олено-Косогорівка.

О 9.00-9.15 шість «дев'яток» Пе-2 1-го бомбардувального авіакорпусу ударили по місцях зосередження військ противника неподалік від Великої Виски, Благодатного та Новоолександрівки. Після бомбардувальників, о 9.50-10.40, 4 дев'ятки штурмовиків Іл-2 завдали удари по скупченню військ противника у районах: ліс західніше Андріївки-Олександрівка-Андріївка, ліс на північний схід від Андріївки-Овсяниківка. О 10.15-10.30 2 дев'ятки Пе-2 завдали бомбового удару по району Мар'янівка – Федорівка. Дії 1-го БАК забезпечували винищувачі, які супроводжували бомбардувальники до цілі і назад.

Після закінчення артилерійської та авіаційної підготовки в атаку пішли танки і піхота. Хоча використання танків для безпосередньої підтримки прориву вважалось на той час застарілим заходом, низький рівень підготовки значної кількості радянських піхотинців примушувало радянське командування піти на цей крок. З танкових корпусів 5-ї гвардійської танкової армії виділяли по 6-12 танків на стрілецьку дивізію. Після здійснення прориву танки поверталися до своїх частин і використовувалися для розвитку прориву. Слід відзначити, що танкові частини, які здійснюють разом з піхотою прорив оборони противника, або ж вводяться у прорив до його завершення найчастіше зазнають зайвих втрат, що послаблює силу з'єднання.

Артилерія у боях на Правобережній Україні мала постійні проблеми з підвезенням боєприпасів, тому забезпечення снарядами під час бойових дій не перевищувало 0,6-0,8 боєкомплекту при нормі

1,5-2 боєкомплекти на прорив оборони і 1 боєкомплект на підтримку розвитку прориву.

Зазначимо, що німці не могли створити суцільної лінії оборони через погодні умови та нестачу живої сили. Ключові пункти та вузли опору вони захищали вперто. 15-16 січня погода сприяла діям радянських пілотів. У той час німецька авіація не відзначалася особливою активністю – більшість бомбардувальних та штурмових підрозділів, що базувалися в Умані та Первомайську діяли проти 1-го Українського фронту, винищувачі та винищувачі-штурмовики діяли обережно, навіть не намагаючись захищати свої війська.

Протягом першого дня наступу групи штурмовиків 1-го авіакорпусу разом з танкістами «проштовхували» наземні підрозділи крізь оборону німців. Авіатори 4-го і 7-го винищувальних авіакорпусів у цей день прикривали радянські війська в районах 5-ї Іванівки, Андріївки, Володимирівки, вели повітряну розвідку перед фронтом наступаючих військ, корегували вогонь артилерії. Завдяки діям штурмовиків 1-го авіакорпусу радянські війська у перший день наступу оволоділи районом Благодатне — Іванівка.

16 січня, прагнучи розвинути прорив, командування 5-ї ПА знову залучило до бойових дій бомбардувальники 1-го БАК. У супроводі винищувачів пікірувальники завдали ударів по Великій та Малій Висці, Павлівці, Мар'янівці. Радянські війська впритул наблизилися до Новомиргорода та Малої Виски, але ввечері 16.01.1944 їх просування було зупинене контратаками німців. Командування фронту перегрупувало 5-ту гвард. ТА на ділянку 53-ї армії, але і в цьому напрямку радянські війська просунулися не змогли.

17 січня радянська авіація активізувала свої дії, сподіваючись на досягнення наземними військами рішучого успіху в прориві німецької оборони. Частини 1-го БАК групами по 9-18 Пе-2 у супроводі винищувачів протягом дня бомбардували німецькі війська у районах Андріївка, Кульпанка, висота 229,6, залізничних станцій Мала Виска, Шевченкове з метою завадити підвозу бойової техніки та боєприпасів німецьким військам, а також маючи на меті зірвати планомірний відступ німців. У ніч на 18 січня до бойових дій була знову залучена 312-а НБАД, яка завдала ударів по німецьких військах та залізничних станціях Новоукраїнка та Помічна.

Проте 18 січня значно погіршилися погодні умови над радянськими аеродромами. Хмарність знизилася до 100-300 м, майже постійно лив дощ або у повітрі висіла мряка, видимість по горизонту стала меншою, ніж 500 м, почалися різкі коливання температури. Саме тому 18 і 19 січня 1-й бомбардувальний та 7-й винищувальний

корпуси, а також нічні бомбардувальники 312-ї дивізії бойові вильоти не виконували. Лише 4-й винищувальний авіакорпус патрулював у районах Олександрівка, Андріївка, Велика Виска, Овсяниківка, Олексіївка, Володимирівка, П'ятихатка, відбиваючи масовані нальоти німецьких бомбардувальників, і здійснював повітряну розвідку в інтересах командування фронту. Штурмовики діяли над полем бою та ближніми тилами німців окремими парами та одиночними екіпажами, здійснюючи вільний пошук цілей та розвідку. У цілому протягом наступальної операції радянська авіація здійснила 2026 бойових літако-вильотів, заявивши про значну кількість виведених з ладу німецьких броньованих машин, автомашин, артилерійських та зенітних гармат, 1230 вбитих німецьких вояків.

Зниженням активності радянської авіації скористалися німці. Із 17 січня німецькі бомбардувальники групами по 10-30 літаків безперервно атакували бойові порядки танкових корпусів. Активізувалися німецькі винищувачі, які намагалися пробити бомбардувальникам та штурмовикам шлях до радянських військ через радянські повітряні патрулі. Активно діяли німецькі штурмовики, які атакували позиції радянської артилерії та піхоти, полювали за автомашинами та возами на автошляхах. У результаті невдалого наступу та бомбово-штурмових ударів німецької авіації у 7-му механізованому та 5-му гвардійському танковому корпусах не залишилося боездатних танків. Не маючи змоги продовжити наступ, частини 5-ї гв. ТА вийшли з бою. У боях тільки за один Олександрівський район загинуло більше 5000 радянських солдат та офіцерів.

Невдача операції була наслідком переоцінки радянським командуванням своїх сил. Зазначимо, що під час Новоукраїнської операції було завершено звільнення Кіровоградського району області, повністю звільнено Олександрівський район і розпочато звільнення Маловисківського району. Проте завдання фронту були більш масштабними. Війська 2-го Українського фактично вели наступ по напрямках, що розходяться на захід і на північний захід. Великі втрати, яких зазнав фронт під час майже безперервного осінньо-зимового наступу, зробили радянські війська неспроможними виконати ці завдання, незважаючи на постійну мобілізацію чоловіків призовного віку армійськими комісіями (більше 38 тис. осіб), а від 10 грудня 1943 р. – військовими комісаріатами.

Таким чином, уже під час Новоукраїнської операції радянське командування розпочало підготовку операції по оточенню та знищенню німецьких військ у Миронівсько-Звенигородському виступі

(Корсунь-Шевченківська операція). Так, 20-й танковий корпус, який фактично не брав участі у Новоукраїнській операції, а перебував у резерві, ремонтуючи наявні танки, вже 18 січня отримав наказ зосередитися на Смілянсько-Шполянському напрямку у районі с.Федвар. 29-й та 18-й танкові корпуси, у яких залишалися достатньо велика кількість боєздатних танків та САУ — відповідно 77 і 62 – у цей же день отримали наказ покинути позиції у районі Овсяниківки та до 22 січня повністю перебазуватися на північ від Кіровограда на Смілянсько-Шполянський напрямок.

Таким чином, спираючись на достовірні та авторитетні джерела, ми можемо уточнити хронологічні рамки наступальних операцій на Кіровоградщині. З одного боку, операція з визволення самого міста, безумовно, закінчилася 10-11 січня 1944 р. Події 12-19 січня можна розглядати як окрему фронтову операцію – Новоукраїнську. З іншого боку, можна розглядати обидві наступальні операції у контексті виконання загального завдання Ставки – просування до Південного Бугу і оточення німецьких військ в «Умансько-Черкаському виступі». У цьому випадку Кіровоградська і Новоукраїнська операції розглядаються як дві фази одного наступу, який тривав з 5 по 19 січня 1944 р. і закінчився частковою перемогою під Кіровоградом і загальною невдачею. Останнє, мабуть, і спонукало І.С.Конєва, а за ним і інших мемуаристів та істориків взагалі не згадувати бої за Олександрівку та Новоукраїнку як окрему наступальну операцію.

На додаток можна сказати, що такі випадки не поодинокі. Так, у радянській історіографії дуже рідко згадується січневий 1944 р. наступ на Нікопольському плацдармі, невдалі наступальні операції та німецькі контрудари квітня-травня 1944 р. у Молдавії, які проходили з великими втратами радянської сторони. Можна було б і далі продовжувати робити вигляд, що цього не було, рухаючись по накатаній схемі висвітлення переможних років війни. Але пам'ять про героїв та жертви війни не має бути вибірковою – усі, хто поклав хоч краплину крові та поту на вітар загальної перемоги, мають право бути згаданими тими, хто має право на гідне життя завдяки цій перемозі.

#### **Джерела та література:**

1. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации, ф. 5-й воздушной армии, оп.4999, д.94.
2. ЦАМО РФ, ф. 5-й гвардейской танковой армии, оп.4948, д.95
3. ЦАМО РФ, ф.240, оп.2799, д.193 (друкарська копія з фондів Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника, КН-1389 Д-185)

4. ЦАМО РФ, ф332, оп.4948, д.95 (друкарська копія з фондів Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника, К-17387)
5. ДАКО, ФП-429, оп.4, д.84
6. Мощанский И.Б. Освобождение Правобережной Украины. – М. : Вече, 2011 – 320 с. : ил.
7. История Второй мировой войны 1939-1945. Т.8. Крушение оборонительной стратегии фашистского блока / Гл.редактор Егоров Е.П. – М.: Военное издательство министерства обороны СССР, 1977 – 535 с.: ил.
8. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945. Т.4. Изгнание врага из пределов Советского Союза и начало освобождения народов Европы от фашистского ига./ Гл.редактор Минасян М.М. – М.: Военное издательство министерства обороны Союза ССР , 1962 – 739 с.: ил.
9. Карель П. Восточный фронт. Книга II. Выжженная земля 1943-1944 / Пер. О.Строгановой. – М.: Эксмо, 2008. – 560 с.: ил.



Борис Шевченко\*

## Ще раз про хід і результати Кіровоградської наступальної операції (5-16 січня 1944 року)

Історія є, напевно, найбільш суб'єктивною наукою. На адресу істориків узагалі, а істориків України зокрема, часто лунають звинувачення у тому, що вони постійно переписують історію наново. Мовляв, вони, безперечно, знають, а якщо й не знають, то здогадуються, як воно було насправді, але з міркувань якоїсь тимчасової користі чи у догоду політичній кон'юктурі спотворюють ті історичні факти, які давним-давно вже викладені і прийняті читачами.

До таких «переписувачів» історії, нехай лише місцевої, належу і я. Маю на це свої виправдання. По-перше, історія завжди приречена на переписування. Оскар Вайлд колись сказав, що «єдиний обов'язок, який ми маємо перед історією, це її переписувати». І не тому, що ми так хочемо, а тому, що так треба. Бо кожне нове покоління повинно мати власну історію. По-друге, лише з часом ми можемо отримати весь набір шматочків пазла, що ми називаємо нашими знаннями про ті чи ті історичні події. Це, відповідно, і спонукає істориків, змінювати їх інтерпретацію.

Ну згадайте хоча б, що ми донедавна знали про період нацистської окупації (1941-1944 рр.). Хіба ми могли собі уявити, що у цей час була сформована відносно чітка система органів влади, проводилися різні реформи, зокрема, земельна і грошова, працювали заклади освіти та культури, проводилися будівельні роботи чи операції з нерухомістю і т.д. і т.п. Все це ми маємо змогу дізнатися з архівних документів чи краще з останньої книги І.Д. Петренка [3], де ці всі документи перетворені у пристойну монографію. Але цього всього

---

\* *Шевченко Борис Леонідович*, завідувач науковою редакцією Комунальної установи «Кіровоградське обласне пошуково-видавниче агентство Книга «Пам'яті України».

могло б не бути, якби ми не зраджували принципу про недопустимість переписування історії, а продовжували вірити у те, що говорять про окупацію вже написані книги чи статті. Ми просто б жили у полоні якихось стереотипів і зовсім не здогадувалися, що окупація та й зрештою і вся остання світова війна була іншою.

Щось подібне можна сказати і про Кіровоградську наступальну операцію, проведену військами 2-го Українського фронту у січні 1944 року. Так склалося, що в літературі її історія розглядається, переважно на основі мемуарів Івана Степановича Конєва. У своїх «Записках командуючого фронтом» [2] він, як безпосередній керівник операції, виклав власне бачення тих подій, яке на багато років стало орієнтиром для дослідників.

Не применшуючи важливості й цінності спогадів командуючого 2-м Українським фронтом, відзначимо, що мемуари (не лише І.С. Конєва, а й інших воєначальників періоду війни) є досить суб'єктивним джерелом інформації. З одного боку, вони відображають особистий, а тому не завжди об'єктивний погляд автора на описувані події, а з іншого – мемуари у радянську епоху ретельно рецензувалися.

Звичайно, у фактологічному плані І.С. Конєв детально описав Кіровоградську операцію. Однак, коли читаєш його спогади, складається враження, що це була локальна операція, яка відбувалася незалежно від одночасних з нею наступальних операцій інших фронтів. Такий регіональний погляд з мемуарної літератури перекочував у наукові та науково-популярні публікації радянських дослідників, а вже звідтіля і до сучасних істориків та краєзнавців. Але, якщо звернути увагу на стратегію і зіставити перебіг наступальних операцій 1-го і 3-го Українських фронтів з Кіровоградською операцією 2-го Українського фронту, то можна знайти багато спільного. Це перший момент, який спонукав автора звернутися до зазначеної теми.

Другий момент менш приємний і стосується він результатів Кіровоградської наступальної операції. Згідно з офіційною версією операція була повністю успішною і завершеною. Головний аргумент простий – було звільнено місто Кіровоград. Відразу ж виникає щонайменше два запитання. Перше: ніхто не заперечує важливість звільнення 8 січня 1944 року Кіровограда, але, як відомо, сама операція тривала до 16 січня. Що ж тоді відбувалося після 8 січня? Друге запитання напрошується саме по собі. Бо якщо, звільнивши Кіровоград, війська 2-го Українського фронту успішно виконали поставлене перед ними Ставкою Верховного Головнокомандування (далі – СВГ) завдання, то виходить, що увесь фронт був націлений на

звільнення лише одного міста. Що виглядає, м'яко кажучи, неправдоподібно.

Таким чином, саме на ці, досить спірні моменти в історії Кіровоградської наступальної операції, ми і спробуємо дати відповідь у цій публікації.

Отже, у результаті грудневого наступу 1943 року війська 2-го Українського фронту прорвали оборону противника по річці Інгулець й наблизилися до Кіровограда. Згідно з директивою СВГ № 30262 від 9 грудня 1943 р. Військова рада 2-го Українського фронту розробила план нової наступальної операції: ударом у напрямку Казанки і Березнегуватого (нині населені пункти Миколаївської області) вийти у тил нікопольському угрупованню противника і взаємодіючи з 3-м і 4-м Українськими фронтами, його знищити [4, с. 244-245].

Як ми бачимо, на початок грудня 1943 р. 2-й Український фронт взагалі не мав наступати у кіровоградському напрямку, а повинен був кинути всі свої сили на знищення нікопольського ворожого угруповання. Однак ситуація, що склалася на кінець грудня 1943 року (була зумовлена, перш за все, успішним наступом 1-го Українського фронту, який у цей час вдало проводив Житомирсько-Бердичівську наступальну операцію) суттєво скоригувала плани СВГ. Нове завдання військам 2-го Українського фронту було визначено в директиві № 30272 СВГ від 29 грудня 1943 р.: *«В связи с успешным наступлением войск 1-го Украинского фронта Ставка Верховного Главнокомандования, во изменение директивы №30262 от 9.12.1943 г., приказывает:*

*1. 2-му Украинскому фронту, прочно удерживая занимаемый рубеж на своем левом крыле, не позднее 5 января 1944 г. возобновит наступление, нанося главный удар на Кировоград силами не менее четырех армий, из которых одна танковая.*

*2. Ближайшая задача – разбить кировоградскую группировку и занять Кировоград, охватывая его с севера и юга. В дальнейшем овладеть районом Ново-Украинка, Помошная и наступать на Первомайск с целью выхода на р. Южный Буг, где и закрепиться.*

*3. Одновременно нанести вспомогательный удар силами двух армий в об щем направлении Шпола, ст. Христиновка» [4, с.251].*

Ударом на Кіровоград та Первомайськ передбачалося розколоти німецький фронт на Правобережній Україні, що мало сприяти наступу, як 1-го, так і 3-го Українських фронтів. Допоміжний наступ двох армій 2-го Українського фронту на Шполу і Христинівку був спрямований назустріч військам 1-го Українського фронту, який проводячи Житомирсько-Бердичівську операцію, головний удар завдавав на

Вінницю, а допоміжні – на Рівне і Христинівку. У Христинівці війська обох Українських фронтів мали з'єднатися, оточивши таким чином угруповання німецьких військ в районі Канева, Сміли і Звенигородки.

Таким чином, якщо порівняти Житомирсько-Бердичівську та Кіровоградську фронтові наступальні операції, можна з упевненістю відзначити, що за тактичним задумом вони були подібні. Стратегічний план обох операцій передбачав нанесення основною частиною військ фронту головного удару та водночас виділення декількох армій для проведення допоміжного наступу. Через це ми схилиємося до твердження деяких сучасних українських і російських дослідників про те, що штучний розподіл задуманої як єдине ціле операції двох фронтів на самостійні фронтові операції є неправильним і пропонуємо називати її Житомирсько-Кіровоградською операцією 1-го та 2-го Українських фронтів.

Наступним важливим питанням в історії Кіровоградської наступальної операції є її результати.

По-перше, головним досягненням 12-денної операції було оволодіння радянськими військами важливим вузлом доріг – Кіровоградом.

По-друге, глибина просування військ 2-го Українського фронту (при відносно невисоких темпах наступу, в середньому 3-4 км на добу) склала 40-50 км.

По-третє, військам 2-го Українського фронту не вдалось розвинути удар на Первомайськ, який повинен був привести до розколу оборони 8-ї німецької армії (командуючий – генерал піхоти Отто Велер) і сприяти наступу 1-го та 3-го Українських фронтів та виходу їх на рубіж р. Південний Буг.

По-четверте, нереалізованим залишився задум оточення німецького угруповання на канівському виступі. Війська 1-го Українського фронту, розпочавши наступ 24 грудня 1943 р., на 12 січня 1944 р. просунулись уперед на 200 км та перехопили основні шляхи відходу канівського угруповання ворога. У свою чергу, війська 2-го Українського фронту не виконали поставлених завдань. Затримавшись у боях за Кіровоград вони станом на 14 січня перебували у 120 км від Умані та станції Христинівка. Це призвело до доволі серйозних негативних наслідків. Частина військ 1-го Українського фронту зазнала відчутних втрат, зокрема, у районі Звенигородки фактично до 20-х чисел січня 1944 р. в оточені перебували частини 136-ї, полк 167-ї стрілецьких дивізій та 6-та мотострілецька бригада.

У директиві СВГ № 220009 від 16 січня 1944 р. провина за невиконання завдань фронту покладалась безпосередньо на І.С.Конєва: *«В связи с обстановкой, сложившейся на левом крыле 1-го Украинского фронта, Ставка Верховного Главнокомандования придает исключительно важное значение решительному наступлению войск 2-го Украинского фронта...Между тем главная группировка войск фронта остается на месте. Ввод в бой 5 гв. ТА Ротмистрова результатов [на] сегодня не дал.*

*Все это Ставка относит к недостаточной организованности действий войск и отсутствию с Вашей стороны настойчивости и требовательности в выполнении как задач, поставленных Ставкой, так и Ваших собственных приказов.*

*Ставка обязывает Вас неукоснительно провести в жизнь директиву Ставки»*[4, с. 33].

Зазначимо, що у спогадах І.С. Конєва подана дещо інша інтерпретація завершення Кіровоградської операції: *«Поскольку поставленная цель была уже достигнута, а войска [...] очень устали, мною был отдан армиям приказ о переходе к обороне»* [2, с. 97].

Звичайно, на сьогодні не варто однозначно звинувачувати війська 2-го Українського фронту і його командуючого генерала армії І.С. Конєва, який був, безперечно, талановитим полководцем Великої Вітчизняної війни. Тим більше, що військам 2-го Українського фронту протистояла, хоча й дещо знекровлена, але все ж таки потужна німецька група армій «Південь», командуючим якої був генерал-фельдмаршал Ерїх фон Манштейн, за визначенням дослідників, «лучший оперативный ум» Вермахта. Манштейн одночасно із контрударами по військах 1-го Українського фронту здійснив заходи з локалізації наступу і військ 2-го Українського фронту, перекинувши в полосу наступу останнього три танкові дивізії (у тому числі й відому дивізію «Мертвая голова») та моторизовану дивізію «Великая Германия». Завдяки цим заходам Е. фон Манштейну вдалося зупинити війська І.С. Конєва у районі Кіровограда, не допустивши їх виходу до Умані і Христинівки, що призвело б до оточення канівського угруповання німецьких військ.

Як відомо, історія не терпить умовного способу, але ми все ж таки спробуємо пофантазувати і уявімо собі, що було б, якби війська 2-го Українського фронту виконали поставлене перед ними завдання. Напевно, не було б Корсунь-Шевченківської операції, яка в радянських дослідженнях оцінюється як «Сталінград на Дніпрі». Але, на жаль, на середину січня 1944 року наступальні можливості і 1-го і 2-го Українських фронтів були вичерпані, ударні угруповання

розпорошилися, між арміями виникли незайняті проміжки, закінчилися резерви. У цій ситуації СВГ дозволила фронтам перейти до оборонних дій. Німецькі війська тим часом продовжували утримувати виступ у районі Корсунь-Шевченківського. Однак, не дивлячись на це, у результаті бойових дій радянських військ виникли сприятливі умови для подальшого наступу. Попереду була знаменита Корсунь-Шевченківська наступальна операція, яка якщо й не була, у плані німецьких втрат, тим «Сталінградом на Дніпрі», все ж таки відіграла важливу роль у звільненні Кіровоградщини і території України в цілому.

Отже, за фактичними результатами дій радянських військ історики штучно поділили задуману як єдине ціле військову операцію 1-го та 2-го Українських фронтів на самостійні фронтові операції: Житомирсько-Бердичівську та Кіровоградську. Однак враховуючи їх стратегічну мету та перебіг, можна з упевненістю стверджувати, що це була спільна операція двох фронтів, яку, на наш погляд, цілком справедливо можна називати Житомирсько-Кіровоградською наступальною операцією і, головне, вважати її незавершеною.

#### **Джерела та література:**

1. Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. – К., 2010. – 150 с.
2. Конев И.С. Записки командующего фронтом. 1943-1945. – М., 1987. – 624 с.
3. Петренко І.Д. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941-1944 рр.– Кіровоград, 2014. – 554 с.
4. Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год. Т. 16 (5-3). – М., 1999. – 360 с.

**Василь Даценко\***

## **Штрафники у боях на Кіровоградщині. Як це було...**

Докопуючись до глибин історії Кіровоградщини періоду воєнного лихоліття 1941-1945 років, натрапив на військові аббревіатури ОШР та ОШБ. Відразу чомусь подумалось, що мова йде про окремі штурмові підрозділи, свого роду спецназ тодішньої Червоної Армії, які використовувалися для блокування і знищення ворожих дотів та дзотів, захоплення сильно укріплених опорних пунктів, особливо в умовах боїв у містах. Адже з осені 1943 по березень 1944 року Кіровоградщина була ареною запеклих боїв, у ході яких гітлерівці намагалися з допомогою заздалегідь підготовлених потужних укріплень стримати наступальний порив частин Червоної Армії. Проте, вчитуючись у скупі архівні дані, зрозумів, що мова йде про підрозділи штрафників.

У радянські часи про штрафників щось можна було довідатися хіба що з відомого радянського серіалу «Вічний поклик», де показано, як у штрафній роті пліч-о-пліч чомусь воювали син колчаківського полковника Зубова та колишній секретар райкому партії Кошкін, або з проникливої пісні Володимира Висоцького. У 1989 році на екрани вийшов мало оцінений глядачем кінофільм «Гу-га». Незважаючи на значні історичні помилки та численні кіноляпи, певні прогалини у правді про штрафників заповнив російський телесеріал «Штрафбат», який викликав шквал протестів з боку прихильників сталінської концепції історії радянсько-німецької війни.

Штрафні підрозділи у Червоній Армії створювалися відповідно до наказу Сталіна № 227 від 28 липня 1942 року, відомого як «Ні кроку назад!». Згідно з наказом, у межах того чи іншого фронту створювалися від одного до трьох штрафних батальйонів, куди у якості змінного складу направлялися середні і старші командири, що звинувачувалися у порушенні дисципліни, боягузстві або нестійкості. Їх ставили на найважчі ділянки фронту, щоб дати можливість

---

\* *Даценко Василь Всеволодович, член Національної спілки краєзнавців України*

спокутувати своєю кров'ю провину перед Батьківщиною. У штрафні батальйони направляли на термін від одного до трьох місяців осіб з середнього командного складу, або за наказом командира дивізії та вищих чинів, або за вироком військового трибуналу. Командирів батальйонів і полків до штрафбату направляли виключно за вироком військового трибуналу.

У межах армій також формувалося від п'яти до десяти штрафних рот, куди направляли рядовий і сержантський склад за ті ж провини перед Батьківщиною.

Наказом командуючого фронтом командирами до штрафних частин призначалися: найбільш хоробрі та вольові офіцери, політпрацівники. Вони були постійним складом штрафних підрозділів. Після завершення Курської битви у серпні 1943 року, коли перспектива перемоги над ворогом була вже не привидом, у радянських військах панував наступальний порив, внаслідок чого зменшилася кількість порушень, пов'язаних з дотриманням військової дисципліни, зокрема, виконанням наказів тощо. Навіть, якщо такі порушення і були, то командири не хотіли віддавати через них своїх підлеглих під трибунал.

Так сталося, що створені за наказом Сталіна штрафні батальйони наповнювати не було ким. Тому при визволенні зайнятих ворогом територій згадали про тих, хто був під час окупації у полоні, навіть тих, хто втік з полону, перейшовши лінію фронту і вже воював на фронті. А скільки було таких, які не зуміли перейти фронт і були звільнені Червоною Армією. У 1943 року були створені комісії з 3-х чоловік (так звані «трійки») «по перевірці офіцерів, що були в полоні», тому що терміново потрібно було кимось наповнювати створені штрафні батальйони. Офіцерів, які були в полоні, відкликали з підрозділів і направляли на ці комісії, які не розбираючись, чи здалися вони у полон, чи потрапили туди не по своїй волі, направляли до штрафбатів рядовими. До штрафбатів направляли і тих офіцерів, які не були в полоні, але знаходилися в оточенні і не зуміли перейти фронт самостійно.

До речі, в наказі № 227 про тих, що побували в полоні або в оточенні, нічого не говорилося, а тому, комісії керувалися наказом Ставки Верховного Головнокомандування від 16 серпня 1941 року № 270, який кваліфікував здачу в полон та й знаходження у полоні як зраду Батьківщині. За архівними даними, у сформованому під Курськом 11 травня 1943 року 8-у окремому штрафному батальйоні (ОШБ) серед 698 штрафників тільки 39 перебували за наказом вищого командування, 207 — за вироком військового трибуналу і ще 452 були



з тих, що потрапили у полон або оточення. Останні склали майже 65% – ось вони, виявляється, і були тоді основною силою штрафбату. У батальйоні налічувалося 69 чоловік постійного складу. Приблизно таким був і склад 15-го ОШБ у складі 2-го Українського фронту, війська якого під командуванням І.С.Конєва визволяли Кіровоградщину. До складу військ цього фронту також входили і окремі штрафні роти – 57-а, 64-а, 65-а, 66-а та 194-а, які в окремий штрафбат не входили, а додавались до інших стрілецьких полків.

Штрафні підрозділи були досить серйозною силою не лише тому, що воювали, незважаючи на втрати, куди важливішим був той вплив, який вони робили на бойовий дух звичайних армійських підрозділів. Над солдатами і офіцерами постійно висів «дамоклів меч» – потрапити до штрафного підрозділу. Потрапити туди означало опинитися на найважчій ділянці фронту. Адже в інші місця штрафників просто не посилали. Командарми і комдиви використовували штрафні батальйони і роти тоді, коли для організації нормальної бойової роботи – рекогносцировки, розвідки, організації взаємодії, артпідготовки і т. д. не було часу або звичайного бажання. За загибель штрафників з них ніхто не питав. У результаті виробився особливий, «штрафний» стиль бою, коли атака або контратака проводилася «з ходу» – без будь-якої попередньої підготовки. В умовах наступу перед штрафниками ставилися найважчі завдання:

- проведення розвідки боєм з метою виявлення вогневих точок, рубежів і розмежувальних ліній оборони противника;
- прорив ліній оборони ворога для оволодіння і утримання заданих рубежів, стратегічно важливих висот і плацдармів;
- штурм ліній оборони противника з метою здійснення відволікаючих маневрів, створення сприятливих умов для наступу частин Червоної Армії на інших напрямках;
- ведення постійних «турбуючих» позиційних боїв для сковування противника на певному напрямі;
- виконання бойових завдань у складі ар'єргарду для прикриття частин Червоної Армії при відході на раніше підготовлені позиції.

За найновішими даними, почерпнутими з виданого 2009 року у Москві довідника «Велика Вітчизняна без грифу секретності. Книга втрат», за час Великої Вітчизняної війни до штрафних батальйонів і рот тільки за рішенням суду було направлено 427910 чоловік, а всього через штрафні підрозділи пройшли майже 1,5 млн. чоловік, багато з яких по декілька разів.

Лейтенант Петро Амосов з посади командира взводу був розжалуваний в рядові і направлений у 15-й окремий штрафний

батальйон, особисто командуючим 2-м Українським фронтом, генералом армії Конєвим І.С. Це сталося через загибель начальника політвідділу 37-ої армії полковника Ємельянова.

У кінці жовтня 1943 року німці біля м. Кривий Ріг потіснили частини Червоної Армії і змусили їх відійти. Біля села Недайвода Криворізького району Амосов обладнав мінне поле (біля дороги поставив трофейні німецькі протитанкові міни з детонаторами натяжної дії). Отримавши неточні дані про розташування противника, полковник Ємельянов на «Віллісі» уночі проскочив мимо своїх і ледве не опинився на німецькій стороні, а тому потрапив під обстріл солдата, бійця взводу Амосова, і з'їхав на узбіччя, де автомобіль розірвало вибухом міни\*.

Тож у 15-й окремий штрафний батальйон Амосов був направлений так, що навіть командир його частини про це не відразу дізнався. У наказі йшлося: «За халатність...». У своїй частині Амосов повернув комсомольський квиток та інші документи. Нове посвідчення особи просто віддрукували на машинці. Настрій був тяжким, але, як потім виявилось, нічого, жити можна, і в ОШБ, і там люди, як люди – і жартують, і посумують. Прибув він в ОШБ напередодні нового 1944 року. Стояв батальйон, як йдеться в архівних документах, у районі Новгородки. У штрафбаті Амосов був наймолодшим.

Архівні матеріали свідчать, що уперше штрафники на Кіровоградщині пішли у бій 20 листопада 1943 року на території Петрівського району. Саме тоді, як писав у своїх спогадах маршал СРСР І.С.Конєв: «... у районі Кривого Рогу в долині річки Інгулець розгорнулася велика битва. Проте ворог, напоровшись на потужну підготовлену протитанкову оборону військ 37-ї, 7-ї гвардійської армій та протитанкового резерву фронту, зазнав тут великих втрат: за два дні боїв було підбито 150 німецьких танків. Наступ противника стих і був зупинений».

Про наші втрати Іван Степанович чомусь не написав. А були вони страшними. Згідно з даними обласної «Книги Пам'яті», у боях за

---

\* За даними ЦАМО РФ, начальник політвідділу 37-ї армії 2-го Українського фронту полковник Ємельянов Микола Васильович, 1901 року народження, уродженець м. Златоуст та агітатор політвідділу майор Комаров Іван Федотович, 1911 року народження, уродженець м. Кременчуг, зникли безвісти 30 жовтня 1943 року під час поїздки по військах у районі с. Недайвода під Кривим Рогом. Напевно, після вибуху потужної німецької протитанкової міни не знайшли навіть їх останків, про що повідомили командуючого фронтом – В.Д.

визволення Петрівського району, які тривали з кінця жовтня 1943 по середину березня 1944 року, загинуло 10306 радянських солдат і офіцерів. Лише за село Водяне цього району полягло 2520 воїнів Червоної Армії. Як вказано у довідці, складеній командиром 15-го ОШБ, тоді ще гвардії майором Рудиком, 20 листопада 1943 року біля Водяного загинуло 18 штрафників-бійців 1-ї стрілецької роти зазначеного батальйону у «колишніх» військових званнях від молодшого лейтенанта до майора.

З 17 по 22 грудня 1943 року біля села Сотницьке Новгородківського району на підступах до залізничної станції Куцівка вела запеклий бій 65-а окрема штрафна рота 7-ї гвардійської армії (командир гвардії капітан Міщенко), укомплектована, як видно з коротких особових даних її складу, засудженими за кримінальні злочини вихідцями з Сибіру та Далекого Сходу, а також призваними польовими військкоматами мешканцями нещодавно звільнених від ворога територій. Кіровоградців у тій роті ще не було. Із 100 осіб особового складу штрафної роти загинуло 73 бійці. Усі вони поховані у с. Сотницьке.

Із спогадів бійця 15-го ОШБ Петра Амосова: *«Перед боєм командир батальйону підполковник Рудик виголосив коротку промову: «Товариші\*, завтра ви отримаєте право знов повернути собі чесне ім'я. Ви повинні проявити майстерність, хоробрість і відвагу російських офіцерів. Ви самі командири, воювати умієте. Командувати вами не будемо». Виходить, повністю довіряв нам. Інші командири міркували так: ви спокутуєте провину, а чому повинні страждати ми? Я майже не пам'ятаю, щоб мені доводилося про щось питати або виконувати накази командирів. Вони, на жаль, часто були осторонь. Запам'ятав тільки командира батальйону\*\* . 5 січня 1944 року, 8 годин 10 хвилин. З нашого боку уранішній серпанок прорізав трасуючий снаряд, потім заговорили «Катюші» і вся артилерія фронту. Противник, що спочатку оторопів від несподіванки, почав відповідати. Штрафники знаходилися у 300 метрах перед переднім краєм. Лежали на снігу, лопаток не було. Я був другим номером ручного кулемета. Ще до атаки перший номер Микола Ричагов був поранений і поповз на перев'язку. Я залишився з кулеметом один. Коли дійшла черга до останнього диска, я,*

---

\* Зверніть увагу, бойовий офіцер звертався до засуджених не як вимагалось «громадяни штрафники», а по-людськи, назвавши їх товаришами – В.Д.

\*\* За даними ЦАМО РФ, командиром 15-го ОШБ був гвардії підполковник Рудик, начальником штабу гвардії майор Петенков – В.Д.

*перекинувши ремінь через плече, піднявся, і всі мовчки пішли в атаку. Бігли і падали, йшли і злітали на повітря. Мені ще до атаки осколок потрапив у ліве плече, але я не пішов на перев'язку – ззаду не легше, все перемішалось. Вибух... Мене кинуло на землю. Прокинувся я, почувши «ура» тих частин, які були позаду нас, та гул танків, що заїзнилися».*

Мова йде про початок Кіровоградської наступальної операції. Вона розпочалася, за спогадами І.С.Конєва, 5 січня 1944 року о 8 год. 10 хв. 50-хвилинною артилерійською і авіаційною підготовкою, в ході якої *«війська встигли зробити проходи у мінних полях і в дротяних загородженнях, усунути споруджені німцями перепони»*. Проте, як зазначав маршал, у смузі 7-ї гвардійської армії генерала Шумілова М.С.: *«наші стрілецькі частини зіткнулися з крупними силами танків і до моменту, встановленого для вводу у бій танкової армії, не змогли прорвати оборону противника на достатню глибину...Противник, маючи у районі Аджамки і Новоандріївки сильну контрударну групу, неодноразово намагався затримати просування військ 7-ї гвардійської армії. І це йому, певною мірою, вдалося»*.

Маршала Конєва І.С. доповнював у своїх спогадах і командуючий 5-ю гвардійською танковою армією Ротмістров П.О.: *«З початком атаки переднього краю оборони противника стрілецькі з'єднання 7-ої гвардійської армії зустріли шалений опір гітлерівців і за дві години бою просунулися всього лише до двох кілометрів. З донесень, що поступали, виходило, що ворог має в своєму розпорядженні велику кількість танків, 88-мм гармат, мінометів і інших вогневих засобів, не знищених під час артилерійської підготовки. Крім того, на шляху наших військ, що наступали, **були виявлені щільні мінні поля і багаторядні дротяні загородження**»* (підкреслення моє – В.Д.). Зрозуміло, що 5 січня 1944 року під селом Новоандріївкою Новгородківського району штрафників послали на мінні поля, які заважали просуванню військ...

У тому страшному бою штрафнику Амосову повезло двічі – він був поранений і залишився жити, після чого був реабілітований і після госпіталю, відновлений у званні лейтенанта повернувся у свою частину. Його товаришам по штрафбату цього не судилося. Згідно зі складеною командиром 15-го ОШБ уже гвардії підполковником Рудиком довідки, з 5 по 10 січня 1944 року у бою під Новоандріївкою загинуло 74 бійців батальйону, у тому числі наші земляки:

- Беркутов Іван Петрович, 1912 року народження, з с. Попельнясте Олександрійського району, воєнветфельдшер (у «Книзі Пам'яті» значиться рядовим);

- Буковський Василь Федорович, 1918 року народження, с. Букварка Олександрівського району, технік-інтендант 2-го рангу (у «Книзі Пам'яті» не значиться);
- Висоцький Лаврентій Якович, 1912 року народження, Петрівський район, с. Петрове, молодший лейтенант (у «Книзі Пам'яті» не значиться);
- Козирін Віктор Тимофійович, 1917 року народження, с. Федвар (нині – с. Підлісне) Олександрівського району, лейтенант, колишній командир взводу управління 14-ї стрілецької дивізії (у «Книзі Пам'яті» не значиться);
- Мартинов Костянтин Федорович, 1910 року народження, із с. Цибулевого Знамянського району, сержант держбезпеки, колишній оперуповноважений особливого відділу штабу Південно-Західного фронту (у «Книзі Пам'яті» не значиться);
- Прокопенко Пилип Пилипович, 1918 року народження, Петрівський район, с. Ганнівка, лейтенант (у «Книзі Пам'яті» не значиться);
- Слуцький Арон Давидович, 1906 року народження, с. Лелеківка Петрівського району, молодший воєнтехнік (занесений до «Книги Пам'яті»);
- Сухолуцький Савелій Абрамович, 1912 року народження, уродженець с. Верблюжка Новгородківського району, старший лейтенант, начальник зв'язку 65-го арtpолку 35-ї стрілецької дивізії у лютому 1943 року під м. Сигнеліниковим потрапив в оточення (занесений до «Книги Пам'яті»);
- Третьак Олександр Ісакович, 1919 року народження, Новогеоргієвський район, с. Свиначо-Павлівка, заступник командира роти укріпрайону, лейтенант (у «Книзі Пам'яті» по Світловодському району не значиться);
- Чижмак Микола Андрійович, 1914 року народження, Петрівський район, с. Ганнівка (у 1941 році командир роти окремого батальйону 4-ї стрілецької дивізії), лейтенант (у «Книзі Пам'яті» значиться похованим у м. Кіровограді);
- Яровий Дмитро Дмитрович, 1906 року народження, Петрівський район, с. Ганнівка, у 1941 році командир взводу 491-го стрілецького полку 159-ї стрілецької дивізії, молодший лейтенант (занесений до «Книги Пам'яті»).

З коротких анкетних даних на загиблих штрафників видно, що це були зрілі люди, які мали командирські звання зразка 1941 року, уціліли в страшних боях літа-осені 1941 року, дехто з них вирвався з оточення (а може й з гітлерівського полону) повернулися додому.

Відразу ж по визволенню місцевості Червоною Армією вони були виявлені пильними контррозвідниками та політвідділами і негайно, як дезертири, зараховані до штрафбату на визначений наказом наркома оборони від 28 вересня 1942 року № 298 термін від 1 до 3 місяців. Достроково звільняли з штрафних підрозділів за бойові заслуги або після зафіксованого командиром бойового поранення. Навіть рідні не знали, де поділися їхні діти, чоловіки, батьки. Тільки у похоронці, якщо вона приходила, було сказано, що такий-то у такому-то званні загинув у бою за соціалістичну Батьківщину і його сім'я має право на отримання пенсії та деяких пільг.

28 січня 1944 року під час розвідки боєм під с.Вигода Компаніївського району загинули десять бійців 15 ОШБ, серед яких Горобченко Іван Макарович (1912 року народження, старший лейтенант, колишній помічник начальника штабу з розвідки артилерійського полку 51-ї стрілецької дивізії) та Цямрюк Павло Максимович (1915 року народження, молодший лейтенант, колишній командир вогневого взводу гаубичного артилерійського полку 447-ї стрілецької дивізії) – обидва з Олександрівського району (с. Розумівка та Михайлівка).

Біля с. Сасове Компаніївського району 12 березня 1944 року загинув у бою технік-інтендант 1 рангу Непомящий Семен Сергійович, 1900 року народження, з с. Панчеве Новомиргородського району (у Книзі Пам'яті значиться загиблим у бою в Латвії).

Не можна без гіркоти на серці читати архівні документи щодо Єгорова Аркадія Івановича, 1907 року народження, техника-інтенданта 2 рангу, який потрапив рядовим до 15-го ОШБ з Московського учбового артилерійського центру і загинув у бою під Новоандріївкою 6 січня 1944 року. Його мати, яка пережила блокаду Ленінграда, у вересні 1944 року зверталася до наркомату оборони СРСР з проханням повідомити про долю сина, від якого немає звісток. Бездушний чиновник з відділу кадрів 2-го Українського фронту, до якого стікалася уся інформація про штрафників, не зміг надати хворій жінці відповіді, бо не побачив на її листі зворотної адреси, зате зобов'язав це зробити командира 15-го ОШБ. Чи витримало материнське серце отриману через півроку звістку про загибель сина, невідомо...

Поряд із штрафниками, у кровопролитних боях гинули і їх командири з постійного складу, які особистим прикладом показували героїзм та відвагу. 15 січня 1944 року під Новоандріївкою Новгородківського району загинув у бою командир мінометного взводу 15-го ОШБ лейтенант Хромов Василь Григорович, 1923 року народження, москвич, який добровольцем пішов на фронт ще у червні

1941 року. Під Губівкою Компаніївського району того ж дня загинув командир стрілецького взводу 15-го ОШБ лейтенант Кисничан Прокофій Іванович, 1914 року народження, уродженець м. Батайська Ростовської області.

24 січня 1944 року у бою за взяття висоти 177,8 біля с. Зелене Компаніївського району полягли 35 бійців-штрафників 62-ї окремої штрафної роти 7-ї гвардійської армії, серед яких були і долинчанин Чумаченко Іван Григорович (у «Книзі Пам'яті» не значиться), верблюжчани Троян Іван Степанович та Криворучко Іван Миколайович.

У своїх мемуарах маршал Конєв І.С. згадував, що 8 березня 1944 року війська лівого крила 2-го Українського фронту розпочали наступ у загальному напрямку на Новоукраїнку, який він вважав допоміжним (фронт прориву складав 18 км), проте незначні темпи наступу пояснювалися малою щільністю артилерії 5-ї і 7-ї гвардійських армій та майже повною відсутністю у них танків безпосередньої підтримки піхоти. Авіація через погодні умови бездіяла. Противник же мав на цьому напрямку перевагу у живій силі майже удвічі.

Як видно з архівних документів, про які у жодних мемуарах не згадується, на найбільш небезпечних ділянках наступу у бій послали штрафників, які ціною власного життя добилися успіху для загального наступу. Біля с. Губівка Компаніївського району 10-11 березня 1944 р. загинули у бою штрафники з 15-го ОШБ Бойко Петро Фролович (1914 року народження, уродженець с. Ясинуватка Олександрівського району, молодший лейтенант) та Зимонін Віктор Федорович (1919 року народження, уродженець селища Знам'янка, лейтенант) який у 1941 році був командиром мінометної роти 983-го стрілецького полку 99-ї Червонопрапорної стрілецької дивізії, яка загинула у Зеленій Брамі у серпні 1941 року (у «Книзі Пам'яті» значиться зниклим безвісти у січні 1944 року під Кіровоградом).

З 10 по 13 березня 1944 року 66-а ОШР, укомплектована, в основному, вихідцями з Ростовської, Ворошиловградської та Полтавської областей та поповнена за рахунок осіб призовного віку з щойно визволених районів Кіровоградщини, намагалася прорвати німецьку оборону у районі сіл Вишняківка, Ганниньке, Дар'ївка Кіровоградського району. Особливо запеклий бій був за висоту 213,8 на захід від Вишнякового, де загинуло і залишилося на полі бою 46 бійців. При прориві ворожих укріплень під нині зниклим с. Мухартівка загинули 43 бійці цієї роти, серед яких кіровоградці:

- Вербовий Марко Степанович, 1908 року народження (у «Книзі Пам'яті» не значиться),

- Кирпота Володимир Селіверстович, 1918 року народження (у «Книзі Пам'яті» не вказано дату та місце загибелі),
- Теліпенко Федір Степанович, 1904 року народження,
- Комарницький Михайло Павлович, 1918 року народження,
- Бойко Андрій Олександрович, 1904 року народження, уродженець с. Демешкове,
- Веретенін Федір Іванович, уродженець с. Покровське Кіровоградського району (занесені до «Книги Пам'яті»),
- Котляр Савелій Семенович, 1907 року народженн уродженець уродженець Новомиколаївки,
- Ломанов Іван Леонтійович, 1905 року народження, уродженець с. Лебедівка Новгородківського району (у «Книзі Пам'яті» не значаться),
- Анікін Григорій Митрофанович, 1915 року народження, уродженець с. Мар'ївка Компаніївського району (занесений до «Книги Пам'яті»),
- Ярмола Микола Єпіфанович, уродженець с.Мошориного Знам'янського району (у «Книзі Пам'яті» вказано, що загинув у бою в квітні 1944 року, похований у Первомайському районі Миколаївської області).

15 березня 1944 року при наступі біля с. Шутеньке Новоукраїнського району разом зі своїми підлеглими штрафниками загинув смертю героя і командир 194-ї окремої штрафної роти гвардії капітан Неговелов Семен Володимирович, уродженець Краснодарського краю. Його наступником на посаді командира роти гвардії старшим лейтенантом Каповським було складено довідку про те, що з 1 березня по 1 квітня 1944 року рота втратила 37 бійців.

У 1944 році в Червоній Армії було 11 штрафних батальйонів по 226 осіб у кожному і 243 штрафних роти по 102 бійців у кожній. Якщо штрафний батальйон ходив у бій частинами (до сотні бійців відразу), також його можна було використати без поповнення на 2 великі бої. Штрафної роти вистачало не більше як на один великий бій. Як правило, для штрафників усі бої були великими, тобто найбільш кривавими. Практично ніхто з засуджених на 3 місяці під час наступальних боїв більше місяця в строю не затримувався.

Проте не слід думати, що на полях Кіровоградщини у запеклих боях гинули сотнями тільки штрафники. У книзі французького історика Жана Мабіра «Війна у білому пеклі», де описуються дії німецьких парашутистів на Східному фронті, вказано, що за два дні боїв – 21 та 22 грудня під Новгородкою одна тільки німецька рота 2-ї парашутної дивізії при обороні висоти 159,9 втратила убитими 52 та



пораненими 76 солдатів. А щоб взяти цю висоту, радянські воїни протягом лише одного дня ходили в атаку 5 разів. Законами війни передбачено, що наступаюча сторона втрачає в декілька разів більше, ніж сторона, яка обороняється. Штурмували висоту 159,9 бійці 286-го гвардійського стрілецького полку 93-ї гвардійської стрілецької дивізії. Скільки їх полягло за ту висоту 159,9? Старожили місцевих сіл стверджують, що дуже багато, більше тисячі...

Герой Радянського Союзу Єрещенко М.С. згадував, що в ході кровопролитних боїв за Новгородку у грудні 1943 року річка Кам'янка була червоною від крові радянських бійців, які загинули на її берегах. Аналітики з німецького генерального штабу у документі під назвою «Досвід війни на Сході» підкреслювали, що *«радянське командування абсолютно не цінило солдатські життя: Атаки росіян, проходять, як правило, по одній і тій же схемі – великими людськими масами, і повторяються декілька разів без будь-яких змін... Офіцери і комісари сліднують позаду і стріляють по відстаючих»*.

До речі, і самі гітлерівські генерали не цуралися жорстокого поводження з солдатами заради підняття бойового духу. Командуючий 8-ю німецькою армією генерал Шернер, з шаленим опором військ якого зустрілися червоноармійці та штрафники, був автором такого наказу: *«Будь-який солдат, який знаходиться без наказу далеко від передової, повинен бути негайно страчений, а тіло його виставлене напоказ в науку іншим...»*.

Після повного визволення Кіровоградщини знекровлені частини 2-го та 3-го Українських фронтів поповнювалися за рахунок «кандидатів» у штрафники, яких віднаходили по зруйнованих селах та містах, їх чекала доля смертників. Так, направлені до 15-го ОШБ у січні 1944 року Розенфельд Давид Нафтулович (1908 року народження, уродженець м.Кіровограда, воєнтехнік 1 рангу) і Гавришевський Микола Дорофійович (1913 року народження, уродженець м.Олександрії, технік-інтендант першого рангу), 18 та 20 березня 1944 року були убиті у бою у Миколаївській області (занесені до «Книги Пам'яті»).

20 серпня 1944 року при штурмі ворожого укріплення на горі Метлоч в 12 км від румунського міста Ясси загинули:

- Люльченко Захар Васильович, 1914 року народження, уродженець с. Макове Добровеличківського району, технік-інтендант 2 рангу, колишній помічник начальника провідділу 38-ї армії (у «Книзі Пам'яті» не значиться),
- Тюхтєєв Михайло Михайлович, 1915 року народження, уродженець с. Злинка Маловисківського району, колишній командир стрілецького взводу 367-го окремого учбового

батальйону 37 армії, молодший лейтенант (у «Книзі Пам'яті» не значиться),

- Тимошенко Василь Никифорович, 1918 року народження, уродженець с. Аджамки, колишній начальник застави 123-го прикордонного полку, молодший лейтенант (у «Книзі Пам'яті» значиться рядовим, дати загибелі немає),
- Грузин Василь Архипович, 1914 року народження, воєнветфельдшер 22-го прикордонного полку (у «Книзі Пам'яті» значиться убитим 1 травня 1944 року).

У бою за висоту 217,3 біля с. Редень Тиленештського району у Молдавії 21 серпня 1944 року загинув 41 борець 69-ї штрафної роти, серед яких наші земляки:

- Проскурня Петро Іванович, 1915 року народження, уродженець с. Табурище колишнього Новогеоргіївського району,
- Щасливий Василь Степанович, 1908 року народження, уродженець с. Мотронівка Знам'янського району,
- Буртовий Іван Гнатович, 1914 року народження, уродженець с. Бандурове Олександрівського району,
- Лепет Леонід Сильвестрович, 1912 року, уродженець с. Нижчі Верещаки Олександрівського району,
- Христенко Олексій Михайлович, 1912 року народження, уродженець с. Миколаївка Олександрівського району.

По датах народження видно, що усі вони стали штрафниками через те, що вціліли у боях страшного 1941 року, але стали «оточенцями».

Доля штрафників залежала від командування армії, до складу якої додавалися штрафні підрозділи. Наприклад, командуєчий 3-ої армії 1-го Білоруського фронту генерал Горбатов після того, як ввірений йому 8-й ОШБ виконав бойове завдання у ворожому тилу, де громив німецькі штаби і повністю визволив м. Рогачов, звільнив усіх штрафників, які брали участь у цій операції, незалежно від того, були вони поранені чи ні. А інший командуєчий армією, якій потім був переданий 8-й ОШБ, послав штрафників-офіцерів на заміноване німцями поле. 90% з них загинуло, а ті 10%, які поставлене завдання виконали і залишилися живими, знову були відправлені на передову.

Маршал СРСР Конєв І.С. не належав до тих командирів, які, як колишні в'язні ГУЛАГу, маршал Рокоссовський К.К. та генерал армії Горбатов О.В., намагалися берегти своїх солдатів. У Конєва була своя метода ведення війни. Так, у грудні 1940 року, виступаючи на нараді вищого керівного складу Червоної Армії, де обговорювалося питання про те, що ще потрібне Червоній Армії, щоб виграти майбутню війну і

не понести великих втрат, командуючий Забайкальським військовим округом генерал-лейтенант Конєв заявив, що для перемоги головне – це точно виконувати накази мудрого наркома оборони товариша Тимошенка, який керується вказівками лєнінсько-сталінської партії на чолі зі Сталіним. Він також пояснив, що всі, хто ще не встиг отримати генеральські звання, повинні вчитися: *«Я ставлю питання про обов'язкове вивчення історії партії, про вивчення марксизму-лєнінізму, про вивчення військової історії, вивчення географії як обов'язкового предмету для командного складу. А у нас ще існує таке становище, коли вивчення марксизму-лєнінізму залежить від настрою. Ми не можемо дозволити, щоб наші командири були б політично безграмотними, у такому разі вони не можуть виховувати бійців Червоної Армії. Вивчення історії партії, вивчення марксизму-лєнінізму є державною доктриною і обов'язкове для всіх нас».*

А у післявоєнні часи, аналізуючи причини великих втрат очолюваного ним 1-го Українського фронту під час взяття Берліна, вже маршал Конєв у своїх мемуарах бідкався, що *«гітлерівцям удалося знищити і підбити понад 800 наших танків і самохідок. Причому основна частина цих втрат прийшлася на бої у самому місті. Прагнути зменшити втрати від фаустпатронів, ми в ході боїв ввели простий, але дуже ефективний засіб – створили навколо танків так зване екранування: навішували поверх броні листи жерсті або листового заліза. Фаустпатрони, потрапляючи в танк, спочатку пробивали цю першу незначну переешкоду, але за цією переешкодою була порожня, і патрон, натикаючись на броню танка і вже втративши свою реактивну силу, найчастіше рикошетив, не завдаючи шкоди. Чому це екранування застосували так пізно? Мабуть, тому, що практично не стикалися з таким широким застосуванням фаустпатронів у вуличних боях, а в польових умовах не дуже на них зважали».*

Невже Іван Степанович ще у липні-серпні 1943 року не звернув уваги на те, що німці повним ходом екранували свої танки, завдяки чому їхні втрати під час Курської битви не були такими значними, як наші? Невже він не знав, що у грудні того ж року під Кіровоградом гітлерівські парашутисти з допомогою «фаустпатронів» з відстані в 30-100 метрів повним ходом палили наші танки? Вище зазначений Ж. Мабір пише, що перед висотою 159,9 під Новгородкою німцями нібито було знищено 179 радянських танків. Напевно, маршал Конєв не звертав уваги на дуже великі втрати своїх військ, бо йому потрібна була перемога будь-якою ціною. А штрафники для нього були просто

засобом отримати перемогу. Жодним словом у своїх мемуарах він не згадав бійців штрафних підрозділів.

А найбільш чесний з радянських полководців маршал К. Рокоссовський, який на собі відчув, що таке бути штрафником у своєї влади, відзначав, що «штрафники», які також вмирили під час боїв з криками «За Батьківщину!», не менше інших фронтовиків гідні пошани нащадків. Він пам'ятав, що один батальйон штрафників-смертників піднімав в атаку дивізію і тим самим забезпечував виконання стратегічного завдання. І у тому, що Червоній Армії вдалося переламати ситуацію на фронтах на свою користь є безумовна заслуга штрафників. Свою історичну роль їх підрозділи виконали. Тож вічна пам'ять і тим бійцям-штрафникам, які своєю кров'ю на полях Кіровоградщини наближали перемогу. Ми повинні пам'ятати їх імена, як героїв, які загинули за Батьківщину. Ось приклад людини, яка пройшла через пекло штрафної роти, вижила усім смертям на зло.

Петренко Данило Семенович, 1920 року народження, уродженець с. Бовтишка Олександрівського району, війну зустрів на Чорноморському флоті, у складі 3-го полку морської піхоти захищав Одесу. У Центральному військово-морському архіві РФ (фонд 1250, опис 2, справа 275) зберігається заповнена 23 листопада 1942 року на нього картка № 435-18, де вказано, що червонофлотець Петренко Д.С. пропав безвісти 15 жовтня 1941 року. На звороті картки вміщено уточнюючий запис від 31 січня 1945 року, що «по данным ОПК ЧФ от 19.01.1945 г. Петренко находился в плену и на оккупированной территории с 1941 по 1944 г. в с. Болтышка. В 1944 г. мобилизован Александровским РВК и направлен в 210 АЗСП 2-го Украинского фронта». І це при тому, що в отриманому відділом кадрів Чорноморського флоту 4 лютого 1942 року секретному іменному списку бійців 3-го полку морської піхоти вказано, що Петренко Д.С. у числі багатьох інших захисників Одеси залишився у захопленому ворогом місті у зв'язку з відсутністю транспортних засобів для евакуації.

З історії оборони Одеси в 1941 році відомо, що полки морської піхоти були додані гарнізону міста і билися у східному секторі оборони, на фронті Григорівка-Стара Дофіновка. Шість загонів морської піхоти були розподілені між різними з'єднаннями сухопутної армії в якості частин посилення. Зокрема, моряки билися в складі 95-й Молдавської стрілецької дивізії. За рахунок свого наступального духу і стійкості вони армували частини сухопутної армії, підвищували їх бойову стійкість.

Командир 95-ї СД генерал-майор В. Ф. Воробйов зазначав: *«Чорноморці б'ються з нечуваною хоробрістю, мужністю і самовідданістю. Це відважні бійці. Загін моряків цементує дивізію, по них рівняються роти і батальйони»*. Тобто, захисник Одеси червонофлотець Петренко Д.С. разом зі своїми бойовими побратимами, більшість з яких були вихідцями з областей України, не по своїй вині потрапили у полон до ворога, бо залишилися на окупованій території напризволяще своїм командуванням. Але після визволення території, замість того, щоб усвідомити становище зрадженої владою молодої людини, її з тінню підозри у співробітництві з ворогом направляють на «перевиховання» до 210-го армійського запасного стрілецького полку, з якого у квітні того ж року Данило Семенович потрапив до 69-ї штрафної роти. Але навіть у архівних документах за січень 1945 року вказано, що його направлено «до запасного полку». Напевне, ті хто підозріло ставився до усіх, хто перебував «під окупацією» не мали вагомих аргументів, щоб пояснити причини направлення до штрафної роти – «був у полоні і під окупацією» – от і все пояснення.

Хоч наказами передбачалося перебування у штрафній роті на термін до трьох місяців або до першого поранення, Данило Семенович перебував у ній з квітня по жовтень 1944 року. Тричі був поранений. Тобто неіснуючу провину перед Батьківщиною він змив своєю кров'ю не один раз. Був нагороджений медалями «За взяття Будапешта», «За взяття Відня» та «За перемогу над Німеччиною».

Сергій Шевченко\*

## Висвітлення періоду завершення визволення Кіровоградщини (друга декада березня 1944) в «Історії міст і сіл України»

Завершальні бої за Кіровоградщину стали складовою звільнення України від німецько-фашистських окупантів. Вирішальні події на території області відбулися в другій декаді березня 1944 р. Цьому періоду відведене певне місце у відповідному томі «Історії міст і сіл Української РСР» 1972 р.

У вступній статті з історії області йдеться, що в боях за визволення області з осені 1943 до весни 1944 рр. понад 400 воїнів стали Героями Радянського Союзу, 58 частинам і з'єднанням присвоєне найменування «кіровоградських», «знам'янських», «олександрійських», «новоукраїнських». Ключовими датами завершального періоду визволення краю військами 3-го та 2-го Українських фронтів стали:

- 11 березня 1944 р. (Гайворон, Новомиргород);
- 12 березня (Долинська);
- 16 березня (Бобринець);
- 17 березня (Новоукраїнка);
- 18 березня (Помічна);
- 19 березня (Глиняне, Перчунове, Миколаївка).

Ці дати автори взяли із двох фондів архіву Міністерства оборони СРСР [1, с. 59].

Більше інформації наведено в статтях про населені пункти, за які точилися бої. Особливе, ключове значення мали залізничні станції. У наступі на Миколаївсько-Одеському напрямку частини 19-ї, 52-ї та 37-ї гвардійських стрілецьких дивізій 57-ї армії 3-го Українського фронту (УФ) 12 березня 1944 р. визволили важливий стратегічний пункт Долинську, захопивши 6 танків, 17 самохідних, 33 польові гармати, 346 автомашин, 27 паровозів, 8 залізничних ешелонів із

---

\* *Шевченко Сергій Іванович*, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри *всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка*.

боєприпасами, 13 складів з боєприпасами та продовольством. При цьому загинуло 52 бійці та офіцери, у т. ч. гв. ст. лейтенант Темордоков, старшина Майоров, сержанти Тумикін, Мальков, Дрогобицький. Вони поховані в братській могилі, над якою встановлено пам'ятний знак, запалено вічний вогонь [2, с. 276]. На ознаменування здобутої перемоги за оволодіння Помічнрянським залізничним вузлом та Новоукраїнською у Москві салютували 20 залпами зі 124 гармат. Серед визволителів Помічної були її жителі майор Г. Рудий та артилерист М. Нікітін, які на час виходу «Історії...» відповідно були кадровими військовим та помічником машиніста тепловоза [3, с. 239].

Новоукраїнку, як і Помічну, 17 березня визволили штурмом 13-а, 37-а й 50-а гвардійські стрілецькі дивізії у взаємодії з 27-ю гв. танковою бригадою. Семи з'єднанням присвоїли найменування «Новоукраїнських». У боях за місто загинуло 3655 воїнів Червоної армії [4, с. 537].

За день до цього полки 297-ї Слов'янсько-Кіровоградської Червонопрапорної ордену Б. Хмельницького дивізії 25-го гв. стрілецького корпусу 5-ї ударної армії визволили Рівне. У боях за село поліг 41 радянський воїн, над братською могилою яких споруджено пам'ятник [5, с. 555].

Ще на початку 1944 р. війська 2-го Українського фронту (командувач І. Конєв) розгорнули наступальні бої на підступах до Новомиргорода і Златополя, які обороняли 4 танкові й 3 піхотні дивізії. Тут відзначилися командир групи штурмовиків В. Андріанов (згодом – двічі Герой Радянського Союзу) та лейтенант першого штурмового Кіровоградського авіакорпусу І. Антипін, удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Лише у ніч з 10 на 11 березня Златопіль і Новомиргород було звільнено. У п'яти братських могилах поховано 276 радянських воїнів і 52 партизани [6, с. 498].

Частини 14-ї гв. піхотної дивізії 5-ї гв. армії 2-го Українського фронту звільнили Добровеличківку 17 березня. Серед визволителів названо місцевого жителя гв. капітана І. Лозицького. У боях загинули 34 воїни, поховані в парку [7, с. 230]. Капітан Ф.Ф. Черепанов, рядові П. Вакуленко, В. Данилов, І. Кузьменко, Н. Махін, І. Павлов, І. Проценко, І. Стеба, М. Скрипников та інші воїни 81-ї гв. Червонопрапорної стрілецької дивізії 2-го Українського фронту відзначилися в бою за визволену 15 березня Компаніївку. У селищному парку поховано 43 загиблих бійців [8, с. 375].

У більшості статей автори не пишуть про обставини звільнення населених пунктів, понесені при цьому втрати. Інформація

обмежується лише зазначенням військових частин і датою визволення. Це, мабуть, означає фактично день приходу радянських військ у населений пункт. Вказується, що:

- 11 березня 1944 р. Гайворон визволили частини 31-ї танкової бригади та 20-го гв. стріл. корпусу 5-ї гв. армії 2-го Уф [10, с. 400];
- 13 березня Хашувате було визволене частинами 170-ї танкової бригади 18-го танкового корпусу 5-ї гв. танкової армії [11, с. 192], Мала Виска – частинами 244-ї стр. дивізії при підтримці 48-го стр. корпусу 5-ї гв. армії [12, с. 390], Злинка – частинами 33-го гв. стр. корпусу 5-ї гв. армії [13, с. 408];
- 14 березня Хмельове – підрозділами 213-ї стр. дивізії та 48-го стр. корпусу 5-ї гв. армії [14, с. 417];
- 15 березня – Голованівськ – військами 223-го кавалерійського полку 63-ї кавалерійської Корсунської дивізії [15, с. 207], Шепилове – 94-ю гв. стр. дивізією 53-ї армії [16, с. 214];
- 16 березня – Бобринець був взятий воїнами 19-ї, 93-ї, 113-ї та 223-ї стр. дивізії 57-ї армії 3-го Українського фронту [17, с. 133], Олексіївка визволена військами 93-ї та 113-ї стр. дивізії 57-ї армії [18, с. 151], Глодоси вояками 14-ї гв. стр. дивізії ім. Я. Фабриціуса 33-го стр. корпусу 5-ї гв. армії [19, с. 546];
- 17 березня Витязівка була визволена воїнами 68-го стрілецького корпусу 57-ї армії [20, с. 143];
- 18 березня став вільним Піщаний Брід завдяки діям бійців 32-го корпусу 5-ї гв. армії [21, с. 251].

Лише в кількох випадках названо командирів частин, які визволили населені пункти, у цьому виданні це командири:

- танкової бригади В. Молчанов (Гайворон) [9, с. 183];
- 110-ї гв. стр. дивізії 2 УФ гв. полковник Д. Соколов (Новоархангельськ, 11 березня) [22, с. 459];
- 213-ї стр. дивізії генерал-майор І. Богуслаєв (Хмельове, 14 березня) [23, с. 417].

Водночас військову частину, яка визволила Тишківку 13 березня, не названо взагалі [24, с. 259].

У статті І. Гуржоса та Л. Распутного йдеться про те, що частини 33-го гвардійського стрілецького корпусу визволили райцентр 21 березня [25, с. 166]. Ця дата входить у суперечність із датою завершення визволення області, вказаної в самій же «Історії міст і сіл...» – 19 березня (кілька сіл Добровеличківщини) [1, с. 59]. Оскільки склад районів Кіровоградщини на момент її утворення чи визволення не наводиться, то в книзі мало б бути пояснено, що тоді Вільшанський район до області не входив.



За останні понад два десятиріччя можливості вивчення і висвітлення проблем завершення визволення Кіровоградської області значно розширилися. Цим скористалися упорядники «Книги Пам'яті», історик В. Даценко, краєзнавці.

#### **Джерела та література:**

1. Белявін Ф.К., Дратвер Б.Л., Калініченко В.Л., Піскунов О.К. Кіровоградська область // Історія міст і сіл Української РФ. – К.: УРЕ, 1972. – С. 9–80.
2. Євсєєв І.Л., Лобода А.І. Долинська // Там само. – С. 268–280.
3. Олійник О.П., Юхно Я.С. Помічна // Там само. – С. 235–245.
4. Болтян М.О., Лук'янов Х.Ф. Новоукраїнка // Там само. – С. 528–540.
5. Кисельов Л.Л., Кривошей І.П., Раковська К.Л. // Там само. – С. 549–559.
6. Бойко І.К., Дворниченко В.Й., Дратвер Б.Л. Новомиргород // Там само. – С. 487–511.
7. Вовненко А.І., Олійник О.П. Добровеличківка // Там само. – С. 223–234.
8. Безтака П.М., Павлов В.В. Компаніївка // Там само. – С. 367–378.
9. Глазов Л.М. Гайворон // Там само. – С. 175–187.
10. Колісник Н.Н., Михайлова Т. В. Виска // Там само. – С. 394–403.
11. Глазов Л.М., Солгутовський Л.Й. Хашувате // Там само. – С. 187–195.
12. Катана Г.К., Цись В.О. Мала Виска // Там само. – С. 384–394.
13. Махно В.Л., Чикін В.М. Злінка // Там само. – С. 403–412.
14. Богульський А.А., Рудяк І.І. Хмельове // Там само. – С. 412–420.
15. Богульський А.А., Коваль Г.Ю. Голованівськ // Там само. – С. 202–210.
16. Богульський А.А., Босий В.Є. Шепилове // Там само. – С. 210–216.
17. Бублик О.І., Коби́фа Л.Ф. Бобринець // Там само. – С. 125–138.
18. Бублик О.І., Шаталов Г.П. Олексіївка // Там само. – С. 145–153.
19. Горбунова Є.І., Хорунжий М.Д. Глодоси // Там само. – С. 541–549.
20. Волонтир О.М., Шевченко Н.Ф. Витязівка // Там само. – С. 138–145.
21. Богульський А.А., Логвинова К.Д. Піщаний Брід // Там само. – С. 245–254.
22. Колесниченко Л.М., Черкашенко І.М. Новоархангельськ // Там само. – С. 450–463.
23. Богульський А.А., Рудяк І.І. Хмельове // Там само. – С. 412–420.
24. Безтака П.М., Дмитренко І.В., Ніколаєнко М.К. Тишківка // Там само. – С. 254–262.
25. Гуржос І.І., Распутний Л.С. Вільшанка // Там само. – С. 159–170.

Світлана Проскурова\*

**Війна у пам'яті народу**  
**(за матеріалами етнографічних (соціально-педагогічних)**  
**практик студентів факультету історії та права**  
**КДПУ імені В. Винниченка 2008-2013 рр.)**

Починаючи з 2006 року, факультетом історії та права КДПУ імені В.Винниченка було організовано сім польових етнографічних експедицій, що мали на меті збирання джерел усної історії ХХ сторіччя. Вони здійснювалися у рамках реалізації як науково-дослідних проектів під егідою Українського інституту національної пам'яті, так і більш вузьких регіональних проектів.

Протягом кількох польових сезонів вдосконалювалися як методичний інструментарій, так і матеріально-технічне та організаційне забезпечення експедиційної роботи.

Результати експедицій оприлюднено у ряді публікацій.

Пошук, накопичення та опрацювання джерел усної історії Другої світової війни на Кіровоградщині здійснюється, починаючи з 2006 року.

Нами враховується те, що студенти належать до четвертого повоєнного покоління, тому їхні знання та уявлення про війну ґрунтуються на двох комплексах джерел – офіційному (підручники історії, художня література, художні і документальні фільми, експозиції музеїв Великої Вітчизняної війни, виступи ветеранів на урочистостях до Дня Перемоги) та неофіційному (розповіді про війну родичів та близьких, причому як безпосередніх очевидців подій, так і їх нащадків, які розповідають про війну зі слів старших, а також розповіді ветеранів під час неофіційного спілкування). До 1991 року між цими наративами пролягала прірва – вони не доповнювали один одного, а були різними, почасти протилежними історіями війни.

Офіційний радянський (і більшою мірою пострадянський російський) наратив ґрунтується на тезах про «мудре партійне

---

\**Проскурова Світлана Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*

керівництво» (з поправкою на «окремі прорахунки на початковому етапі війни, викликані віроломним нападом ворога», «таланти радянських воєначальників», «морально-політичну єдність партії і народу», «єдність фронту і тилу», «полум'яний радянський патріотизм» і «масовий героїзм», «дружбу народів» тощо. Беззаперечним вважалося, що історія УРСР періоду 1941-1945 рр. є невід'ємною частиною радянської історії, тому виокремлення національного контексту категорично не припускалося.

Офіційну міфологію «Великої Вітчизняної» партійні ідеологи почали створювати вже в ході війни, замовчуючи поразки і перебільшуючи перемоги, ідеалізуючи одних воєначальників і паплюжачи репутацію інших (навіть посмертно), формуючи пантеони героїв та мартирологи жертв, призначаючи цілі народи «зрадниками», зводячи величні меморіали, запроваджуючи свята і пам'ятні дати.

Місію патріотичного виховання населення в дусі офіційного міфу було покладено на партійний апарат, школу, пресу і телебачення, музеї. З початку 60-х років минулого сторіччя розпочинається «конструювання» історії війни за правилами тоталітарного соціуму: гучно, за участі школярів і ветеранів війни святкуються річниці Перемоги; в місцевій пресі друкуються спогади партизанів і підпільників, з часом історія партизанського руху обростає легендами. При цьому всіяко замовчується національна складова руху опору і реальні взаємини між партизанами та населенням. Широко оприлюднюються факти жорстокого поводження нацистів з населенням окупованих територій, але при цьому Голокост фактично є табуованою темою. Замовчується реальний стан міжнаціональних взаємин, зокрема закритою темою є національний склад Червоної Армії і відсоток у ній українців; загалом «загарбники» демонізуються, а «визволителі» ідеалізуються.

На відміну від офіційної історії, забарвленої в чорно-білі кольори, усні оповіді про війну стосуються живих людей і тому відтворюють всю палітру кольорів включно з півтонами. Так, виявляється, що німецькі солдати й офіцери не жорстокі зарізяки, а часто так само жертви війни, в лавах Червоної Армії-визволительки є грабіжники, гвалтівники і вбивці, в 1944 році дехто з визволителів докоряє визволеням, що вони буцімто «жирували під німцями» і взагалі, в них мало героїки, а багато, про те, як вижити і зберегти людську подобу в нелюдських умовах.

У 2007 році з урахуванням підготовки до відзначення 65-ої річниці з Дня Перемоги у Другій світовій війні автором було розроблено програму-запитальник «Усна історія Кіровоградщини в роки Другої світової війни».

Запитальник для фіксації усних свідчень про події Другої світової війни охоплює наступні сюжети:

- нацистська окупація України, окупаційний режим;
- повсякденне життя населення на окупованих територіях;
- примусові роботи в Німеччині, перебування в таборах військовополонених і концентраційних таборах;
- участь у підпільному та партизанському русі на території України;
- мобілізація до лав Червоної Армії та участь у бойових діях на радянсько-німецькому фронті.

Особливу увагу було звернено на фіксацію спогадів про початок та перший період війни, факти колабораціонізму, Голокост, національний рух опору, мобілізацію чоловічого населення на визволених територіях – теми, інформація щодо яких або замовчувалася, або свідомо спотворювалася офіційною радянською історіографією.

#### АНКЕТА-ЗАПИТАЛЬНИК

1. Прізвище, ім'я, по батькові, рік народження респондента.
2. Дозвольте зробити Ваше фото, здійснити аудіо-, відеозапис.
3. Місце запису (повна назва населеного пункту із зазначенням сільської ради, району, області; бажано подати стару й нову назви сіл, хуторів та до яких районів вони на той час відносилися).
4. Дата запису (число, місяць, рік, коли записана інформація).
5. Ким записано (ім'я, по батькові (повністю) та прізвище, навчальна група, факультет, навчальний заклад).
6. Скільки років Вам виповнилося на початку війни?
7. Як Ви та Ваші рідні зустріли звістку про початок війни?
8. Чи був хтось із членів Вашої родини (батько, старші брати, дядьки) мобілізований до лав Червоної Армії на початку війни?
9. Де був збірний пункт? З якої залізничної станції відправлялися ешелони з мобілізованими? Як проводжали мобілізованих до армії?
10. Як мешканці Вашого населеного пункту отримували інформацію про перебіг бойових дій на початку війни (по радіо, з газет, з інших джерел)? Які висновки з почутого (прочитаного) робили? Які чутки ходили серед населення?
11. Чи представники влади (члени сільради, правління колгоспу, представники районних властей) попереджали населення про наближення ворога та необхідність евакуації людей, техніки, худоби, майна колгоспу (радгоспу, МТС)? Чи були вказівки про знищення майна, худоби, хліба нового врожаю на полях? Якщо були, то чи їх виконували?
12. Якщо евакуація проводилася, то хто нею керував, куди треба було евакуюватися? Чи вдалося виїхати за Дніпро? Якщо ні, то коли евакуйовані повернулися?

13. Чи відомо Вам про те, що хтось із Ваших родичів, односельців з числа постраждалих від Радянської влади (розкуркулених, репресованих) чекав на прихід окупантів? Чи вели вони про це розмови в своєму оточенні? Як на ці розмови реагували інші люди?
14. Чи проходили через Ваш населений пункт відступаючі частини Червоної Армії? Як виглядали військові, що вони говорили про причини відступу, про ворога? Як ставилися до населення? Чи залишився хтось із червоноармійців (уродженці села, поранені, відсталі, дезертири) у Вашому населеному пункті до приходу окупантів?
15. Чи були на підступах до Вашого населеного пункту бої відступаючих частин Червоної Армії з противником? Якщо були, то скільки червоноармійців загинуло? Де вони поховані (чи збереглися могили)? Чи відомі прізвища загиблих? Чи були при загиблих «смертні медальйони»? Хто ховав загиблих? Чи перешкоджали окупанти ховати загиблих червоноармійців?
16. Чи наносив противник повітряні удари (бомбардування, обстріли) по Вашому населеному пункту? Якщо так, то чи були загиблі, поранені з числа Ваших односельців?
17. Коли окупанти зайняли Ваш населений пункт? Якими були Ваші перші враження від зустрічі з ними?
18. Чи залишилися в населеному пункті на момент окупації представники влади, члени партії, євреї, цигани?
19. Чи були у Вашому населеному пункті постійно розквартировані військові підрозділи окупантів? Якщо так, то де вони розміщувалися – по дворах чи десь в одному місці (клуб, школа тощо)?
20. Якщо німецькі солдати розміщувалися в приватних будинках, то яким був їхній побут? Чи були це лише німці, чи також представники інших національностей (австрійці, поляки, словаки)? Як відрізнялося їх ставлення до українців?
21. Чи змінювалося ставлення окупантів до населення в залежності від успіхів чи невдач німецької армії на Східному фронті?
22. Чи відомі Вам факти безчинств окупантів (грабунків, убивств, згвалтувань) відносно населення Вашого чи сусідніх населених пунктів на початку окупації?
23. Що відомо Вам про долю єврейського населення Вашого чи сусідніх населених пунктів? Як ставилися люди до масового винищення єврейського населення окупантами? Чи відомі Вам факти переховування євреїв мешканцями Вашого чи сусідніх населених пунктів? Як склалася доля цих людей?
24. Як була організована окупаційна влада? Чи були у Вашому населеному пункті сільська управа, поліція? Хто був призначений ста-

- ростою? Чи поліцаї були місцевими, чи уродженцями інших населених пунктів (місцевостей)? Хто з ваших односельців пішов у поліцію добровільно і з яких причин? Як поліцаї ставилися до населення?
25. Чи залучали окупанти до роботи в органів місцевої влади тих осіб, які раніше займали якісь адміністративні посади (голів сільрад, голів колгоспів, бригадирів, рахівників, директорів шкіл, вчителів тощо)?
  26. Чи були на території Вашого населеного пункту, району табори для полонених червоноармійців? Як до них ставилися окупанти? Чи відомі вам факти повернення додому односельців, які були захоплені в полон на початковому етапі війни і згодом відпущені окупантами з таборів військовополонених?
  27. Якою була доля колгоспного майна (техніки, худоби, будівель, запасів збіжжя) з приходом окупантів? Воно було конфісковане окупаційними властями чи роздане селянам?
  28. Як доводилися до населення розпорядження окупаційної влади (розвішувалися оголошення, проводилися збори мешканців, іншим способом)? Якою мовою друкувалися оголошення, розпорядження?
  29. Чи розповсюджувалися у Вашому населеному пункті окупаційні газети? Як люди ставилися до їх публікацій про події на радянсько-німецькому фронті, про життя на окупованих територіях та в Німеччині (довіряли, ставилися скептично, не вірили, засуджували)?
  30. Чи отримувало населення хоч якусь інформацію про реальний стан справ на фронті? З яких джерел (листівки, розповсюджені партизанами та підпільниками; листівки, скинуті з радянських літаків; розмови з німецькими солдатами; чутки)? Як до неї ставилося?
  31. Чи можна було вільно виїхати за межі Вашого населеного пункту, чи для цього потрібен був дозвіл властей? Чи відвідували родичів, знайомих, які жили в районному (обласному) центрі? Чи переселялися люди з міст у села, де легше було вижити? Що вони розповідали про життя в окупованих містах?
  32. Чи відомо Вам про факти саботажу, непокори розпорядженням окупаційної влади? У чому вони виражалися? Якими були покарання за порушення розпоряджень окупаційної влади? Чи відомо Вам про факти застосування покарань (тілесних покарань, ув'язнення, страти) відносно мешканців Вашого населеного пункту (членів Вашої родини)?

33. Чи відомо Вам було у той час про діяльність радянських підпільників, партизанів, членів Організації українських націоналістів (ОУН) у Вашому чи сусідніх населених пунктах, районі, області? Якщо так, то в чому вона виражалася? Як ставилося населення до цієї діяльності?
34. Чи залучала окупаційна влада мешканців Вашого населеного пункту до робіт в інтересах німецької армії (ремонт доріг, мостів, будівництво оборонних споруд, підвіз боєприпасів та майна до фронту тощо)? Яким чином ці роботи були організовані? Чи платили за роботу?
35. Чи працювала у Вашому населеному пункті в період окупації школа? Якщо так, то хто в ній викладав? Якою мовою велося викладання у школі? За якими підручниками?
36. Чи можна було отримати медичну допомогу? Чи діяв фельдшерський пункт? Де була найближча лікарня? До кого зверталися у разі тяжкого захворювання? Чи можна було купити (обміняти) медикаменти у німецьких військових? Якою була смертність серед мешканців Вашого населеного пункту в період окупації, від яких причин?
37. Чи було в період окупації у Вашому або в сусідніх населених пунктах відкрито церкву? Чи люди відвідували церковні служби, чи вінчалися молодята?
38. Коли розпочався вивіз молоді на примусові роботи до Німеччини? Скільки осіб було вивезено з Вашого населеного пункту? Скільки їх повернулося після війни? Скільки померло (загинуло) на чужині? Чи хтось із членів Вашої родини був вивезений до Німеччини? Чи надходили від вивезених листи з Німеччини, що вони повідомляли про себе? Чи відомо Вам про осіб, які добровільно зголосилися виїхати до Німеччини? Якою була їх подальша доля?
39. Чи вдавалося комусь ухилитися від вивезення до Німеччини? Яким чином? Яким було покарання за ухилення від вивозу?
40. Як у період окупації селяни здійснювали обробіток землі? Які культури сіяли, що вирощували на городі? Як зберігали врожай, де переховували? Як утримували худобу?
41. Чи окупаційною владою здійснювалися реквізиції коней, худоби, продовольства, фуражу, теплих речей для потреб армії? Якщо так, то як вони були організовані (встановлювалися норми здачі для кожного двору, для 5 чи 10 дворів, для населеного пункту в цілому)? Чи виплачували компенсацію за реквізовані худобу, продукти, майно і в якому розмірі?
42. Яким було повсякденне життя Вашої родини в період окупації:

- як харчувалися;
  - який носили одяг, взуття, з чого шили;
  - яким чим опалювали та освітлювали житло;
  - чи була можливість купити (виміняти) сіль, цукор, мило, гас;
  - яким був курс окупаційної марки;
  - які продукти (речі) були найбільш популярними для обміну;
  - чи працювали базари, що на них можна було купити (обміняти);
  - чи можна було щось купити (обміняти) у німецьких військових;
  - чи гнали самогон;
  - чи були якісь розваги для молоді (танці, вечорниці тощо);
  - чи святкували весілля.
43. Чи відомі Вам факти близьких стосунків дівчат, молодих жінок з німецькими військовими, народження від них дітей? Як до цього ставилися люди? Якою була подальша доля цих жінок та дітей?
  44. Яким чином змінювалося ставлення окупантів до населення в зв'язку з наближенням Червоної Армії (ставало жорстокішим, суворішим чи певною мірою м'якшим)?
  45. Чи залучали окупанти мешканців Вашого населеного пункту до будівництва оборонних споруд на підступах до нього?
  46. Чи були на підступах до Вашого населеного пункту бої між німецькими військами та наступаючими частинами Червоної Армії? Коли і як вони почалися, скільки тривали? Як люди рятувалися від обстрілів, де переховувалися? Чи гинули Ваші односельці від бомбардувань, артилерійських обстрілів?
  47. Чи відомі вам факти відступу разом з німецькими військами осіб з числа мешканців Вашого населеного пункту, які тим чи іншим чином співробітничали з окупантами? Що відомо про їх подальшу долю?
  48. Якими були Ваші враження від зустрічі з передовими частинами Червоної Армії? Як радянські військові ставилися до людей, які пережили окупацію?
  49. Скільки червоноармійців загинули під час боїв за визволення вашого населеного пункту? Де вони поховані? Скільки з них залишилися невідомими? Хто і як ховав загиблих?
  50. Скільки німецьких солдатів загинули під час боїв за визволення Вашого населеного пункту? Де вони поховані? Хто і як ховав убитих? Чи не було фактів знущання над тілами вбитих німецьких солдатів?
  51. Коли у Вашому населеному пункті розпочалася мобілізація юнаків і чоловіків до лав Червоної Армії? Скількох осіб і якого року народження було мобілізовано? Де був військкомат, збірний пункт, запасний полк? Як проводжали мобілізованих?



52. Що Вам відомо про ставлення радянського командування до осіб, мобілізованих до Червоної Армії з визволених територій України?
53. Коли до Вашого населеного пункту надійшли перші «похоронки» на юнаків, чоловіків, мобілізованих у березні 1944 року? Де вони загинули, де поховані? Чи хтось із тих, хто залишився живий, розповідав про обставини їхньої загибелі?
54. Скільки чоловіків з числа Ваших односельців, які були мобілізовані до Червоної Армії у березні 1944 – березні 1945 рр., особливо юнаків 1927-28 років народження, загинули на фронті? Скільки їх померло внаслідок поранень у перші роки після війни? Скільки стало інвалідами?
55. Коли до Вашого населеного пункту почали повертатися люди, які перебували в німецькому полоні, в концентраційних таборах, були вивезені на примусові роботи до Німеччини? Що вони розповідали про себе? Яким було ставлення до них з боку односельців, радянських властей?
56. Чи відомо Вам про факти загибелі, каліцтва мешканців Вашого населеного пункту (особливо дітей) у перші роки після війни через підривання на мінах, інших боєприпасах, які залишилися на місцях боїв?»

Крім того, учасниками експедиції в сільській раді отримувалися відомості про чисельність осіб, які мають статус ветеранів війни (інваліди війни, учасники бойових дій, учасники війни та прирівняні до них особи), про чисельність мешканців села, які були призвані до Червоної Армії в роки війни, скільки з їх числа загинули, пропали безвісти внаслідок бойових дій, про наявність братських могил бійців і командирів Червоної Армії, які загинули, визволяючи даний населений пункт; про можливу наявність німецьких військових поховань на території даного населеного пункту.

Програма-запитальник була успішно апробована в ході експедиції до Бобринецького району в 2008 році. У ході підготовки було налагоджено співпрацю з педагогічними колективами навчальних закладів та музеїв району по виявленню потенційних респондентів – безпосередніх учасників або свідків воєнних подій.

Маршрут експедиції проліг селами Буховецької, Костомарівської, Витязівської, Куйбишевської, Володимиро-Іллінської, Новоградівської, Федіївської, Микола-Бабанської, Тарасівської, Мар'янівської, Василівської, Бобринківської, Новомиколаївської, Кетрисанівської сільських рад.

Нам пощастило взяти інтерв'ю у кількох осіб, яким на час Великої Вітчизняної війни виповнилося 20 років.

Як відомо, територія Бобринецького району була окупована противником вже в липні 1941 року. Мобілізацію провести не встигли. Багато хто з чоловіків, які залишилися, змушені були переховуватися і були мобілізовані тільки взимку-навесні 1944 року. На фронт пішли не тільки дорослі чоловіки, а й 17-річні юнаки, які до цього не тримали в руках зброї і ненавченими кидалися командирами у самовбивчі атаки на підготовлену оборону противника.

Особливо цінними, на нашу думку, були зафіксовані студентами спогади щодо:

обставин мобілізації в Бобринецькому районі, відступу частин Червоної Армії і блискавичного наступу Вермахту;

терору окупаційної влади проти місцевого населення, особливо єврейського (відсоток якого в етнічному складі населення Бобринеччини був високим), про факти Голокосту, участі у каральних акціях військових формувань колаборантів, сформованих за національною ознакою (калмиків), які відзначилися особливо жорстоким поводженням з місцевим населенням;

фактів спротиву бобринчан окупаційному режиму, участі в русі опору;

бойових дій на території району в 1944 р.

Матеріали експедиції було надруковано 2009 року у збірнику наукових праць «Усна історія Голодомору та Другої світової війни на території Кіровоградщини» [5].

Пропонуємо увазі читача кілька інтерв'ю, записаних у 2008 р.

**Кондратьєв Іван Захарович, 22.03.1925 р.н., село Мирне Чарівнянської сільської ради Бобринецького району:**

*«Звістка про війну мене застала прямо на дорозі біля Бобринця, я був музикантом і ми їхали з оркестром додому.*

*Мої три брати двоюрідні, рідний мій брат були мобілізовані до війська на початку війни. Із двоюрідних братів лише один повернувся, а інші, так само як і рідний брат, загинули.*

*Про наближення німців нас ніхто не попереджав, щоб не було ніякої паніки серед населення. А хто сказав, що там десь поблизу німець, то отримав би пулю, власті говорили: «**Не панікуйте**». Німці вже коло села стріляють, а передають, що вони на території Західної України.*

*Проводилася евакуація техніки і великої рогатої худоби, були такі, що й до Сталінграда догнали скот, а хто до Дніпра.*

*Коли німці зайняли село, то наші літаки бомбардували його, тільки проциталися не попали по штабу німецькому. Бомбардували школу у Глазові, а штаб був у Новоолександрівській школі.*

Німці зупинялися по хатах, а ми ховалися на горіщі. Приходжу я додому, а там повна хата німців, батько каже: «Тікай». А в хаті повно німців і коні там. То мені ледве вдалося втекти – через ставок перебрів.

Німці брали населення села на різні роботи. Я був у трудовому лагері у місті Миколаєві. То я трохи калякав по-їхньому. Що німці не доїдали, то ми забирали у них непомітно і їли. Ставлення німців було більш-менш нормальним.

У селі за головного комендант стояв (хазяїн). Були і поліцаї, один з них земляк мій, трохи молодший за мене. Я йому кажу, що наступають наші, то він пішов разом з німцями і більше не повернувся.

Через наше село проходив «Степовий рейд» Наумова, вони були переодягнуті в німецьку форму, а йшли в ліса Одеської області.

В селі було утворено громадські двори, бо пан сказав: «**Працюй і не зважай на втому, бо так написано в Письмі Святому**». Ми привчилися красти.

Євреїв у селі трохи було, але вони виїхали ще до приходу німців.

Бувало таке, що поліцай злове і питає: «**Бумага є?**» А далеко передвигатися не маєш права (не було паспортів).

Ще на початку окупації школа в селі працювала, але потім її бистро прикрили, німці прикратили її роботу.

Німці багато людей із села вивозили на роботу до Німеччини. Мій брат Петро і двоюрідна сестра були також на примусових роботах. А з Німеччини вже через деякий час люди поверталися, але частково. Ухилитися від вивезення не можна було. Але деяким все ж таки вдавалося ухилитися.

У період окупації робота в полі не припинялася. Оце пара воликів і ми оремо, боронуємо, сіяли озиму пшеницю. Старалися, звісно, трохи вкрасти додому.

Наше повсякденне життя було майже незмінним: так само гнали самогон з буряка («бурячку»), дівчата ворожили, коли, яка заміж вийде, отмічали всі празники (пам'ятаю, як калиту хватили). У мене була мандоліна, а у брата балалайка, то ми грали, але їх потом поліцаї забрали собі грать. Також свадьби справляли.

Ми оце з товаришем ще два года успіли попарубкувать, а потім забрали мене в армію в 1944 році. До лав Червоної Армії мобілізували всіх, хто мог носити зброю, і дурних, то зараз комісія, а тоді всіх брали. Тих, яких забрали ще в першу мобілізацію, то ніхто з села не прийшов і присилали похоронки (загинув), от і все».

**Драченко ( Бугаєнко) Єфросія Леонтіївна, 22.02.1924 р.н., село Бобринка Бобринецького району:**

«...Тоді район був Витязівський, і там у них була комендатура, а в нас тут був староста, контора була, там біля неї його, Сергія Рибак, потім і повісили. Ну в конторі велися документи – хто не хоче на роботу ходити, хто проти цієї окупаційної влади, списки заготовляли для відправки в Німеччину. Портрет Гітлера висів над столом, великий портрет. Ще такий стенд був, плакат: «Ми визволяєм Вас від більшовизму». А увечері зняли хлопці, з обратної сторони написали: «Смерть німецьким окупантам!». На другий день люди йдуть до кантори, а плакат цей вже висить, ну звісно зразу не вичислили.

Нас було невелика група друзів – я, Омеляновна, Архиповна, з якою Сергій Рибак зустрічався, Месевра і брат Сергія з Кіровограда. Ми якось не домовлялися, що Сергій організатор, якось так само вийшло. Нічого не писали, ми все домовлялися на словах.

Отож догуляли ми до 12 часів, хлопці сказали, що ми не потрібні, а звечора вони скинули вікно з крющечка. Улізли у вікно і намалювали Гітлеру роги, облили червоною фарбою і написали: «Гітлер п'є кров людську!». І всю документацію порвали, але так як речовий доказ все на полу там покинули. А Сергій ще до цього сидів у Бобринецькій жандармерії, тому що в нього була політична література і за унічтоженіє документів. Але тоді в них не було речових доказів, і його одпустили, але він був під їх контролем. То на другий день після того випадку з'їхалась сюда польова жандармерія, а на них була нова чорна форма.

Поліцаї ходив по селу і заарештовував підозрюваних: я, Омелянівна, Зіна і Шурка – четверо дівчат, голову колгоспу тодішнього взяли – Василя Волонтиря і його сина Льоньку, Месевру, Сергія і брата його. По черзі визивали нас на допит і через переводчика допрашували, а тоді як глянув той німець, що допит робив, у вікно і побачив, як Сергія привели, він махнув рукою і сказав, що хватує допитів.

А потім вже, як Сергія повісили, то брат його сказав, що все те він зробив, щоб остальні остались живі і всіх нас розпустили по домівках. Але ми потім діяли і далі. Хтось давав Месеврі газети, а він мені, оці центральні газети, ті що в Москві були. Листівки, знаю, в 43-му роздавали, хлопці йшли посівати і роздавали там, де посівали. Я тож роздавала листівки по селу, одмовляли од роботи на німців. Хлопці як посівали, то в одного над скринєю висів портрет Гітлера, то вони його порвали.

16 березня 1944 року Бобринець освободили, а нас 17-го. Помню, в ніч проти 17-го німці тікали із села, а хлопці саме тоді було побили поліцая».

**Лашкул Зоя Павлівна, 17.04.1924 р.н., село Миколо-Бабанка Бобринецького району:**

«Я ходила в 7-й клас, прийшов брат на випуск, а тут об'явили по радіо війну. Ми зразу побігли додому, брат сів під хатою, зажурився. На другий день його забрали, а він саме тільки вислужив кадрову. За Кіровоградом цілий місяць він одправляв самольоти на фронт, потом його самого на фронт відіслали.

Як відступали, їдуть наші до Дніпра, забрали скот, людей евакуїрували, а німці догнали і повернули. Багато євреїв з села Братського тікало за Дніпро, ще й питали в нас, чи далеко Дніпро.

Одступили руські, прийшов, люди, німець і розправлявся як хотів. Німецький комендант сказав, щоб всі люди прийшли до сільради зустрічати німецьких окупантів. Підійшов до мене німець, взяв за намисто і довго сміявся.

У Бобринці, де зараз лікарня, там німці катували наших людей.

Німці розміщувалися при людських будинках. У нас жили два німці, а нас загнали на піч. Але вони були недовго. Були у нас поліцаї із своїх, і калмики були, вони служили німцям, нерідко насилували наших дівчат.

Згодом стали брати в Німеччину, а в нашому селі був староста Бондаренко і мене також мали відправлять до Німеччини, а в нього була хороша жінка Оріся. Я кажу їй, що не поїду, то вона сказала чоловіку: «**Антоне, заміни цю дівчину!**». І мене замінили на хлопця якогось.

Староста Колісник і секретар Харченко одправляли партизанам у Чорний ліс продукти, коні, все що могли. Я носила записки в сусіднє село і віддавала там одному дядькові, а він партизанам. Того дядька німці вичислили і розстріляли, а мене не зловили, бо я була дуже обережною. Ще я співала партизанам пісні через рацію.

Школа за німців не працювала.

Церкву не відновили, не було при німцях церкви.

Німці забрали все колгоспне майно під свою владу.

Людей посилали на громадські роботи, ми строїли дорогу на Бобринець. Хто не хотів працювати на окупаційну владу, то того розстрілювали, так, одного хлопця хотіли розстрілять, але їм не вдалося, бо ми його приховали від поліцаїв.

Пока руські одступали, то німці ставились до нас байдуже, а як вони вже відступали, то били нас і дуже жестоко ставилися.

Як прийшли вже наші у село, то ми дуже зраділи, радісно їх зустрічали.

Проводили другу мобілізацію, то забрали всіх, кого тільки можна, у селі осталися старі, жінки і малі діти.

З війни повернулося мало людей, дуже багато односельців загинуло».

**Тетеріна Пелагія Логвинівна, 1919 р.н., село Володимиро-Іллінка Бобринецького району:**

«А німці, то тожє різні були, які хороші, які погані, то вжє які попадуться. Не трогали. А то, бувало мучили, мучили... Коли я була у свекрухи в селі Прохорова Балка, (це там за Злинкою, за 9 кілометрів), то там біля неї і зправа дівка в дворі, і зліва. А я ужє замужем тоді була, дитина в мене маленька була. І тут німці в хату увірвалися, а як увірвалися, Боже мій, мене не трогали. Зайшли. А я з дитиною на руках, то він мені: «Мама кіндер, кіндер мама?», а я йому: «Да, да», - помахала головою, взяла той «кіндер» та і положила. А як відступали німці, то святителі господні, мужики ховалися, котрі позоставалися, котрих раніше не забрали, щоб їх німці з собою не забрали. Ховалися по бабах, то мій був у хаті в штандарах захований. А раз до мене вечором стук у двері, відкриваю. А там німець стоїть, говоре мені одягайся, хотів, щоб я йому дорогу показала. А я ж то кажу, що в мене дитина мала, не зможу я піти, хто ж буде дитину доглядати і що я в темноті покажу. А він же нічого не помімає і показує, щоб я одягалася. А свекруха на печі сховалась, за шторою сидить і все бачить, а я ж не викажу, що вона в мене є, кажу, що вдома сама з дитиною. Але він на своєму. Мовляв, збирайся і йди. І зібралася я, одягнула дитину і пішла з ним. А там через три хати перевулочок і дорога на міст, але той міст був зірваний. Вийшла, глянула, а вони підводами їдуть і не знають куди, і от їм треба показати. Іду я з дитиною на руках і німець той мене веде, під руку. Підходимо ми до перевулка, і якщо ми повернемо туди, то і підводи туди повернуть, а там же міст зірваний, вони під'їдуть туди, а проїхати не зможуть і назад повернути також, ото і вб'ють мене там».

**Цепуринда Катерина Миколаївна, 1928 р.н., село Володимиро-Іллінка Бобринецького району:**

«...Були в нас калмики, що з німцями співробітничали. То вони в нас все забирали, глумилися над людьми, гвалтували дівчат. Я їх самих не бачила, бо втекла тоді в Іванівку, аж потім мене звідти батько забрав, а сестру мою калмики захопили, то не знаю, як вона потім від них втекла, але все-ж таки змогла втекти».

**Бобріцький Михайло Якович, село Миколо-Бабанка Бобринецького району:**

«Першими німецькими підрозділами, які підійшли до нашого села, були мотоциклісти. Це було в серпні місяці. Це була їхня розвідка,

пам'ятаю, як вони були одягнені в чорні шкіряні плащі. Приїхали і стали просити «яйке і мліка», тобто яєць і молока. Нам, хлопцям, дуже цікаво було, то ми побігли до них. За продукти німці залишали гроші, казали, що наших 10 рублів як їхня одна рейхсмарка. Звісно, це ж була неправда, але гроші ті, в кого німці брали «яйке і мліка», взяли.

За окупації німці заставляли нас орати на полі, то я запрягав двох волів і орав з ранку до смерку. Німці хоч і забирали продукти, але не так, як під час Голодомору. Діяло таке правило: якщо зібрав врожай, чи зарізав худобу якусь, то половину віддай, а іншу половину забирай собі. Але так, щоб усе німці забирали, то такого не було. Хоч і з харчами скрутно було, але ми не голодували. Крали трохи зерно. Я ходив збирав черепах біля річки, а потім їх готували і їли. Самогон гнали із буряка. За те, що орали, німці видавали по 300 грам хліба на день».

А в 1947-му становище з їжею було набагато гірше, ніж під час німецької окупації. Тому в нас люди казали: «У 47-му було ще гірше, ніж при німцях».

В Роцаховці був комендант Байс – німець. Щоб він був когось образив, то ні, такого не було ніколи. То раз був Іваневича Івана упоров декілька разів нагайкою за те, що той п'яний під комендатурою сидів і нічого не хотів робити.

Партизани в нашому селі діяли, їх було двоє – Кізель і Перваков, то Кізеля було вбито. Вони створювали, де могли, партизанські і підпільні загони.

Поліцаями з нашого села були Глина і Писаренко. То в нашому селі вони нікому нічого не робили. А от з інших сіл поліцаї робили, що їм заманеться: лазили по хатах, забирали все, що хотіли.

В грудні 1943 року сільський староста зібрав нас, усіх молодих хлопців, біля комендатури, вона знаходилась там, де був сільський радіовузол. А в Роцаховці була тоді жандармерія, то нас усіх повезли туди. Німці з усього села зібрали людей і відправили рити окопи та інші польові укріплення під Кіровоград. Коли нас везли, то нас охороняло 5 німців, щоб ніхто не втік. Спочатку нас відвезли в Бабанку, потім в Бобринець. А звідти через Компаніївку на четвертий день привезли нас в Кіровоград. А через декілька днів почався наступ наших військ на Кіровоград. То пам'ятаю, як на нас тоді натрапив розвідувальний загін. І я потім лазив на телеграфний стовп і перерізав лінію, щоб обрізати зв'язок із Кіровоградом.

Після цього я був мобілізований в армію в 1943 році Аджамським військкоматом. Навчався в офіцерському училищі, по шестимісячній програмі. Я потрапив в 38-у штурмово-проривну дивізію 70-ї армії 2-го Білоруського фронту маршала Костянтина Рокосовського.

Батько мій був призваний ще в 1941 році, але в 1943 році був смертельно поранений. Коли їхній танк підбили, то він з іншими членами екіпажу танка хотіли покинути його, але його поранили в ногу, і не дивлячись на те, що йому ампутували ранену ногу, він все одно помер.

Пам'ятаю першу атаку, коли солдати вже ринулись в атаку на німецькі окопи, пробігли вже метрів п'ять, а я все не можу вилізти з окопу, тому що страшно. А потім все ж таки пересилив себе і пішов...

Після поранення мене відправили на перепідготовку, і так я став розвідником. Спочатку я служив у полковій розвідці, а потім перейшов у дивізійну розвідку. А там служили одні сибіряки, а вони потім ще з мене кепкували, що, мовляв, я серед них один хохол. А взагалі на полі бою було все рівно, хто ти по національності, якщо когось і ранило, то йому йшли на допомогу всі, не дивлячись на те, хто він там був – українець, росіянин, вірмен чи білорус.

Потім мене одного разу контузило на полі бою. А всього у мене два поранення, одна контузія, шість операцій, отримав 17 осколків, із них один до сих пір ношу. Останній раз був поранений під Кенігсбергом (нинішній Калінінград)... А після того, як мене виписали з госпіталю, я був комісований, це було вже весною 1945 року».

**Яценко Клавдія Федорівна, 1927 р. н., село Миколо-Бабанка Бобринецького району:**

«Я до 4-го класу ходила до школи у цьому селі. 7-й клас кінчала у Єланецькій школі. Почалася війна. Десь у липні переходили через село, масово забирали у солдати. Іде етап, гонять солдатів. Ішли із Братської дороги. Ночували в селі, забрали братів моїх в армію. Після того у селі така суматоха! Пооставалися жінки. Коли іде чутка - підходе фронт сюди. Була подружка, прибігає до мене, каже: «**Німці скоро будуть у селі**». Ми збираємо книжки - вона свої, я свої. Ми під річкою переховували ті книжки.

Через деяке врем'я у нас уже нема колгоспів, уже начальство повийжджало. Уже організується староста села. У нас старостою сільради німець Шпрун. А старостою села був Колісник Олександр. До нас пригнали п'ять чоловік. Один із них був у цього Шпруна секретарем. Він дуже помагав людям, і цей Колісник.

Собірають у нас молодьож у Германію. Об'явили – 26-й год забирався в Германію. Я сама 27-го, та на мене цей секретар записав на 26-й, а сестру своєї жінки (25-го году) записав на 26-й. Попадаю я вмісті з нею в Германію. Забрали 19 августа 1943 года. Була я в лагері в Лотарінгії, лагерь «Віктор». Робила на металургійному заводі по 16 часов. Жили у бараках, нас кормили два рази в сутки. Давали по



кусочку маргарину. Було багацько наших емігрантів, дуже нам помагали. То самий мастер німець був, у громадянську війну був в плену.

Виживали, хто як міг. Я дуже буда виснажена, часто приходилося мені лежати. Потім одного разу чуємо од старших: **«Одступає німець!»**

В 3 часа ночі нас піднімають із бараків, по 3 чоловіки в колону поставили. Ми вискакуєм з колони, стараємося піти в ліс. Блукаємо по лісі, шукаєм дорогу. Куди ж нам іти? Дві неділі ми проходили по лісах. Я добре знала німецьку мову, розпитувала людей, куди йти. Кажуть – туди не йдіть, ідіть туди. Хлопці тоді од нас відбилися. Одного разу ідем, чуємо – гавкають собаки, ми злякалися. Коли ідемо ближче: колючі стовпи і колюча проволка. Дивимось – здорова річка, на пагорбку посадений виноград, ми сідаємо коло винограда. Коли чуємо – гул самольота. Через годину приїжджають машини, окружають пагорб, забирають нас. Привозять нас у Люксембург, садять у тюрму, допитують. Нас виводять на плац. Все цементове, води по кісточки. У тюрмі в туалет не випускали, була тільки параши.

Так просиділи місяць. Обратно одправляють нас у лагер «Віктор», мій номер 2902. Приводять, садять нас у бункер. Там отак-о по коліна вода, ні скам'єчки, нічого. Знов нас розіслали на завод.

Освободили нас американці. Якраз ми були у нічній зміні. А ніхто нас не забирає, завод остановили. Ми проходимо до проходної – нікого нема. Ідем в лагер, а його вже евакуюють. І ми ж обратно. Колона рушила, знов ідем коло лісу. Оп'ять ми тікаємо з тої колони, під міст – та нас уже не шукали.

Ми ховалися у склепах, на кладовищі. Одно разу увечері чуємо розговор, балакають по-французьки. Вони нас замітили, питають: **«Руські? Лагерь евакуїровали»**. Показують – сидіть тут. Потім приходе третій, балакає по-руськи, емігрант. Забирають нас, поселяють у себе на горищі, дають нам їсти. Сиділи ми там тиждень. Одного дня кажуть: **«Ходять перевіряють, чи не ховають руських, ми не можем вас держать»**. І ми пішли на завод. Гайда підем по заводі, по цих шкафах, може, ще десть що пооставалося. Доходимо на проходну, бачимо – машини. І не німецька форма у солдатів – американці освободили наш город. Послали нас у лагерь, доставляли продукти, дуже нас кормили хорошо – сніданок, обід, вечеря.

Я заболіваю у лагері, одправляють мене у госпіталь. Лежала десть більше місяця. Руських одправляли у наш... І нас забрали на станцію, посадили у вагон. Приволять у Ля-Куртін, в лагерь. Розпріділяють нас по гарнізонах, по ротах, політзаняття

проводяться. Аж до Перемоги. Додому я вернулася із лагерьа в октябрі 1945 года».

**Омельчук (Мунтян) Олександра Анісімовна, 03.02.1924 р.н., село Мирне Бобринецького району Кіровоградської області:**

«17 років мені виповнилось, коли війна розпочалася. В 41-му році німці вступили, а 16 травня в 44-му році наш совхоз звільнили. А як зустрічали, скільки плакали, а скільки не повернулося з війни, а з Германії...

На момент окупації німці проживали в наших хатах, але якщо загалом говорити про ставлення німців, то в нашому селі проживав німецький пан Бангофер, він був хорошим, ні одного з жителів села не наказав розстріляти. Завжди було прийде та поцікавиться, чи ми їли, чи ні, але він змушений був відправляти молодь на примусові роботи до Німеччини, кому виповнилось 16 років.

Проживали в нас двоє євреїв, Ада і Михайло, вони до окупації евакуїровались, ми теж тікали до Дніпра.

На території села були поліцаї, була жандармерія, от колись я з Ніною Браєнчихою вирішили вийти за межі села, кажу: «**Гайда, підемо подивимося, як нівеста цвіте за селом!**» Вийшли за село, дійшли, коли поліцай Тимошук кричить: «**Ми знали, ми знали, хто ви!**» Схопили нас і спочатку закрили нас в одному з шкільних класів, там ми переночували, потім привели і інших – Тормачиху Марію, Плащук. Всіх нас звідти погнали в село Кетрисанівку, там знаходився кабінет жандармерії. В результаті нас покарали – три дні возили соняшничиння. Іван Курочка, мій однокласник, сам наказав мені дати гарбою п'ять ударів (**плаче розповідаючи**).

Одного разу пану Бангоферу прийшла телеграма про набрання молоді для примусових работ до Німеччини і наказано було всіх зібрати в технікумі в м. Бобринець. Мене також забирали, та я тікала, я і у калмиків втекла, всіх до Бессарабії гнали, а скільки німці повбивали по дорозі. Спочатку всю молодь зганяли до клубу, а потім садили на машину, а я все ж таки втекла, сховавшись у бур'янах, не знайшли...

– Хто такі калмики?

– Та це ж наші, вони були правою рукою німців, вони всіх шукали, щоб хтось з хлопців чи дівчат не сховались.

Коли гнали, багато повмирало по дорозі від хвороб.

...Ми переважно копали окопи, одного разу копаємо, дивимося в небо, летить літак, а на крилі його видніється зірка, то ми відразу закричали: «**Наші, наші!**» Партизанів на території нашого села не було. Зять моєї старшої сестри Щербаков Іван Якович мав зв'язок з руськими і розповідав що німці вже тікають.

Взагалі становище в селі під час окупації було більш-менш нормальним. Пан Бангофер був хорошим господарем, він нам казав: «Якби мене не вбили ваші, я б залишився тут жити» Подобалося йому в нашому селі, але він потім виїхав до Німеччини.

Пам'ятаю, був страшний суд над місцевим поліцаєм двадцять п'ять років йому дали тюрми, судив воєнний трибунал, але пізніше йому наші місцеві хлопці самосуд влаштували. Хіба все розкажеш...»

### **2012 р. Експедиція в Добровеличківський район.**

У ході опитувань респондентів в Добровеличківці та Глиняному було зафіксовано спогади про розстріли місцевого єврейського населення.

**Клавдія Никифоровна Тимошенко, 1926 р.н., село Мар'ївка Добровеличківського району:**

« ... Під Різдво, мама моя каже: «Іти нада до конюшні». Ми жили аж там, край села. А це сюди, до ферми треба йти збирати оті кінські одходи, кізячки. І місим глину, прибираєм на Різдво. Я йду по ті кізяки. А як була така ж коза та йду, та ще ж через ту скакалку стрибаю, по кізячки. А жінка, отак хата була перва од ферми... А вона стоїть та й каже: «Клаво, куди ти біжиш?». А я кажу: «На ферму!». А вона каже: «Ой, вернись, бо там німці євреїв убивають! Вони ж тебе вб'ють! Вернися, сюди йди!» Я зайшла до неї в хату. До хати, а в неї так сарай біляний у тьоті Марусі, і дець так троє дверей отако було. А сюди до ферми видно, так як оцю хату. Видно мені тако все. То приїжджає одна машина така як Камаз, будка здорова, друга, третя... А чи то вони другий раз, чи третій приїхали, я не знаю. А поперед ферми, де відкидали фермерські одходи, яма така здорова була. Туди, значить, всі одходи викидали. Вони з машини виганяли. Як брали євреїв у хаті, откак голенький, босенький. А німці самі такі одвороти, сюди коміра, сюди картузи з навушниками... І тільки з машини бистро випихали, випихали... стріляли. А я бачу, що там над ямою стріляють їх у потилицю. Садять... і в потилицю стріляють. То хто ж не хоче йти, жива ж людина, впираються, кошматяться. Але ж тоді далі бачу йде жіночка отако, веде троє діток. Одне, значить, на руці у неї, друге за спідничку держеться, а третє за руку. Вона всіх трьох діток веде до «чорної ями», до цієї смерті. Жива мама і троє дітей. Це я що бачила, те я і кажу. Ті вертаються, ті кричать, їх штурхають, туди до тієї ж ями посилають. Їх строчать... Оце таке я бачила».

...Нам Наталія Юріївна Куделя повідомила, про те, що якась дівчина змогла врятуватися, що її переховали. Що ви можете сказати?

«Через балку стояла скирта сої. Тут яма, тут ферма, а сюди стояла оця скирта. І вони, як падали туди, і та дівчина Оля, і хлопець

*Коля Коврижний, придумали впасти, де люди биті. А вони ще ж тоді як стріляли отако в потилицю, а тоді ще підходили, і ще ж автоматами перестрочували поверху. Це ж я бачила. А як вони попали у ті мертві, у ті вбиті. І ночью вилізли, і переховалися у скирті. Я їх знаю обох.*

*...Але вони ще із сої, з теї скирти та зайшли ж ночью в наше село. Та й попали, у старости світилося. А вони ще й до старости зайшли, бо світиться. Куди ж їм даліше дітися? А ще у нього участковий був, німець. У старости. А він каже: «Ви ж бігом тікайте звідси, хоть на Дрибошівку, балкою йдіть, а там дець побачите, хто вас переховає». То так у Дрибошівці і переховалися».*

### **2013 р. Експедиція в Долинський район.**

Метою експедиції була робота по впорядкуванню списків ветеранів в сільських радах району для проекту «Книга Пам'яті-2».

*Гриценко Павло Терентович, 1925 р.н., село Кірове Долинського району (спогади Гриценка П. Т. переповідає його син – Гриценко Василь Павлович):*

*«В лютому 1943 р. він був вивезений на примусові роботи до Німеччини остарбайтером. Потрапив він у табір. На першому етапі це був відносно легкий варіант утримання, тобто були під вартою, жили в бараках, але можливий був вихід в місцевість. Працювали на військовому заводі по виготовленню артилерійського озброєння, але під час бомбардування американською авіацією отримав тяжке поранення, спочатку було нетяжке поранення. Лікувався у місцевому госпіталі, але лікування було звичайно тяжким, оскільки за його розповідями, ставлення персоналу медиків до них, як до примусових працівників, було вельми натягнуте. Лікували поверхнево. Був такий епізод з розповіді батька, що медична сестра співчувала пораненим і годувала їх продуктами додатково, тому що в таборі фізично було важко жити. Тим паче по розповідям батька він переніс захворювання – була вражена ротова порожнина. Ця жінка підгодовувала його продуктами та іншим. Але відношення змінилося, коли наші війська радянські підійшли ближче до стін Берліна. Був убитий її син на фронті, і відношення різко змінилося.*

*Коли батька підлікували, вони попали в зону визволення американців і попали у фільтраційний табір. Знаючи сталінський режим, американська сторона пропонувала змінити громадянство і залишитися на території союзників і, таким чином, вирішити долю. Вони говорили, що Сталін на вас дуже не чекає. Будуть фільтраційні табору жорсткі і не виключено, що ви потрапите в Сибір чи ще кудись. Так воно й сталося. Батько, звичайно, як і багато людей радянських, скучили за домом. Це були молоді люди 18-20 років. Він не*

погодився. Його перевели в радянську зону окупації. Там були СМЕРШ з лампою в очі по декілька разів. Звичайно, не можна сказати, що всіх їх відправили до Сибіра. Ті люди, які були більш-менш здоровими, були призвані до лав армії. А були такі, які дійсно були відправлені в глибину території «окупації радянської», а далі на Сибір, будови всякі по відновленню народного господарства так звані. Батько особисто потрапив на два місяці до кавалерійської частини, яка займалася зачисткою лісів, які очищали дану місцевість від гітлерюгенд і від формувань, які залишалися ще недобитими і переховувалися в лісах. Звичайно, його фізичний стан був не у нормальному стані. Він кульгав на одну ногу, але допускалося в такому разі перебування у військовій частині. Через два місяці приїхало дві московські комісії і його комісували просто по фізичному стані. А далі було повернення додому. Фізичний стан його погіршився, тому що там фактично рани залікували. Рани відкрилися, як кажуть у медицині, тобто почали гноїтися. Майже на два роки ліг у постіль. Йому пропонували ампутувати ногу, але він відмовився. Таким чином, лікувався при тій медицині, яка була після війни. На фронтовиків і таких типів людей ніхто не звертав уваги, тому що при сталінському режимі їх відносили майже до зрадників батьківщини. Я говорю майже, бо з ними ніхто не рахувався. До смерті Сталіна 1953 року батька кожен рік викликали до міністерства внутрішніх справ, до районного центру і вимагали заповнення анкети з питаннями, які повторювалися кожен рік, але то все йшло в архів».

**Вітряк Василь Якович, 1924 р.н., село Кірове Долинського району:**

«Руські одступали. Я ще недопризовник був. 16 год було в 1941-ом. То із мужиками і нас забрали. Я не знаю, скільки чоловік нас було. Я знаю, що я був, чоловік 10 чи 12 таких як я. Ще й допризовниками ми не щиталися. Там три офіцери якісь, солдат там несколько. Ну, і взяли нас із собою. Мужиків же забрали. Мій батько скот за Дніпро гонив. Тільки до Дніпра догнали і всьо. Мости військами зайняті. Це якщо пішов бик прямо аж на ту сторону, то скот перейшов увесь, піде стадо. А если у Дніпра закрутилась передня бик чи корова, то всі закрутились і пішли на дно, або не на дно, а за водою.

Де я бував. Ніде я не бував. Кривий Ріг, Долинська. І то пеши туди назад. Гнали нас. Куди ведуть, туди і йдем. Помню, шо десь під Софіївкою отаборилися. Стариків забрали на поїзд в село Махорти. Їх забрали, погрузили та поїхали, бо вони вже бивші, в армії служили. А ми пацани молоді. Тоді їсти було шо. Тепло, лежимо, іюль місяць же. Ну да, в іюлі. Суток троє лежимо. Ніхто нам нічого, а ми не знаємо, куди додому йти. Коли немців три з мотоциклами, не грязько

було, а сухо. Ми посхвачувалися. А вони: «Kamerade! Gehe zu Hause» (додому) і поїхали. Развідка, видно, була і поїхали. А ми, ну куда йти? Пішли по тій дорозі, по якій ми йшли понад річкою. А тоді зайшли в один колхозний двір. Там дядько заносив солому коням. Ми питаємо: «Дядько, куди нам додому? – А звідкіля ж ви? – З Кіровоградської області, з Долінського району. – Оце де сонце заходить, оце туди і йдіть». Та ми й пішли.

Ну, потом, после освобождения я був ще в етапі при німцях. Нас забрали із Бокової. Там по Долінській собирали людей. Гнали на Первомайськ. А на Первомайську руські вроді б то.

Тоді два хлопці з Алексеевки та Братолюбовки кажуть: «**Давайте тікають**». Кажу: «Давайте. Договорились». ...Вже розвидняється. Нам було вільно тікати. Так, думаєм, кругом німці. Утічеш, то там застрелять або заберуть обратно. Вийшли, перейшли через річечку. Зайшли до тьотки, кажем: «Дайте що-нібудь поїсти». Вона дала оладки та кисле молоко. А тоді кричить: «**Хлопці, тікайте, а то поліція шукає, бере в Германію**». Іти у ліс. А хто його зна, а може там передова німців. Переб'ють, скажуть, партизани. Дивлюсь, ідуть два вершаки. Видно, розвідка німецька. Ну, вони отступали, видно. Бо на Бугові передова ще була. А видно тили вже відступали. Ну, короче говоря, вийшли ми на дорогу і йдемо. А там кукурудза під лісом. Тоді ж наша кукурудза була така низенька. І там три підводи німецьких були. Нікого нема. Самі підводи. Видно повипрягали, сіли, поїхали. Начали ритися там в багажу. То я взяв німецьку шинелю. Шинелі наділи і йдемо. Заходимо у село, в перву чи в другу хату, а там хлопці такі як ми. Видно, потікали раніше. На соломі лежать. А ми ж ото в шенелях. А вони посхвачуються. Я їм кажу: «Та не бійтесь, хлопці. Ми такі ж самі, як і ви». Дід і баба кажуть: «Оце десь і наш онучок скитається так само, як і ви». Дали нам поїсти картошки м'ятої, молоко кисле та оладки якісь. Полежали ми з хлопцями та кажем: «Хлопці, давайте двигайтесь». А то у нас таке було – руські зайшли, а тоді німці як наперли. Ідемо селом по дорозі, де нас гнали. Переходимо садок, а там німецькі гармати розірвані. Вони отступають. А на Бугові кілометрів 10-12 там фронт стоїть. А ми ж не знали, що там фронт стоїть. Переходимо дорогу попід селом. Амбари горять. Позапалювали зерна. Коли опять колона солдат йде із Буга. Я кажу: «Хлопці не оглядайтесь. Будуть гукать – не оглядайтесь. Йдіть за мною». Перейшли ту дорогу. Ніхто нас не спиняв, може, не обрацав вніманія. Заходимо третя хата от края. Дядько сидить на лаві, хлопець, тьотка і хазяїн. Ще в первий раз заходимо в одну хату вздовж дороги, коли поліцай український від нас тікає, а ми від нього. Тоді хотіли випросити води напиться, а тоді ж

з хати пішли. А потім зайшли в крайню хату та питаєм: «Шо то за поліцей ?». Кажуть: «То його немци три раза вигоняють. Він вийде за село. Каже, що краще тюрму відбуде, ніж уб'ють». Кажу: «Він нас злякався». Пішов десь туди. У формі він українській, той поліцейський. Поліція українська була. А кажем: «Як же нам добраться?». Тьотка зварила галушок, повечеряли. Каже: «Прямо якраз на переправу». А ми кажем: «Ми ж не знаємо, куди можна прямо». Каже: «Осьо за нами будете йти». Ну, вони попереді пішли, а ми ззаді. Вони втікли від нас.

Ну, ми так же йдемо прямо степом. Коли нагнувся, кажу: «Хлопці, село ось». Підходимо, снопи зложені. Тоді перейшли через бугор. Спускаємося вниз. Тьотка стоїть, двоє дівчат зрослих як і я, або як ми. Хлопець один на руках у тьотки і стоїть коло неї. Кажу: «Тьотя, пустіть мене ночувати». «Хлопці, ми самі ще тіки підійшли до хати. Немци вибралися. Та ми самі ще й в хаті не були». Кажу: «Нам нада додому пробираться так, і так». Ну, хорошо. А ті дівчата, одна каже: «Пішли до мене ночувать». І держе карти у руці. Я кажу: «Шо ви дівчата вмієте ворожить?». Вони кажуть: «Да». «Ну, заворожіть, чи ми додому дійдем благополучно ?». Вони заворожили. Кажуть: «Попадатиметься казьонний дом, но ви його обминете і дійдете благополучно додому». Ну, раз так, так. Значить, ми ночью залізли у яму. У ній буряки були. Вона нас накрила соломною. Коли утром відкриває той погріб, яму: «Хлопці, вилазьте. Оно руські». Кіньми, повозками їдуть, через балку переїжджають. Пулімьоти тянуть вручну. Ночю руські війшли. Видно, ото передова пішла. Ну, короче говоря, сидимо на лаві. Ждемо. Двері відкриті. Тьотка вийшла на двір. Я вже не розібрав, хто він такий, чи солдат, чи старшина. Заходе у сіни туди ж. Питає: «Хазяїн дома ?». А вона каже: «Нема хазяїна». Каже: «А то ж хто?». Двері ж приоткриті. Він глянув: «А то хто сидить?». «Хлопці додому добираються». Він заходе. Поздоровкалися. Тьотка самогоночки бутилу поставила, закуску, яка там була, картошка. Випили ми по 100 грам. Кажем: «Як нам додому пробраться?». «А куда вам?». «В Долінський район, Кіровоградської області». «Хлопці, підождіть поки передова перейде, бо в нас дураків то же хватає своїх».

Короче говоря, намолотили ми на вертушку у тьотки муки. Спекла нам коржики. Шинеля їй подарили. Кажем: «Тьотя, нате. Хлопцям шо-нібудь пошиєте. Воно уже не нужне. Маскіроваться вже нема до кого». І пішли. Ідемо сюди ж на переправу, де мост був. Але його вже зорвали, навроно, немци. Ідемо, коли з лівої сторони двухетажний дом-школа. Ідуть дядько і два хлопця. Кажем: «А шо там таке?» Та, каже: «В школі польовий воєнкомат приніма. А ви чого йдете?». Ну, я

кажу: «Старостою робив. А хлопці разом зі мною». А вже руські йдуть. Ведуть наших чорнорубашників, непередіті, нічого. Неко́торі з винтовками. Неко́торі без винтовок. А то три командири. Чи капітан, чи лейтенант. Командири, бо в фуражках. Питають: «Чого це ви йдете?». Та, кажем, були там і там та завернули. Нас у свій воєнкомат направили. Дали бумажку.

Ну, ми пішли. Підходем на переправу, а там паромна переправа, на тросу. Нємци вбиті лежать. Пороздівали їх. Вдіватсья в наших не було в шо. Видно, гражданські пороздівали їх. Підходем, кажем: «Солдат, переправ нас». А він руський же: «Е, коло мамки під юпкою ховалися». Таким гонором. Кажу: «Слушай. Ти ж не знаєш, хто я такий. А може, я зробив в тилу більше, чим оце тут на фронті». А він тоді і примовк. Кажу: «Ми ще поможемо тобі переправлятьсья туди-сюди». Ходок дві чи три зробили.

А тоді давай додому. Ідемо степом, бо селами муштрують оцих чорнорубашників. Ну, наших хлопців, которі освободилися після нємців чи потікали. Ми селами не йдем, а йдем степом, степом. Їсти нема чого. Кукурудзу на огні печемо, качани. Сажою позаїдалися. Наїлися. Тоді зуби крепкі були.

Перейшли Буг. Там Вознесєнськ. І пішли ми до Бобринця. Кілометрів 50 недоходя ілі 30, заходим в село с левої сторони. Ночю охороняли село, бо нємци ще пооставалися. То ми поробили там. Побули суток двоє чи троє. Попиляли дрова. Вони нас ше оставляли.

Доходив до дороги, йде полуторка по колії. А я збоку йшов і раз – за борт ухватився. Мене витягнули. Там у гражданському один був, женціна і старшина. Витянули мене. А ті хлопці бігли, бігли. Старшина мені дав кірпічік – хлібину чорну. Поки до Бобринця доїхали, і з'їв.

Приїхали у Бобринець. Старшина пішов оформлять документи. А той парінь гражданський каже: носив при німцях часи на нозі. Коли руські вступили, він поцепив їх на руку. Забрали».

**Підсумок.** Під час студентських етнологічних експедицій в окремі райони Кіровоградської області нами накопичено певний досвід роботи по фіксації, узагальненню та публікації джерел усної історії Другої світової війни в Україні. Вже зібрано унікальні особистісні документи епохи, яка залишила кривавий слід в історії не лише країни, регіону, але й кожної родини. Їхня унікальність і особлива цінність полягає також у тому, що покоління людей, які пережили війну і пам'ятають її події, поступово, але невпинно відходять. Пережиті ними страждання та зусилля, затрачені для того, щоб залишитися людьми у нелюдських умовах, мають бути зафіксованими.



На нашу думку, джерела усної історії після відповідного узагальнення можуть бути використані при підготовці комплексних досліджень з історії Другої світової війни на території окремих районів області та регіону в цілому. Причому, якщо бойові дії на території Кіровоградщини в 1941 та 1943-44 рр. знайшли своє відображення у працях дослідників (зокрема, не можемо не відзначити фундаментальної роботи Василя Даценка про бої в урочищі Зелена брама на території Новоархангельського району в липні-серпні 1941 р. [6]), то повсякденне життя населення в умовах окупаційного режиму, стратегії виживання, спротив ворогові, трагедія масових мобілізацій одразу після визволення потребують ретельної уваги.

Ці дослідження можливі лише у тісній співпраці фахових істориків з працівниками Державного архіву Кіровоградської області. Лише оприлюднення архівних документів разом із емоційно насиченими спогадами про буття маленької людини у воєнну епоху дозволить системно та неупереджено відтворити складний пласт вітчизняної історії.

#### **Джерела та література:**

1. Програма етнографічної практики для студентів історичного факультету (спеціальність 7.01.01.03 – Історія, спеціалізація: Українознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ імені Володимира Винниченка, 2003. – 32 с.
2. Проскурова С. Щодо особливостей теоретико-методичного забезпечення етнографічної практики студентів історичних факультетів. // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. XIII. – К., 2006. – 562 с. – С. 515-521.
3. Проскурова С.В. Етнографічна практика: Методичні рекомендації та матеріали. Для студентів факультету історії та права. /Укладач Проскурова С.В. – Кіровоград, РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2009. – 44 с.
4. Проскурова С.В. Дослідницький потенціал методу усної історії. //Наукові записки. – Випуск 14. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка. – 2009.
5. Матеріали експедиції до Бобринецького району \Усна історія Голодомору та Другої світової війни на території Кіровоградщини. – Кіровоград: Кіровоградський інститут розвитку людини «Україна», 2009.
6. Даценко В. Зелена брама: возвращение к легенде. – Кіровоград: Имэкс-ЛТД, 2013. – 460 с.

Ангела Плотницька\*

## Центральна Україна у вогні Другої світової (1941-1945 рр.)

Події 22 червня 1941 р. повністю змінили долю народів СРСР. Німеччина напала на Радянський Союз. Війна проти Німеччини увійшла в історію під назвою Великої Вітчизняної.

Землі України зазнали ударів ворога вже в перші години війни, а Україна стала безпосереднім полем бою. На ній точилися криваві битви, що призводили до страхітливих руйнувань і загибелі мільйонів солдатів і мирних жителів.

Бійці й командири Червоної армії (так називалися збройні сили СРСР) проявили масовий героїзм, але змушені були відступати. Через рік від початку війни українські землі було повністю окуповано німецькими військами та їхніми союзниками.

Українські землі окупанти прагнули перетворити на постачальника продовольства та сировини. «Новий порядок», встановлений нацистами, відзначався винятковою жорстокістю. Окупанти закатували близько 5 млн мирного населення та військовополонених.

До Німеччини на примусові роботи було відправлено близько 2,5 млн юнаків та дівчат.

Гітлерівське командування надало великого значення загарбанню України, вважаючи, що захоплення таких важливих промислових районів, як Донбас, Придніпров'я, Криворіжжя і Нікополь, а також багатих на хліб областей істотно поліпшить військові та економічні можливості Німеччини, і сприятиме швидкій перемозі над Радянським Союзом.

У червні 1941 р. «Червона зірка» перейшла на 11-годинний робочий день, почала випуск озброєння, боєприпасів, ремонт

---

\* *Плотницька Ангела Володимирівна, викладач історії та правознавства  
Кіровоградського комерційного технікуму*

військової техніки. Як мені відомо, то, під госпіталь переобладнано приміщення педінституту.

У липні 1941 р. 2398 добровольців подали заяви з проханням послати їх на фронт. В області діяли 32 винищувальні батальйони, до складу яких входило 5939 чоловік і 1015 груп сприяння винищувальним батальйонам, які налічували 15938 членів. У ряди народного ополчення вступило близько 100 тис. чоловік. Було створено підпільний обком, 2 міськкоми, 28 райкомів КП(б)У, 5 партизанських загонів і 29 диверсійних груп.

У серпні 1941 р. на території області Червона Армія вела оборонні бої. 6-а і 12-а армія у районі с. Підвисокого опинилися в оточенні. Учасником цих подій був письменник Євген Долматовський, який згодом описав ці події у книзі «Зелена брама». Сміливий рейд тилами противника здійснили бійці 16 мехкорпусу під командуванням комдива А. Соколова, які полягли нерівному бою на Синюсі.

Досягти легких та швидких перемог на території України у 1941 р. німецьким військам вдавалось далеко не завжди і не на всіх напрямках. Героїчна оборона захисників Києва, Одеси та Севастополя значно затримали просування ворога вглиб території УРСР. Однак, під Уманню головні сили Південного фронту зазнали поразки. В районі Первомайська, Новоархангельська, Умані 6-а і 12-а радянські армії опинились у «котлі». У полон потрапили майже 103 тис. радянських солдатів та офіцерів, німці захопили у них 317 танків і 858 гармат.

На 20 серпня 1941 р. майже весь правий берег Дніпра від Черкас до Херсона опинився в руках німецької армії. Як наслідок, німецькі війська отримали можливість переправитись на Лівобережжя і таким чином зайти в тил головним силам Південно-Західного фронту, які обороняли Київ. Від 11 липня по 26 вересня 1941 р. тривала героїчна оборона Києва.

У такій ситуації М. Кирпонос та М. Хрущов планували залишити Київ, відвести війська за Дніпро та організувати оборону на лівому березі. Цю пропозицію підтримав начальник Генерального штабу Червоної армії Г. Жуков. Дніпро повинен був стати природною перешкодою для німецьких військ. Організація безперервної лінії оборони на Дніпрі, на їхню думку, дала б змогу стабілізувати фронт. Але Й. Сталіна більше хвилював негативний міжнародний резонанс у разі швидкої втрати Києва, – третього за величиною міста СРСР.

За даними тогочасних подій Південно-Західний фронт (майже 750 тис. воїнів) опинився в оточенні під Києвом. У полон потрапили 665 тис. радянських солдатів, німці захопили, за деякими даними, 3718

гармат та 884 танки. При виході з оточення загинув командуючий фронтом М. Кирпонос.

У листопаді ситуація на фронті змінилась. Ранні морози, додаткові заходи ДКО СРСР для зміцнення фронту, масовий героїзм радянських солдатів та ополченців, прибулі нові дивізії з Сибіру зупинили наступ німецьких військ на Москву. Фронт нарешті стабілізувався.

5-6 грудня 1941 р. війська Червоної армії несподівано для німецького командування перейшли у контрнаступ. Внаслідок битви під Москвою німецьке військо було відкинуто на 200 і більше кілометрів.

Проте спроба радянського командування перехопити стратегічну ініціативу закінчилась провалом. Радянські війська витратили значну кількість бійців та озброєння у лютому березні 1942 р. Харківська операція 1942 р. завершилася ніщивною поразкою і втратою 207 тис. солдат та офіцерів. Керченська операція (спроба радянських військ деблокувати Севастополь), яка обійшлася лише полоненими 140 тис. бійців. Військова ініціатива знову перейшла до рук ворога. 4 липня 1942 р. німецькі війська захопили Севастополь. 22 липня після захоплення м. Свердловська Ворошиловградської обл. гітлерівці остаточно окупували всю територію УРСР.

Таким чином, радянське керівництво здійснило усі можливі мобілізаційні заходи щодо організації відсічі ворогові, однак військова перевага Німеччини та її союзників, прорахунки вищого радянського керівництва в організації оборони на першому етапі війни призвели до того, що в липні 1942 р. вся територія України, незважаючи на великі жертви з боку бійців Червоної армії та цивільного населення, була окупована німецькими військами.

Звільнення України від загарбників відбувалося в 1943-1944 рр. Важливе значення для звільнення українських земель мала битва за Дніпро. 6 листопада 1943 р. військами 1-го Українського фронту під командуванням генерала Миколи Ватутіна було звільнено Київ. А в грудні почався загальний наступ радянських військ на Правобережній Україні.

Дата 8 січня 1944 року в історії нашого міста є особливим для мешканців нашого міста. День визволення Кіровограда від німецько-фашистських загарбників вшановується незалежно від політичних подій, що формують наше сьогодення.

Всім відомо, що 5 січня 1944 року почалася Кіровоградська наступальна операція військ 2-го Українського фронту, в якій брали участь 550 тис. радянських воїнів. Безпосередньо місто визволяли

з'єднання 5-ї гвардійської армії під командуванням генерал-лейтенанта О. Жадова (його іменем названо одну з міських вулиць), 7-ї гвардійської армії генерал-полковника М. Шумилова, 5-ї гвардійської танкової армії генерал-полковника П. Ротмістрова (воєначальник, удостоєний звання Почесного громадянина м. Кіровограда).

Існує чимало документів та свідчень того, яким постало місто перед визволителями. Фашистський окупаційний режим завдав глибоких ран кіровоградцям та Кіровограду. У ті дні, віддалені майже 70-ти річчям, повертають нас документи Держархіву Кіровоградської області.

Військовий кореспондент газети «Правда» Б. Полевой у статті «Кіровоград», вміщеній в газеті «Кіровоградська правда» за 29 січня 1944 року, описав історію нашого міста, а також запеклі бої, що точилися на його околицях на початку 1944 року. Газетні рядки сповіщають: *«в місті, на південних околицях якого ще шумить бій, оглушливо звучать снарядні вибухи, стократно повторюючись луною. Зарево пожеж повільно похитується в присмерку зимової ночі. Горить поліційна дільниця, горить будинок гестапо, горить лікарня й ще деякі будинки. Але німецькі підпалювачі не встигли повністю здійснити свою підлу справу: запалити все місто. Біля великої міни уповільненої дії, закладеної біля мосту, ворог не встиг навіть завести годинник пекельної машини. Раптовість нашого удару виявляється у всьому.*

*На вулицях видно групи полонених, яких ведуть під конвоєм. Брудні обличчя, по-злодійському опущені погляди. Вони йдуть по вулицях Кіровограда, який щойно скинув їхнє прокляте ярмо. В старовинній фортеці ще не занесло снігом братські могили, куди німці кидали сотні жителів, розстріляних і напівживих...».* Б.Полевой зазначає, що операція з визволення Кіровограда була бездоганно стратегічно задумана й блискавично виконана.

Відповідно до наказу Верховного Головнокомандування генералу армії Конєву про звільнення м. Кіровограда від 8 січня 1944 року в ознаменування одержаної перемоги 23 військовим частинам, які відзначилися в боях за визволення нашого міста, присвоєно назву Кіровоградські. Від початку січня 1944-го у військових донесеннях та повідомленнях Інформбюро значилися 297-а стрілецька Слов'янсько-Кіровоградська дивізія, 25-а танкова Кіровоградська бригада, 1669-й винищувальний протитанковий артилерійський Кіровоградський полк, 97-й Гвардійський мінометний Кіровоградський Червонопрапорний полк.

8 січня 1944 року Москва салютувала доблесним військам, які звільнили м. Кіровоград, двадцятьма артилерійськими залпами.

Радянсько-німецький конфлікт був найкривавішим театром воєнних дій в ході Другої світової війни. В боях була задіяна найбільша кількість сухопутних сил за всю історію воєн 20 століття. Конфлікт супроводжувався великими втратами як серед військового, так і цивільного населення. Характерною ознакою протистояння була ідеологічна боротьба – комунізму і націонал-соціалізму, яка сприяла жорстокості у війні. Під час конфлікту обидві сторони широко застосовували тактику «випаленої землі», масові розстріли, знищення населених пунктів тощо.

Жертвами цієї війни стали 27 млн. громадян СРСР (офіційна кількість втрат з боку Німеччини – 13 млн осіб.) За підрахунками інституту історії України НАН України, в лавах Червоної армії загинуло 4 млн. українців, у партизанських формуваннях – від 40 до 60 тис., у загонах ОУН та УПА – понад 100 тис. Прямі людські втрати України, за оцінками цього інституту, становлять 8-10 млн, демографічні – 10-13 млн осіб.

На території України німці спалили разом із мешканцями 250 сіл. У 230 концтаборах і гетто, а також в інших місцях масового знищення від рук нацистів загинуло приблизно 6 млн. людей. Близько 2,5 млн полягло на фронтах. З 2,8 млн людей, яких гітлерівці вивезли до Німеччини з СРСР для роботи на промислових підприємствах і в сільському господарстві, близько 2,4 млн осіб були з України. Втрати українського народу у війні становлять 40-44 % від загальних втрат СРСР.

У боях за Кіровоградщину небачений патріотизм проявили тисячі солдат і офіцерів різних національностей. Більше чотирьохсот із них були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. 58 частин та з'єднань отримали найменування Кіровоградських, Олександрійських, Знам'янських, Новоукраїнських. Тисячі воїнів покояться в нашій, політій кров'ю землі. Для вшанування їх пам'яті на території області було встановлено 606 пам'ятників. Сподіваюся, що нинішнього року органи державного управління та місцевого самоврядування разом із громадськими організаціями розгорнуть велику патріотичну роботу по впорядкуванню братських могил і окремих поховань воїнів Радянської Армії, партизанів, підпільників та невтомних трудівників і трудівниць тилу, по ремонту та реставрації пам'ятників і обелісків, встановленню пам'ятних знаків у місцях, пов'язаних із безсмертними подвигами в ім'я Перемоги, семидесятиріччя якої будемо всенародно відзначати в травні 2015 року.

Отже, не забувайте вшановувати наших дідів та прадідів. Тих, які полягли за нашу свободу. І у наш час ми повинні шанувати їхні перемоги та вшановувати їхні ім'я. 9 травня — це жива пам'ять, минуле, що знаходить відгук у наших серцях і душах сьогодні. День Перемоги об'єднує всі покоління, адже Друга світова війна, увірвавшись в нашу країну, стала не тільки найстрашнішою, але й загальною бідою, бо торкнулася кожної родини. Нам, сьогоднішнім мирним жителям, важко, практично неможливо, уявити той масштаб трагедії, що пережив наш народ, ту глибину страждань, через які йому довелося пройти, і ту найвищу ступінь мужності і героїзму, які проявляли день у день учасники війни, щоб відстояти нашу Батьківщину.

Я переконана, що наше покоління і наші діти зроблять висновки з трагедії, яка закінчилася майже сімдесят років тому, але пам'ять про яку жива у всьому світі досі, і ніколи більше не допустять її повторення. Минуло 69 років з того часу, як радянський багатонаціональний народ і його могутня армія в справедливій визвольній війні розгромили фашистську Німеччину і фашизм, який ніс всьому людству війни, концтабори, смерть. Минають роки і десятиліття, але ніколи не слід забувати, що творцями цієї великої Перемоги були легендарні герої 1941-1945 років, воїни-фронтовики, які зі зброєю в руках боролися за кожен клапчик рідної землі. І перемогли! Після Перемоги, повернувшись до мирного життя, вони прийняли на свої плечі подвійний тягар турбот: за себе і за 30 мільйонів співвітчизників, які залишилися лежати на кожному кілометрі фронтових доріг. Своєю самовідданою працею колишні визволителі в короткий термін без сторонньої допомоги відновили зруйновану війною країну, побудували нові міста, тисячі заводів і фабрик, шкіл, лікарень, палаців культури.

Низький Вам уклін, дорогі фронтовики! Ви здійснили героїчний подвиг в ім'я порятунку нашої Батьківщини, в ім'я Перемоги над ворогом!

#### **Джерела та література:**

1. «22 червня — річниця початку німецько-радянської війни. АУДІО Левітана» Українська правда. Історична правда, 22 червня 2013]
2. Історія України: нове бачення: У 2-х т. / Під ред. В.А. Смолія. – К., 1996. – Т.2.
3. Ключенко, Дмитро Миколайович. В боях за визволення України : історична література / Дмитро Ключенко,. - К. : Політвидав України, 1984. - 176 с.

4. Книга пам'яті України / Ред. кол. О. П. Реєнт (гол.) та ін. - Кіровоград : ВАТ "Кіровоградське видавництво". - Т. 8 : Кіровоградська область: М. Знам'янка, Знам'янський район, Олександрівський район, Олександрійський район, Онуфріївський район, м. Світловодськ, Устинівський район / ред. В. О. Черниш (гол.) та ін. - 2007. - 544 с.
5. Людний, Федір Петрович. Дорогами війни [Текст] : мемуари / Федір Людний,; Авт. передм. Василь Мельниченко,. - К. : Україна, 2005. - 417,[1] с.
6. [http://dakiro.kr-admin.gov.ua/lang\\_dok\\_3V.php](http://dakiro.kr-admin.gov.ua/lang_dok_3V.php) - державний архів Кіровоградської області.
7. [http://uk.wikipedia.org/wiki/Друга\\_світова\\_війна](http://uk.wikipedia.org/wiki/Друга_світова_війна)
8. <http://studentus.net/book/25-istoriya-ukrainy-konspekt-lekcij/15-ukraina-v-gody-vtoroj-mirovoj-vojny-1939-1945-gg.html>



**Частина II**

**ХРОНІКА БОЙОВИХ ДІЙ  
НА ТЕРИТОРІЇ  
КІРОВОГРАДЩИНИ**

Олександр Чорний\*

## Участь 66-ї гвардійської стрілецької дивізії у форсуванні Дніпра у жовтні 1943 року

У ході радянсько-німецького протистояння 1943 рік став символом трьох знакових перемог Червоної армії над Вермахтом – під Сталінградом, на Курській дузі та на Дніпрі. З приводу названих вище битв в історичній науці більше ніж за 70 років вивчення наймасштабнішої в історії людства війни склався уже традиційний підхід щодо визначення їхньої значимості для перемоги над Німеччиною. Історики стверджують, що перемога під Сталінградом започаткувала корінний перелом у ході війни, а розгромом противника на Курському виступі було його остаточно закріплено. З огляду на увесь драматизм подій, що відбувалися під Сталінградом і на Курській дузі наприкінці 1942 – влітку 1943 року, з вище означеним підходом трактування бойових дій на Волзі і під Курськом важко не погодитися, але тоді яким чином з-поміж трьох знакових перемог 1943 року і символів загальної перемоги розглядати і трактувати битву за Дніпро? Чи просто знакова битва у рамках військової кампанії 1943 року, чи, можливо, саме результат битви на Дніпрі? Саме тому, можна і, на нашу думку, варто розглядати як закріплення корінного перелому у війні.

Хід і наслідки битви за Дніпро значною мірою вплинули на подальше розгортання бойових дій на території Білорусії, Правобережної України, в Криму; сприяли розгрому ворога під Києвом, Житомиром, Кіровоградом і Корсунь-Шевченківським та виходу радянських армій на лінію державного кордону.

У битві за Дніпро, що тривала впродовж другої половини 1943 року, взяли активну участь п'ять радянських фронтів: Центральний, Воронежський, Степовий, Південно-Західний та

---

\* *Чорний Олександр Васильович*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Південний. Усього у їхньому складі діяло 30 загальновійськових, 5 повітряних та 4 танкові армії, 1 танковий, 3 механізовані та 1 кавалерійський корпуси [28]. Усього 44 з'єднання, якими в ході форсування ріки наприкінці вересня – на початку жовтня було захоплено 23 плацдарми на Дніпрі та ще 2 на його правій притоці – річці Прип'ять. З них до рівня оперативних збільшилися лише три, в тому числі й кременчуцько-київський, що був утворений у смузі наступу Степового фронту.

Плацдарм наприкінці вересня – на початку жовтня 1943 р. був захоплений та розширювався частинами 7-ї гвардійської армії генерал-лейтенанта М. С. Шумілова, 57-ї армії генерал-лейтенанта М.О. Гагена та 37-ї армії генерал-лейтенанта М. М. Шарохіна [26, с. 185], які першими вийшли до Дніпра у ході боїв на його лівому березі. Дещо пізніше форсувати Дніпро почали частини 53-ї армії генерал-лейтенанта І. М. Манагарова та 5-ї гвардійської армії генерал-лейтенанта О. С. Жадова, для яких форсування Дніпра стало серйозною трагедією [26].

У пропонованій публікації хочемо звернути увагу на участі у підкоренні Дніпра 66-ї гвардійської стрілецької дивізії, аби на її прикладі продемонструвати, чому трагедія стала можливою, а також показати масштаби трагедії. Зауважимо, що це не перша наша публікація, зміст якої присвячено трагічним подіям участі 5-ї гвардійської армії у форсуванні Дніпра. Нами вже пропонувалися на високий суд наукової громадськості розвідки щодо участі у форсуванні ріки 32-го гвардійського стрілецького корпусу [28] та 97-ї гвардійської стрілецької дивізії [27]. Зокрема, в останній публікації нами представлено не лише дані щодо бойових дій на Дніпрі, в яких дивізія брала участь, а й оприлюднені дані щодо втрат серед особового складу з'єднання, яке форсувало ріку у першому ешелоні. Тоді серед загиблих нам вдалося нарахувати 45 офіцерів та 218 представників рядового та сержантського складу – всього 263 бійці [27, с. 159]. На перший погляд, це нібито виправдані втрати, оскільки, як ми уже зазначили, бійці дивізії форсували ріку в першому ешелоні, а це означає, що вони діяли як група прориву, а тому озвучені цифри виглядають як така собі закономірність, притаманна для війни. Але нас, як дослідників, спонукає задуматися кілька фактів, пов'язаних із загибеллю на островах полкового командування 289-го та 292-го гвардійських стрілецьких полків, і навіть представників командного складу дивізії (маємо на увазі заступника командира 97-ї гвардійської стрілецької дивізії гвардії полковника В. Я. Кашляєва) [27, с. 159]. У згаданій публікації ми дійшли висновку, що трагічні події та значні

втрати дивізії стали наслідком непродуманих дій корпусного та армійського командування – в першу чергу генералів О. І. Родімцева та О. С. Жадова, а також офіцерів із штабів 32-го гвардійського стрілецького корпусу та 5-ї гвардійської армії, у складі яких восени 1943 року діяла згадувана дивізія.

У пропонованій публікації ми спробуємо підтвердити власні попередні висновки. Джерельною базою для підготовки дослідження виступили мемуари І. С. Конєва [16], О. С. Жадова [5] та О. І. Родімцева [22], які безпосередньо командували частинами, котрі форсували Дніпро; спогади окремих учасників подій, опубліковані окремими виданнями або повідомленнями [1; 2; 3; 4; 9], а також історико-мемуарні нариси про бойовий шлях 5-ї гвардійської армії [24] та 66-ї гвардійської стрілецької дивізії у роки Другої світової війни [19]. Окремою групою джерел виступають документи щодо втрат 66-ї гвардійської дивізії наприкінці вересня – на початку жовтня 1943 року [10; 11; 12; 13; 14; 15], котрі нам вдалося виявити в Центральному архіві Міністерства оборони (далі ЦАМО) Російської Федерації. Щодо історіографії обраної проблеми, то вона практично відсутня. Ми можемо відзначити лише деякі власні розвідки [26; 27; 28; 29] та дослідження В. Ю. Сергєєва, який вперше порушив проблему участі 5-ї гвардійської армії та її корпусів і дивізій у форсуванні Дніпра у невеличкому нарисі «У жовтні сорок третього...» [25].

66-а гвардійська стрілецька дивізія була сформована 18 липня 1941 р. відповідно до рішення Генерального штабу Червоної Армії в тилу Південно-Західного фронту, на території Сумської області. Тоді вона розпочала бойовий шлях як 293-тя стрілецька. Дивізія була утворена з мобілізованих чоловіків із Сумської, Чернігівської та Харківської областей. Формуванням дивізії займався комбриг (згодом генерал-майор) Ф. П. Лагутін. Він же став і її першим бойовим командиром [19, с. 6]. Впродовж 1941 – 1942 рр. новоствореному з'єднанню довелося брати участь в оборонних та наступальних боях на Сумщині [19, с. 9], в районі Прохорівки й Белгорода [19, с. 20 – 21], під Харковом [19, с. 26 – 29] та під Сталінградом [19, с. 30 – 42]. За особливі заслуги, хоробрість і мужність, продемонстровані бійцями з'єднання у ході Сталінградської битви дивізія 1 лютого 1943 р. була перетворена на 66-у гвардійську [19, с. 46], а за кілька днів до того (21 січня) новим командиром дивізії було призначено генерал-майора Я. В. Якшина. Ф. П. Лагутін був підвищений по службі й став заступником командувача 21-ї армії Донського фронту.

1943 рік видався особливо тяжким і для народів СРСР, і для Червоної Армії. Не становить виключення й 66-а гвардійська

стрілецька дивізія. Цього року її бійцям довелося брати участь у ліквідації оточеного потужного німецького угруповання під Сталінградом, тримати удар на Курському виступі, брати участь в оточенні та ліквідації томарівсько-борисівського угруповання противника, звільняти міста і села на території Харківщини й Полтавщини, форсувати Дніпро.

Працюючи із згаданою літературою, а також періодичною пресою 1943 року без перебільшення можемо констатувати, що 66-а гвардійська стрілецька дивізія, як і інші з'єднання 5-ї гвардійської армії, була однією із найкращих у складі всього Степового (2-го Українського) фронту. Для прикладу, 24 вересня 1943 р. газета *«Красная звезда»* опублікувала Наказ Верховного Головнокомандувача Й. В. Сталіна командувачу Степового фронту генералу армії І. С. Конєву, яким підсумовувалася участь 53-ї, 5-ї гвардійської та 5-ї повітряної армій генералів І. М. Манагарова, О. С. Жадова та С. К. Горюнова в боях на Полтавському напрямку. Народи СРСР інформувалися про те, що *«войска Степного фронта, успешно развивая наступление, форсировали реку Ворсклу и после трехдневных напряженных боёв, 23 сентября овладели областным центром Украины – городом Полтава – мощным узлом обороны немцев на левобережной Украине»* [20, с. 1]. Разом із тим, у Наказі командувачу фронтом доводилося до відома рішення Верховного Головнокомандувача, що з числа згаданих армій семи дивізіям, бійці яких особливо відзначилися в ході штурму міста, присвоюється почесне найменування «Полтавських». Серед них була й 66-а гвардійська стрілецька дивізія 32-го гвардійського стрілецького корпусу 5-ї гвардійської армії. Зауважимо, що із 7 дивізій, згаданих у наказі, 5 входили до складу 5-ї гвардійської армії. Менше ніж за тиждень, 29 вересня 1943 р. бійці 66-ї гвардійської вдруге відзначилися у ході боїв за м. Кременчук й почали готуватися до форсування Дніпра.

Ще напередодні боїв за Полтаву командувач Степовим фронтом генерал армії І. С. Конєв віддав наказ командармам 5-ї гвардійської, 53-ї, 69-ї, 7-ї гвардійської, 57-ї та 46-ї армій енергійно розвивати наступ, переслідувати противника, який відступав, і впродовж 20-25 вересня 1943 р. оволодіти переправами на Дніпрі та забезпечити його форсування, не дозволивши ворогу оговтатися [16, с. 125].

Значною мірою наприкінці вересня цей наказ вдалося виконати лише вже згадуваним вище 7-й гвардійській та 37-й арміям. Наприкінці вересня – на початку жовтня 1943 р. цим арміям вдалося об'єднати свої невеликі плацдарми на правобережжі в єдиний

плацдарм, на якому точилися запеклі бої [30, с. 56; 17]. Німецьке командування зосередило проти радянських з'єднань на правобережжі потужне угруповання з піхотних і танкових дивізій 8-ї польової та 1-ї танкової армій генералів О. Веллера та Г. Хубе.

По мірі ж виходу армій Степового фронту до Дніпра, кожна з них самостійно розпочинала підкорювати водяну перешкоду з подальшим захопленням, утриманням та розширенням плацдармів на її правому березі. 29 вересня 1943 р. до Дніпра в районі Кременчука вийшли 53-я армія генерал-лейтенанта І. М. Манагарова та 5-а гвардійська армія генерал-лейтенанта О. С. Жадова. Для обох із них форсування стало трагічним, оскільки подолати Дніпро впродовж 1 – 10 жовтня їм не вдалося і пізніше бійці згаданих з'єднань були перекинуті на вже розширений плацдарм в районі Мишуриноного Рогу – Куцеволівки – Деревки.

Що ж відбулося у ході форсування Дніпра 5-ю гвардійською армією? Спробуємо дати відповідь на це питання на прикладі участі 66-ї гвардійської стрілецької дивізії у підкоренні ріки.

5-а гвардійська армія генерал-лейтенанта О. С. Жадова безумовно мала виконати наказ командувача фронтом, оскільки від реалізації поставлених завдань залежав успіх військової кампанії на Правобережжі Дніпра. При цьому актуальність виконання наказу була гострою до 25 вересня 1943 року. 3 – 4 жовтня (саме тоді армія розпочала форсувати Дніпро північніше Кременчука), на нашу думку, задіювати армію з метою форсування ріки в районі Новогеоргіївська вже було недоцільно, оскільки 7-а гвардійська й 37-а армії вже вели запеклі бої на ділянці Деревка-Мишурин Ріг-Куцеволівка-Домоткань. І саме там використання 5-ї гвардійської армії було необхідним. Але вона на утримуваний плацдарм перекинута не була. Причина цього нам поки-що невідома. Очевидно, що командування фронту плекало надію, що 4-й і 5-й гвардійським та 53-й арміям вдасться захопити ще один стратегічний плацдарм, з якого краще буде розгортати наступ на Правобережжі – від Черкас до Новогеоргіївська. З іншого боку цілком можливо, що командування фронтом побоювалося зосереджувати значні сили на невеликому плацдармі або можливості переправлення військ у місці контрольованої переправи були обмеженими.

На перший погляд гвардійці генерала О. С. Жадова за умов успішного форсування Дніпра й захоплення плацдарму на його правому березі біля Новогеоргіївська\* мали вступити в затяжні бої та

---

\* Нині - частина м. Світловодська

відтягнути німецькі частини від плацдармів, контрольованих 37-ю і 7-ю гвардійською арміями.

Реально ж, захопити ще один плацдарм частинам 5-ї гвардійської армії було практично не можливо. По-перше, на ділянці Кременчук – Власівка – Максимівка, де мала діяти армія, правий берег Дніпра набагато вищий ніж лівий, що фактично не давало ніяких шансів бійцям зачепитися за нього, навіть, у випадку успішної переправи через Дніпро (маються на увазі мінімальні втрати серед особового складу і необхідної техніки). По-друге, армія була не готова форсувати Дніпро, оскільки не вистачало човнів, плотів, понтонного устаткування і т.д. По-третє, на правому березі, займаючи вигідні позиції, була готова вступити в бій 320-та піхотна дивізія, яка контролювала саме на цій ділянці добре укріплену лінію оборонних споруд т. зв. «Східного валу». По-четверте, армійські з'єднання вийшли до Дніпра недоукомплектованими з огляду на участь у важких боях під Полтавою і Кременчуком. Поповнення, котре й було направлене в частини, не мало досвіду участі в боях. З огляду на все викладене, складається враження, що результативність форсування Дніпра 5-ю гвардійською армією значною мірою покладалася на удачу.

Добре спланувати операцію в армійського командування не було можливості, а тому підготовка до форсування проходила лише кілька днів. Підкорювати Дніпро було вирішено силами 32-го й 33-го гвардійських стрілецьких корпусів, кожен з яких складався з трьох дивізій. 66-а гвардійська стрілецька дивізія мала діяти в складі 32-го гвардійського стрілецького корпусу, яким командував генерал-лейтенант О. І. Родімцев. Крім 66-ї, у розпорядженні Олександра Ілліча ще були 13-а та 97-а гвардійські стрілецькі дивізії, якими відповідно командували генерал-майори Г. В. Бакланов та І. І. Анциферов.

Відповідно до плану форсування Дніпра гвардійці 13-ї й 97-ї дивізій мали штурмувати ріку в першому ешелоні, а бійці генерал-майора Я. В. Якшина – в другому. Перші мали прорвати оборону противника, другі – розвинути удар й закріпити успіх. Подібним чином вище названі з'єднання діяли увесь час, починаючи ще з Курської дуги. При цьому 66-а дивізія практично завжди діяла в другому ешелоні.

Названим вище дивізіям корпусу довелося форсувати Дніпро на ділянці Власівка – Максимівка, з висадкою на кількох дніпровських островах, саме їх довелося утримувати бійцям корпусу впродовж 3 –

11 жовтня 1943 року, не дивлячись на величезні втрати і відсутність перспективи бодай зачепитися за правий берег.

На момент участі в операції 66-а гвардійська стрілецька дивізія складалася зі 145-го, 193-го й 195-го стрілецьких полків [19]. Брала участь у форсуванні Дніпра впродовж 5 – 11 жовтня 1943 року, а потім за розпорядженням командування корпусу була відведена на попередні позиції, так і не подолавши Дніпро у визначеному районі. Через кілька днів з'єднання було практично безперешкодно перекинуте на плацдарм, контрольований арміями М. С. Шумілова й М. М. Шарохіна й доволі успішно діяло на території сучасних Онуфріївського та Світловодського районів Кіровоградщини.

Бої на дніпровських островах коштували 66-й гвардійській дивізії чималих втрат. За час підготовки до форсування ріки та в ході самої операції з'єднання впродовж 27 вересня – 17 жовтня 1943 року \* втратило 17 офіцерів [10, арк. 139; 11, арк. 220] та 193 представники рядового та сержантського складу [12, арк. 156; 13, арк. 156 – 160; 14, арк. 15 – 24; 15, арк. 25 зв. – 26]. В цілому дивізія втратила 210 бійців, з яких від ран і хвороб в шпиталі померло лише 16. Як бачимо, втрати дивізії генерал-майора Я. В. Якшина значною мірою не відрізняються від втрат 97-ї гвардійської стрілецької дивізії. А це означає, що план форсування Дніпра тактично провалився ще в перші дні операції, коли дивізії прориву, потрапивши під щільний артилерійський вогонь противника, змушені були перейти до безперспективної оборони (противник, володіючи панівними висотами, контролював практично кожен рух на островах). Задіювати 66-у гвардійську стрілецьку дивізію, як з'єднання другого ешелону, було не логічно і не виправдано, оскільки успіх операції не намітився. Виходячи з цього, з'єднання понесло марні втрати, що в цілому стало трагедією безповоротних втрат людських ресурсів, а також трагедією невиконання бойового завдання гвардійським з'єднанням, що можна розглядати як на рівні полку або дивізії, так і в рамках усієї армії.

Після війни колишні начальник штабу 32-го гвардійського стрілецького корпусу І. О. Самчук [24], командувач цього ж корпусу О. І. Родімцев [22], командувач 5-ї гвардійської армії О. С. Жадов [5] та командувач Степового фронту І. С. Конєв [16] «коректно» описали в своїх спогадах трагічну тему участі 5-ї гвардійської армії та її частин у

---

\* Датування втрат децю виходить за хронологію саме форсування Дніпра дивізією й обумовлене документацією щодо втрат з'єднання, яка не включає його втрати в ході боїв за Кременчук, але охоплює втрати на дніпровських островах у районі с. Власівка, у тому числі тих бійців, які померли в шпиталі від ран отриманих у ході боїв на Дніпрі.



форсуванні Дніпра. У цьому немає нічого дивного, адже партія вимагала відтворювати і прославляти героїчне і непереможне.

Масштаби трагедії 66-ї гвардійської стрілецької дивізії на Дніпрі нам дозволяють деякою мірою осягнути мемуари М. Г. Абдуліна [1; 2; 3; 4] – у 1943 році сержанта 193-го гвардійського стрілецького полку, який був учасником подій. Зокрема, Мансур Гізатулович з погляду солдата представив проблему участі його з'єднання в операції та подав деякі власні оцінки щодо неї. Аналізуючи його мемуари, можемо констатувати, що фронтове, армійське й корпусне командування переоцінило власні можливості й недооцінило можливості противника, маємо на увазі проріхи в організації розвідувальної роботи щодо позицій ворога [1, с. 127] та ідею форсування Дніпра з ходу, на *«плечах отступаючого противника»*; що полки й дивізії не були укомплектовані необхідними плавзасобами для переправи через ріку [1, с. 122]; що тактично противник займав вигідніші позиції для оборони – добре укріплений і набагато вищий у смузі наступу дивізії правий берег (це обумовлює питання про доцільність проведення операції саме в районі Власівка – Новогеоргіївськ); що впродовж операції бійців, котрі перебували на острові практично не підтримувала артилерія, а авіація взагалі не задіявалася [1, с. 127 – 128]; що в учасників операції не було зв'язку з командуванням [1, с. 132]. При цьому автор спогадів повідомляє, що після війни йому стало відомо, що його з'єднання виконувало наказ здійснювати *«демонстрацію ложной переправи»* [1, с. 134] і що всі бійці з цим наказом впоралися.

Працюючи і з документами, і з уже названою мемуарною літературою, ми змушені не погодитися з цією тезою шанованого нами фронтовика. Такого наказу стосовно 5-ї гвардійської армії не було. На це вказують мемуари І. С. Конєва, О. С. Жадова та І. О. Самчука, в яких немає жодного слова щодо організації 5-ю гвардійською армією відволікаючого плацдарму. Нічого подібного щодо наступу на Дніпрі немає ні в плані наступальної операції з форсуванням Дніпра, ні у директиві командувача Степового фронту генерала армії І. С. Конєва, що відповідно датуються 1 та 2 жовтня 1943 року [18; 8]. І найголовніше, командарм О. С. Жадов, аналізуючи хід підготовки до форсування Дніпра [21], також не вказав, що його армія лише мала виконувати завдання, спрямоване на захоплення плацдарму, який би мав виконувати роль такого, що відволікає сили противника від основного удару.

У зв'язку із цим масштаби трагедії 66-ї гвардійської стрілецької дивізії на дніпровських островах, так само як інших з'єднань 5-ї

гвардійської армії, лише сильніші, оскільки можуть розглядатися у площині несправедливого забуття учасників операції задля спасіння післявоєнного авторитету корпусного й армійського командування та збереження міфу про непереможність гвардійських з'єднань. Говорячи про спасіння репутації командування ми свідомо не згадали командування дивізії, оскільки за результатами операції, комдив Я. В. Якшин був відсторонений від командування дивізією. Після війни він не написав спогадів, що на нашу думку, є красномовним свідченням його ставлення до пережитого в роки війни. Нам лише відомо, що 1975 року Яким Васильович приїздив на Дніпро й віддавав шану бійцям своєї дивізії.

### Джерела та література:

1. Абдулин М. Г. От Сталинграда до Днепра. – М.: Яуза; Эксмо, 2010. – 320 с.
2. Абдулин М. Г. Страницы солдатского дневника. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 160 с.
3. Абдулин М. Г. 160 страниц солдатского дневника. – М., 1985. – 160 с.
4. Абдулин М. Г. Переправа, переправа... // Дружба народов. – 1985. – № 4. – С. 201 – 210.
5. Жадов А. С. Четыре года войны. – М.: Воениздат, 1978. – 334 с.
6. Воронцов Т. Ф., Бирюков Н. И., Смекалов А. Ф. От волжских степей до австрийских Альп (боевой путь 4-й гвардейской армии). – М.: Воениздат, 1971. – 256 с.
7. Гуркин В. В. Освобождение Левобережной Украины. Черниговско-Полтавская Стратегическая наступательная операция // Военно-исторический журнал. – 2002. – № 1. – С. 12 – 17.
8. Директива командующего войсками Степного фронта № 00707/ОП от 2.10.1943 г. на наступление с форсированием р. Днепр //Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат МО СССР, 1955. – Выпуск 24. – С. 7 – 8.
9. Егоров В. Г. Герои остаются с нами: Документальная повесть [О 193-м стрелковом полке 66-й гвардейской Полтавской Краснознамённой стрелковой дивизии]. – Харьков: Прапор, 1986. – 143 с.
10. Именной список безвозвратных потерь офицерского состава 66-й Гв. Полтавской стрелковой дивизии с 27. 9 по 7 октября 1943 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 11 458. – Од. зб. 130. – Арк. 139.
11. Именной список безвозвратных потерь офицерского состава 66-й гвард. Полтавской стрелк. дивизии с 7 по 17 октября 1943 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 33. – Оп. 11 458. – Од. зб. 130. – Арк. 220.
12. Именной список № 9 лиц рядового и сержантского состава умерших от ран и болезней в 72 ОМСБ 66 гв. Полт. стрел. див. за период с 27 сентября по 7 октября 1943 года. – ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 18 001. – Од. зб. 879. – Арк. 156.

13. Именной список № 8 безвозвратных потерь сержантского и рядового состава 66-й Гв. стрелковой дивизии с 27.9 по 7 октября 1943 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 18 001. – Од. зб. 879. – Арк. 156 – 160.
14. Именной список № 10 безвозвратных потерь сержантского и рядового состава частей 66-й Гв. Полтавской стрелковой дивизии за период с 7 октября по 17 октября 1943 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 18 001. – Од. зб. 971. – Арк. 15 – 24.
15. Именной список № 11 лиц рядового и сержантского состава умерших от ран и болезней в 72 МСБ 66 гв. Полт. стр. див. за период с 7 по 17 октября 1943 г. – ЦАМО РФ. – Ф. 58. – Оп. 18 001. – Од. зб. 971. – Арк. 25 зв. – 26.
16. Конев И. С. Записки командующего фронтом. 1943 – 1944. – М.: Наука, 1972. – 368 с.
17. От Волги до Праги. Боевой путь 7-й гвардейской армии / К. С. Белов, Кравченко Ф. П., Личутин Ф. И., Радько В. А., Серый С. И., Драгунский Д. А. [рук авт. коллектива]. – М.: Воениздат, 1966. – 256 с.
18. План командующего войсками Степного фронта от 1.10.1943 г. на проведение наступательной операции с форсированием р. Днепр // Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат МО СССР, 1955. – Выпуск 24. – С. 5 – 7.
19. Под гвардейским Знаменем: Боевой путь 66-й гвардейской стрелковой Полтавской Краснознаменной дивизии. – М.: Воениздат, 1992. – 143 с.
20. Приказ Верховного Главнокомандующего Генералу армии Коневу 23 сентября 1943 г. // Красная звезда. – 1943. – 24 сентября. – С. 1.
21. Приказ войскам 5-й гвардейской армии № 0121/ОП от 7.10.1943 г. о недостатках при организации форсирования р. Днепр // С
22. Сборник боевых документов Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат МО СССР, 1955. – Выпуск 24. – С. 54 – 55.
23. Родимцев А. И. Твои, Родина, сыновья. (Записки военных лет). – К.: Госполитиздат УССР, 1962. – 274 с.
24. Самчук И. А. Тринадцатая гвардейская. – М.: Воениздат, 1971. – 280 с.
25. Самчук И. А., Скачко П. Г., Бабиков Ю. Н., Гнедой И. Л. От Волги до Эльбы и Праги. – М.: Воениздат, 1970. – 336 с.
26. Сергеев В. У жовтні сорок третього... – Світловодськ, 2009. – 32 с.
27. Чорний О. В. Героїзм і трагедія 5-ї гвардійської армії у битві за Дніпро у вересні – жовтні 1943 року / Наукові записки. – Випуск 14. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. – С. 181 – 193.
28. Чорний О. В. Участь 97-ї гвардійської стрілецької дивізії у форсування Дніпра в районі с. Власівка / Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення м. Києва від нацистських загарбників: Збірник наукових праць / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 31 жовтня 2013 р. / Кабінет міністрів України, Український інститут національної пам'яті, Міністерство культури України, Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 років», Інститут історії України НАН України. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 155 – 162.

29. Чорний О. В. Участь 32-го гвардійського стрілецького корпусу 5-ї гвардійської армії у форсуванні Дніпра в мемуарах та оцінках учасників подій / Воєнна історія Середньої Наддніпряниці: Збірник наукових праць / Під заг. ред. В. В. Карпова. – К., 2012. – С. 574 – 580.
30. Чорний О. В. Участь 66-ї гвардійської стрілецької дивізії у боях на дніпровських островах у жовтні 1943 року у спогадах М. Г. Абдуліна / Аркасівські читання: матеріали Другої науково-практичної конференції (27 – 28 квітня 2012 р.). – Миколаїв: МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2012. – С. 264 – 266.
31. Шарохин М. М. Форсирование Днепра армией с ходу // Военно-исторический журнал. – 1963. – № 9. – С. 54 – 57.

Віктор Сергєєв\*

## **Бойові дії підрозділів 4-ї гвардійської армії Степового фронту на території Новогеоргіївського району Кіровоградської області під час битви за Дніпро (жовтень-грудень 1943 р.)**

Визволення території сучасного Світловодського (під час війни Новогеоргіївського) району Кіровоградської області УРСР відбувалося протягом жовтня-грудня 1943 року військами 4-ї гвардійської армії Степового (згодом 2-го Українського) фронту генерала І. Конєва.

Почесне гвардійське найменування армія отримала у квітні 1943-го року на відзнаку про сталінградські заслуги. Після цього протягом тривалого часу з'єднання перебувало у другому стратегічному ешелоні і безпосередньої участі в бойових діях не брало. Остаточну прописку у складі Степового фронту армія дістала лише напередодні дніпровського форсування, 2 жовтня 1943 року, згідно з наказом Верховного Головнокомандуючого за № 30204.

28 вересня 1943-го року командуючим 4-ю гвардійською був призначений генерал-лейтенант І.В. Галанін. У його розпорядженні знаходилися 20-й та 21-й гвардійські стрілецькі корпуси на чолі з генералами М. Бирюковим та П. Фоменком відповідно.

Обидва корпусних керманіча мали в своєму розпорядженні по дві гвардійських дивізії: 5-у і 7-у повітряно-десантні — Бирюков, а також 8-у повітряно-десантну та 69-у стрілецьку — Фоменко. Командирами дивізій були досвідчені бойові офіцери: генерали Микеладзе, Богданов, Джахуа та полковник Іванов. Що ж до 80-ї гвардійської стрілецької дивізії, то вона мала статус особистого резерву Галаніна. Щоправда, у кількісному відношенні кожне з цих формувань становило лише третину від штатного розпису мирного часу (бл. 4.500 тис. солдатів). Проте в бойовій майстерності бійцям

---

\* *Сергєєв Віктор Юрійович, директор Світловодського міського краєзнавчого музею.*

армії важко було відмовити. Враховуючи характер місцевості (панівний правий берег, чисельні острови між руслами річки), було визнано за доцільне нанести удар силами 8-ї повітряно-десантної та 69-ї й 80-ї стрілецьких дивізій протягом 27-кілометрової смуги між островами Складний та Букарешти і оволодіти плацдармом на ділянці Кожарки, Рацево, Калантаїв, Велика Андрусівка.

Дивізії мали переправлятися силами 2-х стрілецьких полків кожна (третьій полк згідно з тодішніми тактичними розписами залишався у резерві). Попередня висадка розвідувально-саперних груп на острови мала забезпечити безперешкодний транзит живої сили та бойової техніки на правий берег. Успіх прийдешньої битви повністю залежав від непохитності батальйонів другої хвилі десанту. Саме їм доручалося за будь-яку ціну відбити ворожі контратаки до прибуття основних сил.

Допоміжне забезпечення переправи покладалося на 452-й та 1317-й винищувальні протитанкові артилерійські полки, 96-й гвардійський та 466-й мінометний полки, роту собак-винищувачів танків. Розвинути успіх мали 5-а та 7-а гвардійські повітряно-десантні дивізії, які розташувалися в районі Мозоліївка-Пронозівка та Градизька відповідно. У третьому ешелоні армії знаходилися 20 артилерійських дивізіонів.

Особливості ландшафту островів надавали чималого приводу для оптимізму. Великі, вкриті смугами лісонасаджень, острови Колодовий і Гусячий якнайкраще підходили для непомітного десантування. Окрім цього, розміщення дивізійних дозорних пунктів та (що більш важливо) засобів артилерійського прикриття сповнювали надією на добрий результат.

Завдячуючи вищезгаданим чинникам військам 80-ї та 69-ї гвардійських стрілецьких дивізій вдалося в цілому успішно подолати водну перешкоду в районі с. Максимівка.

Зокрема, у ніч з 4 на 5 жовтня 1943 року розвідувально-саперна група молодшого лейтенанта Кожевнікова зайняла острів Колодовий, чим створила передумову для просування на о.Задубок. Цей острівець мав неабияке значення для гітлерівців, бо саме тут розташувалися дві передові оборонні лінії. Штурм Задубка розпочався у ніч на 6 жовтня. Висадку гвардійців 230-го стрілецького полку підтримував вогнем дивізіон майора Слуцького, до складу якого входило 22 гармати.

Перший, найлютіший контрудар ворожих автоматників прийняли солдати 3-го батальйону під проводом капітана М. Зарянова. Нарівні з бійцями в них брав участь їхній 23-річний комбат. Відчайдушно сміливий, справжній шибайголова, молодий офіцер на ту пору вже став легендою дивізії. Про його конфлікт з колишнім командармом

Куликом та відверте бойкотування щодо відзначення державними нагородами красномовно свідчили відсутність будь-яких бойових відзнак при шести пораненнях. Багато в чому причиною тому була його їжакувата непоступлива вдача, що навряд чи могло додати прихильності з боку керівництва. Двічі подання на Золоту зірку Героя губилися у звивистих кулуарах армійських канцелярій. Зате рядові солдати щиро поважали свого заповзятливого комбата. Відбивши всі атаки гітлерівців, штурмові загони дивізії забезпечили швидку переправу всього особового складу протягом 7-10 жовтня 1943-го року.

Підсумком кількадедних боїв стало закріплення на вузькому (2-3 км) клаптику правобережжя між хутором Шумейки й селом Старе Липове. Затьмарювала переможний настрій загибель багатьох ветеранів дивізії, в тому числі колишнього учасника Зимової війни 1939-1940 років лейтенанта Приглебова. Під час переправи він очолював авангардний підрозділ 230-го гвардійського стрілецького полку. Близький вибух ворожого снаряду вивів з ладу весла, і човен, в якому плив лейтенант з кількома бійцями. Їх віднесло за течією. Ізольований від своїх, маленький загін у складі автоматників Артамонова, Судакова, Діраглазова, Тогана, Сеніна, зв'язківців Гайдая та Ігнатова, санінструктора Михайличенка, сапера Кукліна вступив у бій з гітлерівською сторожовою охороною. Переважна більшість десантників, в тому числі командир групи, загинула. У ході боїв за плацдарм отримали поранення командири батальйонів Микола Зарянов та Олександр Марченко, командир 230-го полку полковник П. Камишников та інші.

На північний захід від 80-ї дивізії полковника А. Яковлева долали ворожу оборону солдати 69-ї гвардійської стрілецької. Очолював їх генерал-майор К. Джахуа. За орієнтир для полків першого ешелону — 208-го та 204-го слугував хутір Змитниця. Оточений піщаними кучугурами урочищ Царина і Будакове, розташований на косогорі, він обіцяв стати для радянських воїнів міцним горішком.

Зачином грядущого двобою став недовгий, проте запеклий бій 37 розвідників під проводом молодшого лейтенанта Вороненка за острів Гусячий. Оволодіння ним дозволило використати його як трамплін для стрибка через Дніпро. На чолі штурмових колон стояли досвідні офіцери-старший лейтенант Вахотін та капітан Жуков. На жаль, в історичній літературі не знайшлося місця детальному опису бойових дій 69-ї дивізії за хутір Змитниця. Порізнені джерела (переважно газетні публікації) дозволяють вибудувати загальну канву подій.

Достеменно можна стверджувати, що батальйон лейтенанта Вахотіна форсував Дніпро північніше Змитниці в ніч на 6 жовтня. З невідомих причин висадження решти 204-го полку розтяглося майже

на дві доби, що призвело до трагічної розв'язки. Вранці 6 жовтня на крихітний плацдарм прибуло підкріплення, очолюване лейтенантом Жихарєвим. Виходячи з скромного військового звання керманіча, новоприбулий загін навряд чи перевищував 100 багнетів. На цей час Вахотін вже вибув зі строю, отримавши надзвичайно важкі поранення у стегно та плече. Капітан Сотніков, що замінив його, був смертельно поранений під час чергової контратаки. Після загибелі лейтенанта Жихарєва командування перейшло до помічника командира взводу сержанта Кубаньова. За мужність і героїзм, виявлені при форсуванні Дніпра, молодший сержант Парфьонов, сержант Кубаньов, капітан Сотніков були відзначені вищими державними нагородами СРСР – орденами Леніна.

Дива звитяги виказали бійці та офіцери батальйону гвардії капітана Жукова. Протягом доби вони стримували натиск двох полків мотопіхоти у супроводі 20 танків. Селянський син, Василь Жуков не з розмов знав тяготи солдатської служби. Він належав до славетної генерації офіцерів фронтового призову, які прийшли на зміну знищеному протягом перших воєнних років кадровому складу Червоної Армії. Два бойових ордени свідчили про чималий фронтовий досвід. Тямовитий і розважливий зроду-віку, комбат Жуков був справжній «батьком для солдатів».

Завдяки подвигам бійців Вахотіна й Жукова до 10 жовтня 1943-го року уся 69-а дивізія переправилася на правий берег. Але головні випробування були попереду. Свіжі, гарно озброєні підрозділи 11-ої германської танкової дивізії зливою криці та вогню обрушилися на ледь підготовлені окопчики вже достатньо втомлених радянських солдатів. Неоцінну допомогу того жахливого дня надали піхотинцям підрозділи «бога війни» – артилерії.

Зоряним часом став цей день для гвардії лейтенанта Анісічкіна. Очолований ним вогневий взвод 7-ї батареї 139-го артполку ще напередодні відзначився знищенням близько десятка ворожих вогневих точок. Судний день 10 жовтня запам'ятався молодому лейтенантові переможним поєдинком із п'ятьма гітлерівськими танками, в тому числі двома «тиграми».

Вражаюча міць духу дозволила вижити у шаленій сутичці з ворожими танками командир взводу 45-міліметрових гармат 75-го гвардійського окремого артдивізіону старшому лейтенанту М. Горбунову. Масована атака кількох десятків броньованих машин, що мала місце того ж 10 жовтня, була відбита злагодженими діями батареї капітанів Суботова, Говорова й Григоренка та роти ПТР на чолі з капітаном Василенком. Про напругу сутички свідчить загибель командира дивізіону майора Степанова, комроти Василенка,



командира взводу роти ПТР лейтенанта Шацького, а також половини особового складу частини.

Станом на 11 жовтня 1943 року радянські війська закріпилися на невеликому (14 км. вздовж фронту та 5 км. вглиб) плацдармі, що утворився внаслідок просування двох атакуючих дивізій.

Німецький військовий історик Курт Тіппельскірх приділив цьому факту кілька рядків своєї фундаментальної праці. Зокрема, у 8-му розділові «Історії другої світової війни» він писав про захоплення військами 2-го Українського фронту невеликого плацдарму на південь від Черкас. Подальший розвиток успіху зірвали вчасно введені у бій свіжі полки 389-тої гітлерівської піхотної дивізії, терміново перекинуті з Франції. Спроба нейтралізувати створену гітлерівцями перевагу й розширити плацдарм за рахунок залучення резервної, 7-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії генерала Микеладзе успіхом не увінчалася. Просування вперед поступово зупинилося, радянські війська перейшли до стратегічної оборони.

Наступні півтора місяця пройшли під знаком статичного, «позиційного» ведення бойових дій. Своєрідний «тайм-аут» радянське командування використало на власний розсуд. Три гвардійські дивізії (7-а та 8-а повітряно-десантні, 80-а стрілецька) вибули на інші ділянки фронту, зокрема в р-н с. Чечелеве. Ця рокировка мотивувалася потребою у створенні міцного ударного кулака на південний схід від Кременчука. Решта, тобто 5-а повітряно-десантна та 69-а стрілецька дивізії, мали тримати під контролем величезну смугу від Кременчука до Мозоліївки.

На дальніх підступах до Новогеоргіївська розпочалися бої місцевого значення. Локальність сутичок зумовлювалася вкрай малою малочисельністю радянського угруповання (не більше 10 тис. бійців на 40-кілометрову лінію фронту), виграшним розташуванням ворожих позицій та низькою щільністю сил в районі бойових дій. Так, ділянку Власівка – Кременчук захищав лише один стрілецький батальйон неповного складу, а саме місто — взагалі тільки рота. Основні сили 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії зосереджувалися на захід від Власівки, поблизу о. Яцків.

До недавнього часу бої за цей піщаний клаптик поміж дніпровських русел подавалися у трактуванні воєначальників, зокрема генерал-майора І. Г. Попова. Прискіпливе вивчення солдатських спогадів дає більш повну, реальну картину. Яцків (інші назви Яцков, Язков) залишався чи не єдиним островом, на якому вдалося закріпитися солдатам 5-ї гвардійської армії. 9 жовтня 1943 року їх змінили два батальйони 1-го гвардійського повітряно-десантного полку (ком.-майор І. Попов). Досить великий за розмірами (1 км вздовж фронту,

600-700 м. вглиб), він лише наполовину належав радянській стороні. Південна частина залишалася під контролем німців.

З огляду на військову тактику, розташування червоноармійців явно було програшним. Від лівого берега острів відокремлювався глибоким (до 7 м) та широким (не менш 300 м) головним дніпровським руслом. З правого ж берега до Яцкова можна було дістатися через брід.

Певний час гітлерівці якимось мирилися з присутністю радянської залоги на спірній території і лише обстрілювали радянські позиції. Щоправда, через артобстріл щоденно радянські лави рідшали в середньому на 10-15 бійців. Закінчення активних бойових операцій на Старолипівському плацдармі поклато край терпінню командуванню 198-ої піхотної дивізії окупантів. Над батальйонами старшого лейтенанта Єгоричева та капітана Мильникова згустилися чорні хмари.

Грім вдарив 17 жовтня. На цей час в кожному з батальйонів нараховувалося від 60 до 80 бійців. Подавивши артилерійський заслін, німці пустили на приречених червоноармійців танковий підрозділ у супроводі автоматників. Гвинтівки та кулемети не могли на рівних протистояти броні і танковим гарматам... Особливих втрат зазнав батальйон лейтенанта Єгоричева. Крім комбата, чесну солдатську смерть зустріли на Яцкові, обидва його заступники (старші лейтенанти Лисіманов та Цупрунов), ротні командири: старші лейтенанти Анциферов й Жучків, комсорг молодший лейтенант Куяцов та інші. У полон потрапило 32 десантника.

Останніми захисниками «острова смерті» стала жменька гвардійців на чолі з взводним командиром – старшим лейтенантом Китаєвим. Всі вони полягли під німецькими кулями на безіменній піщаній косі у марній спробі переправитися на лівий берег. Звідти безпорадно за останніми хвилинами життя звитяжців спостерігали обслуги важких гармат батареї старшого лейтенанта Керімова. У гармашів... не було снарядів.

Батальйон капітана Мильникова спромігся відбити 7 атак ворожій мотопіхоти. При цьому відзначився 17-річний уродженець полтавського села Опішня Іван Нагірний. Станковий кулемет, навідником якого він був, розташувався на пагорбі і прикривав фланг роти. Його влучні черги знешкодили дві вогневі точки та спостережний пункт гітлерівців. Відважний юнак особисто вивів з ладу ворожий кулемет, закидавши з близької відстані гранатами. Отримавши внаслідок вибуху міни важке поранення, останнім зусиллям волі Іван Нагірний спромігся відбити чергову атаку фашистських автоматників. Бійці роти згодом нарахували біля неприємного героя безіменної висотки 48 знищених ворогів.

З остаточною втратою острова Яцкова десантники повернулися на береги Тясмину. Там разом з 69-ю дивізією генерала Джахуа тримав оборону півторатисячний «загін полковника Іванова». Ядро цієї напівцивільної військової частини складалося з мобілізованих мешканців прибережних полтавських сіл. Аж до 24-го листопада 1943 р. дві регулярні дивізії, разом з ополченцями, забезпечували недоторканість Старолипівського плацдарму. Цієї днини, згідно з наказом генерала Конєва, на плацдарм прибула 138-а стрілецька дивізія у складі 344-го, 650-го та 768-го стрілецьких полків. Протягом 25-27 листопада ці підрозділи намагалися штурмувати с.Вітрівка і втратили 136 чоловік вбитими та 507 пораненими.

У боях за оволодіння Вітрівкою відзначився рядовий 2-го батальйону 650-го полку Анатолій Ракчєєв, який ціною важкого поранення вивів з ладу ворожий станковий кулемет.

Згодом, в ніч з 27 на 28 листопада 1943 року, підрозділи дивізії вирушили за маршрутом Старе Липове-Максимівка-Кривуші-Кременчук-Крюків. Ще раніше туди було передислоковано 5-у гвардійську повітряно-десантну дивізію. Наближалися останні дні гітлерівського володарювання в Новогеоргіївщині.

Тим часом лінія фронту, перетнувши Дніпро, впевнено повзла далі й далі на захід. Зрештою, з розширенням Крюківського плацдарму (на південний схід від Ново-Георгіївська), виникли цілком реальні передумови для зайняття міста. Здобутий ціною сотень життів, Старолипівський плацдарм становив для новогеоргіївського гарнізону німців приховану загрозу з півночі. Навіть побіжного погляду вистачало, щоб зрозуміти небезпеку можливого оточення внаслідок обопільного удару в змичному напрямку. Тому вже в 20-х числах листопада 1943 року розпочався відвід частин 389-ої німецької піхотної дивізії у напрямку Чигирин. Тримати оборону мали переважно допоміжні військові частини – угорські та румунські підрозділи, загони РВА («власівці») тощо.

Після майже місячного перепочинку знов розгорілися запеклі бої за розширення деріївського плацдарму. 20-21 листопада 1943 року війська 5-ї гвардійської та 53-ї загальновійськової армій 2-го Українського фронту перейшли у вирішальний наступ в напрямку Павлиш – Олександрія. 25 листопада передові загони 66-ї гвардійської стрілецької дивізії генерала С. Фролова вийшли на близькі підступи до сіл Свинарка та Свердлівка. В боях за оволодіння цими населеними пунктами відзначилися бійці кулеметного рою гвардії сержанта І. Авдонічева.

Безпосереднє визволення Новогеоргіївська було покладено на 20-й гвардійський стрілецький корпус, який у складі трьох дивізій

зосередився на Крюківському плацдармі. Безпосереднє керівництво операцією здійснював генерал Бирюков. Командарм Галанін координував дії обох ударних груп.

Вирішальну роль у визволенні Ново-Георгіївська зіграла 5-а гвардійська повітряно-десантна дивізія (ком.-полковник Ф. Забело). Протягом 28-30 листопада 1943 р. три її полки (1-й, 11-й та 16-й) зайняли позиції у розташуванні 299-ої стрілецької дивізії. Вранці 1-го грудня 1943-го року розгорілися бої у безпосередній близькості від міста. Головний удар наносив 1-й полк. Без особливих проблем батальйон капітана Кульоміна форсував р. Цибульник й перетнув шлях Ревівка-Новогеоргіївськ.

Батальйон капітана Новіка, у свою чергу, зумів здолати опір фашистів у с. Табурище. Неабияка заслуга в цьому успіхові належала ініціативному командирі взводу лейтенанту Пігіну. Залишивши перед ворожими очима кількох бійців, цей офіцер з рештою прокрався до центру села і затіяв стрілянину. Паніка, що стихійно виникла серед гітлерівців, з успіхом була використана радянськими солдатами.

Вуличні бої у Табурищі були насичені прикладами солдатської звитяги. Так, неабияка відвага дозволила з честю вийти із складного становища молодшому лейтенантові Д. Книшу. Молодому офіцерові разом з рядовим Я. Яськом вдалося зайняти після нетривалої сутички одну з ворожих бойових позицій. Але успіх виявився небезпечним за своїми наслідками. Сміливці потрапили у вороже кільце і зайняли кругову оборону. Невдовзі після початку бою Яська було поранено у плече, і він за наказом командира рушив на КП прохати про допомогу. Лейтенантові ж довелося витримати нерівний бій з підрозділом фашистів. Підмога надійшла вчасно.

Після звільнення Табурища шлях на Новогеоргіївськ було відкрито. На плечах відступаючих ворогів гвардійці увірвалися на міські околиці. Тоді ж зі сходу та північного сходу до Новогеоргіївська підійшли інші полки: 16-й та 11-й відповідно. На сьому годину ранку 2 грудня 1943 року оборонні порядки німців були остаточно зломлені.

До одинадцятої у самому місті тривали вуличні бої. У той же час із півночі перейшла в наступ 69-а гвардійська стрілецька дивізія. Опинившись між двох вогнів, недобитки гітлерівського ар'єргарду нагально ретирувалися у напрямку Мала Андрусівка-Калантаїв-Галаганівка. Заступити їм шлях й водночас убезпечити фланги штурмуючих місто полків ставилося за обов'язок 66-й гвардійській та 138-й стрілецьким дивізіям.

Варто відзначити, що вирішальне значення для перемоги радянських військ мало вчасне введення резервів 1-го полку, а саме: роти автоматників, роти ПТР та батальйону з другого ешелону. Ввід

цих підрозділів призвів, зрештою, до вирішального зламу. Як і під Табурищем, бездоганно діяли гармаші полкової батареї 45-мм гармат («сорокап'яток») старшого лейтенанта Федора Голубенка. Їхні влучні залпи рознесли вщент кілька ворожих оборонних рубежів. 3 грудня 1943 року в Новогеоргіївську було відновлено радянську владу.

Водночас відбувалося визволення території району частинами 4-ї гвардійської та 53-ї загальновійськових армій. Кожна з радянських дивізій у своєму шляхові на захід просувалася за певним маршрутом. Так, 138-а стрілецька дивізія полковника В.Рутька звільнила Бабинівку та Бабичівку. 66-а гвардійська стрілецька дивізія оволоділа Золотарівкою, Перехрестівкою та Черниківкою.

Війська 53-ї армії генерала І. Манагарова взяли участь у очищенні центральних та південних сіл краю. Миронівка, Талова Балка та Захарівка стали місцями жорстоких боїв з гітлерівцями воїнів 116-ї Харківської стрілецької дивізії генерала І. Макарова. Про надзвичайну напругу тих далеких подій свідчить факт поранення поблизу с.Срібне командарма Манагарова.

5 грудня 1943 року воєначальник знаходився на спостережному пункті комдива Макарова. Ворожа розвідка спрацювала бездоганно. Влучним пострілом фашистської гармати було обірвано життя керівника артилерійського штабу армії полковника Семенова. Свідок трагічного випадку, Володимир Васильович Арбузов згадує: *«Я привез с передовой в плац-палатке только голову, часть рук и ног, да еще нашел карман гимнастерки, в котором был зашит партбилет истинного патриота и коммуниста. Похоронили полковника под артиллерийский салют зениток на площади в г. Крюкове...»*.

Крім Манагарова, у тіло якого потрапило 14 осколків, було поранено також генерал-майора Макарова й ще кількох осіб. У польовому шпиталі, розташованому у Павлиші, командарму зробили термінову операцію.

Відверте нехтування елементарними нормами фронтової обережності призвело до втрат у командному складі 5-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. 1 грудня 1943 року, напередодні зайняття Новогеоргіївська, командир дивізії полковник Ф. Забело, начальник її штабу полковник І. Кожушко та командир 1-го гвардійського повітряно-десантного полку підполковник І. Попов були поранені поблизу села Ревівка під час безпосереднього керівництва атакою.

Рух радянських військ раз у раз гальмувався, наштовхуючись на польові укріплення 282-ї та 389-ї гітлерівських піхотних дивізій поблизу сіл Яремівка, Клочкове, Семигір'я. Захопленню цього населеного пункту в чималій мірі сприяли штабні офіцери 20-го корпусу, які за наказом генерала Бирюкова змінювали дислокацію у

безпосередній близькості від ворожих позицій. Штабну автоколонну помилково було прийнято за регулярне підкріплення діючих військ. Командування залоги вирішило не ризикувати і віддало наказ про відступ до Стецівки.

До 10 грудня 1943 року на території Новогеоргіївського району не лишилося жодного ворожого солдата. Перемога радянських військ була здобута ціною тисяч солдатських життів. Учасник визволення Кіровоградщини, колишній командир відділення мінометників 64-ї механізованої бригади 7-го механізованого корпусу Є. Янкелевич разом з товаришами перебував у другому стратегічному ешелоні. Ось яка картина постала перед очима необстріляних бійців, коли їхня військова частина вирушила місцями нещодавніх боїв: *«Буквально с первых же шагов на передовой война показала мне свое злое лицо. Как только мы перевалили через склон Днепра, как передо мной предстала чудовищная, немыслимая картина. По голой степи, насколько хватало глаз, лежали сотни убитых солдат. Как они шли, так и упали. Не представляю, как можно было выдержать, чтоб не разреветься. А мы, как роботы, шли и шли, иной раз обходя, а то и переступая через тела убитых ребят».*

Підбиття підсумків гітлерівського панування знайшло відображення у «Акті про звірства фашистських загарбників у Новогеоргіївському районі». Згідно з ним, значних збитків було нанесено господарству міста та району. Підірваний промзавод «Більшовик», знищена заводська електростанція, зірвані меблева фабрика, млин, олійниця, лісопильня; перетворені на стайні шкільні приміщення — стали сумними «пам'ятниками» недавнього лихоліття, пережитого мешканцями Новогеоргіївська.

До Німеччини було відправлено із сіл району 23.255 тис. голів худоби, 9.125 тис. коней, 43.272 тис. голів птиці. Вивезено 121.701 тис. центнерів хліба. Комісією по розслідуванню фашистських злочинів також було встановлено, що за роки окупації місту Новогеоргіївську та Новогеоргіївському району нанесено збитків на загальну суму 879 742 354 карбованців.

Але ніякі матеріальні збитки не йдуть у порівняння з людськими втратами. З фронтів не повернулися 7.026 тис. солдатів та офіцерів — уродженців краю. Приблизно ж стільки військовослужбовців Червоної Армії знайшли вічний спокій у визволеній ними наддніпрянській землі.

**Віктор Маруценко\***

## **Перше визволення Долинського району від гітлерівських загарбників під час жовтневого наступу 1943 року на Кіровоградсько-Криворізькому напрямку**

Першого жовтня 1943 року Генштаб СРСР затвердив план, розроблений Степовим фронтом «Про проведення наступальної операції з форсування річки Дніпро». Другим етапом операції, передбаченої цим планом, ставилося завдання військам фронту вийти на рубіж Велика Виска – Інгуло-Кам'янка – Шевченкове – Кривий Ріг.

Намічений рубіж, мабуть, був не випадковий. Селищу Шевченкове (з 15 серпня 1944 року – Долинська) з вузлом розгалужених залізничних шляхів, враховуючи Миколаївський напрям, надавалося важливого місця у планах радянського командування щодо подальшого звільнення Півдня України.

Здійснення Криворізько-Кіровоградської операції з неглибокого, але широкого вздовж фронту придніпровського плацдарму, покладалось на 37-у і 57-у загальновійськові армії, 5-у та 7-у гв. А, 5-у гвардійську танкову армію та 7-й механізований корпус.

Вони повинні були подолати опір гітлерівської військової групи «Південь», у складі якої перебувало 27 дивізій, 8 із яких танкові і механізовані.

Наступ армії Степового (з 20 жовтня – Другого Українського) фронту розпочався 15 жовтня 1943 року. Головний удар завдавали 5-а гвардійська і 37-а армії. Їм ставилося завдання: прорвати оборону противника і забезпечити введення в утворений прорив 5-ї гвардійської танкової армії. Однак, відчувши організований опір противника, танкову армію П. О. Ротмістрова командування фронту кинуло в бій вже в другій половині першого дня наступу.

---

\* *Маруценко Віктор Григорович, зберігач фондів історико-краєзнавчого музею історії Долинського району, Заслужений працівник культури України*

16 жовтня об'єднаними зусиллями оборону противника прорвали. Але ситуація у зоні військових дій залишалась надзвичайно складною. Представник Ставки Г. Жуков звернувся до Й. Сталіна про виділення зі складу Південно-Західного (з 20 жовтня 3-го Українського) фронту 4-х стрілецьких дивізій і 1-го гвардійського корпусу генерал-майора І. Л. Руссіянова і передачу їх до з'єднання Конєва. Арміям лівого флангу фронту – 7-й гвардійській і 57-й загальновійськовій наказано наступати в напрямку П'ятихаток.

Концентрація сил і неймовірних зусиль принесла свої результати. Долаючи шалений опір противника, незважаючи на втрати, вже 19 жовтня танкові механізовані корпуси визволили від гітлерівців великий залізничний вузол – місто П'ятихатки, а 21 жовтня визволили селище Петрове – перший районний центр Кіровоградської області.

Танкові корпуси армії П. О. Ротмістрова спрямувались до Кривого Рогу. 23 жовтня перейшли в наступ війська 3-го Українського фронту. Вже через день прапор визволення замайорів над містами Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ.

Ефір переповнювався переможними повідомленнями Радянського Інформбюро: *«На протязі 24 жовтня 1943 року на Криворізькому напрямку наші війська продовжували наступ, просунулись на окремих ділянках вперед від 6 до 10 кілометрів і заволоділи більш ніж 50-а населеними пунктами, серед яких великі населені пункти Баштино, Терноватка, Недай-Вода, Лозоватка (10 км. північніше м. Кривий Ріг), Веселі Терни, Саївка, Гурівка, Алферівка, Варварівка, Богданівка і залізничні станції...»*

Серед звільнених населених пунктів названі й перші села Долинського району – Баштино, Гурівка і Варварівка.

Тим часом, 24 жовтня окремі бойові підрозділи 18-о танкового корпусу з десантом досягли околиць Кривого Рогу.

Гітлерівське командування, щоб зупинити радянський наступ, поспіхом направило на Криворіжжя танкову дивізію СС «Мертва голова» та 11-у танкову дивізію Вермахта.

Коли 25 жовтня у Кривий Ріг без піхоти 37-ї армії, яку відсік і не допустив у місто ворог, увійшли радянські бойові машини 29-го танкового корпусу, в умовах міста вони ставали легкою здобиччю противника, потрапляли в оточення і з великими втратами змушені були відходити на північ.

Такими ж безуспішними залишились намагання трьох корпусів 5-ї гвардійської танкової армії, в складі якої знаходились 92 танки, обійти місто Кривий Ріг із заходу.



Тим часом Радянське Інформбюро продовжувало подавати оптимістичні повідомлення: *«За 26 жовтня 1943 року на Криворізькому напрямку наші війська продовжували наступ і зайняли ряд населених пунктів, в тому числі Малинівка, Водяне, Варварівка, Бойківка, Нова Лозоватка, Покровське і залізничні станції Шмакове і Карнаватка»* або *«За 28 жовтня... на Криворізькому напрямку наші війська, долаючи опір противника, продовжували наступ і зайняли декілька населених пунктів, серед яких Ново-Стародуб, Олімпіадівка, Мар'янівка, Спасове, Федоро-Шулічине, Благодатне, Мойсеївка, Анастасіївка»*.

Серед звільнених сіл майже половина відноситься до Долинського району.

Тим часом не менш трагічно розвивались події на Кіровоградському напрямку наступу. 23 жовтня на південь від селища Ново-Стародуб у бій був введений 5-й гвардійський механізований корпус 5-ї гвардійської танкової армії (командуючий генерал-майор В. М. Скворцов). У його складі знаходилось 75 танків. Ставилось завдання: через Нову Прагу, Олександрію, Знам'янку забезпечити визволення Кіровограда.

Керівництво фронтом настільки було впевнене в перевазі своєї броньованої армади, що бойові сили 5-ї гвардійської танкової армії спрямували у напрямках, які розходились – на Криворіжжя і Кіровоград. Натомість залишили оголеними свої фланги. Крім того, командування танкової армії змушене було виділяти частину техніки для підтримки загальновійськових армій під час їх наступу, так як останні не забезпечували безпеку своїх тилів.

Наступ на Кіровоградському напрямку розвивався успішно. Він був настільки потужний, що німці спочатку сприйняли його як головний. 5-й механізований корпус успішно форсував річку Інгулець. Наступного дня його 2-й гвардійський механізований батальйон увірвався на станцію Шарівка, перерізав залізничну колію, яка вела з Кривого Рогу до Знам'янки. Вибивши гітлерівців із навколишніх сіл, він почав розвивати наступ на станцію Медерове, південніше Нової Праги. Передові частини корпусу вийшли в район села Митрофанівки, що за 30 кілометрах від Кіровограда, до Вершино-Кам'янки.

У танковий прорив увійшла 7-а гвардійська армія. 27 жовтня дві її стрілецькі дивізії вийшли на рубіж Ново-Стародуб-Спасово-Водяне.

У цей же день у бій був уведений (після 300 кілометрового маршу із-під Запоріжжя) 1-й гвардійський механізований корпус генерал-майора І. М. Руссіянова, який налічував 65 танків. Корпус наступав на Нову Прагу. В районі Ново-Стародуба радянським

частинам довелося відбивати атаки німецьких танків. Загрозливих сигналів про небезпеку не надходило. Навпаки, командуванню механізованого корпусу передали наказ сміливіше прямувати на Знам'янку, так як звідти ворог поспішно проводить евакуацію.

У дійсності радянське командування ситуацією не володіло. Налякане наступом 2-го Українського фронту гітлерівське командування, подібно до того, як це відбувалось під Кривим Рогом, поспіхом перекинуло із Західної Європи чотири свіжі піхотні та 14-у і 24-у танкові дивізії, зосередивши їх поблизу міст Кіровограда і Знам'янки. Сюди ж підтягнулась танкова дивізія СС «Адольф Гітлер».

Уранці 28 жовтня 14-а і 24-а танкові дивізії гітлерівців, танкова дивізія СС «Адольф Гітлер» – 200 танків, підтримувані потужними силами авіації і піхоти ударили з північного-заходу і заходу по військах 2-го Українського фронту. Удар пройшовся тилами радянських мехкорпусів, які далеко відірвались від стрілецьких дивізій і залишились без зв'язку. Вони не мали ні авіаційного, ні артилерійського прикриття.

Жорстокі бої тривали два дні і закінчились нищівною поразкою наступаючих частин 2-го Українського фронту. Ці події й сьогодні, не зважаючи на час, залишаються загадкою для істориків, які їх вивчають. Недоступними залишаються архіви, що могли пролити світло на події.

Комдив 13-ї гвардійської дивізії Г. В. Бакланов у своїх мемуарах «Вітер воєнних років», описуючи трагедію жовтневого наступу на Кіровоградщині, в уста І. М. Руссіянова вклав такі слова: *«Ми бились дві доби «Тигри» ішли звідусіль: кожного підбитого змінюло не менше десятка справних. Вони розстрілювали нас впритул. Машини палали як смолоскипи. А в них люди, наші люди!»*.

Мабуть, саме тому командуєний 2-м Українським фронтом І. С. Конєв у своїх спогадах «Записки командуючого фронтом 1943-1945» ці події не згадав. Мовчало про них з 29 жовтня Радянське Інформаційне бюро.

Розгром механізованих корпусів на Кіровоградському напрямку, невдачі і втрати під Кривим Рогом поставили в скрутне становище 37-у армію, яка ніби провалилась у величезний розрив, що утворився між двома векторами наступу на Кривий Ріг і Кіровоград. Її 41-а дивізія вела жорстокі бої під станцією Куцівка, 62-а гвардійська дивізія вийшла до села Гурівки, 92-а гвардійська 29 жовтня визволила станцію Долинська і селище Шевченкове. Їхній 276-й і 282-й гвардійські стрілецькі полки намагались закріпитись на рубежі від Гурівки до 8-ї Олександрівки і до селища Шевченкове.

Вивчаючи події, нам стає зрозумілим, настільки цей рубіж був умовним – гітлерівці без бою тікали із захопленої території.

Введена дещо лівіше й пізніше від 37-ї армії 7-ма гвардійська армія генерал-лейтенанта М. С. Шумілова вела напружені бойові дії. Її 13-а гвардійська стрілецька дивізія надвечір 27 жовтня вийшла на околицю села Верблюжка Новгородківського району.

На світанку наступного дня 80 гітлерівських танків від станції Куцівка вдарили по тилах 37-ї армії. В оточення потрапили дивізії, що вели бойові дії на території Долинського району та 42-й гвардійський стрілецький полк і 39-й гвардійський стрілецький батальйон 13-ї гвардійської стрілецької дивізії, що щойно прибули до Верблюжки.

Уже перебуваючи в оточенні, окремі дивізії 37-ї армії продовжували наступ. 92-а стрілецька дивізія 30 жовтня визволила районний центр Миколаївської області – селище Казанку; 62-а гвардійська – вийшла до станції Висунь – першої залізничної станції після Долинської на Криворізькому відрізку залізниці.

Відхід з оточення бійців 37-ї армії – це окрема недосліджена сторінка, в якій трагедія і героїзм перебували поруч, і вона становить перспективу для подальших досліджень. Ці слова підтвердив і одночасно спростував гвардії-майор 42-го гвардійського стрілецького полку Іван Половець. Йому вдалося в умовах степу вивести із оточення у бойові порядки 7-ї гвардійської армії через села Новомосковське й Порфірівку протягом 28-31 жовтня без втрат і навіть поранень майже дві тисячі бійців. За здійснений подвиг Івану Кузьмовичу Половцю присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Про жовтневий 1943 року наступ радянських військ і визволення станції Долинська до початку 80-х років минулого століття в районі не згадували. Це була короткочасна мить війни, яка нібито не заслуговувала уваги. Порушив цю тему І. С. Проценко. В районній газеті «Шляхом Ілліча» 11 березня 1982 року він подав матеріал «Бої за Долинську». Посилаючись на спогади керівників Долинської підпільно-диверсійної групи імені Хрущова, яка діяла в західній частині району, жовтневі події на теренах краю краєзнавець подавав так: *«На початку третьої декади жовтня 1943 року, згідно даних розвідки про те, що наші війська захопили райцентр Петрове й пішли в наступ на Варварівку, Кірове, Гурівку нашого району, П. Г. Дяченко дав наказ розпочати збройну боротьбу за визволення сіл північно-західної окраїни району, в яких регулярних частин ворога ще не було. Хоч в цьому наказі Долинська не згадувалась (в ній скупчилися притиснуті фронтом ворожі війська), проте керівники Долинської підпільної групи вирішили піти на ризик.*

В ніч з 22 на 23 жовтня, створені ними дві бойові групи виїхали автомашинами на станції Куцівку та Казанку і майже одночасно передали на станцію Долинська термінові телеграми, що території їх зайняті червоними, які просуваються по залізниці, щоб оточити Долинську. Ці неждані телеграми із півночі і півдня, телефонні повідомлення, що партизани захопили села, стрілянина на околицях Долинської, спеціально зчинена підпільниками, які залишились тут з розвідником С. А. Сидоренком, змусили гітлерівців поспішно залишити Долинську й відступати по єдиному шляху на Устинівку. Цього тільки й чекали підпільники, тут вони зразу ж захопили важливі об'єкти в Долинській.

Наступного ранку Сидоренко з Є. К. Орановським виїхали на мотоциклі з коляскою в Гурівку, щоб зв'язатись з передовими частинами нашої армії».

Сьогодні музей історії Долинського району зафондував матеріали, що стосуються партизанського загону, як його називали в той час. Це звіти керівників, зокрема командира П. Г. Дяченка, окремих партизан, щоденник загону та інші матеріали, датовані груднем 1943 року. Всі вони, як правило, підписані керівниками або авторами написаного і більшість цих документів завірено партизанською печаткою. Цінність їх у тому, що готувались по гарячих слідах, були без впливу кон'юнктурних міркувань. Усі вони, зокрема щоденник партизанського загону № 8 П. Г. Дяченка, далеко не підтверджують наведені І. Проценком аргументи щодо звільнення станції і селища зусиллями партизан.

Подаю частину звіту П. Г. Дяченка відповідно до оригіналу: «В сентябре месяце было обезоружено пять полицаяв на железной дороге между ст. Долинская и Куцовка. Это делали Бондаренко, Тихомиров и Мельниченко Михаил. Между ст. Долинская и Куцовка убито два полицая. Выполняли это задание: Бондаренко, Мельниченко и Н. Тихомиров. В сентябре месяце была сделана печать Долинского коменданта. Печать сделал Топчий Иван Ефимович. Этой печатью заготовили документы, которые были нужны для отряда и его членам. Посылка в разведку, выписывали продукты из немецкого магазина, например масло, табак, папирасы, хлеб, водку, сахар для питания отряда. Из Гуровской полиции было выдано Пиньковским 5 винтовок через тов. Керсанова, который доставил их в отряд. Было договорено мною из тов. Карпенком, чтобы он украл из немецкой жандармерии 4 автомата и 1 винтовку, 9 гранат и доставил в отряд. 15-о октября 1943 года началась эвакуация полиции, где было обезоружено 12 чел. на территории Лавровки. 16-о октября было

обезоружено на території Лавровки 15 чел. полиции, из которых 9 полицейев и одного коменданта было убито. С нашей стороны потерь не было. Участвовало 67 чел. в одной операции вооруженных. Этого числа было украдено автомашин у гебиткомисара Долинского района 2 штуки и 1 мотоцикл, пишущая машинка, радио, телефонный аппарат. Это сделал Таран Николай и... (нерозбірливо)...

Примечание. 26 октября 1943 года был разминирован Куцовский элеватор. Снято 24 ящика тола по 32 кг. в ящику, откачено бочки с горючим и разлито по дальше от элеватора, которые были обложены кругом элеватора. Бочек с горючим было 20 штук. Участвовали в этой операции Карпенко, Сидоренко, Скорык.

Из 15 октября по 1 ноября отряд действовал в открытую, занимая населенные пункты Н-Григорьевка I, Березовка, Лавровка. В этих населенных пунктах была оказана помощь семьям красноармейцев хлебом, топливом, помолом. Роздано колхозам из Маржановской нефтебазы горючего 25 тонн».

Цей період діяльності партизанського загону можна прочитати також на сторінках щоденника за 1943 рік:

«8-о окт. Доставлено 3-и мины. Василенко и Грушин.

10-о окт. Получено из немецкого магазина через тов. Сидоренко 20 кг. сливочного масла и 50 кг. печенного хлеба, табак.

11-о октября, установлено связь с группой тов. Кохана К. при радгоспе К-Маркса №2.

12 октября, доставлено мины, патроны и гранаты. Тов.тов. Карпенко, Шевченко, Злыдарь, Краснощек.

13 октября с/г., тов. Коханом приобретено 4-е автомата ППШ, одну винтовку, 9 гранат и 20 запалов до гранат РГД – 33.

15 октября. Разведка. Тов.тов. Бондаренко, Шевченко, Розум, Краснощек, Луценко и Грушин.

18 октября. Распространение листовок о всенародном восстании. Тов.тов. Фесечко, Беситанко, Бондаренко, Гуреев и Бесфамильный.

20 октября. Обезоружение полиции. Тов.тов. Дяченко, Бондаренко, Шевченко, Василенко.

23 октября. Совецание групп по вопросу сбережения скота и людей от эвакуации в Лавровке, Маржановке. Тов.тов. Дяченко, Бондаренко, Шевченко, Сальков.

24 октября. Обезоружение полиции. Тов.тов. Дяченко, Шевченко, Сальков, Скорык, Беситанко, Василенко, Кохан, Блинов.

25 октября. Обезоружение полиции и коменданта, а так же уничтожение их как сопротивляющихся и применение оружия.

Тов.тов. Дяченко, Карпенко, Бондаренко, Василенко, Грушин, Баев, Мельниченко, Бесфамільний, Сальков, Гуреев, Луценко, Кохан, Скорык, Блинов, Бушин, Щекотов, Зубко, Шultzженко, Сидоренко, Белина, Rogozin, Фесечко.

26/X. Разведка. В разведке участвовали Чубенко Иван, Копийка, Коваленко, Розум, Белина.

27/X. Разведка и обезоружение ялдышей. Добыто 4 винтовки, 860 патронов до автоматов и 200 патронов до винтовки. Тов.тов. Тихомиров, Секорский, Керсанов.

28/X. – Обезоружение ялдышей на Хитром хуторе. Тов.тов. Дяченко, Карпенко.

28/X. – Разминирование Куцовского элеватора. Тов.тов. Медников, Нечепуренко, Салматов, Шокотов.

29/X. – Разведка. Связь с Красной Армией о помощи взятия станции Долинская, принимали участие 80 человек, т. е. весь вооруженный отряд.

30/X. – Обезоружение и уничтожение немцев. В них взято грузовую автомашину. Тов.тов. Луценко, Василенко, Чубан, Мошняга, Бондаренко, Дяченко, Гуреев.

31/X. – Выезд и связь с Красной Армией. По приезду лейтенанта от частей Красной Армии.

1/XI. В окружении до 3/XI».

Ось так розвивались події в частині Долинського району, яка мала стосунок до партизан – в селах Новогригорівка Перша, Лаврівка, Березівка.

Жовтневий, 1943 року наступ військ Другого Українського фронту не забезпечив виконання поставлених перед ним завдань та Криворізько-Кіровоградського напрямку. 37-а і 5-а гвардійська танкова армії відійшли на Інгулець. На цей рубіж закінчила вихід 7-а гвардійська армія. Із її складу була вилучена і знову повернена до 5-ї гвардійської армії 13-а гвардійська дивізія. На нову лінію оборони, що проходила по річці Інгулець, обрамляючи селище Петрове і далі сягала до Кременчуга, постачалась велика кількість зброї, протитанкові полки артилерії.

У другий ешелон оборони виводилась 57-а армія, яка займала важливі напрямки за з'єднаннями 37-ї і 7-ї гвардійської армії. Звільнення району відкладалося до березневого наступу 2-го та 3-го Українських фронтів.

**Джерела та література:**

1. Бакланов Г. В. Вітер воєнних років. – К., 1985. – с. 303.
2. Блажей А. К. В армейском штабе. – М., 1967
3. Энциклопедия Великая Отечественная война 1941-1945. – М., 1985. – с. 832
4. Доценко В. Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945. – К., 2009. – с. 302
5. Забытый танковый рейд. Цифры и факты / Украина-Центр. – № 36, 39. – 2010
6. Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська область. – К., 1972. – с. 816
7. Конев І.С. Записки командующего фронтом 1943-1945. – К., 1987. – с. 624
8. Повідомлення Радянського Інформаційного бюро. – Т. 5. – М., 1943, – с.198-205
9. Рязанский А. На Кировоградском направлении // Военно-исторический журнал – Кировоград. – С. 102-108
10. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр. – Т. 2., Т. 3. – К., 1968. – с.519, с. 455
11. Фонди музею історії Долинського району (МІДР) – 4982/1
12. Шеховцев Н. Наступление войск Степного фронта в октябре 1943 года // Военно-исторический журнал. – Кировоград, 1968. – № 10. – С. 28-43

Леонід Балацький\*

## Про особливості визволення Олександрійського району восени-взимку 1943 р.

Пам'ять про Велику Вітчизняну війну повна прогалин та незручних для радянської історіографії сторінок. Не всі добре пам'ятають, що визволення м. Харків у 1943 році відбувалось двічі. Перший раз це було у січні – лютому 1943 року. Після розгрому військ противника під Сталінградом Ставка визначила першочерговим завданням визволення Донбасу (операція «Стрибок») та Харківського промислового району (операція «Зоря»). Під час наступу радянських військ було визволено частину Донбасу, Харків і навіть Новомосковськ поблизу Дніпропетровська.

Але 19 лютого 1943 року війська противника нанесли контрудар з Донбасу. Між Сіверським Дінцем та Дніпром ішли жорстокі бої. Недооцінка Ставкою контрудару противника призвели до втрати північно-східних районів Донбасу і Харківщини. А другий раз визволення міста розпочалося вже влітку після битви на Курській дузі.

Щось подібне відбулося під час визволення Олександрійського району. Після успішного наступу з плацдарму Куцеволівка – Дерейвка війська Степового фронту 24 жовтня вийшли в район Нової Праги (Шарівка та Світлопілля) та Верблюжки. Але танковий контрнаступ противника з боку Кривого Рогу відкинув радянські війська за Інгулець (Петрове).

Після визволення Лівобережної України відбулася битва за Дніпро. Німецьке командування спробувало зачепитися за «Східний вал». Радянські війська з ходу захопили в багатьох місцях плацдарми на правому березі річки Дніпро.

У ніч на 3 жовтня 1943 року війська 5-ї гвардійської армії в кількох місцях форсували Дніпро (плацдарми в районі сіл Куцеволівка, Дерейвка, Мишурин Ріг). Після цього генерал армії

---

\* *Балацький Леонід Юрійович, вчитель географії та історії Воїнської ЗШ I-III ст.*



І. С. Конєв зібрав Військову Раду армії і проінформував про підготовку великої операції по розгрому ворожих військ у районі Кривого Рогу. А на плацдармах в цей час ні вдень, ні вночі не стихала стрілянина. Війська Степового фронту готувалися нанести удар в напрямку П'ятихаток, Кривого Рогу й одночасно розвинути наступ на Олександрію, Кіровоград. Важлива роль також в цій операції відводилася танкістам 5-ї гвардійської танкової армії (командуючий генерал-полковник П. О. Ротмистров).

В ніч на *15 жовтня* на правий берег Дніпра по понтонному мосту було переправлено 130 танків Т-34. Того ж дня війська Степового фронту після артпідготовки повели бої за розширення плацдарму. Контратаки противника були відбиті. Долаючи ворожий опір, 37-а і 5-а гвардійська армії просувалися вперед. *17 жовтня* радянські війська підійшли до сіл Лозоватка (нині Долинське), Лихівка та Попельнасте. Командир танка Т-34 Н. М. Козлов один з перших увірвався в Попельнасте. Вогнем і гусеницею бойової машини знищив 2 бронетранспортери і 13 грузових автомашин. Надвечір *17 жовтня* село Попельнасте було звільнене. Було захоплено великі військові трофеї. Стрілецькі підрозділи зайняли оборону, але ненадовго. Ранком наступного дня знову наступ в напрямку сіл Ганнівка, Червона Воля (нині — Михайлівка), Зелений Барвінок, Леніна Друге. Наступ розвивався також в напрямку Зибке. Жорстокі бої точилися в районі сіл Миколаївка (Куплеваха) та Мар'ївка. Під Миколаївкою загинуло 428 радянських бійців. У цьому напрямку наступ не був таким успішним. Тим часом в районі залізничної станції Зелена відзначився танковий екіпаж старшини І. М. Аляпкіна. Екіпаж отримав завдання перетнути залізничний шлях Зелена – Знам'янка, щоб не дати противнику ввести в бій свіжі сили. Рішучі дії танкістів не дали вивезти зі станцій Щаслива і Зелена 3 ешелони з військовим вантажем.

*21 жовтня* було визволено перший районний центр Кіровоградщини – Петрове. А *24 жовтня 1943* року 5 механізований корпус разом зі стрілецькими частинами форсували Інгулець, звільнили Ново-Стародуб і вийшли південніше Нової Праги. Деякі підрозділи вийшли до населених пунктів Шарівка та Світлопілля.

*28 жовтня* було визволено село Верблюжка Новгородківського району. *29 жовтня* колона танків і бронетранспортерів противника перейшла у контрнаступ в напрямку Нової Праги. Прорвавши оборону, війська противника захопили село Верблюжку. Частина 13-ї гвардійської стрілецької дивізії були оточені. Але згодом гвардійці прорвали оборону, вийшли з оточення і *31 жовтня* вийшли в розташування своїх військ.

Несприятливі метеорологічні умови дещо стримували наступ радянських військ. Часто лив дощ, перетворюючи місцевість у суцільне бездоріжжя. Солдатам і місцевому населенню доводилося підносити боєприпаси на передову на власних плечах.

Таким чином, станом на 31 жовтня радянські війська пробилися вузьким коридором і просунулися на 60-100 кілометрів від Дніпра. Зупинилися на рубежі Деревка, Зибке, східна околиця Куколівки, Ново-Стародуб, Петрове. Погодні умови і виснаженість військ не давали змоги продовжити наступ. Через це командуючий 2-м Українським фронтом (до 20 жовтня — Степовий) генерал армії І. С. Конєв прийняв рішення закріпитися на звільненій території.

10 листопада командуючий 5-ю гвардійською армією генерал-лейтенант О.С. Жадов отримав наказ підготувати і провести наступ військ. Зокрема, рішучим, вмілим і сміливим маневром розгромити Павлисько-Олександрійське угруповання противника. Таким чином, «Битва за Дніпро» поступово переходила в «Олександрійсько-Знам'янську операцію», яка була розбита на три частини.

У ніч на 20 листопада радянські війська розпочали підготовку нової наступальної операції. Сапери по всьому передньому краю зробили проходи у мінних полях для піхоти і танків.

О 6 годині почався артилерійський обстріл переднього краю, потім авіація нанесла удар по скупченням танків противника. Батальйони 97-ї гв. дивізії захопили окраїну села Зибкого, а в другій половині дня звільнили його повністю. 214-а стрілецька дивізія звільнила с. Дівоче Поле. Чотири дні точилися бої за звільнення Павлиша та Онуфрїївки. Бездоріжжя ускладнювало дії військ, затруднювало маневреність танків, артилерії, доставку снарядів.

25 листопада 1943 року було визволено Павлиш. Героєм бою за станцію Павлиш став Костянтин Ємельяненко, який закритим своїм тілом амбразуру ворожого доту.

Наступ проходив важко. Тили відставали і солдатам час від часу доводилося недоїдати. Ось ділиться враженнями ветеран війни, солдат-зв'язківець В.Я.Нікіфоров: *«24 листопада 1943 року. В дві години дня вийшли із села Дівоче Поле. Почався дощ, розкисла земля, дорогу зовсім рознесло. Пройшли Трудівку, Ворошилівку. Видно сліди війни, на полі лежать трупи загиблих. Останні кілометри йшли в темряві, буквально по коліна в грязюці, солдати вибивалися із сил, падали у вириті гусеницями танків канави. Десь о 10 годині вечора прийшли в село Громоклей. Населений пункт переповнений військовими, у кожній хаті солдати відпочивали на долівці вкритій*

соломою. Вдалося влаштуватися на відпочинок.. Шинеля, одяг промокли до кісток.

25 листопада. Дороги зовсім зіпсувалися, не привезли нам хліба. Вчора стрілецька дивізія вступила в тяжкий бій за визволення Олександрії.

27 листопада. Наша 157 окрема рота зв'язку поки що знаходиться в Громоклеї. Доставили продукти харчування. Видали нам хліб і горілку.

28 листопада. Другий день погода стоїть хороша. Шляхи підсохли. Є надія, що зв'язок з тилом поліпшиться, листоноші принесуть листи.

Гітлерівські війська уперто обороняють Олександрію. Горбиста з валками місцевість сприяє противнику вести активну оборону. Наші війська несуть великі втрати. Вдень і вночі в село прибувають ранені. А скільки вбитих залишилось там. А що далі готує доля?

Що чекає попереду? Буде вбитий чи покалічений? Ці питання хвилюють кожного солдата, немає байдужих до своєї долі. Солдати не бояться смерті, але помирати не хочеться, а тим більше залишитися калікою. Не нашому брату боятися смерті. Погано, коли боїшся, лиха не минути. А доля...що доля? Вона нам не підвладна, що буде, те й буде.

30 листопада. Останній осінній день. Завтра за календарем зима, а погода стоїть тепла, підсохли шляхи. Активно діє авіація., наші «Іл-2» «опрацьовують» передній край противника.

29 листопада 1943 року біля села Протопопівка ворожий літак зробив вимушену посадку в розташуванні своїх військ недалеко від переднього краю.

Виморені багатоденними наступальними боями, гвардійці переслідували противника. Не давали йому можливості закріпитися. Слідом за піхотинцями йшли артилеристи. Коні тягли гармати, колеса глибоко грузли в мокру ріллю. Час від часу солдати виносили на руках гармати. Бійці помітили метушню гітлерівців біля літака.

Фашисти хотіли відбуксирувати літак в глибину своєї оборони. Зрозумівши їх намір, командир гармати, гвардії старший сержант Іван Іванович Маринич подав команду: «До бою!». Полетіли снаряди на голови ворогам. Прямою на-водкою знищено хрестатого стерж'ятника. Чотири бронетранспортери та «тигр» залишились на полі бою. За подвиг у бою на Олександрійщині відважного воїна І.І.Маринича нагороджено орденом Слави III ступеня.

1 грудня 1943 року. Вчора на дільниці нашої стрілецької дивізії добре попрацювали артилеристи, за день підбили 11 «тигрів». Два

батальйони ворожих військ пішли в контраатаку на передній край наших частин. П'яні гітлерівці йшли на повний зріст, в психічну атаку. Наші воїни підпустили їх тна близьку відстань, а потім відкрили вогонь. Ввечері в політвідділі для воїнів прочитав майор із штабу армії лекцію на тему: «Укрепление анти-гитлеровской коалиции и развал фашистского блока». Багато узнали невідомих для солдат фактів, оскільки не завжди доводилося читати центральні газети.

3 грудня. Нам не завжди везе на кліматичні умови. О 3-й годині дня нам подали команду залишити Громоклей. При проливному дощі ми взяли напрямок на Олександрію. Коли пройшли кілометрів три, шлях нам перетнула велика балка, по якій проходила необхідна дорога. Спуск був крутим, а тому частина підвід, навантажених катушками поїхала шукати похилий спуск. Останні з великими труднощами з'їхали. Зібралися чоловік десять на чолі з начальником зв'язку дивізії майором Соколом. Стали чекати підводи, які відірвалися від нас.. Почали стріляти, але нам ніхто не відповідав.. Лише десь недалеко строчив німецький кулемет».

Бій за Олександрію мав особливо велике значення. Від Олександрії, як промені, в усі боки, розходилися шість добре впорядкованих шляхів. Тут вони перетиналися з важливою залізничною магістраллю Знам'янка – П'ятихатки, і нарешті, передмістя Олександрії, залізничне селище Користівка, слугувало вузлом, де залізниця мала велику, добре влаштовану гілку на Крюків і, таким чином, найкоротшим шляхом з'єднувала всю магістраль з залізничною мережею дніпровського лівобережжя.

Укріплена система, створена німцями навколо цього міста, заслуговує того, щоб розказати про неї з подробицями. Місто лежить в улоговині у підніжжя пологих висот, що оточують його, і німці вирішили пристосувати ці висоти для оборони. Вони не створювали громіздку оборонну систему, не споруджували дзотів, бліндажів, не тягнули довгих траншей, як це вони робили в інших місцях. Уся оборона Олександрії була побудована на вогневій взаємодії і швидкому маневрі сил, що оборонялися. Вони увінчали пануючі над місцевістю висоти оборонними площадками, встановили на них протитанкові гармати, від однієї гармати до батареї, а по боках в шанцях, з широким сектором обстрілу розташувались кулеметники.

За кожною такою висотою були сховані танки – від 3 до 15, в залежності від величини й значення висоти в системі оборони. Гарнізон такої укріпленої висоти повинен був сам відбивати атаки, і лише тоді, коли це йому не вдавалось, до нього приходили на

допомогу танки й самохідні гармати, що сиділи в засідці. Замість ходів сполучення ці укріплені висоти були з'єднані між собою шляхами, що вилися по улоговині. Це дозволяло танкам та самохідним гарматам швидко маневрувати і створювати в разі необхідності броньовані кулаки уже більшого масштабу там, де наш натиск був досить сильним.

Гарне планування цього міста, рівні вулиці, що дозволяли німецькій артилерії прошивати вулицю наскрізь, допомагали обороні міста. Але коли радянські частини відбили контратаки, самі прорвались на околиці, то обстановка відразу змінилась. Радянські артилеристи підтягнули гармати. Тепер прямизна вулиць була вигідна солдатам Червоної армії. Снаряди радянських гармат прошивали вулиці, не даючи німцям висунути носа з будинків. Тим часом піхота рвалась до міста з півдня і з заходу вздовж узбережжя ріки Інгулець. Німці почали відходити за ріку.

Щоденник продовжує: *«4 грудня. Невеликими групами повертається в Олександрію місцеве населення. Вони задоволені тим, що гвардійці виганяють фашистів з рідного міста. Нам назустріч підійшов дідусь, який ще до початку бою за Олександрію відвів свою корову до родичів у сусіднє село. А його дружина залишилась у місті. Повернувшись до своєї домівки, знайшов свою подругу життя убитою прямим попаданням снаряду. Тяжко йому. Відступаючи, фашисти розбили десять вуликів – останню надію на існування.*

*Наші частини, вдаривши на північ, форсували Інгулець вище міста, зайняли вузол залізничних шляхів з селищем Користівка і продовжуючи просуватись далі, створювали для рештків Олександрійського гарнізону пряму загрозу оточення.*

*6 грудня. Вдень вийшли з Олександрії. Вчора випав перший сніг, легким пухом покрив землю. Трохи підмерзло. Через три кілометри прийшли в село Войнівку.*

*7 грудня. Ранок був морозний. Наспів поснідали, зняли пішли в напрямку Вербової Лози. Яскраво світило сонце, сніг розтанув, дорога погіршилась*

*Почувся шум авіамоторів, пролетіло 13 «хенкелів». Раптом понад головами полетіли вогнені снаряди. Це наша «Катюша» б'є по передньому краю противника...*

*З правого боку від нас на відстані одного кілометра рухались підводи навантажені військовим вантажем. Появились літаки. Але чий? Потім зробили розворот, почали бомбити, помітили і нас, почали обстрілювати з кулеметів. Це примусило нас спуститись в балку. Втрат не було.*

Вдруге появились «месери», повторили обстріл. А десь через півгодини ми прийшли в село Лозоватку...Розмістилися в дев'яностолітньої бабусі, вона прийняла нас як рідних.

Посушили одяг, взуття.

8 грудня. Вийшли із села о 2 годині дня. Йшов дрібний дощ. Дорогу знову розвезло. До темряви дійшли до Світлопілля, в селі багато військ, хати зайняті, нам довелося розташуватися в сараї. Там і заночували.

9 грудня. Після сніданку пройшли кілометрів 18, добралися до великого розтягнутого села Митрофанівки, в якому йшов жаркий бій з відступаючим противником.

Трохи підмерзло, стало легше йти. Наші підводи йшли в кінці обозу. Противник зустрів кулеметними чергами з танків. Це примусило нас залягти. Свистіли снаряди над головами. Наші кулеметники, артилеристи, танкісти вели вогонь бік противника.

10 грудня. Сьогодні дізналися, що нашій дивізії Указом Верховного головно командуючого присвоєно найменування «111-а Олександрійська стрілецька дивізія». Ми були задоволені, що стали «олександрійськими».

#### Джерела та література:

1. В.Я.Никифоров. Из щоденника зв'язківця. // Сільський вісник. 6 грудня 1994 р.№96,с.2.
2. А. Пономаренко. Восени сорок третього.// Сільський вісник. 31 жовтня 1992р.№89, с.2.
3. А.Пономаренко. Восени сорок третього.// Сільський вісник. 17 жовтня 1943 р.№85, с.2.4).
4. Борис Полевой. Бій за Олександрію ( з газети «Правда», грудень 1943р.) // Ленінський прапор. Четвер, 5 грудня 1963 р. с.4.
5. Великая отечественная война советского народа 1941 -1945. Краткая история. Воениздат. Москва – 1965. -618с.

Віталій Постриган\*

## Бойові дії на території Онуфріївського району Кіровоградської області у 1941 і 1943 рр.

У найкривавішій війні за всю історію людства на долю українців випали дуже важкі випробування. По нашій території двічі проходила лінія бойових дій. І в обох випадках це були події, які мали важливе значення для перебігу війни. У 1941 році — це форсування німцями Дніпра в районі Деревки та їхній вихід у тил Південно-Західного фронту. У 1943 році — форсування Дніпра військами Степового фронту на ділянці Деревка-Бородаївка, як найважливіший момент битви за Дніпро.

Найважче пояснити, що війна Радянського Союзу розпочалась насправді не 22 червня 1941 року, й навіть не 1 вересня 1939 року. Війна СРСР за «мирову революцію» відбувалась постійно. Свідченням цього є долі людей — уродженців нашого краю та командирів частин, які звільняли Онуфріївський район.

Так, уродженець Байдакового А. Пасічник став Героєм Радянського Союзу посмертно ще під час радянсько-фінської війни 1939-40 рр. Командир 62-ї гвардійської стрілецької дивізії полковник І. Мошляк отримав це високе звання під час радянсько-японського конфлікту на озері Хасан 1938 року, а командир 32-го гвардійського стрілецького корпусу генерал-майор О. Родимцев — за участь «добровольцем» на боці республіканської армії у громадянській війні в Іспанії 1937 року.

Важливим питанням є реакція людей на прихід німців. Адже німецькі війська від 22 червня до 6 серпня 1941 року пройшли від західного кордону до Кременчука. Чому радянські війська опинялись у величезних котлах, як-то «Зелена брама» серпня 1941 року чи Київський котел вересня 1941 року? Чому виявилось багато людей, які

---

\* *Постриган Віталій Вікторович, керівник гуртка Онуфріївського районного центру дитячої та юнацької творчості «Кіровоградщина. Історія рідного краю» на базі НВК «Павлівська ЗШ I-III ст. — ліцей імені В.О.Сухомлинського»*

співпрацювали з німцями? Чому під час окупації фактично не було значущого партизанського руху на теренах всієї України?

Може, відповідь тут криється в соціальній політиці комуністів. Як ще повинні були реагувати люди на колективізацію, Голодомор 1932-33 років, постійні репресії фактично проти всіх суспільних класів та верств населення. Царський режим багато хто справді недолюбливав, але при царях ніхто не згадує про голод та розруху (до речі, як і при німцях). Як виявилось так, що вивезенням української молоді на примусові роботи в Німеччину займались такі ж самі українці, можливо, навіть сусіди? Історична наука ще багато мусить зробити, щоб повністю розкрити всі загадки того часу й дати відповіді на болючі питання нашої історії.

***Бойові дії на території Онуфріївського району у 1941 році.***

Проти військ Південно-Західного напрямку (командуючий – маршал С. Будьонний) у складі Південно-Західного та Південного фронтів вела активні бойові дії німецька група армій «Південь» в складі 1-ї танкової групи (далі – ТГ), 6-ї та 17-ї польових армій .

Наприкінці липня 1941 року 1-а ТГ не змогла захопити Київ з ходу. Тоді німецьке командування розвернуло групу з району Білої Церкви на південь та південний схід.

6-9 серпня 1941 року моторизована дивізія СС «Вікінг» та 13-а танкова дивізія (далі — ТД) 3-го моторизованого корпусу (далі – МК) 1-ї ТГ, які рухались зі Сміли та Чигирини до Кременчука, розгромили під Крюковом (біля Гострої могили) 297-у стрілецьку дивізію (далі – СД) та сформовану в Кременчуці дивізію народного ополчення і зайняли майже всю територію Онуфріївського району.

Командування Червоної армії вирішило створити рубіж оборони: від Києва, по Дніпру та Інгульцю до Херсона. Лінію Куцеволівка-Пятихатки-Кривий Ріг-Снігурівка мала обороняти новостворена 5 серпня Резервна армія. 10 серпня 26-а кавалерійська дивізія (далі – КД) цієї армії ввійшла до Куцеволівки (Успенки?), а 273-а СД – до Попельнастого.

Німецьким командуванням було вирішено силами 3-го і 14-го МК прорвати оборону Резервної армії та вийти до Дніпропетровська. 3-й МК завдавав удару вздовж правого берега Дніпра на Дніпропетровськ. Таким чином, на долю радянських 26-ї КД і 273-ї СД випало тяжке завдання: стримати наступ корпусу Макензена.

Бої почались 14 серпня. Щойно сформованим і погано озброєним дивізіям залишалось лише використовувати для своєї боротьби ландшафтні особливості. Прибережна смуга правого берега Дніпра має багато ярів, перелісків. Незважаючи на те, що супротивник направляв головний удар 3-го МК у проміжок між 26-ю КД і 273-ю СД, ці



з'єднання, вдало використовуючи особливості місцевості, вели стримуючі бої. Обидві дивізії поступово відходили, зберігаючи між собою зв'язок і деяку взаємодію. До кінця 16 серпня положення обох дивізій різко погіршилось, вони зазнали великих втрат і відійшли до району Верхньодніпровська, притримуючись берега. Але вже 18 серпня німці захопили Запоріжжя, а 25-го серпня – Дніпропетровськ.

22 серпня, після довгих вагань, Гітлер вніс корективи до плану «Барбаросса» і замість наступу на Москву віддав наказ знищити Київське угруповування військ Червоної Армії. Для цього з району Конотопу мала наступати 2-а ТГ, і з району Кременчука – 1-а ТГ. Вони мали з'єднатись біля Лохвиці Полтавської області.

Безпосередньо на кременчуцькому плацдармі проти 300-ї СД 38-ї армії, яка займала фронт Кременчук-Переволочна німці мали частини чотирьох піхотних дивізій 52-го армійського корпусу (далі – АК) зі штабом у Деревці та 11-го АК (штаб – Камбурлеївка): 125-ї піхотної, 101-ї, 100-ї та 97-ї легкопіхотних дивізій. 2 вересня до них приєдналась 76-а піхотна дивізія.

У районі Олександрії, на відстані добового переходу, знаходились головні сили 1-ї ТГ (13-а, 14-а, 16-а, 9-а тд, 16-а і 25-а мд).

Для форсування Дніпра німцями було вибрано Деревку та Чикалівку. Перед початком форсування Дніпра в смузі 52-го АК були сконцентровані інженерні засоби. Перший плацдарм німецькі війська мали на меті захопити північніше Деревки, де була група островів, розміщених неподалік від лівого берега. Острови ці оборонялись невеликими підрозділами чисельністю до роти, озброєні тільки стрілецькою зброєю. Острів Молдаван (нині частково затоплений) був атакований в ніч на 30 серпня 60 штурмовими човнами з 10-15 піхотинцями 100-ї легкопіхотної дивізії. Десятки потужних прожекторів із правого високого берега освітили острів. Атака штурмових підрозділів підтримувалась артилерійським вогнем, який прикривав висадку десанту і одночасно стримував перекидання підкріплень 300-ї СД на допомогу роті, що оборонялась навпроти Деревки. З островів захоплення плацдарму на східному березі Дніпра був справою техніки.

Командування 17-ї армії і 52-го АК розуміло всю небезпечність ситуації, яка склалася для невеликої групи солдатів і офіцерів на східному березі Дніпра. Воно доклало максимум зусиль, щоб якомога швидше побудувати солідні мости, по яким можна перекидати на плацдарм нові частини. Тому було прийнято рішення будувати 8-тонний міст. «8-тонний» вказувало масу вантажу, котрий він здатний утримати одночасно. Як будувався цей міст, описує німецький історик Вернер Гаупт: *«Командиру 700-го саперного полку доручається побудова мосту. Йому передаються в підпорядкування: команда*

*штурмових човнів, 7 саперних батальйонів, 25 понтонно-мостових батальйонів, 2 будівельних батальйони, частина Організації Тодта і дорожньо-будівельний батальйон».*

Деякі понтонно-мостові батальйони були перед початком кампанії виведені зі складу піхотних дивізій з тими ж номерами і сконцентровані в руках резерву головного командування. Тим самим з'єднання були залишені без власних засобів форсування водних перешкод. Але при форсуванні Дніпра ця міра себе виправдала — у командування групи армій з'явилась можливість зібрати значну кількість понтонерів, саперів і військових будівельників в одному місці.

Будівництво мосту розпочалось 2 вересня, і хронологія побудови переправи для удару на оточення була наступною: *«Сапери швидко налагоджують необхідні паромні переправи, щоб мати можливість переправити через річку будівельні матеріали. Міст через північний рукав біля Дерейвки готовий вже ввечері 2 вересня. Але тут з'ясовується, що недостатньо матеріалу для дощатого настилу. Дощатий настил, однак, потрібен для переходу смуги піщаних дюн на острові Молдаван. Інакше машини не зможуть перебратись на іншу сторону. Але дошки доставляються тільки 4 вересня. І все ж командир саперів може ввечері цього ж дня доповісти про задачу моста довжиною в 1253 метри. З початком самого наступу міст перебудовується 8 вересня в 16-тонний. Сапери впоралися з перебудовою за 3 години 45 хвилин!».*

Одночасно проходило збільшення плацдарму в ширину. У Кам'яних Потоках почав висадку 11-й АК. 4 вересня переправа через Дніпро по обидва боки від Кам'яних Потоків була здійснена силами 101-ї ЛПД, 125-ї і 239-ї ПД. Незабаром, після переправи передових підрозділів і створення плацдарму, сапери 11-го АК перекидають через річку біля Кам'яних Потоків 8-тонний наплавний міст. Він був побудований силами 5-ти армійських саперних батальйонів і 2-х будівельних батальйонів групи Імперської трудової служби.

На кременчуцький плацдарм починають прибувати танки. Ще 9 вересня командир саперів 11-го АК отримав наказ почати попередні роботи для побудови 16-тонного мосту в районі Кременчука. Для досягнення цієї мети командування 17-ї армії дозволяє розібрати міст біля Камінних Потоків. Командування 11-го АК наказує 10 вересня полковнику фон Альфену: *«617-й саперний полк демонтує, починаючи з 15.30, колишній військовий міст і переносить його, посиливши до 16 тон, в Кременчук».* Саперні батальйони, група Імперської трудової служби і мостовий загін починають роботи у встановлений час і ударними темпами закінчують їх 11 вересня до 12.00. Німецьке

командування отримало 16-тонний міст завдовжки 2000 м в Кременчуці, придатний для всіх видів військ.

Поки сапери 11-го АК під проливним дощем будували новий міст, до переправи форсованим маршем рухались танкові з'єднання. Ось як описує марш історик 16 ТД: *«Зі всіх сторін вливались частини дивізії в маршеву колону, що рухалась з повним напруженням сил до Дніпра. Офіцер і нижній чин змінювали один одного біля важелів управління. В Кременчуці дивізія переправилась через річку по 700-метровому понтонному мосту. Це був Дніпро, широкий і величавий. Російські літаки намагались знову і знову бомбардувати переправу. На маленькому передмостному плацдармі зосередилась дивізія на світанку 12 вересня».*

Як бачимо, німецькі танкові дивізії здійснили форсований марш своїм ходом буквально в останній момент перед наступом. 48-й МК отримує наказ на переправу 11 вересня. Циклопічних розмірів колона танків, автомашин, тягачів із гарматами на причепі переправляються через довгий міст в темряві ночі і під проливним дощем. За короткий час на другий берег Дніпра переправились 9-а, 13-а, 16-а ТД, 16-а і 25-а МД. Одночасно 14-й МК переходить Дніпро біля Деревки силами 14-ї ТД, 60-ї МД і 198-ї ПД. Пізніше цим шляхом переправиться й торизована дивізія СС «Вікінг».

Уже 15 вересня 1941 року передові з'єднання 16-ї ТД і 3-ї ТД зустрілись біля Лохвиці, причому командир 3-ї ТД Вальтер Модель стверджував пізніше у спогадах, що у його дивізії на той момент залишилось лише 6 танків. А 26 вересня битва за Київ закінчилась. У німецьких зведеннях говорилось про 665 тис. полонених, захоплено 3718 гармат і 884 танків. Радянські джерела вказують на 425 тисяч полонених і 190 тисяч загиблих радянських солдат. У будь-якому випадку — битва за Київ закінчилась одним із найбільших оточень радянських військ за всю історію людства.

**Бойові дії на території Онуфрївського району у 1943 році.** Не менш драматичним було визволення району у 1943 р.

На ранок 27 вересня 1943 року передові загони 37-ї армії (командир — генерал-лейтенант Михайло Шарохін) Степового фронту вийшли до Дніпра біля Келеберди та Переволочної. Зважаючи на те, що німцями було недостатньо добре укріплено правий берег, командарм вирішив невідкладно розпочати форсування в ніч з 27 на 28 вересня, завдаючи головного удару в напрямку від Куцеволівки на Попельнасте.

У розпорядженні Шарохіна були 89-а гвардійська стрілецька дивізія (у дивізії було 3864 солдат) та 57-й стрілецький корпус, в який входили: 62-а (8368 солдат), 92-а (8472 солдати) та 110-а (8812 солдат) гвардійські стрілецькі дивізії.

Дивізіям були поставлені наступні завдання: 89-а гв. СД мала форсувати Дніпро навпроти Успенки та Дачі, 92-а гв. СД – навпроти Партизана та Дерейвки, 62-а гв. СД – навпроти Куцеволівки та Мішуриноного Рогу. 110-а гв. СД вводилась в бій на місці найбільшого успіху.

Проти них в обороні стояли: 106-а німецька піхотна дивізія в Успенці, 39-а піхотна дивізія в Дерейвці та кавалерійська дивізія СС в Куцеволівці та Мішуриному Розі. Вони входили до 11-го армійського корпусу 8-ї польової армії групи армій «Південь». Усього в цих трьох дивізіях налічувалось близько 4500 солдатів.

37-а армія була вкрай слабко забезпечена засобами для переправи. Всього налічувалось 16 малих надувних човнів, 10 рятувальних костюмів та 5 човнів! У період з 28 вересня по 3 жовтня використовувались, головним чином, легкі табельні, місцеві та підручні засоби для переправи.

О 4 годині 28 вересня десант 92-ї гв. СД почав форсувати Дніпро, але був виявлений ворогом. Сильний вогонь супротивника не дозволив дивізії виконати поставлене завдання. Інакше розвивались події в полосі 62-ї гв. СД. До 8 години 2-й батальйон (капітан Данько) 182-го гвардійського стрілецького полку (полковник Антонов) повністю переправився на правий берег (на місці нинішнього пам'ятного знаку в Дерейвці) і захопив плацдарм: по фронту 2 км і глибиною до 1 км. Відразу за ним почав переправу 3-й батальйон (капітан Сентюрін) цього ж полку. До кінця дня плацдарм було розширено: по фронту 6 км і глибиною 5 км.

Наступного дня 267-й гв. СП 89-ої гв. СД захопив плацдарм навпроти Успенки біля озера Червяково-Речіца. 92-а гв. СД зайняла острів Молдаван навпроти Дерейвки. 62-а гв. СД повністю переправилась на правий берег і вела бої в Куцеволівці та Мішуриному Розі навпроти 39-ої ПД, кавдивізії СС та новоприбулих частин танкової дивізії СС «Мертва голова». Окрім того, через Млинок та Лозоватку, здійснювала марш до Мішуриноного Рогу танкова дивізія СС «Велика Німеччина».

30 вересня 89-а гв. СД продовжувала бої на плацдармі навпроти Успенки. 92-ій гв. СД, незважаючи на масовані атаки, форсувати Дніпро не вдалось. Напружені бої відбувались у смузі 62-ї гв. СД, на допомогу якій було введено 110-у гв. СД.

На 30 вересня за підсумками триденних боїв: плацдарм в полосі 62-ї гв. СД було розширено до 15 км по фронту і 6 км в глибину, в полосах наступу 89-ї гв. СД та 92-ї гв. СД у районі Успенка-Партизан плацдарм не перевищував 6 км по фронту і 3 км в глибину.

Пізніше 89-у гв. СД та 92-у гв. СД було перекинуто на іншу ділянку фронту, а плацдарм передано 375-й СД, якій не вдалось

розширити плацдарм. Через плацдарм 62-ї гв. СД пізніше переправились 5-а гвардійська (генерал-лейтенант О. Жадов) та 53-а (генерал-майор Іван Манагаров) армії.

Після ще двох тижнів боїв, 15 жовтня, переправилась через Дніпро і завдала удару в напрямку на П'ятихатки 5-а гвардійська танкова армія (генерал танкових військ П. Ротмістров), а на території Онуфріївського району до 20 листопада фронт стабілізувався по лінії Кременчук-Успенка-Млинок-Лозоватка-Зибкове.

20 листопада 1943 року розпочалася Знам'янська наступальна операція радянських військ. На території Онуфріївського району по лінії фронту Успенка-Зибкове радянські війська у складі 53-ї армії (75-й стрілецький корпус що складався з 66-ї гв. СД, 116-ї СД та 375-ї СД, і окремо, 233-ї та 252-ї СД) й 5-ї гв. Армії (32-й гв. стрілецький корпус, що складався з 95-ї та 97-ї гв. СД, і 33-й гв. стрілецький корпус, що складався з 110-ї гв. СД та 214-ї СД протистояли німецьким військам у складі 106-ї ПД, залишкам 39-ї ПД і 6-й ТД, частково кавдивізії СС. Масований наступ радянських військ, а також критичний стан для німців біля Києва та Житомира змушувала їх поспішно відступати в напрямку Новогеоргіївська та Чигирина.

#### **Джерела та література:**

1. Айнутдинов С. Х. В памяти и в сердце. — Екатеринбург: ГИПП «Уральский рабочий», 2000. — 432 с. "
2. Бакланов Г.В. Ветер военных лет. -- М.: Воениздат, 1977 - 288 с.
3. Виноградов А. Д. Записки командира батареи. —Тверь: Студия-С, 2005 -- 160 с.
4. Воспоминания об освобождении Кировоградщины (материалы, статьи, рассказы) – Кировоград: Отдел агитации и пропаганды Кировоградского обкома КП(б)У, январь 1945
5. Гальдер Ф. Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939-1942 гг.— М.: Воениздат, 1968-1971
6. Грылев А. Н. Днепр—Карпаты—Крым. — М.: Наука, 1970.
7. А.С.Жадов. Четыре года войны. – М.:Военниздат,1978. – 334с.
8. Исаев А. В. Котлы 41-го. История ВОВ, которую мы не знали. — М.: Яуза, Эксмо, 2005. — 400 с.
9. Конев И.С. Записки командующего фронтом – М.: Воениздат, 1991 – 606 с.
10. Кузнецов П.Г. Дни боевые – М.: Воениздат, 1959 – 303 с.
11. От Буга до Кавказа. Герман Гейер. IX армейский корпус в Восточном походе 1941 года. Эберхард Макензен. От Буга до Кавказа. III танковый корпус в компании против Советской России 1941-1942 годов.-- М.: АСТ, Транзиткнига. -- 2004
12. Манштейн Э. Утерянные победы. / Сост. С. Переслегин, Р.Исмаилов. —

- М.: АСТ; СПб Terra Fantastica, 1999. — 896 с.
13. Меллентин Ф.В. Танковые сражения 1939-45 гг. -- М.: Воениздат, 1957.
  14. Мошляк И.Н. Вспомним мы пехоту... / Литературная запись Л. И. Парфенова — М.: Воениздат, 1978.— 268 с.
  15. Науменко Ю.А. Шагай, пехота! — М.: Воениздат, 1989. — 270 с.
  16. Ротмистров П.А. Стальная гвардия — М.: Воениздат, 1984. — 272 с.
  17. Рябышев Д.И. Первый год войны — М.: Воениздат, 1990. — 255 с.
  18. All-Kremenchug.Com.Ua
  19. Alnet.Com
  20. Anichkov.Ru
  21. Army.Armor.Kiev.Ua
  22. Axishistory.Com
  23. Biograph-Soldat.Ru
  24. Deutsches-Reich.Narod.Ru
  25. Feldgrau.Net
  26. Forosegundaguerra.Com
  27. Kremen.Biz
  28. Kremenchuk.Com.Ua
  29. Krieg-Wallst.Ru
  30. Lexikon-Der-Wehrmacht.De
  31. Mechcorps.Rkka.Ru
  32. Militera.Borda.Ru
  33. Militera.Lib.Ru
  34. Ostkrieg.By.Ru
  35. Panzer-Archiv.De
  36. Panzertruppen.Org
  37. Peremoga.Gov.Ua
  38. Reibert.Info
  39. R-G-D.Ru
  40. Ritterkreuztraeger-1939-45.De
  41. Rkka.Borda.Ru
  42. Rkka.Ru
  43. Russianwar.Ru
  44. Ruvr.Ru
  45. Samsv.Narod.Ru
  46. Soldat.Ru
  47. Unknownwar.Com.Ua
  48. Velikvoy.Narod.Ru
  49. Vgd.Ru
  50. Vn-Parabellum.Narod.Ru
  51. Warheroes.Ru
  52. Warmech.Narod.Ru
  53. Weltkrieg.Ru
  54. Ww2doc.50megs.Com
  55. Wwii-Soldat.Narod.Ru

Сергій Черкас\*

## Визволення Новгородківщини від німецько-фашистських загарбників

Перші бої за визволення Новгородківського району почалися в другій половині жовтня 1943 року. 22 жовтня 7-а гвардійська армія генерала М. С. Шумилова розпочала наступ в напрямку с. Верблюжки. До 28 жовтня були визволені села Спасове та Верблюжка. Окрилене успіхом командування планувало вийти в район залізниці Шарівка-Куцівка. Однак, сталася катастрофа. Надто відірвавшись від сусідніх підрозділів, 13-а і 41-а гвардійські дивізії зазнали флангових ударів значними танковими групами німців і потрапили в оточення в районі Верблюжки. Довелося з боями пробиватися на старі позиції до річки Інгулець, а німці вирівняли лінію фронту аж до грудня 1943 року.

У листопаді 1943 року за наказом командуючого 2-м Українським фронтом маршала І. С. Конєва у штабі 35-го гвардійського корпусу генерал-лейтенанта С. Г. Горячева було розроблено наступальну операцію з метою оволодіння селищем Нова Прага. Суть операції полягала в тому, щоб раптовим ударом на вузькій ділянці фронту (8 км) прорвати добре укріплену оборону німецьких військ. У складі 35-го корпусу були 93-я та 94-а гвардійські та 84-а стрілецька дивізії під командуванням генерал-майора В. В. Тихомирова, полковника Г. М. Шостацького, полковника Буняшина. Для підсилення корпусу було надано кілька окремих артполків, танкова група, два полки «катюш», винищувально протитанковий полк. Концентрація радянської артилерії на один кілометр фронту досягла 120 стволів, концентрація танків – 8 одиниць.

5 грудня 1943 року корпус розпочав наступ в районі Нового Стародуба. Несподівано для німців, за 40 хвилин до закінчення артилерійської підготовки, у наступ пішла радянська піхота, яка

---

\* *Черкас Сергій Степанович, вчитель історії Новгородківського навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа I-III ступенів з поглибленим вивченням предметів – центр довузівської підготовки»*

зламала опір гітлерівців, що не встигли оговтатися від вибухів. Ідея такого ризикованого маневру належала командирю 283-го полку 94-ї гвардійської дивізії, Андрію Олександровичу Ігнат'єву. Завдяки цьому, атакуючі лави понесли мінімальні втрати. За перший день з боями було пройдено більше 20 км. Надвечір 7 грудня визволено Нову Прагу. В той же день радянські війська ввійшли в Дубівку. Зважаючи на цей успіх, маршал Конєв поставив перед дивізіями нове завдання: розвивати наступ далі, в бік Новгородки та Долинської.

8 грудня очищено від німців с. Спасове. Тактика наступаючих радянських підрозділів полягала в короткому артнальоті (15 хвилин) на висоти, де базувалися вогневі точки противника, і далі піхота «зачищала» село. Німці, не маючи достатніх сил для стримування, відступали, виставляючи вогневі заслони. На цій ділянці фронту в них були лише 72-й гренадерський полк та частини 11-ї та 13-ї танкових армій. Незважаючи на це, відступаючий ворог чинив шалений опір.

На станції Шарівка гітлерівці залишили кілька ешелонів із технікою, сільськогосподарськими машинами, зерном, пальним. Останнє виявилось доречним, і радянські водії скористалися нагодою заправити техніку. Важко доводилося радянським бійцям у ті дні: спати не було коли, гарячої їжі теж не було, бо кухарі не хотіли об'їжджати закріплений підрозділ на передовій, роздавали їжу десь скраю – і швидше в тил, де безпечніше. Весь день червоноармійці йшли, місячи багнюку, періодично вступаючи у вогневі сутички, на ніч рили тимчасові окопчики, готували площадки для гармат. Якщо пощастило, то ночували у скирті соломи, які були доволі часто розкидані серед степу. Частіше ж за постіль слугував шматок сухого кукурудзиння чи бур'яну.

Митрофанівку почали визволяти 8 грудня в сутінках. Із села виїхало кілька німецьких танків та підрозділ гренадерів і спробували вибити радянські частини з позицій. На цьому напрямку бої вела 93-я гвардійська дивізія та 8-а парашутно-десантна. Стрілянина продовжувалася до півночі. Щоб не нарватись у темряві на засідку, радянське командування тимчасово припинило бій. Солдати підготували позиції та розташувалися на нічліг: хто в окопі, хто в хаті. Під ранок німці покинули село. Як з'ясувалося, іноді вночі відстань між нашими та їхніми позиціями складала кілька десятків метрів: в одній хаті – червоноармійці, а через кілька будинків – німецька вогнева точка. У Митрофанівці на стороні німців воювали дві роти власівців. У ході штурму вони не побажали скласти зброю і були знищені. Під час визволення села загинуло 380 червоноармійців.



Одночасно з Митрофанівкою 94-а гвардійська дивізія вела бої на підступах до Вершино-Кам'янки. Німці контролювали тут висоту 186 на північ від села і артобстрілом та контратаками намагалися зупинити радянські війська.

Вибити ворога з висот вдалося за допомогою важкої дивізійної артилерії на ранок 9 грудня. Ще світало, коли червоноармійці вели бій за північну та північно-східну околицю. Хати палали від снарядів, а можливо їх запалили німці, щоб бачити нападаючих. Бій затягнувся, адже з Новгородки ворог перекинув сюди кілька рот піхоти на броневих автомобілях. На 16-у годину село було нашим. Під час визволення Вершино-Кам'янки загинуло більше 300 воїнів. Радянські війська захопили 14 автомобілів, 18 гармат, 7 мотоциклів, 50 коней, 2 склади з продовольством. Закріпившись на південних околицях Вершино-Кам'янки, в ніч з 9 на 10 грудня дивізії підтягували артилерію та тиліві служби. У цей час розвідувальні загони з'ясовували, на які рубежі відступив ворог. А німці виставили загони прикриття на висотах біля сіл Воронцовка та Будьонівка.

Вибивши ворога з Будьонівки, частини 93-ї гвардійської дивізії розташували артилерію в районі пануючої висоти 159.9. Із неї вже проглядалася Новгородка. Падав сніг, у сторону села, підіймаючи білу куряву, пройшла група танків Т-34. Німці спробували збити радянські підрозділи з пануючих висот, зав'язалися бої.

У районі Воронцовки теж гримотіло – 94-а дивізія відбивала атаки німців. До 8 години ранку гвардійці захопили висоту 167 на схід від Новгородки і почали бої на околицях села. 8-а парашутно-десантна дивізія ще вночі визволила Велику Чечеліївку. Німці раптовим ударом з півдня та південного заходу спробували повернути село. Цьому передував важкий артналіт. Кілька рот фашистів на бронетранспортерах одночасно вдарили з боку Широкої балки, загрожуючи відрізати штаб 22-го десантного полку та вийти в тил радянських позицій. Ситуація стала критичною, червоноармійці почали відступати. Штаб полку, який був розташований у приміщенні школи, було оточено. В критичний момент на допомогу прийшли підрозділи сусідньої дивізії.

Уночі 10 грудня 93-я гвардійська дивізія почала наступ на північній околиці Новгородки з району Будьонівки. Одночасно 94-а гвардійська дивізія атакувала село зі сходу, з боку Широкої балки (продовження Квітучої балки в бік Великої Чечеліївки).

Під час вуличного бою радянський підрозділ раптово наскочив на загін німців, що засіли з кулеметом в одній із порожніх будівель. Кулеметник засів у траншеї, що була вирита прямо під хатою і через

дірку в стіні вела всередину споруди. Рядовий Косенко, обійшовши вогневу точку, кинув у вікно протитанкову гранату, знищивши сім гітлерівців.

10 грудня надвечір частини 93-ї та 94-ї гвардійських дивізій увійшли в Новгородку. Село наче вимерло: ні вогника, ні диму. Люди ховалися в погребях. 94-а дивізія, розвиваючи наступ, прослідувала в бік Інгуло-Кам'янки. 93-я і 84-а дивізії зайняли оборону на околицях Новгородки. Польові кухні постійно запізнювались і солдати вечеряли хлібом, розташувавшись по хатах. Жінки варили їм узвар із сухофруктів та калини. Замість цукру кришили цукровий буряк. На другий день у центрі села люди активно розгрібали німецькі склади, особливим попитом користувалося взуття.

11 грудня при підтримці авіації німецька піхота та кілька десятків танків з боку Куцівки починають атакувати радянські позиції. Упродовж цього дня ворогом здійснено 9 контратак. Його авіація зробила 446 літако-прольотів. Групами по 20-30 літаків німці бомбардують Новгородку, Воронцовку, Вершино-Кам'янку. Продовжилися нальоти й 12 грудня, але цього разу в небі з'явилися кілька радянських винищувачів, які і відігнали бомбардувальників. Одного збили, і він упав на західних пагорбах села. Під час нальотів у кількох погребях було засипано живцем мешканців села та солдатів. За ці дні ворог утратив близько 800 солдатів, 4 танки.

Але втрати радянських дивізій були не меншими. В щоденнику політрука 199-го артполку 94-ї гвардійської дивізії капітана В.І. Орябинського наводяться дані про втрати німців за 8 днів. Із 13 по 21 грудня 1943 року було вбито до 1000 солдатів. У розрахунку на день виходить 111 чоловік. Якщо ж втрати 94-ї дивізії оцінені політруком у 30%, то навіть враховуючи неповний комплект дивізії (8 тисяч) з початку наступу, денні втрати могли скласти 266 чоловік, тобто у 2 рази більше ворожих. Інший ветеран з 93-ї гвардійської дивізії, В.Зоткін, зазначає, що на початок січня в ротах залишалось не більше третини людей.

13 грудня 94-а дивізія досягла річки Інгул і почала бої за Інгуло-Кам'янку. На правий берег прорвалися Т-34 і до півночі викурювали німців, які засіли в траншеях. На деякий час стрілянина стихла і залишок ночі дехто з солдат провів у хатах. Уранці звідкілясь приїхали кілька машин гітлерівців і бій відновився. Для 94-ї дивізії складалась несприятлива ситуація: 8-а десантна дивізія не вийшла на заплановані рубежі в районі Богданівки (Білозерне). У Верблюжці продовжувала бої 7-а гвардійська армія генерала М.С.Шумилова.

93-я та 84-а дивізії теж не змогли розширити полосу фронту, хоча і захопили Новоандріївку. Виникла загроза відсікання ворогом виступаючої частини фронту та оточення радянських військ під Інгуло-Кам'янкою і Новомиколаївкою. Саме таку стратегію і обрало німецьке командування. В районі сіл Новосавицьке та Куцівка з одного боку, та біля Тарасівки, Рибчино, Покровського з іншого, концентруються танкові групи та піхота. Кілька захоплених розвідниками фашистів розповіли, що останні дні йде підтягування частин 11-ї, 13-ї, 17-ї танкових дивізій, а також 2-ї повітряно-десантної дивізії, що незадовго перед цим воювала в Італії.

Активізується діяльність ворожої авіації. «Мессершміти» влаштовують полювання за технікою, що рухається розмоклими дорогами. В 94-й дивізії боезапас уже рахують на одиниці, тилові служби не можуть пробитися через багнюку.

За цих умов радянські війська залишають Інгуло-Кам'янку і пробують закріпитися в районі Новомиколаївки та хуторів Лебедівка, Перше Травня.

16 грудня німці завершують перегрупування сил і починають масові атаки на всіх напрямках. Протягом дня радянські війська вибиті з Тарасівки. Ворожі парашутисти йдуть далі та займають Новофедорівку, досягають західних околиць Новгородки.

17 грудня починається масований наступ. Йому передують потужна артпідготовка та бомбардування авіацією. Гітлерівці намагаються захопити пануючі висоти в районі Першого Травня, Лебедівки, північно-західних околиць Новгородки. Почалися запеклі бої, які продовжувалися без перерви п'ять діб. У напрямках ударів німці діють групами піхоти по 300-400 чоловік при підтримці 10-16 танків та бронетранспортерів. Перша спроба ударної групи ворога під Новгородкою виявилася невдалою, він втратив майже половину танків на полі бою, що відбувся приблизно в районі сучасної ветлікарні. Під час бомбардувань радянських позицій старшина 199-го артполку Леонід Губанов пострілом з гвинтівки підбив німецького літака.

Раптово прорвавшись із боку Новофедорівки, німецькі парашутисти йшли 7-м десятком села, кидаючи у погреби гранати. У цих схованках разом із цивільним населенням рятувались і червоноармійці. В ті дні постраждало багато дітей. Бійці вискакували з будинків хто в чому був і тут же падали, зрізані кулеметними чергами німецьких танків. Молодий лейтенант не встиг добритись, на його мертвому обличчі так і залишилась мильна піна.

До вечора 18 грудня гітлерівці контролюють пагорби біля Першого Травня і висоту 170, з якої можна обстрілювати південно-

західну частину Новгородки (6-й і 7-й десятки). Щоправда, оплачено це дорогою ціною: з 200 парашутистів у строю залишається 45.

19 грудня о 7 год 30 хв після артпідготовки до двох батальйонів німецьких солдатів за підтримки 12 танків нанесли удар по дорозі Новгородка – Інгуло-Кам'янка, якою в цей час відступали частини 94-ї дивізії. Разом з тим, близько 600 гітлерівців і 10 танків розпочали наступ в районі Терника. Приблизно о 15.00 обидві групи з'єдналися, відрізавши полки 94-ї гвардійської дивізії, які намагалися пробитися з оточення у Новомиколаївці. Залишивши для прикриття відходу по одному батальйону від кожного полку та організувавши відсікаючий вогонь, основна група дивізії пробилася в південно-західну та південну частину Новгородки, зберігши техніку та боєприпаси. В деяких випадках через непрохідність шляхів артилеристи вручну тягли гармати по 10-12 км. В одному підрозділі червоноармійці в критичний момент лобового зіткнення з ворогом використовували захоплені ще в літніх боях на Донбасі німецький бронетранспортер та «самоходку». Ворог спочатку приймав їх за своїх, і це давало бійцям виграш у часі. Прорив дивізії відбувся в ніч з 19 на 20 грудня.

За останні кілька днів боїв ворог втратив до 1160 солдатів, 18 танків, 6 бронетранспортерів та іншу техніку.

20 грудня, зважаючи на критичну ситуацію, що склалася на ділянці фронту, маршал Конєв направив у район Новгородки з резерву 78-му стрілецьку Запорізьку дивізію, яка й зайняла позиції на східних рубежах села.

Ніч із 20 на 21 грудня пройшла в коротких розвідувальних сутичках із обох сторін. Німецькі війська підбиралися поближче до рубежів радянської оборони. У деяких місцях їх траншеї пролягли за 300 метрів від села. У нічному небі то тут, то там злітали різнокольорові ракети: це танкові групи сигналізували про вихід на заплановані позиції. У степу чулося гудіння двигунів, спалахували сині відблиски прожекторів. Німецька розвідка доповідала, що радянські солдати групами залишають західну околицю села. У ті дні в Новгородці було розташовано штаби кількох дивізій та полків.

У ніч на 21 грудня після часової артилерійської підготовки гітлерівці силами 11-ї та 13-ї танкових дивізій і частинами 2-ї парашутної дивізії завдали удару із району Терника. Вони прагнули заволодіти ключовою висотою 167.7, що знаходилася за 4 км на південний схід від села, в районі колишньої сільгоспхімії. Разом з тим на півночі населеного пункту метою ворога стала висота 159.9, з якої можна було обстрілювати хутори Будьонівку та Воронцовку, опорні пункти радянських військ.

Уранці штурмова група гітлерівців рушила до висоти 167.7. Попереду важкі кулемети, за ними кілька «самоходок», видимість погана, туман. Зав'язався бій, бо на висоті вже були радянські війська. Їм на допомогу прийшло кілька Т-34. Розпочалась артилерійська дуель. Від вибуху в одного радянського танка на десяток метрів відлетіла башта. Німцям вдалося взяти висоту. Бій припинився. Було чути скрізь стогони та крики поранених про допомогу з обох сторін. Зрідка то тут, то там вибухали міни, то продовжували прицільно бити радянські міномети. Не давали підняти голову німецьким солдатам і червоні снайпери. Був десь серед них і сержант Володимир Целков, на рахунку якого значилося 150 убитих гітлерівців. Він став снайпером, щоб помститися за смерть друга. Воював із його гвинтівкою, навіть у госпіталі під час лікування тримав її біля себе. Були серед снайперів і дівчата. Бійці Седова і Спіцина непомітно пробирались аж за лінію німецької оборони і влаштовували засідки на ворожих артилеристів та мінометників. Одного дня снайпери знищили обслугу двох німецьких мінометів – 16 солдатів.

До вечора 21 грудня червоноармійці відбили висоту. Вночі пішов сніг. На ранок за підтримки «пантер» німці рушили до висоти знову. Танкісти виявили там протитанкові гармати й відмовилися ризикувати. Довелося десантникам ривком подолати смертельну відстань до радянських траншей. Почався рукопашний бій. Із 200 німців залишилося 35, але висота знову перейшла до них.

Під час грудневих боїв червоноармійці часто потрапляли в оточення і намагалися заховатися серед цивільного населення. Смерть чекала і на тих, хто переховувався, і на тих, хто давав притулок. Біля одного двору в сіннику рятувалися дванадцять червоноармійців. Люди знали про них і приносили їсти, але хтось таки видав бійців. Німці захопили їх, вивели за село, наказали вирити яму і розстріляли. Захопивши одного солдата після бою, гітлерівці стали жорстоко знущатися над ним. Юнакові викололи очі, вирізали на грудях зірки, а потім спалили живцем.

Одночасно з цими подіями вранці 21 грудня західні околиці Новгородки теж атакували німецькі війська. У радянських підрозділах катастрофічно не вистачало мін і снарядів: їх залишилося буквально кілька десятків на ствол (півгодини бою). Батальйони нашої піхоти висунули далі у степ. За ними у ярах розмістилися мінометники. Кількісна перевага була на стороні ворога. Туман заважав чітко бачити цілі. Бронебійник Гайдула Тафанов холонокровно підпустив німецький танк на 150 метрів до свого окопу і двома пострілами підпалив його. Інші танки на деякий час відступили. Але бої на

західних околицях розгорались з новою силою. Ворог послідовно обробляв радянські війська артнальотами, бомбардувальною авіацією та кидав піхоту з танками в атаки. Коли радянській піхоті вдавалося відбити наступ, все починалося знову. Так продовжувалось протягом дня і ночі кілька днів. Санітарка Ніна Мартинова виносила з артилерійської батареї поранених бійців, а назад поверталася, несучи кілька снарядів, таких потрібних поріділим обслугам гармат. Не витримавши натиску, деякі радянські підрозділи почали відступати на північ у бік Будьонівки.

22-24 грудня гітлерівці намагалися розвинути успіх і вибити радянські війська з Будьонівки, Воронцовки, Великої Чечеліївки. Долиною річки Кам'янки просувалися більше тисячі німецьких гренадерів. Але їм довелося швидко відступити під артилерійським вогнем. Атака повторювалася кілька разів, на снігу залишилися темними плямами тіла вбитих гітлерівців.

23-24 грудня війська 94-ї гвардійської дивізії після артобстрілу північної частини Новгородки спробували вибити звідти німців. Деяким групам вдалося закріпитись у крайніх будинках.

24 грудня у зв'язку з великими втратами 11-а танкова дивізія вермахту була відведена з цієї ділянки фронту, а її позиції зайняли 2-а парашутно-десантна та 13-а танкова дивізії.

25 грудня німці святкували Різдво. Вони отримали листи з дому. Командування виділило їм додаткові пайки. Проте, по підрозділах було оголошене попередження про режим підсиленої пильності. На висоті 159.9 командування замінило поріділу роту гітлерівців. Солдати не приховували радості, вважаючи висоту жахливим місцем. Тут на схилі були побудовані кілька бліндажів, кулеметних гнізд та гармат. І ця висота щодня ставала об'єктом атак радянських військ.

25 грудня пройшло більш-менш тихо. Бойові групи червоноармійців намагалися пробратися в село, розвідати оборону німців. Періодично в різних місцях села спалахували перестрілки, лунаюли вибухи гранат.

26-27 грудня в районі висоти 167.7 на схід від Новгородки посилювалися атаки 78-ї стрілецької дивізії. Надвечір 26 грудня червоноармійці вибили німців і з висоти 159.9. Протягом ночі відбулося близько шести атак з обох сторін, але на ранок 28 грудня висота знову опинилася у руках ворога. 28 грудня із фронту була знята 17-а танкова дивізія вермахту. Німці змушені ще більше розтягнути свої сили на позиціях.

До Нового року радянські бійці щодня атакували ворожу оборону, щоб покращити свої позиції, але лінія фронту залишилася

незмінною. 31 грудня група червоноармійців проникла далеко у тил німців і закидала гранатами штаб, який розміщувався в одній з хат поблизу школи. Кілька бійців у цьому бою загинуло, одного пораненого сховала у погребі сім'я Коломацьких. Доля інших червоноармійців залишилась невідомою.

Цього ж таки дня на честь Нового 1944-го року о 24.00 на позиції німців з боку Вершино-Кам'янки, Воронцовки, Великої Чечеліївки обрушився шквал вогню. За свідченням очевидців було не менше 500 стволів усіх типів артилерійських систем. У небі летіли вогняні кулі різних відтінків: фіолетові, золотаві, зеленкуваті. Цей «салют» продовжувався 10 хвилин.

1 січня до штабів полків викликали деяких бійців для вручення нагород, але не за бої під Новгородкою, а за минулі подвиги. Хто отримував медаль чи орден ще за Сталінград, а багато хто так і не дожив до цього дня.

У 94-й гвардійській дивізії за підсумками року було нагороджено 2810 чоловік – кожен четвертий. Героя Радянського Союзу отримали 4 бійці, серед них був старший сержант В. С. Авер'янов, який не зміг отримати нагороду, бо загинув 17 грудня 1943 року під Новгородкою.

Тим часом обидві армії готувалися до продовження бойових дій. У Вершино-Кам'янку прибували війська 8-го механізованого корпусу генерала А. М. Хасіна. 94-у дивізію планувалось відправити на переформування. Займала свої нові позиції перекинута з другої ділянки 3-го Українського фронту 93-я стрілецька дивізія. Залишалась на старих позиціях поріділа 93-я гвардійська дивізія 2-го Українського фронту. Особового складу в її ротах залишалось не більше 30%.

За спостереженням радянських розвідників, у Новгородку ворог теж підтягнув до 25 танків. З Кіровограда прийшло 10 автомобілів із солдатами.

З початком січня воїни 93-ї гвардійської дивізії розпочали епізодичні атаки на позиції німців, але справжній масовий наступ по всьому фронту розпочався 5 січня. Так починалась операція з визволення міста Кіровограда. На нашій ділянці фронту завдання полягало у сковуванні сил ворога. Навряд чи командування сподівалося на серйозний успіх з виснаженими бійцями. Головний удар переформованих підрозділів 2-го Українського фронту спрямовувався у напрямку Новоандріївки, Тарасівки, подальший вихід на околиці Кіровограда та охоплення його в кільце.

5 січня був туман, йшов сніг. Лави наступаючих червоноармійців ще о 4-й ранку тихо рушили до німецьких траншей. Комдив 94-ї гвардійської дивізії полковник Г. М. Шостацький був рішучим та

ініціативним, не боявся брати відповідальність. У нього була улюблена приказка: *«Потрібно висіти у ворога на плечах»*.

Звіривши годинники з командирами піхотних підрозділів та артилеристами, Шостацький вирішив розпочати атаку майже хвилина у хвилину з моментом, коли вогонь гармат переміститься вглиб німецьких позицій. У разі успіху втрати атакуючих будуть мінімальними. Радянські бійці, серед яких було багато із свіжого поповнення, причаїлися за 200-300 метрів від німецької лінії оборони, серед руїн будівель на окраїні Новгородки. Нарешті почалося: з Будьонівки та Воронцовки небо освітили спалахи, із запізнілим шипінням на німецькі позиції посипалися снаряди та міни. Суцільний гул вибухів, виття, свист осколків накрили ворожі позиції. Через 45 хвилин радянська піхота рушила в атаку. Втративши першу лінію траншей, гітлерівці з боєм відступали селом до другої лінії.

5 січня на висоту 159.9 теж обрушився шквал артилерійського вогню. Її захищали всього 45 німецьких десантників, але вони відбили п'ять атак радянської піхоти. Цього ж дня 8-й механізований корпус та кілька інших дивізій наносять удари по Новоандріївці та Червоному Яру. Жорстокі сутички періодично переростають у рукопашний бій лопатами і штиками. Групи танків Т-34, прорвавшись через німецьку оборону, роблять рейди тилами ворога, знищуючи артилерійські батареї. Оточена німецька піхота відчайдушно захищається.

Не все так оптимістично біля Новгородки. Продовжуються атаки висоти 159.9. Дуже вже вона потрібна командуванню 93-ї гвардійської дивізії генерала Тихомирова. Ще в ранковій темряві до висоти підійшли чотири радянські танки та піхота. Два танки підірвалися на мінах. У результаті чергової атаки з використанням штрафної роти та юнаків-новобранців, ще не перевдягнених у форму (їх називали «чорносвітниками»), радянські війська знову зазнають невиправданих втрат.

6 січня близько 10-ї години ранку пішов сніг. У цей день на північній околиці Новгородки розігралася справжня трагедія. Під прикриттям снігопаду крайні хати села вдалося захопити ротам 278-го та 281-го полків 93-ї гвардійської дивізії. Плануючи розвинути успіх, в передові порядки прибув начальник штабу дивізії підполковник Турбін і командир 281-го полку підполковник Отрешко. Проте, погана видимість зіграла також на руку і німцям. Виявивши радянські підрозділи, ворог здійснив маневр і оточив червоноармійців. Вирватися вдалося небагатьом. Ті, які вціліли, розповідали, що підполковники Турбін і Отрешко застрелилися, щоб не потрапити в полон.



Після взяття Кіровограда 8 січня бої в районі Новгородки стихають. Своє завдання – відволікти сили ворога, 93-я, 94-а та інші дивізії виконали, але ніхто не дізнається, якою ціною.

8 січня в Рибчино увійшли підрозділи 8-ї повітряно-десантної дивізії та 36-ї стрілецької дивізії Червоної Армії. Небо палало від пострілів німецьких гармат південніше села. Іноді повітря прорізали характерним скрипом одиночні німецькі реактивні снаряди, що їх наші бійці називали «Іваном» або «скрипачем». Вони запускалися зі спеціальної рамки, як ракета. Південь Рибчиного та підходи до Новофедорівки були заміновані, радянські війська зупинилися, німці теж вичікували.

12 січня 94-а гвардійська дивізія передала свою ділянку фронту біля Воронцовки частинам 78-ї стрілецької дивізії та перейшла на відпочинок і переформування до села Покровське.

Радянські дивізії, що залишилися під Новгородкою, незважаючи на морози, які вдарили у цей період, активно будували лінію оборони, рили траншею в повний профіль, будували землянки та бліндажі. Морози дошкуляли всім: і німцям, і нашим. Із обох сторін були обморожені й замерзлі. Солдати грілися біля невеликих металевих саморобних пічок. Замість палива, використовували все, що горить: розбиті ящики, кукурудзиння, бур'ян, шматки автомобільних покришок, навіть толові шашки.

11 січня з Новгородки по радянських позиціях почала стріляти німецька артилерія великих калібрів. Червоноармійці спробували провести атаку в напрямку села Веселе, але без успіху. Дехто з очевидців тих подій вважав причиною невдачі наше невміння дотримуватися секретності – плани операції обговорювалися по телефонному зв'язку відкритим текстом, а в німців була добре поставлена служба прослуховування за допомогою спеціальної апаратури.

У 20-х числах січня потепліло, зійшов сніг і залишився лише в тінистих місцях та низинах. Уночі стояли тумани. Траншеї одразу наповнилися водою. Мрією бійців було якось просушити одяг. Іноді радянське командування наказувало проводити локальні операції для покращення позицій. Розроблялися вони часто без урахування істинного стану речей, а командири нижчої ланки не наважувалися заперечити керівництву. От і виходило, що, поклавши кілька десятків солдат, батальйони поверталися на стару позицію, бо нова ніяких переваг не давала. Радянські та німецькі артилеристи вели перестрілку на дальніх дистанціях.

30 січня у госпіталі Нової Праги помер від застуди командир 93-ї гвардійської дивізії генерал-майор В. В. Тихомиров. У народі ходили чутки, що насправді генерал застрелився, очікуючи покарання від маршала Конєва за військові невдачі та великі втрати під Новгородкою.

У другій половині лютого раптом знову повернулася зима з морозами й хуртовинами. Всіх жителів Новгородки гітлерівці вигнали на Батизман (нині – село Суходольське та Новогригорівка-Перша). У населеному пункті залишилися тільки німецькі війська.

У ніч з 22 на 23 лютого командування 93-ї гвардійської дивізії спробувало ще раз відбити Новгородку. Перед початком атаки за лінію німецької оборони проникли кілька розвідувальних груп і влаштували засідку, а коли розпочався наступ, ударили в тил ворогу. Розвідники захопили два німецькі танки і почали обстрілювати гітлерівців, сіючи паніку. Тієї ночі радянським бійцям удалося дійти до центру села, захопити з десятків бронетранспортерів, машини й підводи з продуктами та боєприпасами. Зайняли також штаб одного з полків дивізії «Гітлерюгенд», який розміщувався у приміщенні школи (старий корпус школи №1). Однак і цього разу червоноармійці відступили.

25 лютого у селі почалися пожежі. Таке бувало, зазвичай, перед відступом німців. Радянське командування дало сигнал до бою. Знову почалися активні дії. Німецька авіація групами по 40 машин бомбила наш передній край, особливо біля Тарасівки.

28-29 лютого протягом ночі гітлерівці кілька разів переходили в контратаку. Успіхи радянських військ на сусідніх ділянках привели до того, що Новгородка була тепер своєрідним апендицитом на лінії фронту ворога. Німці це розуміли і стали особливо нервовими, боячись оточення. На будь-яку імітацію атаки відкривали вогонь із усіх боків.

8 березня раптом запалали скирти сіна за Новгородкою, задимілася Новофедорівка – явна ознака, що ворог збирається відступати. Це ж саме підтвердили захоплені розвідкою «язики».

У ніч 10 березня гітлерівці відкрили шалений вогонь по радянських позиціях з усіх видів зброї, включаючи і гвинтівки. Так продовжувалося до 4 години ранку. Потім німецькі війська почали відходити. Їх прикривали мінометники, що стріляли прямо з кузовів вантажівок. У відповідь радянські дивізії теж нанесли артилерійський удар та по сигналу пішли на переслідування ворога. Гітлерівці виставляли загони прикриття та огризалися, іноді доволі сильно, як під Лебедівкою.

10 березня через зруйновану й порожню Новгородку пройшли радянські війська. Цього ж дня було визволено Куцівку.

12 березня звільнили Інгуло-Кам'янку. Ще через кілька днів, намагаючись триматися битого шляху, бо поля були уतिकані мінами, до Новгородки стали повертатися люди. За багато днів безперервних боїв нарешті наступила тиша.

**Джерела та література:**

1. Белых Н.Н. Война. Мои записки – (ресурс інтернету),
2. Мабир Ж. Война в белом аду. Немецкие парашютисты на Восточном фронте 1941-1945 год – М.:Изд.Эксмо, 2005 – 384 с. – (Энциклопедия военной истории),
3. публікації в районній газеті спогадів генерал-лейтенанта Горячева С.Г., очевидців та ветеранів війни, що визволяли край.

Ігор Скирда\*

## «Канни на Дніпрі»

Визволення Новомиргородщини та рідного селища Капітанівки відбулося в ході Корсунь-Шевченківської операції. Багато військових називають її «Каннами на Дніпрі». Хроніку бойових дій в Корсунь-Шевченківській операції можна розділити на три етапи: перший (25-28 січня) — прорив німецької оборони та об'єднання рухомих груп 1-го та 2-го Українських фронтів в районі Звенигородки; другий (29 січня – 3 лютого) – створення суцільного зовнішнього та внутрішнього фронту оточення; третій (4 – 17 лютого) – бойові дії зі знищення оточеного супротивника та спроби німецьких військ вирватися з кільця.

Першими розпочали бойові дії війська 2-го Українського фронту. Командування фронту планувало прорвати оборону ворога на 19-кілометровій ділянці в районі селищ Вербівка (Черкаська обл.) і Красносілки (Кіровоградська обл.) суміжними флангами 4-ї гвардійської (командувач – генерал-лейтенант О.І.Рижов) та 53-ї (командувач – генерал-лейтенант І.В.Галанін) армій, і в смузі останньої ввести в прорив 5-у гвардійську танкову армію.

24 січня 1944 р. з метою проведення розвідки перейшли в наступ передові батальйони армій (по одному батальйону від кожної дивізії в 53-й армії, по два – в 4-й гвардійській армії). Раптова атака була успішною. У районі селищ Буртів і Райментарівки (Кіровоградська обл.) війська 53-ї армії, переслідуючи противника, просунулися вперед на 2–3 км. У смузі 4-ї гвардійської армії передові батальйони 31-ї та 69-ї гвардійської стрілецької дивізії перейшли в наступ, зробивши по шість-вісім проходів у дротяних та мінних загородженнях, і до 9:30 оволоділи населеним пунктом Баландино (Черкаська обл.), а гвардійська стрілецька дивізія перейшла в наступ і до 18:00 звільнила с. Коханівка (Черкаська обл.).

---

\* Скирда Ігор Дмитрович, учитель історії Капітанівської ЗШ I – III ступенів

Використовуючи успіх 31-ї стрілецької дивізії, 5-а гвардійська повітрянодесантна дивізія прорвала оборону ворога і вийшла на околиці селищ Калинівка та Радиванівка (Черкаська обл.), а 62-а гвардійська стрілецька дивізія захопила центральну частину с. Вербівка. У результаті силової розвідки війська 4-ї гвардійської армії просунулися вперед на 2-5 км, зайнявши 3 населені пункти. Отже, на ділянці 2-го Українського фронту війська 4-ї гвардійської і 53-ї армій прорвали тактичну оборону противника.

25 січня 1944 р. о 7:45, після 10-хвилинної артпідготовки головні сили обох армій перейшли в наступ. До 10-ї години ранку головну смугу оборони противника на ділянці 52-ї армії було прорвано, однак, розвивати наступ у високому темпі армія не змогла у зв'язку зі значним опором ворога, особливо в районі Оситняжки (Кіровоградська обл.) та західніше Райментарівки. Найбільшого успіху досягли дивізії 26-го стрілецького корпусу, які просунулися за добу на 10 км .

Протягом доби війська 4-ї гвардійської та 53-ї армій оволоділи Оситняжкою, Писарівкою, Тишківкою (Кіровоградська обл.), Буртами. До ранку 26 січня 1944 р. у смузі 2-го Українського фронту були створені сприятливі умови для переслідування противника.

5-а гвардійська танкова армія була зосереджена південно-східніше Баландиноного і призначалася для розвитку успіху загальновійськових угруповань, але для прискорення прориву німецької оборони 25 січня 1944 р. були введені в бій 20-й і 29-й танкові корпуси з рубежу Коханівка – Бурти.

Уночі 25-26 січня 1944 р. танкісти спільно з піхотинцями 26-го стрілецького корпусу 53-ї армії вели бої в районі Оситняжки, Капітанівки (Кіровоградська обл.), Тишківки. 27 січня 1944 р. 155-а та 8-а гвардійська танкові бригади 20-го танкового корпусу раптовою нічною атакою звільнили м. Шпола. До 10:00 27 січня 1944 р. Шпола була повністю очищена від німецьких військ. Для захисту міста від можливих контратак противника 7-а гвардійська мотострілецька бригада зайняла оборону на його околицях.

Намагаючись ліквідувати прорив у смузі 2-го Українського фронту, противник створив дві великі групи військ, перед якими було поставлено наступне завдання: зустрічними ударами з півночі, з півдня і сходу від Капітанівки й Тишківки в напрямку на Оситняжку зірвати наступ військ Червоної армії та відновити втрачені позиції. З цією метою північніше та західніше Пастерського (Черкаська обл.) та північніше Капітанівки були зосереджені частини 167-ї, 332-ї, 57-ї піхотних дивізій, мотополк «Германія» з танкової дивізії СС «Вікінг»; у районі Листопадового (Кіровоградська обл.), Златополя (Черкаська

обл.), Каменіватки (Кіровоградська обл.) – частини 11-ї та 14-ї танкових дивізій, перекинуті з кіровоградського напрямку, а також частини 3-ї танкової та 106-ї піхотної дивізій. Перша група мала близько 50 танків, друга – до 70.

**Спогади.** 24 січня 1944 року 125-й стрілецький полк 6-ої Орловської стрілецької дивізії перейшов в наступ з південно-західної окраїни села Красносілки в сторону Села Бурти. Полкова артилерія займала вогневі позиції в одному кілометрі західніше села. 2 гармати 76 мм. на позиції прямої наводки, одна гармата на закритій позиції, командував батареєю лейтенант Н. Шадрічев. Батарея противотанкової оборони (всього 2 45 мм. гармати) знаходились західніше Красносілок в 1.5 км, командував батареєю лейтенант П.Г.Сидоров. Полкова мінометна батарея 120 мм. мінометів під командуванням лейтенанта Сафронова стояла у тому ж місці, займали свої вогневі позиції перша, друга та третя мінометні роти 82 мм мінометів. Полк мав полосу наступу менше кілометра, справа висота 208.1, зліва два кургани на схід від Буртів. По даним розвідки спереду висоту 208.1 противник захищав силами 546 піхотного полку 389-ї піхотної дивізії, мав 28 танків, 3 артбатареї і 1 мінометну батарею.

В 4 години ранку 24 січня 1944 року полк перейшов в наступ на с. Бурти. І хоча в полку артилерії і мінометів був некомплект, та все-таки при підтримці вогневих засобів солдати змогли дати відсіч.

Мінометники засипали снарядами передній край оборони противника. Полкова батарея л-та Сафронова весь свій вогонь направила на висоту 208.1. мол. Лейтенант Морозов із 76-мм гармати підбив німецький танк, який німці так і залишили на полі битви. Противник відповідав сильним вогнем. Бій тривав 16-ть годин, полк зазнав значних втрат. Був поранений командир батареї Н. Шадрічев, командир взводу молодший лейтенант Пономарьов, убитий мол. лейтенант Гуськов.

Під час бою я зі своїм зв'язковим І. Т. Морозовим зробили прохід в мінному полі і здійнялись на висоту 208.1, звідки вели корегування вогню артилерійських батарей, та спостереженням за діями противника. За цей вчинок мене нагородили орденом Вітчизняної війни, Морозова орденом Слави III ст. Під вечір солдати першого та другого батальйонів під командуванням капітана Морозова і капітана А. І. Коростеліна ввірвалися в траншеї противника (в подальшому обоє комбатів уже в боях за с. Турію були ранені).

Наступну добу 25.01.1944 р. 125-й стрілецький полк продовжував наступ в напрямку с. Оситняжки по дорозі західніше с. Бурти. Артилеристи молодшого лейтенанта Морозова пошкодили а

потім захопили німецьку зенітну 85-мм гармату, знищили її розрахунок разом із обер-лейтенантом дивізії СС «Вікінг». Звідси стало відомо, що бій ведеться і проти цієї німецької дивізії.

25.01.1944 р. полк підійшов до с. Тишківка і зав'язав бій з противником, що займав село по іншу сторону водоймища, що розділяє село. Гребля водоймища була під вогнем ворога і замінована. Переправлятися по льоду річки було неможливо. Лід увесь був пробитий снарядами і прострілювався. Раніше воїнів сюди підійшли танки, але проникнути в Тишківку тут вони не змогли. Майже до ранку тривав бій. Танкісти обійшли Тишківку праворуч через селище Капітанівку і пішли в прорив на м. Шполю.

Вранці 26.01.1944 р. розпочався новий бій за село Капітанівка, сюди прибули батальйони Морозова і Коростеліна, які відразу були атаковані німецькими танками та бронетранспортерами. Молодий лейтенант Морозов сам став до гармат, відкрив вогонь по танкам і один за другим підбив два німецьких танка. Командир полку Любицький приказав представити офіцера до нагороди. Бій за Тишківку продовжувався до вечора і завершився визволенням села і радгоспу Капітанівський. В радгосп прорвався один батальйон капітана Морозова. Штаб полку зосередився в селі Тишківка, а частина підрозділів під натиском танків противника відійшли навіть до Писарівки. Ситуація часто змінювалась, бої були дуже запеклі, ні 26, ні 27 січня з'єднатися підрозділам полку не вдавалося. Противник знову взяв село Тишківку, полк оточили в районі радгоспу і не давали звіти вирватись.

Слідом за танкістами через Капітанівку в прорив ринула кіннота генерала Селіванова, німецька авіація буквально висіла над цим селищем, не даючи підняти голову. Підвали радгоспу і селища були забиті пораненими орловцями та воїнами першої повітряно-десантної дивізії, яка діяла також в цьому районі. Під час повітряного нальоту командир полку Любицький із трофейного крупнокаліберного кулемета збив німецький літак Ю-87, який загорівся і впав біля капітанівського лісу. Коли в районі сіл Оситняжка, Писарівка, Тишківка, Капітанівка всі танкові атаки противника були відбиті. Підрозділи Червоної армії з'єдналися в селі Тишківка і зайняли оборону на південно-західній окраїні села. 29 січня батальйон капітана Морозова перейшов в наступ вздовж залізничної лінії Капітанівка-Златопіль в сторону села Турії.

На залізничному переїзді здійснив свій подвиг сталінградський комсомолец мол. лейтенант командир артвзводу батареї полкової артилерії Б. К. Ліпатов. Від залізничної будки з боку Златополя

виповзли два німецьких танка і своїм вогнем прижали піхоту до землі, зупинив наступ батальйонів на Турію. Намагалися атакувати з флангу наступаючі підрозділи батальйону.

Командир полку наказав Ліпатову виставити гармату на відкриту вогневу позицію і знищити танки. Ліпатов вискочив з гарматною повозкою прямо на виду у німецьких танків, з ходу встановив гармату і відкрив вогонь по танках. Спочатку вогонь був малоприцільний (гармату не встигли закріпити, і вона при вистрілах сповзала), але потім вдалим пострілом вдалося підбити один танк, який відійшов в укриття. Другий танк одразу відкрив вогонь. Перестрілка тривала недовго, незважаючи на точні попадання танк не відступив. Від розриву танкового снаряду весь гарматний розрахунок вибув із ладу (два вбитих і чотири поранених). Бій продовжував вести тяжкопоранений сам Ліпатов. Один із снарядів попав прямо в гармату, хоробрий офіцер загинув на місці, але і німецький танк отримав пошкодження і відступив. 29 січня 44 року командир полку Любицький представив Бориса Кузьмовича Ліпатова до Ордена Червоного прапора посмертно.

На сході цілодобово не стихала канонада. Близькі постріли і вибухи не лякали замучених і стомлених окупантами селян. Усі знали: Червона Армія несе довгождану волю. На обличчях чоловіків, жінок і дітей радість:

— Наші соколи червоні, голоси подають!

Після визволення м. Кіровограда, був забезпечений плацдарм для повного визволення Правобережної України і проведення Корсунь-Шевченківської операції. Здійснення її покладалося на війська 53-ї армії Другого Українського фронту, і насамперед , на сили 26-го Гвардійського стрілецького корпусу. До його складу увійшла й 6-та Орловська стрілецька дивізія, до якої був приданий 212-й мінометний полк.

Свій легендарний наступ орловці розпочали в районі Красносілки, а вже 24 січня громом радянських артилеристів розгорнувся наступ далі на захід. Воїни 333-го, 125-го, 84-го та 212-го полків разом з частинами 25-ї Чапаєвської гвардійської стрілецької дивізії зав'язали жорстокі бої за Бурти. З північної сторони чапаєвці кинулись на Капітанівку. Зломом опору ворога в Оситняжці було забезпечено введення в прорив рухомих військ 5-ї гвардійсько-танкової армії. Розвиток наступу танкістів йшов у стрімкому темпі. Змітаючи на своєму шляху ворожу техніку і живу силу, гвардійці-танкісти блискавично досягли Журавки, Лебедина, Шполи, Звенигородки з метою з'єднання з військами Першого Українського фронту.



Німці, опам'ятавшись, зрозуміли задум головного удару по них, відчували серйозну небезпеку для Корсунь-Шевченківського угруповання. Почали спішно стягувати до горловини нашого прориву свої сили з півночі і півдня. Наші розвідники, що поверталися з глибокого тилу ворога, доповідали: «Есесівський генерал Гітлер, підтягує чотири танкових дивізії, серед яких була дивізія «Вікінг».

Чекати довго не довелося. Степами і селами хмарою посунули хрестаті потвори, осідлані автоматниками.

Комуністи і комсомольці, безпартійні воїни усіх полків, поклялись стояти на смерть і не дати німецьким частинам з'єднатися в районі «Капітанівського коридору». Розгорілись кровопролитні бої. З району Писарівки фашисти пішли в наступ. Проте, атака була відбита. Потім німці кинули в бій свій 389-й резервний полк. Теж невдача. У цих боях справжній героїзм виявив командир першого дивізіону капітан Огіренко І. С. Артилеристи дивізіону підбили ведучі танки ворога, решту машин пошкодили.

Пригадую і такий епізод. Спостережний пункт командира дивізії Обушенка І. Ф. розташувались майже поруч. У телефонній трубці почувся тривожний голос командира взводу управління третьої батареї лейтенанта В. Ф. Дяді: «У ваш район мчать танки з піхотою на баштах». Я дав команду відкрити вогонь. Та не встиг покласти трубку, як до нашого бліндажа наблизився танк, з люка якого визирав фашист і горлав: «Рус капут!» Спрацювали артилеристи. Танк загорівся. Наші піхотинці скошували ворожих автоматників на інших машинах.

Назавжди у моїй пам'яті збережеться зустріч наших воїнів з населенням села Капітанівка з слізьми радості на очах обнімали кожного солдата і офіцера, виносили нам воду, продукти, допомагали копати окопи, ремонтувати шляхи.

Танкова дивізія СС «Вікінг» та дві піхотних дивізії на короткий час їм вдалося закрити прорив, оточивши наші наступаючі частини. Та бойовий дух радянських воїнів був настільки високим, що і в такій складній обстановці вони продовжували наступ. А в це час головні ударні сили фронту — другий ешелон 5-ї гвардійської танкової армії Ротмістрові, 4-ї гвардійської армії Рижова, 5-й гвардійський кавалерійський корпус Селиванова знову прорвали оборону противника, відкинувши його до Златополя напівдень і до Ташлика на північ і почали розвивати наступ слідом за передовим частинами.

28 січня війська Першого і Другого Українських фронтів і з'єдналися Звенигородці. Корсунь-Шевченківське угруповання противника в складі 10 дивізій і однієї бригади було оточено і згодом

знищено, не дивлячись на шалений опір, його контратаки в районах Лип'янки, Шполи, Катеринополя і особливо Лисинки. Було вбито 55000 фашистських солдатів і офіцерів, 18200 чоловік взято в полон, захоплено багато бойової техніки.

Знищення цього угруповання створило сприятливі умови для швидкого звільненні всієї Правобережної України.

П'ятого березня війська Другого Українського фронту розпочали наступ і Уманському напрямі, а сьомого березня через наш район в напрямку Новоукраїнка Первомайськ.

Прорвавши німецьку оборону, наші війська наблизились до Новомиргорода сходу і заходу, з боєм оволоділи Златополем, Листопадовим і, розвиваючи успіх Новомиргородом. Це було 11 березня 1944 року. В той пам'ятний день були звільнені від ворога крупні села: Кам'януватка, Панчівце, Мартоноша, Велика Виска, Мар'янів залізнична станція Шестаківка, понад 40 інших населених пунктів. Тільки в боях Злато піль противник втратив більше 800 солдат і офіцерів.

Ввійшовши в Новомиргород, ми побачили страхітливую картину звірського руйнування міста. Висаджено в повітря мости, залізничну станцію, всі приміщення середніх шкіл, інші будови. Лише на вулиці Садовій ворог зірвав приміщення зоотехнікуму, автопарку, млина, майстерень МТС та приміщення трьох середніх шкіл.

**«Партизанський край».** Урочище «Партизанський край» знаходиться в глибокій балці лісового масиву на відстані два кілометри від південної окраїни ст. Буда. Серед вікових дерев можна помітити невеликі впадини, що залишилися від землянок і бліндажів часів Великої Вітчизняної війни. Тут в роки війни знаходилась підпільно-диверсійна група, яка згодом переросла в партизанський загін під командуванням В. В. Федоренка.

Народився В. Федоренко в Капітанівці, у робітничій сім'ї. Тут він зростав, навчався. Згодом на молоду людину звернув увагу режисер сільського клубу Хечо і доручив йому залучати молодь до клубної роботи. На той час почали працювати кілька гуртків, у тому числі оборонно-масовий, та політграмоти. Віталій проявив неабиякий організаторський талант, робота закипіла: Віталій Васильович якось примудрявся бувати на всіх цих заняттях.

Одружившись з Марусею Зіменковою, Віталій Васильович виїздить спочатку до Черкас, а потім до Сміли, та влаштовується працювати на заводі. І тут він веде перед у справі виховання молоді. З початком війни у Смілянському районі почали діяти місцеві підпільники, але окупанти їх знищили. Федоренко теж був у числі

залишених для підпільної партизанської діяльності, але випадково уник розгрому. Товариші передали розпорядження виїхати в Капітанівку і продовжувати почату роботу.

Підпільно-диверсійна група Федоренка та Скопця діяла до визволення Капітанівки. Диверсійні операції велись по всій ділянці залізниці від Капустіно до Сердюківки, по селах Оситна, Журавка, Турія, Тишківка, Писарівка, Капітанівка.

До складу Капітанівської групи входило 57 українців, 6 росіян, 2 азейбаржанця, 2 євреї, 1 узбек. Найбільше відзначились: Федоренко, Хмельницький, Сірченко, Скопец, Слісаренко, Смирнов. Останніх трьох у вересні 1942 року заарештувала поліція. Вони були відправлені в Кіровоград і страчені німецьким гестапо.

Біля хутора «Хмарино» «Летучий підрозділ» провів важкий бій з великою кількістю поліцаїв. Потім відступив і сховався у лісі.

П'ятнадцятирічний юнак Володимир Михайлович Бриженко, що спостерігав за цим боєм, зібрав зброю, боєприпаси і сховав у лісі, а потім передав місцевим партизанам.

Більшість населення усіма засобами протистояла ворогу: рятували від смерті і переховували бійців Червоної Армії, ховали від німців худобу, майно та обладнання підприємств.

Серед врятованих вояків Червоної Армії був вісімнадцятирічний юнак з м. Курган Західного Сибіру — Анатолій Олександрович Селиванов. Під час визволення м. Кіровоград, підрозділ, у якому був і Анатолій Олександрович Селиванов, натрапив на засідку. Анатолія Селиванова було важко поранено в обидві ноги, потім він був підібраний німцями і допитаний. Пізніше його визволили місцеві партизани і доставили у Капітанівську лікарню. 52 дні в «інфекційній» палаті, куди німці навіть заходити боялись, лікувала пораненого бійця лікар А. В. Санцевич. Допомагали їй у цій справі медсестри Пашолок Марфуша та Поліщук Яковна.

Чміленко Остап Іванович сховав групу воїнів на даху свого сараю, а Кравченко Марія Вікторівна так само сховала і цим врятувала від загибелі Абрамова Дмитра та Петра Лукашевича.

Працівники заводу та воїни, які відстали від своїх частин, доповнювали ряди партизанської групи. Основним її завданням була організація саботажу на заводі та колгоспі, диверсії на транспорті. У лютому 1942 року німцям усе ж вдалося відновити і запустити завод, але з перших же днів його роботи працівники почали чинити опір ворогові: навмисно встановлювали низьку кількість та якість цукру, організовано виносили його з заводу. Іван Северинович Довгенко та Яків Петрович Погорілий навмисно «засушували» в центрифугах

«Фестона» великі шматки цукру, потім ховали їх в непрацюючі агрегати, звідки їх забирали інші працівники, ховали під верхній одяг і виносили з території заводу.

Лише обмежене коло товаришів знало, де знаходиться землянка і що там знаходяться друкарська машина, радіоприймач. Через надійних людей у всі кінці району і навіть за його межі розходилися надруковані тут листівки, зведення Радінформбюро про стан на фронтах, про наближення дня визволення і нашого району від німецько-фашистських окупантів.

Напередодні приходу радянських військ Віталій Федоренко загинув. Після цього підпільно-диверсійна група не припиняла діяльності, а навпаки — розширила коло своєї діяльності на території сусідніх районів. На рахунку місцевих партизан обстріли німецьких машин, захоплення зброї та боєприпасів. Тепер особисті речі та фотографії В. В. Федоренка виставлені в експозиції Корсунь-Шевченківського музею.

#### **Джерела та література:**

1. Корсунь-Шевченковская битва. – К.: Политиздат Украины, 1989
2. Грылев А.Н. Днепр. Карпаты. Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году.
3. История военного искусства: в трех книгах. – М., 1961.– Кн. 3.

## **Частина III**

# **ПЕРСОНАЛІ КОМАНДИРІВ ТА БІЙЦІВ РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ, ЯКІ БРАЛИ УЧАСТЬ У БОЙОВИХ ДІЯХ НА КІРОВОГРАДЩИНІ**

Лариса Філоретова\*

## Олексій Семенович Жадов – почесний громадянин міста Кіровограда

З 6 серпня 1941 року по 8 січня 1944 року Кіровоград був під німецькою окупацією. Після звільнення Києва і захоплення плацдармів на правому березі Дніпра Ставка Верховного Головнокомандування поставила перед 2-м Українським фронтом чергове завдання – розгромити ворога в районі Кіровограда, відрізати йому шлях відходу на захід.

15 жовтня радянські війська перейшли в наступ на Кіровоградському і Криворізькому напрямках. 21 жовтня був визволений перший районний центр області – селище Петрове, 6 грудня фашисти залишили Олександрію, 9 грудня – Знам'янку.

Втративши ряд важливих опорних пунктів оборони на Правобережній Україні, гітлерівці поклали великі надії на утримання м.Кіровоград. Німецьке угруповання у районі міста прикривало фланг сильного німецько-фашистського угруповання в районі Корсунь-Шевченківського, яке продовжувало вклинюватись між військами 1-го і 2-го Українського фронтів. Крім того, Кіровоград був одним із важливих вузлів залізничних і шосейних доріг, промислових центрів Правобережжя. Німецьке командування не бажало залишати місто, де перебували війська генерала Манштейна, і звідки йшло керівництво військовими операціями в Правобережній Україні.

Командуючий 2-м Українським фронтом І.С.Конєв дав таку оцінку укріплень ворога: *«Оборона противника в основном базировалась на системе опорных пунктов с широким применением траншей. Из-за недостатка сил на ряде участков переднего края гитлеровцы имели только стрелковые окопы на три-пять человек,*

---

\* *Філоретова Лариса Мартіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*

широко применяли проволочные заграждения легкого типа (рогатки, спирали Бруно, «ежи»). На скрытых подступах и в непосредственной близости к первой траншее, а также в глубине устанавливались плотные минные заграждения.

Вторая полоса обороны, находившаяся на удалении 6-8 км от переднего края, была оборудована значительно слабее.

Сам Кировоград как опорный пункт был укреплен очень сильно. Основу укреплений города составляли оборудованные под оборону крупные каменные здания, соединенные между собой; была создана система перекрестного и флангового огня, а подступ к городу и важнейшие объекты внутри него (мосты, большие здания, аэродром) заминированы.

Таким образом, оборона противника, построенная по системе сооружений полевого типа, была недостаточно глубокой и на ряде участков была занята недоукомплектованными, основательно потрепанными в предыдущих боях, но еще боеспособными соединениями врага.

Основу обороны составляли огонь пехотного автоматического оружия, контратаки пехоты и танков, а также массированный огонь артиллерии и минометов, которым немцы маневрировали, отражая наше наступление».

Плануючи операцію, командуючий 2-м Українським фронтом І. С. Конев ураховував той факт, що місцевість району бойових дій відкрита, порізана глибокими балками, які йшли перпендикулярно до осі майбутнього наступу. Це могло перешкодити наступу танків. У той же час ворог уміло використовував для оборони висоти і населені пункти, які пристосовував як вузли опору. Основне завдання 2-го Українського фронту полягало в тому, щоб розгромити кіровоградське вороже угруповання і відрізати йому шляхи відходу на захід. Німців потрібно було виманити на відкрите місце, не допустити, щоб вони оборонялися з «комфортом» в умовах добре укріпленого місця. Розроблений план операції передбачав наступ із різних напрямків для оточення угруповання ворога двома загальновійськовими арміями у взаємодії із танковими і механізованими військами.

Підготовка до операції проходила у цілковитій таємниці. Переговори технічними засобами зв'язку були категорично заборонені. Радіостанції працювали тільки на прийом. Усі розпорядження командуючим армій віддавались або в усній формі, або через офіцерів зв'язку.

У ніч на 4 січня силами рот батальйонів була проведена розвідка боєм, її результати використали для уточнення цілей артилерії і для

поставлення завдань частинам і підрозділам. Значної переваги радянські війська не мали, але на напрямку головного удару (це приблизно одна третина фронту (80 км)) були зосереджені досить сильні угруповання військ, 30 стрілецьких дивізій із 56, 5 механізованих і танкових корпусів.

Відповідно до плану, 5 січня о 8-й годині 10 хвилин почалася Кіровоградська операція. Їй передувала 50-хвилинна артилерійська та авіаційна підготовка, наслідки якої були успішними: система вогню противника в цілому була подавлена, опорні пункти зруйновані. Під час артилерійської підготовки війська встигли проробити проходи у мінних полях і загородженнях. О 9-й годині ранку в атаку пішла піхота. 53-я армія генерала І. М. Манагарова разом із 5-м гвардійським механізованим корпусом генерала Б. М. Скворцова прорвали оборону. Але ворог, опам'ятавшись від першого удару, почав сам контратаки танками і піхотою. До кінця дня 5-а гвардійська армія генерала О. С. Жадова та 7-й мехкорпус генерала Ф. Г. Каткова прорвалися до р. Інгул у районі Велика Мамайка.

Дії на правому фланзі розвивалися досить успішно. До кінця дня оборона противника була прорвана на фронті в 24 км і в глибину від 4 до 24 км. У центрі діяла 7-а гвардійська армія (командуючий – генерал М. С. Шумилов) і танкові корпуси 5-ї гвардійської армії генерала П. О. Ротмістрова. На своїй ділянці фронту в перший день наступу вони мали тільки частковий успіх. На лівому фланзі ситуація залишалася без змін.

6 січня почався новий день наступу. Ворог, вважаючи, що основним, як і раніше, є напрямок північніше Кіровограда, саме на ньому зосередив свої сили. Долаючи впертий опір ворога, радянські частини поступово просуvalися вперед до міста.

У ніч на 7 січня з'єднання 5-ї гвардійської танкової армії генерала П. О. Ротмістрова почали обходити Кіровоград з південного заходу, де зазвичай тримався ворог. Першими в місто увійшли передові підрозділи 5-ї гвардійської танкової армії генерала П. О. Ротмістрова та 5-ї гвардійської армії генерала О. С. Жадова.

Разом з цим, танковими частинами були перерізані всі шляхи відходу ворога, який діяв у районі Кіровограда. Гітлерівців оточили танкові рухомі частини, але це оточення було не досить щільним, тому що стрілецькі з'єднання не встигали за танковими і механізованими корпусами, а фронт дій значно розширився.

У результаті перегрупування військових частин 8 січня Кіровоград було повністю звільнено, і значна частина ворожого угруповання знищена. Але окремі його загони зуміли прорватися в



північно-західному напрямку. Наслідком Кіровоградської операції був прорив фронту до 120 км і просування на захід на 40-50 км, що створило сприятливі умови для подальшого наступу в Правобережній Україні. Знесилений у боях, 2-й Український фронт отримав наказ перейти до оборони.

Як зазначалося вище, першими, разом з підрозділами 5-ї гвардійської танкової армії генерала П. О. Ротмістрова до міста увійшли бійці 5-ї гвардійської армії під командуванням генерала О. С. Жадова.

Цей радянський воєначальник, генерал армії, Герой Радянського Союзу, кавалер 3-х орденів Леніна, ордена Жовтневої Революції, 5-х орденів Червоного Прапора, 2-х орденів Суворова 1-го ст., орденами Кутузова 1-го ст., Червоної Зірки, «За службу Вітчизні в Збройних силах СРСР» 3-го ст., медалями, а також іноземними орденами, Жадов Олексій Семенович народився 30 березня 1901 року в с. Нікольське на Орловщині.

Зі спогадів полководця відомо, що *«семья была большая: отец, мать и семеро детей. С 8 лет пришлось пасти скот, работать днями и ночами у кулаков на уборке картофеля, капусты, фруктов, а зимой в лесу на заготовке дров – все за гроши. Несмотря на изнурительную работу, успешно окончил церковно-приходскую школу, но дальше учиться средств не было»*. Під впливом більшовицької агітації Олексій Семенович 1919 року вступив до лав ВЛКСМ. З наступом денікінських військ того ж року пішов добровольцем в Червону Армію. Воював на фронтах Громадянської війни. Після закінчення 4-х Орловських кавалерійських курсів був направлений командиром взводу 3-го ескадрону 62-го кавполку в 11-у кавалерійську дивізію Першої Кінної армії. Його подальший бойовий шлях в ті буремні роки — Таврія, боротьба з Врангелем, потім — з Махно, з бандитизмом в Білорусії та в Середній Азії.

*«В родную Москву впервые попал в 1928 году – на Военно-политические курсы. Затем учеба в академии имени М.В.Фрунзе (с 1931 по 1934 год) вместе с И. Х. Баграмяном, П. С. Рыбалко, А. Д. Сидельниковым, Л. М. Сандаловым, В. Т. Обуховым, А. Ф. Казанкиным, и после ее окончания служба в войсках на различных должностях – начальника штаба полка, начальника оперативной части штаба дивизии, начальника штаба корпуса»,* – згадує Жадов. 1940 року був призначений командиром 21-ї Туркестанської кавалерійської дивізії в Середньоазійському військовому окрузі.

Постановою Ради Народних Комісарів Союзу РСР від 4 червня 1940 года Жидову О.С. було присвоєно військове звання генерал-майор. За декілька днів до війни його призначили командиром 4-го повітряно-десантного корпусу. В дорозі до місця призначення Олексій Семенович дізнався про напад Німеччини на Радянський Союз. Під його командуванням воїни-десантники стійко оборонялися на річках Березина і Сож. Незважаючи на безперервні бої, безсонні ночі, колосальне фізичне напруження, бійці корпусу билися героїчно. Вони часто переходили в контратаки, провели кілька нічних рейдів по тилам противника, завдаючи йому серйозної шкоди.

У серпні 1941 року О.С. Жидова призначили начальником штабу 3-ї армії, яка в складі Центрального, а потім Брянського фронтів брала участь в осінніх оборонних боях і в подальшому контрнаступі в битві за Москву. У травні 1942 року він стає командиром 8-го кавалерійського корпусу на Брянському фронті. Під час бомбардування машина, в якій їхав комкор, потрапила в аварію. У жовтні, ще не цілком одужавши, Олексій Семенович вступив у командування 66-ю армією Донського фронту. Під його керівництвом 66-а армія відзначилася в осінній кампанії, завдавши кілька потужних контрударів по флангу німецько-фашистських військ, що прорвалися з півночі до Сталінграду, порушивши задуми ворога та скувавши ряд його дивізій.

27 січня 1943 року за бойові заслуги в Сталінградській битві О. С. Жидову було присвоєно військове звання — генерал-лейтенант. Після закінчення Сталінградської битви Голова Президії Верховної Ради СРСР Михайло Іванович Калінін вручив у Кремлі генерал-лейтенанту О.С. Жидову відразу три нагороди: два ордени Червоного Прапора за бойові операції на Брянському фронті наприкінці 1941 року і на початку 1942 року та орден Кутузова 1-го ступеня за № 3, тобто третій за рахунком, за Сталінград.

У цей же період командарм змінив своє прізвище, ставши Жадовим. Про факт зміни ним прізвища маршал Радянського Союзу К. К. Рокосовський згадує: *«Настоящая его фамилия была Жидов, а сменил он её при следующих обстоятельствах. Однажды Сталин, выслушав по ВЧ мой доклад о причинах медленного продвижения войск 66-й армии, спросил меня, что представляет собой командующий. В ответ на мою положительную оценку тут же поручил лично переговорить с Жидовым о замене его фамилии на Задов. Я поначалу не понял Сталина, а поэтому крайне удивился такому предложению. Сказал, что командарм не принадлежит к тем, кто пятится задом. Правда, его войска не смогли сейчас продвинуться, но о причинах я*

только что докладывал. При этом ещё раз подчеркнул, что Жидов армией командует уверенно. Сталин на моё возражение заметил, что я его, по-видимому, не понял. Никаких претензий к Жидову как к командующему он не имеет, но в армии некоторую роль играет и то обстоятельство, как звучит фамилия военачальника. Потому-то мне следует уговорить Жидова сменить фамилию на любую по его усмотрению. После переговоров командующий 66-й согласился стать Жадовым. Свою роль «крёстного отца» я выполнил. Когда доложил Сталину, тот остался доволен».

Сам же Олексій Семенович описує цю подію наступним чином: «Поздно вечером командующий фронтом К. К. Рокоссовский заслушал мой доклад по итогам боев за истекший день и согласился с моим выводом о необходимости соединения армии закрепиться на достигнутом рубеже.

— Васильев очень доволен действиями армии, — сказал в заключение нашего разговора Рокоссовский. — Однако ему не понравилась ваша фамилия. Он просил передать вам его пожелание изменить ее. К утру доложите свое решение.

Задача мне была поставлена щекотливая и необычная. Поменять фамилию, с которой родился, прожил почти полжизни! Но пожелание Верховного — больше чем пожелание. Это приказ!

Я рассказал о состоявшемся разговоре члену Военного совета генералу А. М. Кривулину и начальнику штаба генералу Ф. К. Корженевичу. Начали обсуждать различные варианты.

— Не стоит вам, Алексей Семенович, ломать голову, — сказал после некоторого раздумья Корженевич. — Можно сохранить фамилию в своей основе и заменить лишь букву «и» на букву «а».

Его предложение пришлось мне по душе. В донесении, направленном утром 25 ноября командующему фронтом, я просил впредь мою фамилию читать — Жадов. Через несколько дней мне вручили резолюцию Верховного Главнокомандующего: «Очень хорошо. И. Сталин». Этот документ у меня сохранился».

У квітні 1943 року 66-у армію було перейменовано в 5-у гвардійську. Армія з честю продовжила свій бойовий шлях під командуванням генерала Жадова, брала участь в битві під Курськом. Маршал Радянського Союзу І. С. Конєв у своїх спогадах зазначає, що «в период битвы на Курской дуге Жадов лично как командарм, и вся его армия в целом, показали примерную стойкость. Отражение 5-й Гвардейской армией Жадова и 5-й танковой армией Ротмистрова немецкого удара под Прохоровкой, несомненно, было решающим

*событием во всей обстановке, сложившейся на южном фланге Курской битвы».*

Подальший бойовий шлях армії Жадова пролягав по Україні. Вона звільняла Полтаву, Кременчук, Кіровоград, вела бої за Дніпро, а навесні 1944 року, наступаючи в напрямку Первомайська, форсувала Буг і перейшла Дністер. Влітку 1944 року 5-у Гвардійську армію було передано до складу 1-го Українського фронту, в складі якого вона до самого закінчення війни брала участь у багатьох найважливіших операціях. 25 вересня 1944 року О.С. Жадову було присвоєно військове звання генерал-полковника. Слід особливо сказати про те, що, виконуючи відповідальну бойову задачу в першому ешелоні Берлінської операції, гвардійці передових підрозділів генерала Жадова 23 квітня 1945 року першими вийшли до Ельби, а 25 квітня в районі Торгау, в центрі Німеччини, вони з'єдналися з англо-американськими військами на Ельбі. У травні 1945 року воїни армії Жадова взяли Дрезден, під його керівництвом були врятовані світові скарби Дрезденської картинної галереї.

Такий бойовий шлях 5-ї гвардійської армії, що є в той же час і бойовим шляхом О.С. Жадова. Війська армії за успішні бойові дії 21 раз відзначалися в наказах Верховного Головнокомандуючого Й. В. Сталіна. 6 квітня 1945 за вміле управління військами в боях з німецько-фашистськими загарбниками і проявлені при цьому сміливість і мужність О. С. Жадову було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Ті, хто багато років працював з Олексієм Семеновичем відзначають такі риси Жадова, як: повага до командира, знання і вміння враховувати його сильні сторони і, як наслідок цього, — довіра до нього. Добре знаючи і штабну, і командирську роботу, командарм ретельно розробляв операції. Він завжди домагався отримання максимуму відомостей про противника, вміло використовував характер місцевості, добре знав бойові можливості своїх військ і ретельно визначав напрямок головного удару, оперативні завдання армії, бойові завдання з'єднань і частин. Найбільш важливим в наступальних операціях, розроблених генералом Жадовим, було, перш за все, ефективне масування сил і засобів, своєчасне нарощування зусиль шляхом введення додаткових ешелонів і резервів, високі темпи наступу, широке маневрування військами в бою.

Командувач 5-ї гвардійської армії завжди перевіряв, як командири розуміють поставлене завдання, чи здатні в ході бою в рамках загального плану операції проявляти ініціативу. Він терпляче, зі знанням справи надавав допомогу підлеглим. Генерал-полковник,

Герой Радянського Союзу Г. Бакланов згадував: *«Поздней осенью 1943 г. 13-я гвардейская дивизия, которой я командовал, в районе Александрии вводилась в бой из второго эшелона. Мне не вполне был ясен общий замысел операции, и я доложил об этом командарму по телефону. Жадов придавал моему признанию серьезное значение, вызвал к себе и очень обстоятельно рассказал о замысле операции, уточнив роль и место в ней дивизии.*

*Не раз мне приходилось быть свидетелем, как командарм с особой тщательностью обсуждал с артиллерийскими начальниками чисто специальные вопросы: планирование артиллерийского наступления, создание плотности, глубина подавления обороны, взаимодействие с пехотой, танками и авиацией.*

*В памяти остался ряд примеров не просто грамотного, а блестящего боевого применения Жадовым артиллерии в оборонительных и особенно в наступательных операциях и боях. Он всегда много работал с командующим артиллерией армии.*

*Замысел старшего начальника воплощается в жизнь его подчиненными. Жадов всегда был озабочен тем, чтобы и командиры тактического звена знали и правильно решали поставленные им задачи. Это был стиль работы маршала Конева, этому стилю следовал генерал Жадов, ему он учил нас, а мы – командиров полков и батальонов».*

Ретельна підготовка операцій забезпечувала успіх 5-ї гвардійській армії, яка, як правило, вела бої на напрямку головного удару. Армія майже у всіх великих операціях посилювалася двома-трьома артилерійськими дивізіями прориву, артилерійською дивізією реактивної артилерії, кількома механізованими або танковими корпусами, підтримувалася діями авіаційними дивізіями. Командарм Жадов завжди уважно вивчав бойові можливості додаткових і підтримуючих з'єднань, ретельно організовував між ними і військами армії взаємодію, твердо і впевнено керував з'єднаннями в боях. У цьому проявлявся його широкий оперативний кругозір.

Олексій Семенович використовував будь-яку паузу між операціями для напруженої бойової підготовки. Ці заняття називали «фронтвою академією». Той же Г. Бакланов згадував: *«После сталинградских боев мы без устали учили бойцов наступать за огневом валом, интенсивно вели боевые стрельбы, отрабатывали тактические задачи. Командарм заставил нас начать боевую подготовку сразу же после ожесточенных оборонительных боев на Сандомирском плацдарме. Нам, его подчиненным, еще не известен*

*был план наступательной операции, но мы днем и ночью проводили тактические учения совместно с артиллеристами и танкистами.*

*Вспоминаются тяжелейшие августовские оборонительные бои 1944 года на Сандомирском плацдарме, когда против нас появилась группировка противника, состоявшая из шести танковых и моторизованных дивизий, имевшая задачу нанести контрудар с целью ликвидировать плацдарм. На 13-ю и 95-ю гвардейские дивизии пришелся удар танкового корпуса, в котором имелись новые машины типа «Королевский тигр». Их лобовую броню не пробивали наши противотанковые орудия. Пять суток длился ожесточенный бой, и пять суток Жадов умело и оперативно маневрировал силами и средствами армии.*

*В полосу дивизии были направлены девять истребительно-противотанковых полков, две артиллерийские бригады, два полка реактивной артиллерии, танковый батальон 4-й гвардейской танковой армии, стрелковый полк из дивизии второго эшелона; на прямую наводку поставлен артиллерийский полк 122-мм пушек, который меткими выстрелами уничтожил «королевские тигры». На шестые сутки мы сами перешли в наступление и отбросили измотанного и обескровленного противника на исходные».*

Передбачення подій, розкриття можливих дій ворога, своєчасний, швидкий маневр наявними силами і засобами на загрозливий напрямок, відсутність боязні тимчасово оголити другорядні ділянки, стійке управління військами і, нарешті, особисте спостереження за полем бою — такий стиль бойової діяльності О.С. Жадова.

*«Я с глубоким удовлетворением, – говорив Маршал Радянського Союзу І.С. Конєв, – вспоминаю среди своих ближайших соратников Алексея Семеновича Жадова – талантливого командарма, подлинного труженика войны и настоящего мастера обучения и воспитания войск в мирное время».*

Протягом двадцяти п'яти років, що минули після Великої Вітчизняної війни, О. С. Жадов продовжував нести службу в рядах Радянської армії і займав відповідальні посади. У 60-70-ті роки, працюючи на різних посадах Міністерства оборони, генерал Жадов не раз зустрічався з представниками нашої області у Москві, допомагав їм збирати матеріали для відтворення подій боїв за Кіровоград. Завдяки йому було відкрито зал «Велика Вітчизняна війна» в обласному краєзнавчому музеї, музеях багатьох міст і сіл нашої області. У газетних публікаціях генерал Жадов ділився спогадами про події років війни, описував епізоди, нікому до цього невідомі.

На знак подяки за участь у визволенні міста від німецьких окупантів виконком міської ради народних депутатів 4 січня 1969 року присвоїв Олексію Семеновичу Жадову звання Почесного громадянина Кіровограда. Його іменем названо вулицю у південно-західній частині міста. Помер 10 листопада 1977 року. Похований на Новодівичому цвинтарі в Москві.

#### **Джерела та література:**

1. ЦАМО. – Ф.33. – Оп.682525. – Од.зб.40
2. ЦАМО. – Ф.33. – Оп.686046. – Од.зб. 419.
3. Г.Бакланов. Ветер военных лет. – М.:Воениздат,1977. – 288с.
4. Великая Отечественная. Командармы. Военный биографический словарь. – М.,Жуковский: Кучково поле, 2005. – 480с.
5. А.С.Жадов. Четыре года войны. – М.:Военниздат,1978. – 334с.
6. И.С.Конев. Записки командующего фронтом – Москва:Военное издательство, 1991. – 605с.
7. К.В.Манжул, Л.М.Філоретова. Україна в роки Другої світової війни. – Кіровоград,2006. – 180с.
8. Олексій Семенович Жадов // Почесні громадяни міста Кіровограда.
9. Рокоссовский К.К. Солдатский долг. – М.: Воениздат, 1997 (серия «Полководцы Великой Отечественной»). - 497с.

Анна Сірченко\*

## Почесний громадянин Кіровограда — Павло Олексійович Ротмістров

Павло Олексійович Ротмістров народився 23 липня 1901 року в селі Скворово Тверської губернії в багатодітній родині. У 1916 році закінчив Селіжарівське початкове училище. 1917 році переїхав до Самари, де працював вантажником. Наприкінці травня 1919 р. був зарахований курсантом Самарських радянських військово-інженерних курсів. Під час навчання брав участь у придушенні куркульського заколоту в районі Мелекес. Після придушення заворушення червоноармієць П. О. Ротмістров був направлений на Західний фронт, де мав взяти участь у війні з Польщею.

Проходячи службу на Західному фронті, П.О. Ротмістров був солдатом 42-го етапного батальйону 16-ї армії. Взяти участь у боях з білополяками йому не довелося. Радянські війська після успішного наступу зазнали несподіваної невдачі під Варшавою і змушені були відступити. У другій половині серпня 1920 р. в Мінську почалися мирні переговори між представниками радянського і польського урядів. Вони завершилися в жовтні підписанням перемир'я.

На початку березня 1921 р. спалахнув контрреволюційний заколот в морській фортеці Кронштадт, на придушення якого було направлено деякі частини Червоної Армії. Перед ротою, в якій служив П. О. Ротмістров, було поставлено завдання взяти форт № 6. За проявлену хоробрість у ході штурму згаданого вище форту, П. О. Ротмістров був удостоєний ордена Червоного Прапора, у той час найвищої державної нагороди РСФРР.

У бою під Кронштадтом Павло Олексійович був поранений в ногу. Але як тільки червоноармієць одужав, то знову звернувся до

---

\*Сірченко Анна Юрївна, студентка III курсу факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.



місцевого військкомату з проханням направити в Червону Армію. Після цього Павло Олексійович був відправлений в Рязань на посаду політрука роти 149-го стрілецького полку. Потім служив у Володимирі політруком дивізійної кінної розвідки, звідки восени 1922 р. поїхав вчитися до Військової об'єднаної школи імені ВЦВК, яку закінчив з відзнакою в 1924 році. Після закінчення школи був направлений для проходження служби в Ленінград, де й став командиром взводу 31-го стрілецького полку 11-ї стрілецької дивізії. У 1928 році вступає до Військової академії імені М. В. Фрунзе. Закінчивши її в травні 1931 року, П. О. Ротмістров отримав призначення на посаду начальника штабу 36-ї Забайкальської стрілецької дивізії, що дислокувалася в районі Чити і входила до складу Далекосхідної армії, якою командував В. К. Блюхер.

Влітку 1937 р. П. О. Ротмістров був призначений командиром 63-го стрілецького полку 21-ї Приморської дивізії, а в жовтні він був запрошений на посаду викладача тактики Військової академії моторизації і механізації РСКА. Здавши командування полком, наш герой прибув до Москви. В академії П. О. Ротмістров вивчав досвід застосування танків в Іспанії і на Халхін-Голі.

Наприкінці листопада 1939 року розпочалася радянсько-фінська війна. Викладач тактики П. О. Ротмістров звернувся до командування з проханням відправити його на Карельський перешийок для вивчення бойових якостей танків. Прибувши на місце, Павло Олексійович очолив танковий батальйон і особисто керував танкістами на «лінії Маннергейма».

1940 року він був призначений заступником командира 5-ї танкової дивізії 3-го механізованого корпусу Прибалтійського Особливого військового округу. Наприкінці травня наступного року П. О. Ротмістров став начальником штабу щойно згаданого корпусу. На початку Великої Вітчизняної війни 3-й механізований корпус увійшов до складу 11-ї армії Західного фронту, де чинив запеклий опір танковим групам Г. Гудеріана і В. Моделя. Діючи на Шауляйському напрямку, штаб корпусу потрапив в оточення, але зміг визволитися. Враховуючи цю обставину, 3-й мехкорпус був розформований, а полковник П. О. Ротмістров був призначений на посаду командира 8-ї танкової бригади Північно-Західного фронту, що дислокувався в районі Валдаю.

На початку 1942 року Ставкою ВГК було прийнято рішення про формування 20-ти танкових корпусів і 2-х танкових армій. П. О. Ротмістров був призначений командиром 7-го танкового корпусу, формування якого розпочалося в районі Калініна. Наприкінці

червня 1942 р. 7-й корпус був перекинутий під Єлець, де увійшов до складу 5-ї танкової армії. У районі Землянська корпус вступив в бої з 11-ю німецькою дивізією і зумів завдати їй нищівної поразки.

У серпні 1942 року корпус П. О. Ротмістрова був направлений під Сталінград, де увійшов до складу 1-ї гвардійської армії. У ході Сталінградської битви танкісти 7-го корпусу під командуванням П. О. Ротмістрова спочатку зуміли швидко прорвати оборону німців, а потім ще раз успішно виконали наказ командування, відбивши атаки німецьких танкових частин, що проривалися на допомогу оточеної 6-ї німецької армії генерала Ф. фон Паулюса. Корпус успішно діяв в районі хутора Рачковський, а потім у складі 2-ї гвардійської армії брав участь у розгромі Котельниковського угруповання з німецької групи армії «Дон».

Після цього П. О. Ротмістров став командувати механізованою групою з трьох корпусів, що діяла в районі Батайська. Проте справжню популярність він отримав в результаті вмілих і успішних дій на Курській дузі. Напередодні битви генерал-лейтенант Павло Олексійович Ротмістров був призначений командувачем 5-ї гвардійської танкової армії, що входила до складу Воронежського фронту, яким командував генерал М. Ф. Ватутін.

Битва на Курській дузі розпочалася 4 липня 1943 р. масованим артилерійським обстрілом районів зосередження німецьких військ, складів пального і артилерійських позицій противника. Німці зазнали важких втрат і були змушені почати наступ у невідгодних для себе умовах. Німці кинули на радянські позиції близько 1000 танків і 350 штурмових гармат. Однак єдиним їхнім успіхом було те, що танкові дивізії СС зуміли вклинитися в радянську оборону і утримувати зайняті позиції впродовж наступної ночі.

6 липня 4-а танкова армія генерала Гота за підтримки авіації почала просуватися вперед, їй вдалося прорвати першу смугу радянської оборони і кинути в місця прориву великі танкові з'єднання. Радянське командування вирішило, що настав момент для потужного контрудару. Для цього генералу М. Ф. Ватутіну був переданий майже весь мобільний оперативний резерв 5-ї гвардійської танкової армії під командуванням генерал-лейтенанта П. О. Ротмістрова, а також частини 5-ї гвардійської армії генерал-лейтенанта О. С. Жадова.

5-а гвардійська танкова армія, подолавши за дві доби близько 300 кілометрів, зосередилася в районі Прохорівки, куди Г. Гот спрямував усі боєздатні німецькі танкові з'єднання.

Вранці 12 липня 1943 р. П. О. Ротмістров перебував на командному пункті, на пагорбі західніше Прохорівки. У складі його

армії, посиленою двома танковими корпусами і полком САУ, налічувалося близько 850 танків, 261 з яких був важкий танк Т-70. У цей день відбувся найбільший танковий бій в ході Другої світової війни. Німецьке командування спрямувало в бій найкращі танкові дивізії – «Мертва голова», «Адольф Гітлер», «Рейх». На широкому полі під Прохорівкою в зустрічному бою зішлись з обох сторін більше 1200 танків і самохідних гармат. У результаті бою в перший день Вермахт втратив близько 400 танків. Були й інші непоправні втрати — понад 10 тисяч осіб: екіпажі танків, піхотинці, а також десятки літаків з екіпажами.

13 липня 1943 р. німецьке командування ввело в бій 200 нових танків, але це не дозволило противнику досягти успіху. Частини Вермахту перейшли до оборони, а потім під ударами радянських військ почали відходити на Захід.

Після битви на Курській дузі П. О. Ротмістров командував танковими частинами Степового, 2-го Українського та 3-го Білоруського фронтів; брав участь у звільненні Харкова, форсуванні Дніпра, в Кіровоградській, Корсунь-Шевченківській та інших наступальних операціях.

У лютому 1944 р. П. О. Ротмістрову було присвоєно військове звання Маршала бронетанкових військ СРСР. При проведенні Білоруської операції танкова армія Ротмістрова входила до складу 3-го Білоруського фронту, яким командував І. Д. Черняхівський. У ході проведення операції радянські танкові частини прорвали оборону противника в районі Вітебська, оточивши там потужне німецьке угруповання, знищили його.

Після цього частини П. О. Ротмістрова брали участь у Вітебсько-Оршанській наступальній операції, внаслідок якої було звільнено практично всю територію Білорусії. Після Великої Вітчизняної війни Маршал бронетанкових військ П. О. Ротмістров був командувачем бронетанковими і механізованими військами в групі радянських військ у Німеччині та на Далекому Сході. У 1948 році П. О. Ротмістров повертається до науково-педагогічної діяльності спочатку у Військовій академії Генерального штабу, а потім в Академії бронетанкових військ, начальником якої він був призначений в січні 1958 року.

У 1962 року П. О. Ротмістрову було присвоєно звання Головного Маршала бронетанкових військ. Протягом кількох років П. О. Ротмістров був помічником Міністра оборони СРСР. Зробив істотний внесок у справу підготовки офіцерських кадрів.

У травні 1965 року П. О. Ротмістрову було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а 23 жовтня 1973 року — звання почесного

громадянина Кіровограда. Помер П. О. Ротмістров 6 квітня 1982 року, похований у Москві. Після війни в Кіровограді не бував.

**Джерела та література:**

1. Ротмістров П. А. Стальна гвардія / П. А. Ротмістров. – М.: Воєніздат, 1984. – 272 с.
2. Советские полководцы и военачальники: Сборник / В. Е. Быстров. – М.: Молодая гвардия, 1988. – С. 303 – 361.
3. Ротмістров П. А. Танкове сражение под Прохоровкой // Война. Народ. Победа. 1941 – 1945. – М.: Политиздат, 1976. – Т. 2. – С. 123 – 129.
4. Ротмістров П. А. Время и танки / П. А. Ротмістров. – М., 1972. – 172 с.
5. Ротмістров П. А. Танки на войне / П. А. Ротмістров. – М., 1975. – 95 с.
6. Почесні громадяни міста Кіровограда: Презентаційний буклет. – Б.м., Б.р.

Юлія Кравчук\*

## Почесний громадянин Кіровограда Конєв Іван Степанович

Конєв Іван Степанович – радянський полководець, командувач ряду фронтів у ході Другої світової війни, Маршал СРСР. Народився 16 грудня 1897 року в селі Лодейно Нікольського повіту Вологодської губернії (нині — Подосинівський район Кіровської області) в сім'ї селянина. Закінчив земське училище в сусідньому селі Пушма в 1912 році. З 12 років працював сплавником лісу, а також різноробочим на лісовій біржі.

Навесні 1916 року був призваний до лав Російської імператорської армії та відправлений на фронт. Спочатку служив у 2-й важкій артилерійській бригаді, а потім закінчив навчальну артилерійську команду. У 1917 році молодший фєєрверкер 2-го окремого артилерійського дивізіону І. С. Конєв був направлений на Південно-Західний фронт, де брав участь у невдалому Липневому наступі російської армії. Відомо, що у 1917 році І. С. Конєв брав активну участь у революційних подіях у Москві (лютий-місяць), а також у подіях після Жовтневого перевороту того ж року в Києві. У грудні 1917 року демобілізувався та повернувся в рідне село.

У лютому 1918 року І. С. Конєв був обраний повітовим військовим комісаром в місті Нікольську Вологодської губернії. Також він був головою повітового комітету РКП (б) і командиром повітового революційного добровольчого загону. Будучи делегатом V Всеросійського з'їзду рад, 5-6 липня 1918 року брав участь у придушенні повстання лівих есерів у Москві. Цього ж року став членом РКП (б).

У другій половині 1918 року І. С. Конєв домігся зарахування в Червону Армію. Спочатку був командиром маршової роти на Східному фронті, а потім командував запасною артилерійською

---

\* *Кравчук Юлія*, студентка IV курсу факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

батареєю, військовим бронепотягом № 102 в складі 3-ї і 5-ї армій Східного фронту. Після закінчення Громадянської війни деякий час (1922–1924) служив воєнкомом 17-го Приморського стрілецького корпусу, а потім був призначений комісаром і начальником політичного відділу 17-ї Нижегородської стрілецької дивізії. У 1926 році Іван Степанович Конєв закінчив курси удосконалення вищого командного складу при Військовій академії РСЧА імені М. В. Фрунзе, після чого командував 50-м стрілецьким полком тієї ж дивізії. У січні – березні 1930 року виконував обов'язки коменданта Москви, з березня 1930 – помічника командира 17-ї стрілецької дивізії.

1934 року І.С.Конєв закінчив Військову академію РСЧА імені М. В. Фрунзе й був призначений командиром і воєнкомом 37-ї стрілецької дивізії Білоруського військового округу, а з листопада 1936 р. – 2-ї Білоруської стрілецької дивізії в цьому ж окрузі. У липні 1937 р. був призначений старшим радником при Монгольській Народній Армії, а коли на початку 1938 року радянські війська в Монголії були об'єднані в 57-й Особливий стрілецький корпус, І. С. Конєв був призначений його командувачем. У липні 1938 р. Іван Степанович став командувачем 2-ї армії, що дислокувалася на Далекому Сході. В червні 1940 р. очолив війська Забайкальського військового округу, а в січні 1941 року – війська Північно-Кавказького військового округу.

Велику Вітчизняну війну генерал-лейтенант І. С. Конєв розпочав командувачем 19-ї армії, що діяла на Південно-Західному і Західному фронтах. Згодом Іван Степанович вже командував військами Західного фронту, зазнавши найтяжчої поразки під Вязьмою. Від суду і розстрілу героя врятував Г. К. Жуков, який сприяв призначенню І. С. Конєва заступником командувача Західним фронтом. Реабілітувавшись, через деякий час уже в якості командувача Калінінським фронтом І. С. Конєв успішно діяв під час контрнаступу під Москвою. З 26 серпня 1942 р. по 27 лютого 1943 р. наш герой знову командував Західним фронтом, брав участь у сумнозвісній операції «Марс», за яку вдруге був відсторонений від командування фронтом.

Значною мірою задатки полководця І. С. Конєву вдалося продемонструвати у 1943–1945 рр., командуючи Північно-Західним (округом), 2-м та 1-м Українськими фронтами. У ході Курської битви війська Степового фронту генерала армії Івана Конєва звільнили Белгород і Харків. На першому етапі битви за Дніпро армії фронту за вересень 1943 р. пройшли з боями понад 200 кілометрів, звільнили Полтаву і форсували Дніпро на ділянках від Кременчука до Дніпропетровська. З 20 жовтня 1943 р. І. С. Конєв командував 2-м

Українським фронтом. Під його командуванням військам фронту вдалось провести декілька наступальних операцій, у тому числі Нижньодніпровську, Кіровоградську, Корсунь-Шевченківську, Умансько-Ботошанську. 26 березня 1944 р. 2-й Український фронт першим вийшов до державного кордону СРСР. З 16 травня 1944 р. і до кінця війни Іван Конєв командував військами 1-го Українського фронту. Звільняючи країни Європи, війська, якими командував І. С. Конєв, брали участь у Карпатсько-Дуклінській, Нижньо-Сілезькій, Верхньо-Сілезькій, Берлінській та Празькій наступальних операціях.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29 липня 1944 року за вміле керівництво військами фронтів у великих операціях, в яких були розгромлені сильні угруповання противника, за мужність і героїзм Маршалу СРСР Конєву Івану Степановичу було присвоєно звання Героя Радянського Союзу і вручено орден Леніна та медаль «Золота зірка».

Після війни 10 червня 1945 Маршал СРСР І.С. Конєв був призначений Головнокомандувачем Центральною групою військ і Верховним комісаром Австрії. У 1946-1950 рр. І. С. Конєв був головнокомандувачем Сухопутними військами та заступником Міністра Збройних Сил СРСР. У 1950-1951 рр. працював головним інспектором Радянської Армії, заступником Військового міністра СРСР. У 1951-1955 рр. він командував військами Прикарпатського військового округу, у 1956-1960 рр. – був 1-м заступником Міністра оборони, Головнокомандувачем Об'єднаними збройними силами держав-учасниць Варшавського Договору, що можна вважати вершиною його військової кар'єри.

Помер І. С. Конєв 21 травня 1973. Його прах було поховано на Красній площі в Кремлівській стіні. За значні заслуги І. С. Конєва високо оцінено. Іван Степанович двічі удостоєний звання Героя Радянського Союзу та нагороджений сімома орденами Леніна, йому присвоєно орден Жовтневої революції, три ордена Червоного Прапора, два ордена Суворова 1-го ступеня, два ордена Кутузова 1-го ступеня, орден Червоної Зірки і Почесної зброї. Одним із перших полководців І. С. Конєв нагороджений вищим військовим орденом «Перемога». Він удостоєний також звання Героя Чехословацької Соціалістичної Республіки і Героя Монгольської Народної Республіки. Іван Степанович Конєв також відомий своїми мемуарами: «Сорок п'ятий» та «Записки командуючого фронтом».

Значною мірою ім'я Івана Степановича Конєва прив'язане до історії нашого краю. Наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. він брав участь у розробці та реалізації Олександрівсько-Зням'янської та

Кіровоградської наступальних операцій, брав участь у звільненні Кіровограда та більшої частини Кіровоградської області у 1939-1944 рр. 4 січня 1969 р. присвоєно звання почесного громадянина Кіровограда. Після війни в місто не приїздив, хоча одна з вулиць Кіровограда носить його ім'я.

#### **Джерела та література:**

1. Герои Советского Союза: Краткий биографический словарь в 2-х т. / Пред. ред. коллегии И.Н. Шкадов. – М.: Воениздат, 1987. – Т. 1. – 911 с.
2. Командный и начальствующий состав Красной Армии в 1940 – 1941 гг. – М.-СПб.: Летний сад, 2005. – 272 с.
3. Маршалы Советского Союза. Личные дела рассказывают. – М.: Любимая книга, 1996. – 96 с.
4. Полководцы Великой Победы / Вадим Щукин. – М.: АСТ: Астрель, 2010. – 580 с.
5. Алексеев С. Рассказы о полководцах – М.: Стрекоза-пресс, 2007. – 64 с.
6. Почесні громадяни міста Кіровограда: Презентаційний буклет. – Б.т., Б.р.



Ірина Романько\*

**Двічі Герой Радянського Союзу Т.Я.Бегельдінов  
(видатний військовий льотчик, учасник визволення  
Кіровоградщини)**

Серед п'ятдесяти Героїв Радянського Союзу – військових льотчиків, долі яких пов'язані з Кіровоградською землею, особливе місце посідає Талгат Якубекович Бегельдінов.

Бегельдінов Т.Я. – командир ескадрильї 144-го гвардійського штурмового авіаційного Львівського полку (9-а гвардійська штурмова авіаційна Красноградська Червонопрапорна ордена Суворова 2-го ступеня дивізія, 1-й гвардійський штурмовий авіаційний Кіровоградський Червонопрапорний ордена Суворова 2-го ступеня корпус, 2-а Повітряна армія), гвардії капітан. Останній з живих дотепер, який отримав це звання за участь у Другій світовій війні, двічі Герой Радянського Союзу,

Першою медаллю «Золота Зірка» Героя Радянського Союзу Т.Я. Бегельдінов був нагороджений за мужність і героїзм, проявлені у небі над Кіровоградщиною.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 жовтня 1944 року за відвагу і бойову майстерність, проявлені при визволенні міст Знам'янка і Кіровоград, за особисто збиті в повітряних боях чотири ворожих літака і ефективно сприяння наземним військам при виході на державний кордон СРСР гвардії старшому лейтенанту Бегельдінову Талгату Якубековичу присвоєно звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка» (№ 4619).

Талгат Бегельдінов народився 5 серпня 1922 року у місті Пишпек Киргизької АРСР в родині селянина.

Льотна біографія Талгата Якубековича починалася як у сотень його однолітків, котрі відгукнулися в 1930-і роки на заклик «Комсомольці – на літак!». У повітря 16-річний казахський хлопчина

---

\* *Романько Ірина Іванівна, Кіровоградська льотна академія НАУ, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук, кандидат історичних наук*

зі степового села Майбалик піднявся у Фрунзенському аероклубі. Літав Талгат натхненно, і небо стало для нього рідною стихією.

Настав 1940 рік. Успішно склавши держіспити в аероклубі, 18-річний курсант Талгат Бегельдінов вступив до Балашовської спеціальної військово-авіаційної школи пілотів. Потім льотну майстерність удосконалював в м. Чкалові (нині – Оренбург) у двох авіашколах по чергово – 3-й бомбардувальній і 1-й винищувальній.

З початком війни у червні 1941 р. Талгат рвався на фронт. Але його направляють до Іжевська вчитися воювати на «літаючому танку» – штурмовику Іл-2. І сьогодні Талгат Якубекович згадує про одного з кращих бойових літаків Другої світової війни:

*«Прекрасна машина – і за льотно-технічними характеристиками, і за озброєнням: 600 кілограмів бомб, 6 реактивних снарядів, 2 протитанкові гармати, 2 кулемета. Недарма наш літак-фортецю фашисти прозвали «чорна смерть».*

Свій перший бойовий виліт сержант Талгат Бегельдінов здійснив вранці 17 лютого 1943 року, а до вечора – ще два. Незабаром здобув свою першу повітряну перемогу, збивши винищувач Вф.109.

Ось що пише про нього в книзі «Льотчики і космонавти» Герой Радянського Союзу генерал-полковник авіації Микола Каманін (на той час командир 292-ї штурмової авіадивізії):

*«Після повернення Бегельдінова з першого бойового завдання стало відомо, що його бомби лягли точно в бензосховище, а з другого заходу він підпалив склад боєприпасів. Таке бувало й у інших льотчиків, але рідко, а у Бегельдінова вийшло відразу. Під час іншого вильота «мессерімітти» прорвалися до штурмовиків крізь повітряну охорону наших винищувачів. Важко довелося нашим, вдосталь нахапалися пробоїн, але й самі не залишилися в боргу. Зручний момент надався і Бегельдінову. На якусь мить на віражі Талгат зловив в сітку прицілу фашистський винищувач і вдарив по ньому з гармати. Фашист намагався вирівняти свою підбиту машину, але вона була вже некерованою і врізалася в землю.*

*Літав Талгат невтомно. Став майстром штурмових ударів, повітряним розвідником. Я з великим задоволенням підписав на нього кілька нагородних листів, а потім представив його до офіцерського звання. В бойові розрахунки його став включати ведучим групи.*

*...28 січня 1944 року радянські війська ударили по ворогу відразу двома фронтами. Перший Український з'єднався з Другим Українським фронтом в районі Звенигородка – Шпола. Важливу роль зіграли наші штурмовики Іл-2».*

Штурмовики завжди несли великі втрати. Така специфіка їхньої роботи. Під час штурмовки «літаючий танк» іде на ціль, не шкодуючи ні снарядів, ні патронів, ні «ересів». Іде, не звертаючи з курсу, а інакше ціль залишиться неураженою, а бойове завдання невиконаним. По літаку ворог з землі і з повітря б'є з усіх стволів. Тому вважалося щастям, якщо льотчику-штурмовику вдавалося довести число бойових вильотів до двох десятків. Але вже тих, хто долав цей фатальний рубіж, так просто ворогові не «взяти».

Під Харковом поєдинок з гітлерівським асом склався не на користь Талгата: його збили. Поранений, льотчик кілька днів блукав по ворожим тилам, вижив і повернувся в рідний полк.

Але Бегельдінов у боргу не залишився. В одному з повітряних боїв він підбив не будь-кого, а «бубнового туза».

Заслуговує на увагу бойовий епізод, про який розповів Талгат Якубекович у своїй книзі «Илы атакуют»:

*«...Пізня осінь 1943 року. Позаду форсування Дніпра. Війська Першого Українського фронту збирають сили для нового стрибка.*

*У повній готовності стоять літаки, але льотчики і стрілки знемагають без роботи. Погода не є льотною.*

*Наш полк розташований неподалік від зруйнованого села Олександрія, за ним – Знам'янка, а далі – Кіровоград, перетворений німцями в потужний оборонний вузол. Саме тут вони – в якій уже раз – погрожують дати рішучий бій радянським військам.*

*Сидимо в землянці. Тут же наш КП.*

*Одного ранку біля землянки зупинився заліплений брудом штабний «газик». Розчинилися двері, і в землянку, пригнувшись, увійшов генерал-майор. Генерал пройшов до командира полку. Він приїхав зі штабу з'єднання і вів мову про розвідку.*

*– У таку погоду нема чого думати про політ, – заперечував наш командир.*

*– Проте розвідка потрібна. Є дані, що противник накопичує сили для контрудару. Особливо тривожить становище ось тут, – генерал нахилився над картою.*

*І тут ми почули голос:*

*– Можливо, ми пожертвуємо однією людиною, але збережемо тисячі.*

*Запанувала тиша. Її порушив голос підполковника:*

*– Товаришу Бегельдінов!*

*Підійшли до карти. В десяти кілометрах за лінією фронту тягнеться глибокий яр. Неподалік є дві гравійні дороги. У таку погоду*

ці дороги інтенсивно використовуються німцями. Потрібна розвідка з фотографуванням.

– Завдання зрозуміло?

– Так! – А сам думаю про дощ і туман.

З одного боку, вони зараз союзники, бо я застрахований від нападу винищувачів і прицільного зенітного вогню, але, з іншого... Ні, краще не думати про це перед польотом.

Механіки швидко підготували літак. Проводжати мене разом з генералом і командиром полку прийшли льотчики, стрілки, навіть солдати і офіцери батальйону обслуговування. Сів у кабінку, закрив ліхтар. Завів мотор, даю газ, але машина не рушає з місця. Даю повний газ. Літак нервово здригається, але продовжує стояти, як прив'язаний. Вмикаю мотор, відкидаю ліхтар. Колеса засмоктав бруд. Бачу трьох механіків, які підбігають з лопатами. Так, це всім польотам політ. Нарешті колеса звільнені, мотор працює. Проходить кілька хвилин – «ІЛ» в повітрі.

До лінії фронту близько п'ятнадцяти кілометрів. Набираю висоту і проходжу лінію фронту в хмарах без пригод. Німці далекі від думки, що в таку погоду до них летить гість.

Ще на землі я вирішив, що, пройшовши лінію фронту, я заглиблююся кілометрів на п'ятдесят на окуповану територію, а потім розвернуся і піду в заданий квадрат. Це зіб'є з пантелику німців.

Проходить хвилин десять польоту. І раптом літак виходить з хмарності. Ясно бачу внизу дороги, будинки, вози, машини. Опускаюся нижче. На висоті сорока метрів йду в квадрат, вказаний генералом.

Глибокий яр. Пусто. На висоті не більше двадцяти метрів вмикаю фотокамери, пролітаю над яром. Розвертаюся, набираю висоту і атакую яр: скидаю бомби, випускаю реактивні снаряди і знову вмикаю фотокамери. Лунає кілька сильних вибухів, видно німців, які втікали хто-куди.

Іду на брюючому польоті. Ось і дороги. В два ряди йдуть по ним танки з мотопіхотою. Атакую колону і б'ю з гармат і кулеметів. Спалахують два танки і кілька машин.

Входжу в хмари, розвертаюся і знову атакую колону вже з іншого боку. Фотокамери весь час увімкнені. Набираю висоту і беру курс на Олександрію.

Виринає з туману, кілометра зо три не долітаючи лінії фронту. Внизу поле, на ньому снопи.

Вирішую на всякий випадок атакувати один із снопів. Пікірую і б'ю з гармат. Сноп раптом вибухає. Атакую наступний і бачу, як

відлітають у бік жмути сіна і кілька фашистів стрімголов біжать від снопу, а з нього визирає ствол гармати. Танк!

Літаю над полем і б'ю по снопам з гармат, кулеметів. Фотографую поле і тепер вже остаточно вирішую йти додому.

Лише коли скінчився боєзапас, повернув до аеродрому.

Хмарність знову опускається, притискає до землі. Нарешті бачу свій аеродром і заходжу на посадку.

Прямо по калюжах йде до літака генерал. Його обганяють льотчики. Вони буквально витягують мене з кабіни, обіймають.

Доповідаю генералу і командирі полку про політ. З фотокамер витягують плівку і негайно несуть її проявляти.

Приносять плівку. Генерал розглядає її, потім акуратно згортає, ховає в планшет.

– Вітаю вас, лейтенант...

– Молодший лейтенант, – несміливо поправляю я.

– Я не обмовився. Поздоровляю вас, лейтенант, з орденом Слави.

Генерал поїхав. Через кілька днів прийшов наказ про присвоєння мені чергового звання.

Знову почалися бойові вильоти.

...Корсунь-Шевченківська операція здійснювалася військами Першого і Другого Українських фронтів. Їх частини одночасно наносили удари по ворожому угрупованню. Перший Український фронт діяв на південний схід від Білої Церкви, Другий Український фронт – північніше Кіровограда.

Оточення німецько-фашистських військ почалося в кінці січня 1944 року.

Війська радянської армії в ході запеклих боїв зломали опір противника і двадцять восьмого січня завершили оточення ворожого угруповання в районі Звенигородки. У «котлі» опинилися дев'ять піхотних дивізій, танкова есесівська дивізія «Вікінг», есесівська моторизована бригада та інші частини і підрозділи.

Знявши з сусідніх ділянок фронту військові частини, в тому числі і танкові, німецько-фашистське командування робило відчайдушні спроби прорвати кільце оточення. Велику надію гітлерівське командування поклало на транспортну авіацію. За її допомогою воно розраховувало постачати оточеним військам боєприпаси і продовольство. Однак всі спроби противника визволити свої війська з «котла» виявилися безуспішними. Сімнадцятого лютого вороже угруповання було знищено.

*За цих умов на штурмову авіацію лягало значне навантаження. Ми вели розвідку, завдавали штурмові удари по танковим з'єднанням, які намагалися прорватися на допомогу оточеним військам.*

*З операцією в районі Корсунь-Шевченківського пов'язано у мене ще цікаві спогади.*

*Німці винайшли пристосування, за допомогою якого знищували залізничні колії. Причеплений до паротягу пристрій за годину знищував дванадцять-п'ятнадцять кілометрів полотна. Паротяг діяв між Первомайськом та Малою Вискою.*

*Знищити паротяг командування наказало мені. Перебуваю на КП аеродрому в бойовій готовності. Отримую дані, що паротяг знаходиться біля Малої Виски.*

*Незвичайний поєдинок літака з паротягом тривав близько п'ятнадцяти хвилин. Нарешті снаряд влучив у ціль».*

За десять бойових вильотів Т. Бегельдінов був нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня, за двадцять п'ять вильотів, чотири з яких – бомбардування ворожих аеродромів Харківського аеровузла, отримав орден Червоного Прапора. Його вмиле командування в повітрі групами штурмовиків відзначено командирським орденом Олександра Невського. За бої на Степовому фронті удостоєний ордена Вітчизняної війни I ступеня.

Один з повітряних боїв для лейтенанта Бегельдінова міг закінчитися трагічно, якби не Сергій Луганський, командир групи винищувачів, які прикривали штурмовиків. По радіо Сергій встиг попередити Талгата, що позаду «мессер», буквально за мить до того, як фашист вистрілив з гармати по його літаку. Талгат зреагував миттєво і вивів машину з-під смертельного удару. Луганський підбив «мессершмітт».

У вересні 1943 року в повітряних боях за Дніпро Бегельдінов довів, що штурмовик може бути і хорошим повітряним бійцем. Тоді у взаємодії з групою винищувачів Сергія Луганського, майбутнього двічі Героя Радянського Союзу, були знищені 6 з 13 бомбардувальників противника.

Коли війська 2-го Українського фронту восени 1943 року вийшли до Дніпра, на рахунку старшого лейтенанта Талгата Бегельдінова було вже 152 бойових вильоти, розгромлені переправи в районі Кременчука, придушені зенітні батареї крупного калібру, знищені у складі групи на станціях Знам'янка, Кам'янка та Долинська кілька залізничних ешелонів з технікою і живою силою противника. До його особистого рахунку додалися два паровози, сім вагонів з військовими вантажами, три великих склади боєприпасів...

Упевненість в собі і безстрашність В. Бегельдінова (він на той час вже став командиром ескадрильї) органічно поєднувалися з умінням об'ємно бачити «поле» повітряного бою, грамотно керувати діями підлеглих, які здійснили на чолі з ним 1.670 вильотів, не маючи жодного випадку втрати орієнтування.

Бути ведучим групи – це бойове мистецтво. Ним Бегельдінов володів досконало. На світанку він вилітав за лінію фронту в тил ворога, з висоти пташиного польоту досліджував місцевість і завдяки своїй феноменальній пам'яті точно занотовував усе після польоту, а особливо ті місця, де ворог міг зосередити техніку та живу силу.

Надзвичайну зухвалість льотчики Бегельдінова проявили при прориві міцно укріпленої оборони на Львівському напрямку. Здійснивши 130 бойових вильотів, вони знищили 1 літак, 27 танків, 42 автомашини з вантажами і живою силою противника, 12 гармат, придушили вогонь дев'яти батарей.

Славу майстра штурмових ударів Талгат Бегельдінов, вже гвардії капітан, закріпив у Вісленській та Кросненській операціях з прориву оборони противника на захід від Сандомира, а також при звільненні Кракова. Очолювана ним дев'ятка штурмовиків, раптовим ударом знищила біля населеного пункту Стодоли 3 танки і 7 автомашин, зірвавши спробу гітлерівців провести контратаку.

На заключному етапі війни його ескадрилья без втрат здійснила 420 бойових вильотів, знищивши 1 літак, 12 танків, 37 автомашин, 9 гармат, багато іншої техніки і живої сили противника. У битві за Берлін група Бегельдінова на Тельтов-каналі знищила 8 барж з танками, були пущені під воду і 2 буксира.

10 травня 1945 р. Бегельдінов отримує наказ: всією своєю штурмовою групою в складі 24 літаків з повним боєкомплектом пролетіти на бриючому польоті над рештками есесівської дивізії, що продовжувала чинити опір на околицях Праги.

Ланка за ланкою «літаючі танки» пронеслися над головами гітлерівців, змусивши їх згадати, що таке «чорна смерть». Подіяло. Вистачило одного заходу. Так була поставлена остання крапка у фронтовій біографії Талгата Бегельдінова.

За роки війни Т.Я. Бегельдінов здійснив 305 бойових вильотів, провівши в повітрі майже 500 годин, знищив 7 літаків, 21 танк, 29 артилерійських гармат, 64 автомашини з військовими вантажами і технікою, 3 склади з боєприпасами, 2 паровоза, 7 вагонів, число іншого озброєння і живої сили противника обліку не піддається.

У Параді Перемоги 24 червня 1945 року гвардії капітан Талгат Бегельдінов брав участь ще як Герой Радянського Союзу. А через три

дні, 27 червня, за виняткову мужність і відвагу він був удостоєний другої медалі «Золота Зірка». Двічі Герою Радянського Союзу було всього 22 роки.

Після війни продовжував службу у ВПС СРСР. У 1950 році він закінчив Військово-повітряну академію. Заслужений військовий льотчик СРСР. З 1956 року – в запасі. З 1957 по 1970 роки – старший інспектор і заступник начальника Казахського територіального управління цивільної авіації. У 1968 році Бегельдінов заочно закінчив Московський інженерно-будівельний інститут і тривалий час працював на керівних посадах в системі Держбуду Казахської РСР.

Т.Бегельдінов живе в м. Алмати. Є президентом благодійного Міжнародного фонду, що носить його ім'я. Фонд надає допомогу інвалідам ВВВ та дітям-сиротам.

Полковник (1975 р.). Генерал-майор авіації (1992 р.).

Незважаючи на вік – Талгат Якубекович багато працює над фронтовими спогадами. Написав чотири книги: «Іли атакують», «305 рейдів», «Битва у повітрі», «Піке в безсмертя».

Нагороджений орденом Леніна (26.10.1944), 2-ма орденами Червоного Прапора (01.09.1943, 22.10.1944), орденом Олександра Невського (17.08.1944), орденами Вітчизняної війни 1-го (27.01.1944) і 2-го ступенів (08.04. 1943), орденом Червоної Зірки, орденом Слави 3-го ступеня (28.12.1943), українським орденом «За заслуги» 3-го ступеня (5.05.2010), медалями.

На батьківщині встановлено Бронзовий бюст. У Казахстані ім'я двічі Героя Радянського Союзу Т.Я. Бегельдінова носить Військовий інститут Сил повітряної оборони (місто Актобе).

#### **Джерела та література:**

1. Романько І.І. Політ у безсмертя. Визначні авіатори Кіровоградщини на фронтах Другої світової війни. Частина 2. – Кіровоград: Вид-во КЛА НАУ, 2014. – 100 с.
2. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. Т.1. – М., 1987. – 670 с.
3. Бегельдинов Т.Я. «Пике в бессмертие» – Алматы: Жазушы, 2000. – 184 с.
4. Каманин Н.П. Лётчики и космонавты. – М.: Политиздат, 1971. – 211 с.
5. Бегельдинов Т.Я. «Илы» атакуют. – Алма-Ата: Казахстан, 1966. – 176 с.
6. Скрижалин В.В. Небо он был неустрашим // Красная звезда. – 2013, 5 сентября
7. Бегельдинов Т.Я. Битва в воздухе. – М.: Военная литература, 1986. – 115 с.
8. Бегельдинов Т.Я. 305 рейдов. – Фрунзе, 1966. – 312 с.



Василь Даценко\*

## Загинув смертю героя за Україну, прощаючись з Іспанією

У братській могилі у селі Митрофанівка Новгородківського району похований 731 воїн Червоної Армії, загиблий у боях за визволення Кіровоградщини від гітлерівських загарбників у грудні 1943-березні 1944 рр. За встановленими даними – 501, решта – 230 лежать в українській землі невідомими. Серед тих, хто лежить в митрофанівській братській могилі, і молодший лейтенант Пауль Сантьяго, 1921 року народження, дата смерті – 6 січня 1944 року. Хто цей офіцер з нетиповим для нашої місцевості прізвищем, який став частиною кіровоградської землі?

У об'єднаному банку даних («Меморіал») воїнів, які загинули чи пропали безвісти у роки Другої світової війни, значиться командир вогневого взводу 202-го артилерійського полку 50-ї стрілецької дивізії молодший лейтенант Пауль-Нелькен Сантьяго, 1921 року народження, уродженець м. Мадрид (Іспанія); у Червоній Армії з 1941 року. Убитий в бою 5 січня 1944 року. Його мати Нелькен Маргарита проживала у Мексиці. Іншої інформації про полеглого воїна в архівах поки не знайдено.

Але кропіткі пошуки у відкритих для широкого загалу джерелах все ж дали певний результат. Так, у книзі видатного діяча періоду громадянської війни в Іспанії 1936-1939 рр. Е. Лістера «Наша війна» вказано, що *«Рубен Руїс Ібаррурі, Сантьяго Пауль Нелькен і Антоніо Урібе, які заслужили на Ебро свої перші галуни, через декілька років воювали з фашизмом у лавах Радянської Армії. Рубен Ібаррурі став капітаном піхоти, Сантьяго Пауль Нелькен – лейтенантом артилерії, Антоніо Урібе – лейтенантом авіації. Вони загинули на полі бою як справжні герої»*.

Якщо про Героя Радянського Союзу Рубена Ібаррурі – сина знаменитої Пасіонарії – Долоррес Ібаррурі написано дуже багато (і ми

---

\* Даценко Василь Всеволодович, історик-краєзнавець

навіть знаємо, що він думав у останні хвилини свого життя перед смертю після важкого поранення в бою під Сталінградом 4 вересня 1942 року), то про Сантьяго Пауля Нелькена не написано нічого. Але в історичній та публіцистичній літературі про події громадянської війни в Іспанії 1936-1939 року є надзвичайно багато інформації про його матір Нелькен Маргариту, де вдалося набрати крихітки інформації і про самого Сантьяго.

Так, у біографічному довіднику до книги Михайла Кольцова «Іспанія у вогні» вказані роки її життя (1895-1968) та зазначено, що Нелькен Мансберген, Маргарита — *«борець за жіноче рівноправ'я, ветеран іспанського революційного руху, неодноразовий депутат кортесів (парламенту) Іспанської республіки від провінції Бадахос, мистецтвознавець за професією, займалася питаннями культури».*

А ось що написав про цю жінку Ілля Еренбург у своїх «Іспанських репортажах 1931-1939 рр»: *«Жінка-депутат від соціалістів, яка емігрувала з Німеччини, Маргарита Нелькен, оголосила: « Ми хочемо революції, але не такої, як російська, яка може служити нам лише моделлю, оскільки ми повинні розпалити величезне багаття, відблиски якого будуть видні по усьому світові, і від потоків крові почервоніють моря».*

Її чоловіком і батьком Сантьяго був Мартін де Пауль, іспанський консул, а потім підприємець в Амстердамі, людина, далека від політики. Насправді Сантьяго народився не у 1921, а в 1922 році. У Сантьяго була і старша сестра Магда, яка народилася у 1915 році поза шлюбом матері з богемним художником. З джерел про Іспанію ХХ століття Маргарита Нелькен Мансбергер (1896-1968) відома як письменниця, публіцист, соціолог.

У 1934-1935 роках вона разом з представниками прогресивної європейської інтелігенції (Луї Арагон, Ромен Роллан, Анрі Барбюс та ін.) перебувала в СРСР, опублікувала цикл статей зі своїми враженнями-захопленнями про країну «соціалізму, що перемиг». Там же для неї взірцем для наслідування стали відомі «полум'яні революціонерки»: Лариса Рейснер, яка за висловом сучасників, *«могла перетворити на подвиг будь-яку аморальність»* та перша радянська жінка-дипломат Олександра Коллонтай.

Перебіг громадянської війни в Іспанії радикалізував Нелькен. Вона мріяла про повну перемогу комунізму у цій, на той час відсталій країні, хоча й розуміла, що досягти цієї мети буде нелегко, ціною великої крові. Франкістська пропаганда використовувала її максималізм як приклад *«червоного мракобісся і шаленого екстремізму».* Так, франкістський генерал Кейпо де Льяно пророкував:

«Якщо такі як Нелькен візьмуть гору в Іспанії, її очікує терор, від якого здригнеться все людство». Він же обіцяв у випадку захоплення Нелькен у полон віддати цю «фурію» на поталу колоніальним солдатам.

Дійсно, у роки громадянської війни в Іспанії, будучи активним втілювачем у життя ідеї про великі потоки крові, від яких почервоніють моря, Нелькен вела пропагандистську роботу: не раз виїжджала на фронт, запальними промовами піднімала бойовий дух солдатів республіканської армії, надавала приклад безжального ставлення до ворога, пам'ятаючи почуте від Максима Горького «Якщо ворог не здається, його знищують». Її іменем було названо один з батальйонів республіканської армії. Збереглася фотографія Нелькен тієї пори: сувора жінка в шкірянці, з револьвером у кобурі.

Поблизу Мадрида, у Паракуельос де Харама протягом останніх місяців 1936 року республіканці влаштували масові вбивства своїх політичних, класових, релігійних та інших противників. Серед організаторів масового терору були майбутній генеральний секретар іспанської компартії і теоретик т. з. «єврокомунізму» Сантьяго Каррільо, міністр внутрішніх справ республіки Антоніо Галарса та Маргарита Нелькен як депутат кортесів. Тепер там розташоване кладовище жертв червоного терору, над яким височіє хрест пам'яті.

При оприлюдненні заповіту іспанського диктатора-Каудильйо Франко у 1975 році виявилось, що він просив у іспанців «від усього серця» прощення за свої гріхи і прощав усіх своїх ворогів. Його ворогом була і Маргарита Нелькен, тож і вона прощена диктатором. Але чи прощена іспанцями?

Після поразки Іспанської республіки Нелькен зі своєю родиною втекла до Франції. Там її син Сантьяго був інтернований французькою владою, але через свої зв'язки серед соціалістів у французькому уряді Маргарита добилася його звільнення. Він виїхав спочатку до батька в Голландію, а потім – до Радянського Союзу, де отримав диплом інженера і, ймовірно, працював на тодішньому горківському автозаводі, як і більшість іспанських емігрантів. На знайденій в інтернеті фотографії Рубена Ібаррурі серед іспанців, які відпочивали в піонерському таборі «Артек», можливо, є і Сантьяго Нелькен. З початком радянсько-німецької війни він, як і багато інтернованих в СРСР іспанців, пішов на фронт, мріючи про повернення у звільнену від фашистської диктатури Іспанію.

Сама Маргарита Нелькен в СРСР не повернулася. Разом з старшою сестрою Сантьяго Магдою по лінії Комінтерну вона

виконувала завдання щодо поширення світової революції, на цей раз на американському континенті.

У столиці Мексика, Мехіко, Маргарита Нелькен увійшла в інтелектуальні кола, писала кіносценарії та книги про мистецтво, брала участь у різноманітних заходах іспанської еміграції. Але це усе було лише прикриттям її участі як агента НКВС під оперативною кличкою «Амор» в спланованій радянською розвідкою операції «Качка» по фізичному знищенню Л.Троцького. До негласної співпраці з НКВС Маргарита була залучена, ймовірно, або під час перебування у Москві, або під час громадянської війни в Іспанії. Орендований Нелькен будинок в Мехіко став штаб-квартирою групи бойовиків, яких НКВС задіяв для реалізації операції. У цю групу бойовиків була включена і сестра Сантьяго Магда, яка забезпечувала зв'язок керівника операції радянського розвідника Наума Ейтінгона з художником Давидом Альфаро Сікейросом, група якого мала здійснити напад на будинок Троцького в передмісті Мехіко – Койоакані.

Зустрічі Магди та Маргарити Нелькен з Сікейросом легендувалися підготовкою статті про роботу художника над фрескою «Портрет буржуазії». Як відомо, спроба групи Сікейроса вчинити замах на Троцького була невдалою, але Маргариту Нелькен з операції не вивели, оскільки її легенда контактів з Сікейросом була для мексиканської поліції переконливою і ймовірність встановлення причетності до замаху на Троцького була незначною.

20 серпня 1940 року операція «Качка» завершилася вдало внаслідок того, що агентом НКВС Рамоном Меркадером Троцький був убитий. Але оскільки сам убивця потрапив до рук поліції, Маргарита Нелькен була включена в створену радянською розвідкою нелегальну групу «Гном». Завданням цієї групи було визволення Рамона з в'язниці. З матір'ю Рамона, Марією Карідад, Нелькен була особисто знайома ще з Іспанії. Небайдужа до долі сина подружки, Нелькен вимагала від керівників групи енергійних дій і вважала, що в 1941-1943 роках без особливих складнощів можна було визволити Рамона з в'язниці.

Такі дії Нелькен керівництвом іспанської компартії були використані, щоб очорнити її перед Москвою, бо багато партійних функціонерів вважали, що НКВС «приставив» Нелькен контролювати їх дії. Від неї домагалися визнати це під приводом того, що не повинно бути секретів від партії. Але досвідчена розвідниця категорично відмітала усі звинувачення, яких ставало усе більше: і у «прихованому троцькізмі», і у «зрадницькій діяльності», навіть у співпраці з німецькою розвідкою, яка нібито розпочалася ще в роки Першої

світової війни, коли Маргарита вийшла заміж за «німецького дипломата».

Зловмисні вигадки породжували конфлікти. Дійшло до того, що у 1942 році Нелькен виключили з партії «за троцькізм». Вона болісно переживала таку несправедливість, домагалася перегляду рішення.

У цих інтригах, плітках і клубку взаємних звинувачень довелося розбиратися резиденту радянської розвідки в Мехіко, який працював під дахом щойно відкритого радянського посольства. Але його турбувала не скільки сама Маргарита Нелькен – *«мужня жінка, яка написала багато книг і статей на підтримку Радянського Союзу, незважаючи на хвороби та розхитані нерви»*, як діячі компартії Іспанії, що виявляли «нездоровий інтерес» до операцій радянської розвідки.

А саме у цей час до Мексики повернулася Карідад Меркадер, стурбована долею сина, який перебував у в'язниці. Карідад звинувачувала НКВС у неспроможності зробити щось для визволення сина, ділилася своїми думками про це з Нелькен. Маргарита також важко переносила розлуку зі своїм сином. Вона знала, що він з осені 1941 року був на фронті.

Резидент вже знав про його загибель, але свідомо приховував від агента цю сумну інформацію, яка могла б вплинути на її роботу. Тим більше, що спілкування Нелькен з Карідад Меркадер, на думку Центру, фактично розшифрувало «Амор» перед оточенням, а тому її побоювалися залучати до активної роботи.

У грудні 1944 року Центр отримав з Мехіко телеграму такого змісту: *«У зв'язку зі смертю сина «Амор» вважаю за необхідне: отримати листи-співчуття від осіб в СРСР, з якими вона веде переписку, відновити їй висилку літератури; віддати категоричне розпорядження «землякам» (керівництву Компартії Іспанії) припинити цькування «Амор», в тому числі поширення наклепницьких чуток про те, що вона є агентом нацистів»*. З великою затримкою, аж у серпні 1945 року, до радянського посольства у Мексиці прийшло дипломатичною поштою повідомлення про те, що її син загинув у бою 5 січня 1944 року і похований у братській могилі у селі Митрофанівка Новгородківського району Кіровоградської області. Також прибув пакет з особистими документами, бойовими нагородами, лейтенантськими погонами Сантьяго-Пауля, а також з фотознімком його могили у Митрофанівці.

В інтернеті мені вдалося знайти копію супроводжуючого листа керівника радянської політичної розвідки періоду Другої світової війни генерал-лейтенанта Фітіна П. М. («Віктор») до резидента радянської

розвідки в Мексиці про вручення агенту «Амор» бойових нагород її сина – ордена Вітчизняної війни I ступеня та медалі «За оборону Москви».

Таким чином, командир вогневого взводу 202-го артилерійського полку 50-ї стрілецької дивізії молодший лейтенант Пауль-Нелькен Сантьяго загинув на кіровоградській землі героєм, про що ми повинні знати.

На початку 1947 року Маргарита Нелькен запланувала поїздку з лекціями до США і країн Європи, а тому звернулася до американського посольства у Мексиці для оформлення візи. Там її піддали справжньому допиту, цікавлячись, чому вона послала сина битися на боці більшовиків і чи не збирається зробити поїздку до Радянського Союзу.

У ту зарубіжну поїздку Нелькен вирушила лише у 1948 році, сподіваючись ненадовго перервати своє ділове турне і відвідати могилу сина на Україні. Але від цього довелося відмовитися, напевно, не без втручання керівництва радянської розвідки. Як пізніше Нелькен пояснювала, було б божевіллям в умовах «холодної війни» відправлятися за «залізну завісу». Бо ж підозрілість американців отримала б підтвердження: могила сина у Митрофанівці – тільки привід, а фактично ж Нелькен поїхала в СРСР за підриивними і шпигунськими інструкціями. Це не могло не позначитися на благополуччі сім'ї, в якій тільки Маргарита була годувальницею зі стабільним заробітком. Її могли б звільнити з викладацької роботи, вона б втратила авторські колонки у провідних мексиканських газетах.

А тут ще й пролунало відлуння її участі у замаху на Троцького. До Нелькен звернулася подруга Рамона Меркадера Рокель, яка заявила, що *«про історію з Рамоном можуть дізнатися відповідні органи Мексики»*, тому що чомусь затримуються гроші на утримання в'язня. У зв'язку з цією справою може постраждати і Нелькен. «Амор» негайно звернулася до радянського посла, який запевнив її, що він не в курсі справи, але обіцяв навести довідки у Москві.

Через день надійшло розпорядження Центру: *«Заспокоїти «Амор», вона повинна знати, що ми регулярно допомагаємо «Гному» (Меркадеру), і якщо часом є якісь затримки, то в силу обставин, які ми не можемо контролювати. Для всієї цієї справи краще, якщо його учасники будуть вести себе спокійніше і стриманіше»*. Цим було підкреслено, що «Амор» як агент радянської розвідки себе вичерпала. Це сталося у серпні 1950 року. На могилі свого сина вона так і не побувала, померла 1968 року у далекій від Іспанії Мексиці.

Рамон Меркадер повністю відбув 20-річний термін покарання за вбивство Троцького, вийшов на свободу 6 травня 1960 року, таємно був переправлений на Кубу, а звідти також таємно переправлений теплоходом до СРСР, потім знову повернувся на Кубу. Був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Помер у 1978 році у 65 років від невиліковної хвороби. Похований у Москві на Кунцевському кладовищі як Рамон Іванович Лопес.

Батьківщина убитого ним Троцького знаходиться за півсотні кілометрів від могили, де покоїться син Маргарити Нелькен, який загинув у бою за Україну. Невідомо, чи думав у свої останні хвилини життя Троцький про свою малу батьківщину на Бобринеччині, але здається, що іспанський юнак Сантьяго-Пауль Нельке того січневого ранку 5 січня 1944 року, коли розпочалася Кіровоградська наступальна операція, падаючи від смертельної кулі чи осколка снаряда на кіровоградську землю, щось прошепотів змертвілими губами іспанською мовою...

Алла Стоян\*

## Доля, позначена війною (Герой Радянського Союзу Обедняк М.І.)

В. О. Сухомлинський писав: *«Душа не може жити без святині. Щось для людини стає дорогим і непорушним, невикорінним і незнищеним»*. Досвід переконує, що без знання своєї історії, культури свого родоводу, його традицій неможливо виховувати справжніх патріотів своєї країни. Усі ці завдання можна реалізувати за допомогою пошуково-дослідницької роботи.

Застосування дослідницького підходу в навчанні спрямоване на становлення в школярів досвіду самостійного пошуку нових знань і використання їх в умовах творчості. З метою дослідження учні можуть використовувати всі доступні їм джерела: фото, відеоматеріали, документи та інтернет-ресурси.

Ця робота спрямована на збір матеріалів про людину, яка безпосередньо пов'язана з історією нашого селища періоду Великої Вітчизняної війни та історією нашої школи 60-80 рр. ХХ ст., Героя Радянського Союзу – Обедняка Миколу Івановича.

Пошуківці ставили перед собою завдання відстежити життєвий шлях М. І. Обедняка; доповнити вже існуючі матеріали маловідомими фактами з його життя; встановити зв'язки з його родиною; перечитати мемуари М. І. Обедняка *«Рядовими через війну»*; зібрати фотоматеріали для шкільного музею. За допомогою аналізу старих фотокарток, різноманітної літератури, періодичної преси та інформаційно-комунікаційних технологій можна відшукати всю потрібну інформацію про ту чи іншу історичну постать, подію тощо.

У Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті наголошується на формуванні в дітей та молоді цілісної картини світу, здібностей і навичок самостійного наукового пізнання. А це неможливо без дослідницької та пошукової діяльності. Крім того,

---

\* *Стоян Алла Миколаївна, вчитель історії вищої категорії Добровеличківського НВК «Загальноосвітня школа І-ІІІ ст.. №2 – гімназія»*



досить актуальним є дослідження теми «Зірка Пам'яті», присвяченої ветеранам Великої Вітчизняної війни. Формування патріотичних почуттів означає вироблення і зміцнення почуття обов'язку до подвигу народу в ім'я процвітання своєї держави, прагнення бачити її незалежною.

Члени історичного гуртка «Історики on-line» вирішили розкласти у хронологічному порядку архів зі старими шкільними фотокартками і якомога краще систематизувати всю інформацію, яка стане корисною для створення шкільного музею. Серед величезної кіпи старих фотокарток були відібрані ті, які висвітлюють зустріч учнів школи з чоловіком в орденах. Між цими фотографіями були і листи – переписка комсомольців та піонерів нашої школи з Обедняком Миколою Івановичем, жителем м. Мінськ Білоруської СРСР. Саме так гуртківці вперше дізналися про те, що історія селища та історія нашої школи пов'язана з Героєм СРСР — Обедняком Миколою Івановичем. Згодом виникла ідея організувати пошуково-дослідницьку роботу.

Відібравши всі фото, листи та документи, які могли бути пов'язані з М. І. Обедняком, юні пошуківці розподілили їх за категоріями: фото військового часу та післявоєнні фото. Пізніше, коли учні мали змогу прочитати мемуари Миколи Івановича, їм стали в нагоді військові фото, бо саме на них можна було впізнати всіх військових побратимів, з якими Микола Іванович звільняв наше селище від ворога. На одному з таких фото ми змогли побачити героїв-визволителів: Обедняка, Щасливцева, Сушко, Шопіна, Шкребця, капітана Агбу, Севрюкова, Бодню, Грязнова, Горбачука.

Крім того, серед листів було знайдено і намальовану Миколою Івановичем карту, бойовий шлях його товариша, ст. лейтенанта Грязнова, який загинув поблизу с. Катеринка Миколаївської обл. у березні 1944 р.

Фотокартки післявоєнної пори вказували на зустрічі учнів нашої школи з воїнами-визволителями. Серед них, крім відомого нам Обедняка М.І., були ще й його бойові товариші: Сушко, Барсуков та Севрюков, а також житель нашого селища – Шейко Петро (про їхні бойові будні ми потім читали в мемуарах).

Із матеріалів проведених інтерв'ю з учителями-пенсіонерами стало відомо, що зв'язки з Обедняком М. І встановили юні слідопити нашої школи ще на початку 1965 року. У цьому ж році він та ще декілька воїнів-визволителів були запрошені до нашого селища на святкування Дня Перемоги над німецько-фашистськими загарбниками. Між ветераном та учнями зав'язалися дружні стосунки, велась переписка, про що свідчать знайдені листи. Микола Іванович став

частим гостем школи. Зустрічі були присвячені визволенню селища і відбулись ще у 1965 р., 1971 р., 1974 р., 1979 р., 1984 р.

Пошуківцями було зроблено запит до місцевого краєзнавчого музею, в результаті чого їм надали величезну кількість музейних фото та інших матеріалів. Серед них були і такі, які відповідали нашій тематиці, і стали для нас корисними. Саме за допомогою цих матеріалів було встановлено прізвища раніше не відомих нам визволителів та місце їхнього проживання. Крім того, працівники музею поділилися з нами матеріалами, які стосуються до бойового шляху 14-ї гвардійської стрілецької дивізії.

Наступним етапом роботи були пошуки родичів Обідняка М.І. Зробивши запит у соціальній мережі, ми отримали посилання на сторінку Обедняка Олександра Вікторовича, розміщену в соціальній мережі «Однокласники». Дізнавшись про місце проживання чоловіка, було вирішено написати йому лист. Так пошуківці встановили зв'язок із онуком Миколи Івановича, який проживає в м. Мінськ республіки Беларусь.

Саме Олександр Обедняк надав нам інформацію про особисте життя Миколи Івановича в післявоєнний період. Саме завдяки Олександру ми отримали можливість прочитати мемуари його славного діда та відстежити його бойовий шлях. Мемуари Обедняка М.І. «Рядовими через війну», які були відскановані його внуком та відправлені нам електронною поштою, були опубліковані на інтернет-сторінці нашої школи, в соціальній мережі «Вконтакте», де кожен, хто мав бажання, міг ознайомитися з цими матеріалами.

Цікавим виявилось посилання, знайдене в мережі Інтернеті, на сайт НП «СібАК» (<http://sibac.info/index.php/2009-07-01-10-21-16/6196-l----r>) Адміністрація цього об'єднання займається проведенням міжнародних науково-практичних конференцій з дистанційною участю. Основна мета — розвиток науки і допомога в публікації результатів наукових досліджень. На цьому сайті були розміщені матеріали пошукової роботи школярок з російського міста Ульяновськ Ращупкиної Анни та Одинокі Дарії — учениць 9 «А» класу гімназії № 33. Робота мала назву «Любов на війні: зустріч через півстоліття». Науковий керівник школярок – педагог вищої категорії, заслужений працівник освіти Ульяновської області, учитель історії, гімназії № 33, м. Ульяновськ, Суворова Ірина Миколаївна.

З метою встановлення дружніх зв'язків та співпраці було відправлено лист на електронну адресу школи-гімназії: [rou33@uom.mv.ru](mailto:rou33@uom.mv.ru). Так юні пошуківці змогли започаткувати дружбу з учасниками об'єднання «Музей «Історія школи-гімназії № 33

м. Ульянівська» та отримали дозвіл на використання матеріалів, зібраних учасниками об'єднання у своєму дослідженні.

Результатом тривалих пошуків став своєрідний літопис життя М. І. Обедняка «Доля, позначена війною».

**Доля, позначена війною.** Народився Обедняк Микола Іванович 25 вересня 1925 року в сім'ї українського колгоспника (хоча зустрічаються версії, що батько був службовцем) Івана Юхимовича Обедняка на Луганщині, у селі Суворівка (нині — Петро-Миколаївка Луганської області). Після отримання неповної середньої освіти був змушений працювати бурильником на шахті в селищі Лотикове Слов'яносербського району Ворошиловградської (нині — Луганської) області.

У 1941 році Микола вже працював у колгоспі помічником тракториста. Нарівні з дорослими чоловіками він по 15-18 годин на добу орав землю, працював у шахті. Складні випробовування для юного Миколи розпочались опівдні 22 червня 1941 року страшним словом «Війна!». На той момент йому було чотирнадцять з половиною років. Микола та його односельчани були взяті карателями в полон до тимчасового табору, де зазнали неабияких страждань.

У своєму останньому інтерв'ю Микола Іванович згадує, як привівши їх до коменданта, німці вирішили порозважатися. Комендант скомандував їм: *«Біжіть! Хто буде відставати, розстріляємо!»* Кмітливий Микола швидко зрозумів у чому справа. Миттєво оцінивши ситуацію, запропонував бігти всім разом. Такий вчинок хлопчини був оцінений комендантом і того разу не розстріляли нікого, але й не відпустили... Через деякий час Миколі і ще двом товаришам таки вдалося вирватися з табору і через декілька діб хлопці дісталися до рідного дому.

У часи окупації Микола Іванович разом із товаришами темними ночами слухав зведення Радінформбюро; добував для односельчан, ризикуючи своїм життям, вугілля у копанці, а вночі розвозив його старим людям та самотніми жінкам. 26 січня 1943 року прийшла звістка, що в містечко зайшли радянські війська. Через низку обставин хлопець потрапив у 14-у гвардійську стрілецьку дивізію. Так почалася його військова біографія. Доля звела його з бойовими командирами та вірними товаришами: лейтенантом Грязновим, лейтенантом Сушко, капітаном Севрюковим.

До лав Червоної армії Микола Іванович був призваний Успенським районним військкоматом Ворошиловградської (нині — Луганської) області УРСР. Його направили в навчальну частину, але вчитися довелося всього два тижні, адже німецькі війська перейшли в

контрнаступ і всіх бійців поспішно кинули в бій. Воював Микола Іванович на Південно-Західному, 1-му та 2-му Українських фронтах. Був розвідником, учасником багатьох рейдів по тилах ворога.

Перше бойове хрещення Микола мав на Донеччині, а перше складне завдання виконав у березні 1943 року під містечком Старий Салтів, на Харківщині, коли разом з трьома бойовими товаришами знищив німецького снайпера. За такий вчинок Миколу нагородили нагрудним знаком «Відмінний розвідник».

Микола Іванович у мемуарах згадував, як брав участь у Белгород-Харківській (липень-серпень 1943) наступальній операції. У боях за місто Красноград (Харківська область) Обедняк разом з Токаревим прицільним кулеметним вогнем тримав оборону мосту, разом прикривали наступ десантних підрозділів, за що були нагороджені Орденами Вітчизняної війни II ступеня (перший орден Обедняка).

Як розвідник 11-ї гвардійської окремої моторозвідувальної роти (14-та гвардійська стрілецька дивізія, 57-а армія, Степового фронту), гвардії червоноармієць Микола Іванович Обедняк відзначився у битві за Дніпро. У складі штурмової групи він 25 вересня 1943 року переправився на правий берег Дніпра в районі села Пушкарівка (нині — в межах міста Верхньодніпровськ Дніпропетровської області). Взят участь у відбитті декількох німецьких контратак. У цьому бою особисто знищив до 12 гітлерівців. А 2 жовтня 1943 року в бою на правому березі Дніпра Микола Іванович був тяжко поранений в голову і направлений в госпіталь, де його оперував майор медслужби Лев Олександрович Фарбер. Після одужання повернувся воювати на фронт у ту ж розвідроту.

За зразкове виконання бойових завдань, командування на фронті і проявлення відваги та героїзму, указом Президії Верховної Ради від 20 грудня 1943 року гвардії червоноармійцеві Обедняку Миколі, Грязнову Андрію, Токареву Георгію та Шопіну Олександрю було присвоєно звання Героїв СРСР. Їм вручили орден Леніна і медаль «Золота Зірка». Ця звістка наздогнала рядового Обедняка на Кіровоградщині.

Саме в боях за Кіровоградщину Микола Обедняк зустрів бійця, який згодом став вірним товаришем, «парнем, что надо!», як називав його сам Обедняк, — Петра Шейка (нашого односільчанина). Разом з Шейком Обедняк допоміг захопити в полон «язика» під с. Трепівка. В бою, взимку 1944 року, було поранено і відправлено в тил командира Сушка. Спогади про ці події навівали сум на Обедняка.

Згадує Микола Іванович і звільнення селища Добровеличківка, адже саме цей бій в дивізійній газеті згодом назвали «Зухвалим боєм

розвідників». Відзначились в бою крім рядового Обедняка лейтенант Шопін, сержант Амангалієв, а також рядові: Хомутов, Строгалєв, Мірошніченко, Шейко.

З болем згадує Микола Іванович втрату близького товариша, бойового командира, лейтенанта Грязнова, який був поранений в бою поблизу с. Катеринка Первомайського р-ну Миколаївської обл. Поховали Андрія Грязнова його товариші, встановивши на цьому місці дерев'яний знак з червоною зіркою та написом: «Герой Радянського Союзу...». Більш детальну інформацію пошуківці знайшли в Інтернеті, ([http://krasgeovil.blogspot.com/2013/11/blog-post\\_5477.html](http://krasgeovil.blogspot.com/2013/11/blog-post_5477.html)).

Далі бойовий шлях Обедняка пролягав через м. Первомайськ Миколаївської обл. на південь України, а далі – на Молдову. Саме там Обедняк вирішив стати комуністом, і вже в травні 1944 року йому вручили партійний квиток.

У квітні 1944 року, перебуваючи на території Румунії, Микола Іванович отримав чергову нагороду, яку вручав генерал армії Конєв. Цього разу розвідника нагородили Орденом Леніна та Золотою Зіркою.

У ході Львівсько-Сандомирської наступальної операції, під м. Мелець Обедняк врятував від міни польську дівчину Ядзю (усе, що він про неї запам'ятав), а в серпні 1944 року був відзначений у бою при взятті міста Радомисел (нині – Радомисль-Велькі, Польща). Незважаючи на шалений опір противника, відділення розвідників гвардії старшого сержанта М. І. Обедняка першим прорвалося в місто. У вуличних боях солдати знищили 7 німців і ще 3 ворожих рядових захопили в полон.

13 вересня 1944 року почалась атака Безіменної висоти, поблизу Дуклінського перевалу. В самий пік нерівного бою сержанта Обедняка було тяжко поранено: він отримав сліпе осколочне поранення плечового суглоба. Фронтний лікар відправив солдата до Львова, де він вперше почув страшний діагноз – гангрена... Микола Іванович вже дав згоду на ампутацію руки, коли один із професорів вирішив операцію не робити. Рука була врятована. На доліковування Миколу Івановича відправили в Мелекеський госпіталь (нині — м. Димитровград Ульяновської області), де він пробув до грудня 1944 року. Саме там його доглядала 15-річна Раєчка Шерстньова (Раїса Павлівна Рябчикова померла у 2013 році).

Подальшу історію любові Миколи Івановича та Раїси Павлівни ми змогли дізнатися з матеріалів пошукової роботи «Любов на війні: зустріч через півстоліття», зібраних ульянівськими школярками: Ращупкиною Анною та Одиною Дар'єю. Цю історію кохання

школярки міста Ульяновська записали зі слів самої Раїси Павлівни Рябчикової.

Раїса разом з однокласниками приходила після школи в госпіталь та підтримувала поранених: вони співали разом пісні, читали і писали листи, годували, доглядали. У жовтні 1944 року у шпиталі поширилися чутки, що привезли тяжко пораненого солдата, та не простого, а Героя Радянського Союзу, розвідника. Тим самим розвідником був Микола Іванович Обедняк, а Раїса Павлівна стала за ним доглядати. Вже і після одужання Миколи молоді люди багато, спілкувалися, подружилися. Миколі Івановичу дуже сподобалася добра, усміхнена дівчинка. Рвався Микола на фронт, а душа тужила за нею.

Невдовзі героя виписали, він виїхав у свою частину. Війна поєднала їх і знову роз'єднала. Тривалий час їх роман продовжувався у листах. Спочатку вони часто листувалися, а потім, коли Рая пішла навчатися до Казанського університету, її мама стала ховати листи Миколи – не хотіла, щоб донька відволікалася від навчання. Так вони втратили один одного...

Пізніше кожен з них створив свою сім'ю, але ні Микола, ні Раїса не забули юнацьку любов, народжену милосердям. Аж у 2000 році під час святкування 55-річчя Великої Перемоги Микола Іванович і Раїса Павлівна знову зустрілися! Микола Іванович Обедняк запропонував Раїсі Павлівні Рябчиковій стати його дружиною (до цього часу обоє вони вже овдовіли)... Ні, нову сім'ю вони не створили: Раїса Павлівна вирішила, що вже пізно щось змінювати... Але, безумовно, сильною була ця любов, адже пам'ять про неї обоє пронесли через усе життя!

Миколі Івановичу у грудні 1944 році після лікування у шпиталі було надано відпустку. Пізніше він з'явився до військкомату, щоб піти на фронт, але поранення знову дало про себе знати. Його знову відправили у шпиталь м. Ворошиловограда.

У квітні 1945 року Миколу Івановича усе-таки відправили на фронт, але під час першого ж обстеження лікарями на розвідника чекало нове лікування у шпиталі м. Харкова, де він і зустрів День Перемоги.

У 1945 році закінчив курси молодших лейтенантів Харківського піхотного училища і з січня 1945 року став командиром автороти окремого автотранспортного батальйону в Південній групі військ (Австрія). Далі – навчання в Київському військовому училищі, по закінченню якого отримав звання лейтенанта. Його призначили командиром взводу розвідувального батальйону. У 1951 році він закінчив курси заступників з політичної частини командирів рот та став заступником командира по політичній частині окремого

мотоциклетного батальйону. З 1953 року Микола Васильович Обедняк — секретар комсомольської організації артилерійського полку. У 1955 році він екстерном закінчив Київське військово-піхотне училище і цього ж року став секретарем партійної організації батальйону стрілецького полку. З 1956 року Микола Іванович — заступник командира з політичної частини окремої місцевої стрілецької роти Білоруського ВО. З вересня 1959 проходив службу в Ракетних військах стратегічного призначення СРСР. Служив на посаді начальника квартирно-експлуатаційного відділення в арсеналі Стовпці. З липня 1960 року — старший інженер з квартирно-експлуатаційної служби. З липня 1962 року — старший інженер відділу матеріально-технічного забезпечення. З серпня 1965 року — старший інспектор.

Підполковник М.І. Обедняк був звільнений у запас у вересні 1970 року. Проживав Микола Іванович у місті-герої Мінську (нині Республіка Білорусь). Працюючи у Мінському виробничому об'єднанні «Горизонт», він активно займався суспільно-патріотичної роботою, був головою Ради ветеранів війни та праці міста Мінська. Пізніше був головою Комітету Героїв Радянського Союзу та Соціалістичної Праці Мінська і Мінської області. Микола Іванович також був членом Фонду миру. Із 1985 року – полковник.

За особливі заслуги у боротьбі з фашизмом Микола Іванович має такі нагороди: орден Вітчизняної війни 2 ступеня (4.10.1943 ); орден Леніна (20.12.1943 ); орден Червоної Зірки ( 30.08.1944 ); орден Вітчизняної війни 1 ступеня (11.03.1985); орден «За службу Батьківщині» 3 ступеня (Республіка Білорусь, 15.04.1999) та медалі.

Із розповідей внука, Олександра Обедняка, нам стало відомо, що Микола Іванович Обедняк після війни одружився з 16-річною Тамарою Іванівною, з якою мав спільного сина – Віктора (помер у 2005 році).

Онук, Олександр, виховувався Миколою Івановичем та Тамарою Іванівною (померла у віці 53 роки). Правнука назвали іменем «Нікіта – на честь Николая і Тамари». Микола Іванович помер у Мінську 27 лютого 2008 року.

На будинку, де проживала родина Обедняків, за адресою: м. Мінськ вул. Червякова № 8, 10 вересня 2010 року було відкрито меморіальну дошку, де вказано, що саме за цією адресою, починаючи з 1970 року проживало п'ять Героїв Радянського Союзу: Микола Обедняк, Наум Жолудев, Федір Кузнецов, Сергій Сухарьов і Федір Рудський.

Ось така вона, доля Героя Радянського Союзу, одного з визволителів нашого селища, справжньої Людини, Миколи Івановича

Обедняка. Доля, яка була позначена жорстокою війною, але не скорила дух, бо ця Людина мала велике бажання: боротися з ворогами за мир і спокій рідної землі.

Святе відчуття рідної землі, Батьківщини, починається саме з рідного краю, свого селища, вулиці, своєї домівки, де людина народилась і виросла, де пройшло її дитинство. Знання своєї історії передаються з покоління в покоління з молоком матері, мелодією народної пісні, поетикою рідної мови. Ця загальновідома істина була ще раз доведена в ході проведення нашої пошуково-дослідницької роботи.

У результаті проведеної роботи вдалося викликати в учнів бажання вивчати історію, досліджувати, знаходити, відкривати забуте, пробудити почуття патріотизму та гордості за свій народ. Пошукова робота також сприяла зацікавленню учнів матеріалами місцевого краєзнавчого музею. У результаті було налагоджено механізм роботи з музейними документами. Я поставили нове завдання: спонукати учнів до нового пошуку. Школярі поставили перед собою завдання: відстежити всі події Великої Вітчизняної війни, які пов'язані з нашим селищем. У результаті пошуку шкільний музей було доповнено новими документами та фотоматеріалами, які мають зв'язок учнів школи з ветеранами Великої Вітчизняної війни. Також учні змогли познайомитися з повною біографією Миколи Івановича Обедняка.

Електронна бібліотека нашого закладу поповнилась мемуарами М. І. Обедняка: «Рядовими через війну» (Обедняк М. І. Рядовими через війну. Заєць Н.Р. До Параду Перемоги / Літ. Оброб. Тріхманенко В.Ф. - Київ : Політиздат України, 1989. - 287 с.: Ил. ), та матеріалами місцевої періодики на тему визволення Добровеличківщини від німецько-фашистських загарбників.

Пошуківцями було встановлено дружні стосунки з громадянами пострадянських держав: республіки Білорусь – Обедняком Олександром Вікторовичем та Російської Федерації – ученицею Ращупкиною Анною та учителем історії Суворовою Іриною Миколаївною (гімназія № 33, м. Ульяновськ).

Матеріали пошукової роботи в подальшому можна використовувати на уроках історії в 11-му класі під час вивчення теми «Велика Вітчизняна війна», на заняттях історичного гуртка, а також під час проведення класних годин.

У результаті роботи було висунено і доведено гіпотезу: за допомогою аналізу фотокарток та інформаційно-комунікаційних технологій можна відшукати всю необхідну інформацію про ту чи іншу історичну постать, історичну подію тощо.



Наталія Біденко\*

## Уродженці Добровеличківського району у Великій Вітчизняній війні

Незабаром ми будемо відзначати 70-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Пройшло багато років, але нам не дано право забувати про ці трагічні роки, про біль і горе, яке пережили тоді люди, про величезні втрати українського народу. Війна огнем обдала кожную родину, кожную сім'ю. Не минула вона і жителів Добровеличківського району Кіровоградської області.

У перші дні війни 12740 жителів Добровеличківського району було мобілізовано на фронт. У м.Помічна, с.Піщаний Брід створено підпільні групи, сформовано партизанський загін імені Ворошилова, командиром якого призначили Юхима Андрійовича Фрединського. До того він працював секретарем Новоархангельського підпільного райкому партії, пізніше став командиром партизанського загону імені Чапаєва, який у березні 1943-го року діяв разом з партизанським з'єднанням М.І. Наумова [2, с.80].

Населення, що залишилося, будувало укріплення уздовж річки Синюхи поблизу сіл Попівка, Федорівка, Трояни, Петрушево, Сімьоновка. Відбувалась евакуація техніки, банків, вихованців дитячого будинку у східні райони [3, с.23].

У другій половині липня 1941 року під тиском переважаючих сил ворога війська Південно-Західного фронту відступили. 2 серпня 1941 року тут були оточені війська 6-ї і 12-ї армії, у складі 18 дивізій (командуючі арміями І.М.Музиченко, П.Г.Понеделін). Це було одне з перших і найтрагічніших бойовиськ на початку війни, яке розгорнулося на берегах Синюхи в районі Підвисокого, Тернівки

---

\**Біденко Наталія Іванівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*

Новоархангельського району та Попівки і Новомихайлівки Добровеличківського району.

Бойовище продовжувалось декілька тижнів без єдиної перерви. За свідченнями учасників цих подій і очевидців вода в Синюсі була червоною від крові, а біля берегів пливли трупи загиблих воїнів. 4 серпня 1941 року німецькі війська окупували всю територію району.

З перших днів загарбники почали впроваджувати «новий порядок». У селах Тишківка, Липняжка, селищі Добровеличківка було створено 5 таборів для військовополонених, в яких винищувалися тисячі людей. Лише в братській могилі с. Тишківки захоронено біля тисячі бійців і командирів. За роки окупації на території району німецькі палачі повісили, розстріляли, заморили голодом 436 мирних громадян (за іншими джерелами – 548) і більше 2-х тисяч військовополонених. У с. Мар'ївка у січні-лютому 1942 року розстріляно 167 жінок, стариків, дітей. У с. Андріївці за вбитого одного німецького офіцера було повішено 28 і розстріляно 70 громадян (з розрахунку кожного третього жителя села). У с. Міжколодажне розстріляно 67 чоловік. На каторжні роботи до Німеччини з району насильно були вивезені 915 осіб молоді.

Незважаючи на фашистський терор і пов'язані з ним непоправні втрати, уже з перших днів окупації розгорнули свою діяльність підпільні групи міста Помічна (командири О.Коваленко, В.Вовченко). Розпочали збройну боротьбу в районі та за його межами два партизанські загони (командири Ю.Фрейдинський, Л.Беренштейн).

Всього на території сучасного Добровеличківського району в роки Великої Вітчизняної війни вели відкриту боротьбу проти фашистських загарбників 280 партизан, 236 підпільників і біля 300 учасників інших форм боротьби з фашизмом. 19 березня 1944 року останнім звільненим населеним пунктом від фашистських загарбників було село Перчунове Добровеличківського району.

Дорогою ціною діалося нам визволення Добровеличківського району [2, с. 52].

У братських могилах захоронено понад 1685 бійців і командирів – синів 17 національностей, що брали участь у боях і загинули на території району в 1941-1944 роках. Серед них воїни 5-ї гвардійської, 6-ї і 12-ї армій, і зокрема: 13-ї, 14-ї, 25-ї, 36-ї, 50-ї, 53-ї, 84-ї, 95-ї стрілецьких дивізій, 9-ої повітрянодесантної і 47-ї танкової дивізії, 23-го прикордонного загону, а також курсанти Одеського піхотного училища. На території району споруджено 6 меморіальних комплексів, 22 братські могили та 19 пам'ятних знаків. У них поховано 1685 радянських воїнів [6, с.33].

Під час Великої Вітчизняної війни, як свідчать матеріали «Книги Пам'яті», загинули і пропали безвісти 5481 жителів, уродженців Добровеличківського району. Проаналізувавши дані «Книги Пам'яті», ми склали таблицю місця поховання учасників Великої Вітчизняної війни, уродженців Добровеличківського району. Результати дослідження показали, що найбільше загиблих воїнів в яких не вказано конкретне місце поховання, а просто написано «пропав безвісти» – таких 1893 воїни. «Загинув в бою» – 566, а тому нам не вдалося встановити місце загибелі 2459 наших земляків – це майже 45% від загальної кількості загиблих. За визволення територій держав Західної Європи віддали своє життя 1595 жителів Добровеличківського району, визволяючи територію СРСР загинуло 980 воїнів з нашого району, на території України покоїться 272 наших земляків.

Аналізуючи дані «Книги Пам'яті» нам вдалося конкретизувати дані по сільських радах, вказавши в яких державах Західної Європи загинули наші земляки. Результати дослідження показали, що найбільше наших односельців загинуло в Угорщині – 429 воїнів, у Польщі – 350 воїнів, Румунії – 321 воїн, Німеччині – 292 воїни, Чехословаччині – 108 воїнів.

Визволяючи територію колишнього Радянського Союзу, найбільше полягло наших земляків у Росії – 325, у Молдовії – 283, в Латвії – 33, у Білорусії – 30 воїнів. Матеріали «Книги Пам'яті» дали нам можливість встановити по кожній сільській раді місце поховання земляків.

Серед тих, які залишились живими, 1008 були важкопоранені, 6286 чоловік нагороджені орденами і медалями, серед них 6 осіб удостоєні звання Героїв Радянського Союзу.

- Бондар Володимир Павлович – народився в селі Богданівка Добровеличківського району 13.07.1913 р. Командир гармати, старший сержант. Загинув 23.05.1945 р.;
- Іщенко Василь Каленикович – народився в селі Трояни Добровеличківського району 01.01.1919 р. Командир ескадрилії, майор. Загинув 27.06.1945 р.;
- Лев Борис Давидович – народився в селі Тишківка Добровеличківського району 17.04.1911 р. Командир полку, підполковник. Помер 01.11.1971 р. у м. Москві;
- Мацієвич Василь Антонович – народився в селі Піщаний Брід Добровеличківського району 13.04.1913р. Командир ескадрилії, капітан. Помер 06.09.1981 р. у м. Києві;

- Усенко Іван Романович – народився в селі Тишківка Добровеличківського району 24.01.1924 р. Командир розрахунку, молодший сержант. Помер 1998 р. у м. Кіровограді;
- Шемендюк Петро Семенович – народився в селі Липняжка Добровеличківського району 29.06.1916 р. Заступник командира ескадрилії, старший лейтенант. Помер 19.07.2001 р. у м. Херсоні [8, с.18-32].

У роки війни безпосередньо на фронтах брали участь 85 жінок з Добровеличківського району, 23 з них загинули на полі бою.

Велике горе в кожній сім'ї, коли хто з рідних помирає. А як оцінити ту скорботу і трагедію сімей, в яких на фронт пішло троє і більше членів сім'ї і не повернувся жоден?! Якими словами передати біль материнського серця, смуток батьків за синами, тугу сестер та братів, розпач жінок, дітей, наречених!

Прочитуючи «Книгу Пам'яті», ми помітили, що багато повторюються прізвища, ім'я та по батькові. Вибрали тих, у кого три і більше загиблих з однієї сім'ї. Вважаємо, що їх імена, так як і всіх інших, мусимо згадати. Вони цього заслужили. Наводимо дані з «Книги Пам'яті».

#### Селище Добровеличківка:

У сім'ї **КОЛІСНИЧЕНКІВ** загинули:

- **Андрій Іванович** 1907 року народження. Призваний в 1941 р. Рядовий. Пропав безвісти в березні 1944 р.
- **Іван Іванович** 1920 року народження. Призваний в 1940 р. Рядовий. Загинув 15 лютого 1942 р. в таборі для військовополонених.
- **Михайло Іванович** 1914 року народження. Рядовий. Пропав безвісти в 1941 р.
- У сім'ї **БАГЛЮКІВ** загинули:
- **Андрій Микитович** 1915 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Загинув в бою 25 квітня 1945 р.
- **Володимир Микитович** 1911 року народження. Сержант. Загинув в бою в 1942 р.
- **Іван Микитович** 1914 року народження. Призваний в 1940 р. Лейтенант. Пропав безвісти в липні 1941 р.

#### Село Нововікторівка:

У сім'ї **ПЕТРУНІВ** загинули:

- **Олександр Панасович** 1904 року народження. Призваний в 1941 р. Рядовий. Помер від ран в 1941 р.
- **Володимир Петрович** року народження. Призваний в 1941 р. Рядовий. Пропав безвісти.
- **Дмитро Петрович** 1922 року народження. Рядовий. Пропав безвісти в березні 1944 р.

У сім'ї **СЕМЕНЧЕНКІВ** загинули:

- **Василь Михайлович** 1921 року народження. Призваний Пропав безвісти в грудні 1944 р.
- **Віктор Мефодійович**. Рядовий. Загинув в бою.
- **Володимир Михайлович**. Рядовий. Пропав безвісти в березні 1944 р.
- **Дмитро Михайлович**. Рядовий. Пропав безвісти в серпні 1941 р.

У сім'ї **ГОРОДЕНКІВ** загинули:

- **Андрій Данилович** 1910 року народження. Рядовий. Загинув в бою 3 березня 1945 р.
- **Павло Данилович** 1904 року народження. Рядовий. Загинув в бою в 1942 р. Похований в р-ні м. Москви, Росія.
- **Яків Данилович** 1912 року народження. Призваний в 1941 р. Рядовий. Загинув в бою 17 березня 1944 р. Похований у м. Сімферополі, Республіка Крим.

У сім'ї **ЛЕБЕДІВ** загинули:

- **Олександр Степанович** 1923 року народження. Рядовий. Пропав безвісти 26 листопада 1944 р.
- **Григорій Степанович** 1912 року народження. Рядовий. Пропав безвісти в липні 1944 р.
- **Микола Степанович** 1918 року народження. Капітан. Пропав безвісти в 1945 р.

У сім'ї **ШЕВЧЕНКІВ** загинули:

- **Василь Дорофійович** 1894 року народження. Рядовий. Пропав безвісти в грудні 1941 р.
- **Григорій Дорофійович** 1908 року народження. Рядовий. Пропав безвісти 11 вересня 1944 р.
- **Семен Дорофійович** 1896 року народження. Рядовий. Пропав безвісти 25 квітня 1944 р. в с. Кукутені, Румунія.

**Село Новомиколаївка:**

У сім'ї **ШКАРОВСЬКИХ** загинули:

- **Олександр Мойсейович** 1922 року народження. Рядовий. Пропав безвісти в 1944 р.
- **Олексій Мойсейович** 1923 року народження. Гв. рядовий. Загинув в бою 5 листопада 1944 р. Похований в с. Залужжя, Польща.
- **Іван Мойсейович** 1924 року народження. Рядовий. Помер від ран 28 жовтня 1944 р. Похований в м. Дебрецене, Угорщина.
- **Микола Мойсейович** 1914 року народження. Рядовий. Загинув в бою 5 листопада 1944 р. Похований в с. Залужжя, Польща.

**Село Мар'ївка:**

У сім'ї **ЧЕРНЯВСЬКИХ** загинули:

- **Василь Іванович** 1918 року народження. Рядовий. Загинув у бою 25 квітня 1943 р. Похований в с. Карцовке Харківської області.
- **Дмитро Іванович** 1904 року народження. Призваний в 1944 р. Гв. рядовий. Загинув в бою 25 квітня 1944 р. Похований в с. Пугачене, Молдова.
- **Федір Іванович** 1902 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Пропав безвісти у травні 1944 р.

У сім'ї **ЗУБАРЕНКІВ** загинули:

- **Данило Григорович** 1911 року народження. Призваний в 1941 р. Рядовий. Загинув в бою в квітні 1944 р. Похований в Чорному морі.
- **Іван Григорович** 1905 року народження. Призваний в 1944 р. Гв. рядовий. Загинув в бою 17 серпня 1944 р. Похований у с. Хомнуве, Польща.
- **Микола Григорович**. Рядовий. Пропав безвісти.
- **Петро Григорович**. Рядовий. Пропав безвісти в лютому 1944 р.

У сім'ї **БОЙКІВ** загинули:

- **Опанас Якович** 1908 року народження. Призваний в 1941 р. Гв. мл. лейтенант. Загинув у бою 24 серпня 1943 р. Похований в с. Марієнгеїме Куйбишевського р-ну Ростовської обл., Росія.
- **Василь Якович** 1911 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Пропав безвісти 14 квітня 1944 р. в р-ні пгт Грігоріополя, Молдова.
- **Григорій Якович** 1907 року народження. Призваний в 1941 р. Рядовий. Пропав безвісти в грудні 1941 р.
- **Сергій Якович** 1921 року народження. Призваний в 1941 р. Сержант. Загинув в бою 18 вересня 1944 року народження. Похований в с. Тиссе, Угорщина.

У сім'ї **БОЙКІВ** загинули:

- **Антон Володимирович** 1911 року народження. Призваний в 1941 р. Рядовий. Пропав безвісти в квітні 1944 р.
- **Микола Володимирович** 1913 року народження. Призваний в 1944 р. Ст. ветфельдшер. Загинув в бою 26 січня 1945 р. Похований в с. Фровондорфе, Німеччина.
- **Сергій Володимирович** 1918 року народження. Призваний в 1941 р. Рядовий. Пропав безвісти в квітні 1944 р.

У сім'ї **ВОВНЕНКІВ** загинули:

- **Антон Іванович**; 1907 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Пропав безвісти в квітні 1944 р.

- **Петро Іванович** 1920 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Пропав безвісти в квітні 1944 р.
- **Михайло Іванович** 1913 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Пропав безвісти в квітні 1944 р.  
У сім'ї **ВРАДІЇВ** загинули:
- **Леонід Іванович** 1915 року народження. Призваний в 1941 р. Ст. лейтенант. Загинув в бою в 1943 р.
- **Никифор Іванович** 1902 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Пропав безвісти в березні 1945 р.
- **Василь Іванович** 1914 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Помер від ран 30 квітня 1945 р. Похований в м. Берліні, Німеччина.
- **Іван Іванович** 1905 року народження. Призваний в 1944 р. Гв. рядовий. Пропав безвісти 12 серпня 1944 р.  
У сім'ї **ГНІЛУШІВ** загинули:
- **Іларіон Семенович** 1919 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Пропав безвісти в квітні 1944 р.
- **Петро Семенович** 1906 року народження. Призваний в 1944 р. Гв. рядовий. Загинув в бою 4 серпня 1944 р. Похований в с. Падізево, Польща.
- **Порфирій Семенович** 1921 року народження. Призваний в 1941 р. Рядовий. Загинув в бою 10 вересня 1942 р. Похований в р. Ржеве Тверській обл., Росія.  
У сім'ї **ДЯДЕЧКІВ** загинули:
- **Андрій Іванович** 1914 року народження. Призваний в 1941 р. Рядовий. Пропав безвісти в жовтні 1941 р.
- **Дмитро Іванович** 1917 року народження. Ст. сержант. Пропав безвісти в грудні 1941 р.
- **Захар Іванович** 1905 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Помер від ран 4 травня 1945 р. Похований в р. Равіче, Польща.
- **Сергій Іванович** 1912 року народження. Призваний в 1941 р. Рядовий. Помер від ран 5 вересня 1941 р. Похований в р-ні ст. Затишшя Одеської обл.  
У сім'ї **КОЗІНЦІВ** загинули:
- **Олексій Іванович** 1919 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Загинув в бою 25 квітня 1944 р. Похований в с. Пугачень, Молдова.
- **Григорій Іванович** 1909 року народження. Призваний в 1941 р. Мол. лейтенант. Загинув в бою 16 вересня 1941 р. Похований в с. Угерци Львівської обл.

- **Микола Іванович** 1919 року народження. Призваний в 1939 р. Воєнфельдшер. Пропав безвісти в жовтні 1941 р.

У сім'ї **КРАВЧЕНКІВ** загинули:

- **Борис Іванович** 1923 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Пропав безвісти в травні 1945 р.
- **Георгій Іванович** 1919 року народження. Призваний в 1939 р. Мол. сержант. Пропав безвісти в 1941 р.
- **Микола Іванович** 1925 року народження. Рядовий. Пропав безвісти 5 вересня 1944 р.

У сім'ї **ПАСЬКАЛІВ** загинули:

- **Ананій Тихонович** 1907 року народження. Призваний в 1941 р. Рядовий. Загинув в бою в 1945 р. Похований в Германії.
- **Анисим Тихонович** 1904 року народження. Рядовий. Загинув в бою 27 січня 1945 р.
- **Тимофій Тихонович** Призваний в 1941 р. Рядовий. Пропав безвісти 17 вересня 1944 р. в с. Пауліш, Автономна Угорська обл., Румунія.

У сім'ї **ТКАЧЕНКІВ** загинули:

- **Олександр Артемович** 1902 року народження. Гв. рядовий. Помер від ран 6 лютого 1945 р. Похований в с. Маршвіце, Німеччина.
- **Іван Артемович** 1907 року народження. Призваний в 1944 р. Гв. рядовий. Загинув у бою 1 травня 1945 р. Похований в с. Закке, Німеччина.
- **Ігнат Артемович**. Гв. мл. лейтенант. Загинув в бою 16 жовтня 1943 р. Похований в с. Правобережному Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл.

У сім'ї **ЧАБАНЕНКІВ** загинули:

- **Олександр Васильович** 1912 року народження. Призваний в 1941 р. Рядовий. Загинув в бою 1 лютого 1945 р. Похований в с. Мерцдорфе, Німеччина.
- **Леонід Васильович** 1922 року народження. Призваний в 1941 р. Рядовий. Загинув в бою в 1941 р.
- **Павло Васильович** 1910 року народження. Призваний в 1941 р. Рядовий. Пропав безвісти в квітні 1944 р.
- **Петро Васильович** 1914 року народження. Гв. рядовий. Загинув в бою 2 вересня 1944 р. Похований в с. Новвіцкове, Польща.

У сім'ї **ВОЛОШИНИХ** загинули:

- **Іван Григорович** 1912 року народження. Призваний в 1944 р. Гв. рядовий. Загинув в бою 11 серпня 1944 р. Похований в с. Ратає, Польща.



- **Леонід Григорович** 1914 року народження. Єфрейтор. Загинув в бою 18 вересня 1943 р. Похований в с. Новоївановському Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.
- **Микола Григорович** 1910 року народження. Призваний в 1941 р. Рядовий. Загинув в бою в 1941 р. Похований в м. Одесі.

**Село Олександро-Акацатово:**

У сім'ї **ПРИЩЕНКІВ** загинули:

- **Василь Григорович** 1920 року народження. Призваний в 1940 р. Рядовий. Пропав безвісти в Латвії.
- **Іван Григорович** 1923 року народження. Призваний в 1940 р. Рядовий. Пропав безвісти в грудні 1944 р.
- **Мефодій Григорович** 1915 року народження. Призваний в 1940 р. Рядовий. Загинув в бою. Похований в м. Харкові.

У сім'ї **СТЕПАНЕНКІВ** загинули:

- **Олександр Васильович** 1916 року народження. Призваний в 1941 р. Рядовий. Загинув в бою 2 січня 1943 р. Похований в с. Петропавлівськ, Грузія.
- **Олексій Васильович** 1912 року народження. Призваний в 1944 р. Гв. сержант. Помер від ран 20 серпня 1944 р. Похований в с. Тіщане, Польща.
- **Леонід Васильович** 1912 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Загинув в бою. Похований в Польщі.

У сім'ї **Шумейків** загинули:

- **Іван Пилипович** 1924 року народження. Призваний в 1941 р. Рядовий. Загинув в бою 22 серпня 1943 р. Похований в с. Руськом Куйбишевського р-ну Ростовської обл., Росія.
- **Мирон Пилипович** 1905 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Пропав безвісти в квітні 1944 р.
- **Микола Пилипович** 1914 року народження. Призваний в 1944 р. Гв. рядовий. Загинув в бою 21 березня 1945 р. Похований в р. Секешфехерваре, Угорщина.

**Село Перчуново:**

У сім'ї **АНДРЕЙЧЕНКІВ** загинули:

- **Дмитро Костянтинович** 1914 року народження. Призваний в 1941 р. Рядовий. Загинув в бою.
- **Іван Костянтинович** 1912 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Пропав безвісти в березні 1944 р.
- **Петро Костянтинович** 1907 року народження. Призваний в 1941 р. Рядовий. Пропав безвісти.

**Село Веснянка:**

У сім'ї **ГЛАДЧЕНКІВ** загинули:

- **Володимир Петрович** 1918 року народження. Рядовий. Загинув в бою 2 травня 1944 р. Похований в с. Домбровіце, Румунія.
- **Іван Петрович** 1921 року народження. Призваний в 1940 р. Рядовий. Пропав безвісти в лютому 1942 р.
- **Тимофій Петрович** 1914 року народження. Призваний в 1944 р. Гв. сержант. Помер від ран 22 жовтня 1944 р. Похований в р. Червоно, Румунія.

У сім'ї **ГОЛОСНО** загинули:

- **Василь Сергійович** 1916 року народження. Призваний в 1937 р. Рядовий. Загинув в бою 1 березня 1944 р. Похований в с. Леїбіруле, Естонія.
- **Володимир Сергійович** 1918 року народження. Призваний в 1938 р. Сержант. Загинув в бою в 1944 р. Похований в Литві.
- **Іван Сергійович** 1910 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Пропав безвісти в серпні 1944 р. в Латвії.

**Село Піщаний Брід:**

У сім'ї **ГУБАРІВ** загинули:

- **Володимир Іванович** 1925 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Загинув в бою в квітні 1944 р. Похований в Румунії.
- **Микола Іванович** 1921 року народження. Призваний в 1940 р. Рядовий. Загинув в бою в лютому 1943 р.
- **Никифор Іванович** 1916 року народження. Рядовий. Загинув в бою 2 травня 1944 р. Похований в с. Домбровіце, Румунія.
- **Федір Іванович** 1925 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Загинув в бою 11 квітня 1944 р. Похований в с. Гирово, Молдова.

У сім'ї **ГУБАРІВ** загинули:

- **Григорій Михайлович** 1916 року народження. Призваний в 1937 р. Рядовий. Загинув в бою в 1941 р. Похований в р. Раварусской Львівською обл.
- **Данило Михайлович** 1903 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Загинув в бою 24 жовтня 1944 р. Похований в с. Н.-Кирго, Угорщина.
- **Федір Михайлович** 1921 року народження. Призваний в 1940 р. Рядовий. Пропав безвісти в березні 1944 р.

**Село Червоновершка:**

У сім'ї **Павленків** загинули:

- **Олександр Іванович** 1913 року народження. Сержант. Загинув в бою. с. Червоновершка
- **Йосип Іванович** 1905 року народження. Призваний в 1941 р. Рядовий. Пропав безвісти в травні 1944 р.

- **Леонід Іванович** 1905 року народження. Призваний в 1941 р. Рядовий. Пропав безвісти в січні 1942 р.
- **Микола Іванович** 1908 року народження. Рядовий. Пропав безвісти 2 серпня 1941 р.
- **Семен Іванович**. Рядовий. Загинув в бою 13 квітня 1944 р. Похований в с. Нападень Брічанського р-ну, Молдова.

У сім'ї **ЦИПЦЮРІВ** загинули:

- **Олександр Олександрович** 1910 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Загинув в бою в 1944 р. Похований в Латвії.
- **Архип Олександрович** 1910 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Загинув в бою в 1944 р. Похований в Латвії.
- **Микола Олександрович** 1908 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Загинув в бою в 1945 р. Похований в м. Берліні, Німеччина.

У сім'ї **ШОВЕНКІВ** загинули:

- **Олексій Федотович** 1916 року народження. Призваний в 1939 р. Рядовий. Загинув в бою в 1941 р. Похований в м. Москві, Росія.
- **Микола Федотович** 1909 року народження. Рядовий. Пропав безвісти в травні 1944 р.
- **Сергій Федотович** 1914 року народження. Рядовий. Загинув в бою в 1944 р. Похований в Білорусі.

У сім'ї **ВОВЧЕНКІВ** загинули:

- **Василь Кирилович** 1920 року народження. Учасник підпільно-диверсійної групи. Розстріляний в травні 1943 р.
- **Микола Кирилович** Рядовий. Пропав безвісти в квітні 1944 р.
- **Сергій Кирилович**. Мол. сержант. Загинув в бою 28 лютого 1945 р. Похований в п. Гронвальде. Калінінградська область, Росія.

У сім'ї **ГЛАДКОВИХ** загинули:

- **Володимир Іванович** Рядовий. Загинув в бою.
- **Микола Іванович** 1921 року народження. Призваний в 1940 р. Сержант. Загинув в бою.
- **Павло Іванович** Російський. Рядовий. Загинув в бою.

У сім'ї **КУЛЬЧИЦЬКИХ** загинули:

- **Григорій Михайлович** 1924 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Пропав безвісти в травні 1945 р. в Германії.
- **Іван Михайлович** 1918 року народження. Рядовий. Загинув в бою в 1941 р. Похований в м. Полтаві.
- **Микола Михайлович** 1910 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Помер від ран 15 березня 1945 р. Похований в р. Олаве, Польща.

-

У сім'ї **ТЕРЛЕЦЬКИХ** загинули:

- **Олександр Степанович** 1912 року народження. Сержант. Загинув в бою. Похований в м. Форосі, Республіка Крим.
- **Іван Степанович** 1902 року народження. Рядовий. Загинув в бою в 1944 р.
- **Яків Степанович** 1910 року народження. Призваний в 1941 р. Рядовий. Пропав безвісти в квітні 1944 р.

**Село Грояни:**

У сім'ї **ВІТВИЦЬКИХ** загинули:

- **Олександр Петрович** 1899 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Помер від ран 2 березня 1945 р. Похований в р. Олау, Німеччина.
- **Василь Петрович** 1908 року народження. Призваний в 1941 р. Рядовий. Пропав безвісти у вересні 1941 р.
- **Іван Петрович** 1905 року народження. Рядовий. Пропав безвісти в квітні 1944 р.

**Село Новодобрянка:**

У сім'ї **ПЕРЕХРЕСТІВ** загинули:

- **Григорій Васильович** 1924 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Загинув в бою 9 квітня 1945 р. Похований в р. Фюссендорфе, Австрія.
- **Іван Васильович** 1917 року народження. Призваний в 1938 р. Сержант. Загинув в бою 15 липня 1941 р.
- **Михайло Васильович** 1921 року народження. Мол. сержант. Загинув в бою 1 січня 1945 р. Похований в с. Малий Кртені, Чехо-Словакия.

**Село Новомихайлівка:**

У сім'ї **ПШЕДРОМИРСЬКИХ** загинули:

- **Олексій Костянтинович** 1918 року народження. Сержант. Пропав безвісти в квітні 1944 р.
- **Володимир Костянтинович** 1923 року народження. Рядовий. Загинув в таборі для військовополонених 10 липня 1942 р.
- **Євгеній Костянтинович** 1910 року народження. Рядовий. Пропав безвісти в квітні 1944 р.

У сім'ї **ЧЕРЕДНИКІВ** загинули:

- **Микола Трофимович** 1916 року народження. Рядовий. Загинув в бою 17 жовтня 1944 р. Похований в с. Ночхволу, Автономна Угорська обл., Румунія.
- **Володимир Трофимович**. Рядовий. Пропав безвісти.
- **Гаврило Трофимович** 1909 року народження. Рядовий. Загинув в бою в 1942 р.

**Село Тишківка:**

У сім'ї **КОЖУХАРІВ** загинули:

- **Олексій Іванович** 1909 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Пропав безвісти в грудні 1944 р.
- **Василь Іванович** 1925 року народження. Рядовий. Пропав безвісти в червні 1943 р.
- **Максим Іванович** 1903 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Загинув в бою 26 серпня 1944 р. Похований в с. Гура-Альбешті, Румунія.

У сім'ї **КОМАРІВ** загинули:

- **Олександр Ілліч** 1910 року народження. Рядовий. Пропав безвісти в квітні 1944 р.
- **Іван Ілліч** 1918 року народження. Мол. сержант. Пропав безвісти в жовтні 1941 р.
- **Микола Ілліч** 1910 року народження. Призваний в 1944 р. Рядовий. Загинув в бою 5 грудня 1944 р. Похований в с. Двендъштадьяне, Угорщина.

У сім'ї **НЕБЕСЬКИХ** загинули:

- **Григорій Андрійович** . Лейтенант. Загинув в бою.
- **Іван Андрійович** 1925 року народження. Рядовий. Загинув в бою 21 квітня 1944 р. Похований в р. Первомайське Миколаївської обл.
- **Михайло Андрійович**. Призваний в 1940 р. Рядовий. Пропав безвісти в серпні 1941 р.

У сім'ї **Плющів** загинули:

- **Гаврило Олександрович** 1903 року народження. Призваний в 1944 р. Гв. рядовий. Загинув в бою 8 травня 1944 р. Похований в с. Жеврени, Молдова.
- **Леонтій Олександрович**. Гв. рядовий. Загинув в бою 30 грудня 1944 р.
- **Микола Олександрович** 1905 року народження. Рядовий. Загинув в бою 18 січня 1945 р. Похований в с. Бічки, Угорщина.

У сім'ї **Приходько** загинули:

- **Олександр Миколайович** 1924 року народження. Гв. рядовий. Пропав безвісти 19 лютого 1945 р.
- **Василь Миколайович** 1922 року народження. Лейтенант. Загинув в бою 26 червня 1944 р. Похований в с. Гате Гомельської обл., Білорусь.
- **Іван Миколайович** 1919 року народження. Призваний в 1944 р. Сержант. Загинув в бою 30 липня 1944 р. Похований в с. Германі, Молдова.

У сім'ї **СЕРГІЄНКІВ** загинули:

- **Григорій Михайлович** 1925 року народження. Рядовий. Помер від ран 18 серпня 1944 р. Похований в с. Больбоконе Яського повіті, Румунія.
- **Сергій Михайлович** 1922 року народження. Сержант. Пропав безвісти в березні 1944 р.
- **Федір Михайлович** 1910 року народження. Призваний в 1944 р. Мол. сержант. Загинув в бою 20 лютого 1945 р. Похований в Польщі

#### Джерела та література:

1. Бабій В. Гідно вшануємо пам'ятні дати народного подвигу // Народне слово. – 2013. – 26 вересня. – С.7.
2. Берест К. Люди виходят в ніч: Повесть. — Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2002. – 102 с. [про підпільників Помічної Добровеличківського р-ну].
3. Воспоминания об освобождении Кировоградщины (Материалы, статьи и рассказы). – Кировоград, 1945. – 63 с.
4. Кировоградщина в роки Великої Вітчизняної війни. 1941-1945: 36. док. і мат. – Дніпропетровськ: Промінь, 1965. – 307 с.
5. Книга Памяти України. Кировоградская область. Кн. 1-7, дополнительный список. – Кировоград: Государственное Центрально-Украинское издательство, 1995-1996, 2000.
6. Козир І.А., Шевченко С.І. Історія рідного краю (навчальний посібник для шкіл Кировоградщини). – Кировоград: РВЦ КДГІУ ім. В. Винниченка, 2001. – С. 48-51.
7. Памятники истории и культуры Кировоградской области "Указатель воинских частей принимавших участие в освобождении населенных пунктов области от немецко-фашистских захватчиков, братских и одиночных могил советских воинов и партизан. – Кировоград: Райтипография, Б/О. – 47.
8. Рябошапка О.А. Дорогі мої земляки. – Кіровоград, 1994.
9. Чабаненко В.В. Прославлені у віках: Нариси про Героїв Радянського Союзу – уродженців Кіровоградської області. – Дніпропетровськ: Промінь, 1983.
10. Шевченко С.І. Кировоградщина в роки Великої Вітчизняної війни. На допомогу вчителю. – Кіровоград, 2004.

Тамара Шаповал\*

## Довічна слава всім (долі мешканців Петрівського району часів Великої Вітчизняної)

Довічна слава тим, хто загинув смертю хоробрих у боях за нашу Батьківщину, і тим, хто залишився живим. У період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років Петрівщина стала зоною болі і втрат. У перші місяці війни сотні добровольців пішли на фронт. Напередодні німецької окупації з місцевих сіл теперішньої Червонокосянтинівської сільської ради (Костянтинівка, Баштине, I Лелеківка, II Лелеківка, Новопетрівка, Цвіткове, Петропілля, Байраки, Мишоловки) було евакуйовано у тил худобу, вивезли все цінне.

Нацистські загарбники жорстоко пройшли по території нашого краю, залишивши руїни та згарища, знищивши частину мирного населення. 8 серпня 1941 року нацисти зайняли Петрово, повністю окупувавши всю територію Кіровоградської області. Окупація тривала з серпня 1941 по березень 1944 року. У період нацистської окупації у селі Баштине були розквартировані німецькі та румунські солдати, місцеве населення проживало у спеціальних приміщеннях, підвалах. Відповідно до німецького плану «Ост» на примусові роботи до Німеччини було вивезено 20 молодих хлопців і дівчат. За свідченнями учасників цих подій Рябокобили М. Я., Руссу (Кабар) М. Й. більшість остарбайтерів працювала токарями на заводі «Техніше Верке» у місті Гера.

31 серпня 1943 року було вивезено на примусові роботи двадцять осіб (7 хлопців і 13 дівчат) 1926 року народження. Не врятували тоді їх ні відлучки з села, ні хвороби, ні переховування по підвалах та скиртах. Список вивезених жителів досі зберігається у шкільному музеї.

---

\* *Шаповал Тамара Мефодіївна, учитель історії, керівник військово-історичного Червонокосянтинівської ЗШ I-III Петрівської районної ради*

У свої 17 років на примусові роботи була вивезена Компанієць К.І., яка працювала в соляних шахтах військового заводу м. Гельмштедт. По війні доля звела її у Червонокосянтинівці з Компанійцем М. К., який воював у складі 115-го гв. протитанкового артилерійського полку резерву головного командування, брав участь у визволенні Петрівського району, Новгородки, Кіровограда, Новоукраїнки, форсуванні Дністра, у визволенні Румунії, Угорщини, Чехословаччини, Австрії, а 9 травня 1979 року відкрив наш шкільний музей.

Не оминула війна і родину Жовнуватих із села Баштине. З родини Сергія та Олени Жовнуватих на фронт пішли Олександр, Федір, Сергій, Іван та їх сестра Тетяна. Олександр загинув у 1944 році у Ленінградській області, Федір – у цьому ж році у Молдавії. Тетяна всю війну пройшла, будучи медичною сестрою. Вона повернулася з фронту живою разом з братом Сергієм. Наближалася довгоочікувана перемога і дружина Івана, Варвара, разом із сином чекали на повернення чоловіка і батька. У квітні 1945 року сім'я одержала похоронку, у якій зазначалося, що гвардії капітан Жовнуватий І. С. загинув смертю хоробрих 12 квітня 1945 року у боях за місто Годипін у Чехословаччині. Залишилась молода дружина вдовою. Після війни таких, як Олена складала більшість села. Честь і слава їм за те, що дітей самі виховали, господарство з руїн піднімали, були просто матерями. У 5-му томі Книги Пам'яті Кіровоградщини Жовнуватий І. С. значиться як пропалий безвісти, але його однополчани вислали сім'ї фотографії під час поховання із записом дати смерті і місця поховання. З наближенням фронту місцеві жителі були вигнані з села. Село Костянтинівка фактично було повністю зруйноване, залишилася одна лише хата – землянка.

Контрнаступ радянських військ під Сталінградом створив умови для визволення України. У вересні 1943 року радянські війська підійшли до кордонів Кіровоградської області. З 28 вересня по 3 жовтня 1943 року частини 37-ї армії, 4-ї і 5-ї гвардійських армій при підтримці 5-ї повітряної армії форсували Дніпро і почали визволення Онуфріївського та Новогеоргіївського районів. 21 жовтня 1943 року було визволено перший районний центр Кіровоградської області – Петрове.

У жовтні 1943 року безпосередньо йшли бої на Петрівщині. Сюди перемістилася лінія фронту. 21 листопада 1943 року воїнами 58-ї гвардійської стрілецької дивізії у взаємодії з іншими військовими з'єднаннями було визволено село І Лелеківку. З 21 листопада 1943 року до 9 березня 1944 року тут знаходився командний пункт



указаної дивізії, йшли жорстокі оборонні бої. Про це дізнаємося з нарису про бойовий шлях 58-ї гв. стрілецької дивізії. У листах з фронту воїн-розвідник 41-ї окремої розвідувальної роти 58-ї гвардійської стрілецької дивізії Жирков В. Д. (родом з Астраханської області) розповідав про ці події. В одному з останніх листів з І Лелеківки, датованому груднем 1943 року, він напише: *«Ухожу к фрицу в тыл. Последний раз побывал и за повешенную сестричку с племянником, за брата напал со своей гранатой на автомашину взорвал и уничтожил при этом 15 фашистов...»*. Останнього листа розвідник напише 23 грудня, йдучи у розвідку. Тяжкопораненим повернувся він з відповідального завдання, помер у військовому госпіталі І Лелеківки.

Складно проходив процес визволення сіл Червонокосянтинівської сільської ради. З жовтня 1943 по березень 1944 року тут проходила лінія фронту, йшли жорстокі бої. У визволенні навколишніх сіл брали участь воїни 58-ї, 52-ї, 80-ї, 93-ї, 113-ї, 409-ї стрілецьких дивізій, воїни-танкісти 32-ї, 41-ї, 31-ї танкових бригад, 53-ї, 10-ї, 11-ї механізованих бригад 5-ї танкової армії під командуванням Ротмістрова П. О., який пізніше став головним маршалом бронетанкових військ.

Великою ціною давалася перемога. Так, з 14 по 20 листопада 1943 року поблизу села Мишоловки загинуло 19 офіцерів-танкістів з 32-ї ТБ 29-го танкового корпусу. Серед них такі: Паршин В. С., Милованов В. Д., Козін В. Ф., Титов В. Ф. та ін.

Паршин В. С. – Герой Радянського Союзу, танкіст. Свій подвиг здійснив у районі села Павлове на Харківщині, підбивши сім ворожих танків, серед яких було три «тигри». Загинув герой поблизу с. Мишоловки, виконуючи відповідальне завдання — розвідку боєм.

У визволенні нашої місцевості брали участь воїни 53-ї Знаменської Червонопрапорної ордена Суворова механізованої бригади. 14 листопада 1943 року в один день загинуло 57 бійців цієї бригади. У складі цієї бригади воював герой Радянського Союзу Купріянов П. І., який повторив подвиг О. Матросова.

При визволенні навколишніх сіл відзначилися воїни 52-ї Шуменсько-Віденської дивізії під командуванням Максимова Л. Я. Вони тримали оборону поблизу с. Байраки з листопада 1943 року по березень 1944 року, зимували в окопах, траншеях, бліндажах. Ветеран цієї дивізії І. Бариш з Кіровограда згадує: *«У моїй пам'яті на все життя закарбувалися бої за звільнення Петрівщини, зокрема Червонокосянтинівки. І не випадково. Понад п'ять місяців ворог з люттю приреченого оборонявся і кидався в контратаки, не бажаючи*

залишати багатющої української землі. Поле перед селом назвали «залізним». У тому не було перебільшення. Його покривав метал (осколки снарядів, мін, бомб). Пригадалося, як у цьому селі мені довелося ходити в розвідку «взяти язика». До речі, за нього командування нар огородило мене орденом Червоної Зірки». («Присядьмо, як було» — газета «Трудова слава» від 16 травня 1995 року).

У складі цієї дивізії воював наш земляк — Герой Радянського Союзу Булда Степан Костянтинович з Вовчанки, який був кулеметником 429-го стрілецького полку і пізніше відзначився під час форсування Дністра. Про нашого земляка і про бойовий шлях цієї дивізії написав нарис ветеран дивізії Балашов Д. С. При визволенні села Байраки загинув Герой Радянського Союзу Бабаченко Ф. З.

Подружжя Дереків (з цього ж села), ризикуючи своїм життям, заховали червоноармійців у печі, за що були розстріляні. Сини ж їх, Микола і Федір, з честю воювали на фронтах, повернулися живими і плідно працювали в мирний час.

Село Костянтинівку та прилеглі села визволяли воїни 58-ї гвардійської стрілецької дивізії, яка входила в склад 57-го стрілецького корпусу 37-ї Армії. На Костянтинівку просувався 175-й стрілецький полк під командуванням гвардії майора Гордєєва. Спільно з гвардійцями 178-го стрілецького полку, який очолював гвардії майор Анісін, село було визволено від ворога. Було це 8 березня 1944 року. Пізніше воїни 58-ї гв.СД брали участь у боях за визволення Польщі, Німеччини. У квітні 1945 року дивізія першою підійшла з боями до р. Ельба і зустрілася з американськими союзниками.

Території наших сіл було суцільним полем бою, адже до цього часу механізатори «виорюють» залишки війни з так званого «залізного поля».

Наші земляки з честю воювали на фронтах Другої світової. Більшість має державні нагороди, завойовані кров'ю і мужністю. Серед них — Герой Радянського Союзу — Галуган Олексій Іванович, уродженець села Баштине. Наш земляк був на фронті з перших днів війни. Особливо відзначився під час форсування р. Одер південніше м. Ракув. 29 січня 1945 року його рота 337-го гвардійського стрілецького полку 121-ї стрілецької Гомельської Червонопрапорної ордена Суворова дивізії першою увірвалася на околиці м. Раудтен і розчистила шлях для наступальних дій військовим з'єднанням. Гвардії старший лейтенант, командир роти Галуган О. І від 10 квітня 1945 року був удостоєний звання героя. Також відзначений орденами Олександра Невського, Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки

та медаллю «За бойові заслуги». Помер він у 1948 році, похований у Полтаві.

Багато наших ветеранів-односельців уже пішли з життя. Вічна їм пам'ять і слава. У війну повернувся без ніг захисник Ленінграда Шаповал М. А. із с. Баштине. Навчився ходити на протезах, допомагав у відбудові, а коли хлопчаки, з якими він пас худобу, знайшли протитанкову гранату і могло статися непоправне, наклав своїм тілом смертоносну зброю, врятувавши дітей.

Особливі слова вдячності і поваги висловлюємо нашим ветеранам війни: Максимову Г. Г., Заворотньому М. І., Дудку Л. П., які знаходять час і радо спілкуються із школярами, розповідають про свої фронтіві будні, повоєнні трудові досягнення та нагороди, своїм особистим прикладом сприяють патріотичному вихованню молоді. Вони для підростаючого покоління є взірцем і прикладом служіння своєму народу.

Кривава війна залишила по собі на українській землі понад 24 тисячі братських могил радянських воїнів та 40 тисяч пам'ятників. Практично у кожному селі, де були збройні сутички з ворогом стоять пам'ятники, щоб ми не забували про подвиг нашого народу. Вдячні баштинці приносять квіти як до братської могили за № 467, так і до пам'ятника односельцям, чий імена викарбувані на стелах.

У Червонокосянтинівці на меморіальних плитах викарбувані прізвища та імена 820 воїнів-визволителів. Ще 736 прізвищ, які були невідомі, відшукані районною ветеранською організацією на чолі з Гіюком Олегом Володимировичем. Село І Лелеківка після війни було перейменоване у Краснопілля. Тут у братській могилі № 450 поховано 304 бійця, встановлено радою ветеранів ще 308 захисників. У селі Баштине поховано 58 воїнів, із 197 невідомих районна ветеранська рада відшукала 67 бійців, інші – невідомі.

Жива людська пам'ять. Не старіє вона з роками, бо стукає у наші серця обелісками, меморіалами, музеями. І поки існуватиме наш рід, існуватиме і пам'ять. Бо без неї немає у нас майбутнього. А майбутнє в наших дітях і онуках. Нехай молоде покоління з гідністю продовжує кращі традиції старших, а в мирний час юнаки з гідністю несуть строкову службу у лавах Збройних Сил України.

Кращі традиції ветеранів продовжують наші земляки, які мобілізовані для захисту єдності нашої країни. У теперішній час із перших днів воєнних дій на сході України воюють учасники АТО: Горяний Микола, Іванішин Ярослав, Бучак Роман, Холод Олег.

Мобілізовані до війська під час третьої хвилі мобілізації наші земляки, які поповняють ряди учасників АТО: Анісімов Дмитро, Білець

Петро, Бринчук Ігор, Воробей Олександр, Гуцаленко Ігор, Деркач Сергій, Михальчук Андрій, Павлічук Андрій, Семняка Олег, Стрілець Анатолій, Хихло Сергій, Шаповал Володимир, Юха Сергій.

Прошло уже багато літ  
Як відгриміли в нас бої,  
Давно змінився увесь світ –  
Лишилися спогади одні.  
Про перемогу в 45-м  
Ми згадуємо повсякчас  
І не лише в дні свята —  
Вона живе в душі у нас.  
Могили, пам'ятники, обеліски  
Стоять у кожному селі.  
Ми їм вклоняємось низько  
І згадуємо воєнні дні.  
У тім далекім 43 –м  
Тут лінія фронту йшла –  
Протистояння на півроку  
І битва грізною була.  
Танкісти знову проривались  
У листопаді у ці дні,  
У ході розвідки боєм  
Загинув Паршин у вогні.  
А Галуган – наш земляк  
Згодом став героєм –  
Розчистив переможний шлях  
Із ротою боєм.  
І лиш у березневі дні:  
Дні подвигу й негоди  
Солдати ворога погнали  
І принесли свободу.  
Земля полита щедро кров'ю  
За нашу Петрівщину,  
Дорого заплатили  
За волю Батьківщини.  
А ми, як вдячні їх нащадки,  
Повинні пам'ятати  
І подвиг нашого народу  
Не будемо забувати.

**Джерела та література:**

1. Історія міст і сіл України. Кіровоградська область. -- Київ, 1973.
2. Книга памяти Украины. Кировоградская область. Т 5. К-д, 1995.
3. Чабаненко В. В. Прославлені у віках./Нариси про Героїв Радянського Союзу – уродженців Кіровоградської області/, Д-к, «Промінь», 1983.
4. «Немеркнуча пам'ять» - газета «Трудова слава» № 132 (5707) від 3 листопада 1979 р.
5. Шаповал Т. «Червонокосянтинівка»(історія села) – «Трудова слава» № 39 (8695) від 25 травня 2004 р.
6. Шаповал Т. «Листи з фронту» - «Трудова слава» № 47 (9360) від 22 червня 2011 р.
7. Шаповал Т. «Довічна слава визволителям» - «Трудова слава» № 33 (9447) від 25 квітня 2012 р.
8. Шаповал Т. «Моє село – моя історія жива»(усний журнал для учнів 7-9 класів) – «Кіровоградщині 75», методичний посібник /Укладачі: Ю. Міщай, Ю. Митрофаненко, С. Пляка, Н. Черткова/. Кіровоград: 2013, - 248 (с 147).
9. Матеріали військово – історичного музею школи.

*Вікторія Кудінова\**

**У війни людське обличчя (персоналії відомих  
військових діячів періоду Великої Вітчизняної війни,  
що брали участь у бойових діях на території  
Центральної України)**

ПАМ'ЯТЬ

І живуть у пам'яті народу  
Його вірні дочки і сини,  
Ті, що не вернулися з походів  
Грізної, великої війни.  
Їх життя, їх помисли високі,  
Котрим не судилось розцвісти,  
Закликають мир ясний і спокій,  
Як зіницю ока, берегти.

В. Симоненко

Друга світова війна розпочалась 1 вересня 1939 року та тривала до 2 вересня 1945 року. Вона була наймасштабніша з усіх 14 тисяч війн і збройних конфліктів в історії людства. Друга світова коштувала життя мільонів людей та завдала непоправних втрат людській цивілізації та культурі. У ній взяла участь 61 країна та 80% населення Землі, воєнні дії відбувались на територіях 40 країн. Загальні людські втрати, за підрахунками істориків, досягли 50-55 млн. осіб, в тому числі 27 млн. осіб загинуло на фронтах.

«Український фактор» був дуже серйозним внеском на вітвар Перемоги у Другій світовій війні, як і її складової – Великої Вітчизняної війни. У звільнення країн Центральної та Південно-Східної Європи від фашистських загарбників, а також у розгром у серпні 1945 року мілітаристської Японії великим є внесок чотирьох Українських фронтів, які визволяли також Україну у 1943-1944 рр.

На теренах України значного розмаху набув і партизанський рух як П'ятий Український фронт, при цьому загальна чисельність

---

\*Кудінова Вікторія Миколаївна, вчитель історії СЗШ №3 м.Світловодська

учасників розмаїтих форм партизанського руху, за останніми даними, сягала майже мільйона чоловік.

У лавах Червоної Армії воювало понад 7 мільйонів уродженців України. Значне місце українці посідали серед командного та начальницького складу Червоної Армії, Вони командували фронтами, багато з них заслужив звання маршала або генерала. Історичним є факт, що 2 вересня 1945 р. в Токійській затоці на борту американського лінкора «Міссурі» було підписано акт про капітуляцію Японії, який від імені Радянського Союзу підписав уродженець України генерал-лейтенант К. Дерев'янка. Першим, хто підняв Прапор Перемоги над Рейхстагом, був українець із Сумщини Олексій Берест. У ході радянсько-японської війни маршал Родіон Малиновський командував Забайкальським фронтом, який неочікувано для японського командування прорвався через пустелю Гобі в центральну Маньчжурію, довершивши оточення і розгром японських військ. За цю операцію йому присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

За відвагу і мужність, виявлені у боях із німецько-фашистськими загарбниками, українці та мешканці України у складі всіх радянських фронтів удостоєні 2,5 мільйонів орденів та медалей із загальної кількості понад 7 млн нагород, що були вручені воїнам радянських Збройних Сил. Серед Героїв Радянського Союзу українці становили 18,2%, або 2072 чоловіки. З 115 двічі Героїв Радянського Союзу, удостоєних цього звання під час війни – 32 українці та уродженці України. Льотчик-винищувач Іван Микитович Кожедуб став одним із двох тричі Героїв Радянського Союзу.

Серед 800 тисяч жінок, що служили в Червоній армії на різних фронтах під час Другої світової війни, нараховувалось 127 тис. представниць України.

*Центральна Україна у роки війни.* 22 червня 1941 р. гітлерівська Німеччина напала на Радянський Союз. На Україну була націлена група армій «Південь» під командуванням генерал-фельдмаршала Рунштедта. Йому протистояли Південно-Західний (командувач генерал-полковник М. Кирпонос) та Південний (командувач генерал армії І. Тюленев). З перших же днів війни радянські війська зазнавали нищівних поразок. 19 вересня, оточивши радянський Південно-Західний фронт, німці взяли Київ і захопили 665 тис. полонених, у жовтні – Одесу і Харків. Таким чином, у руках німців опинилася вся Правобережна Україна і більша частина Лівобережної.

Німецькі окупанти, захопивши Україну, поводили себе як господарі, встановивши свій «новий порядок» – режим найжорстокішого терору і насильства. На місцях було створено міські управи на чолі з бургомістрами й волосні управи, очолювані

старшинами. В селах призначались старости, для підтримання порядку була створена поліція. Утворюючи «цивільне управління», німці взяли під контроль всі сторони суспільного життя.

Нацистський окупаційний режим і його репресивний характер породили рух опору в Україні. У ньому чітко виділились два крила: комуністичне і націоналістичне. Однак поширення його відбулось не одразу. 1942 р. почався процес об'єднання окремих партизанських загонів у з'єднання, які були очолені С. Ковпаком, О. Федоровим, О. Сабуровим, М. Наумовим. Головним чином ці з'єднання базувались у лісовій смузі Лівобережної України (Сумщина, Чернігівщина). Території, підконтрольні партизанам, дедалі збільшувалися. Часто вони самі переходили до наступальних дій, здійснюючи рейди на Правобережну і Західну Україну.

Радянський партизанський рух в Україні керувався з Москви. У 1942 р. були створені Центральний штаб партизанського руху на чолі з П. Пономаренком та Український штаб партизанського руху, очолений Г. Строкачем.

Інакше відбувалося становлення націоналістичного руху опору. ОУН намагалась зіграти у радянсько-німецькій війні роль третьої сили. Після смерті Є. Коновальця 1938 р. в ОУН відбувся розкол на радикальне крило, очолюване С. Бандерою (ОУН(б)), та помірковане на чолі з А. Мельником (ОУН(м)). Вже у перші дні війни на боці німців виступили сформовані за їх згодою прибічниками ОУН(б) розвідувально-диверсійні батальйони «Роланд» і «Нахтігаль», які розглядалися бандерівцями як ядро майбутньої української армії. Одразу ж після залишення Львова радянськими військами 30 червня 1941 р. керівники ОУН(б) оприлюднили «Акт проголошення відновлення Української держави» на чолі з прем'єр-міністром Я. Стецьком. Але відбудова української державності не входила в плани німців, що вбачали в Україні «завойовану російсько-радянську територію». Я. Стецько і С. Бандера були заарештовані і відправлені у концтабір, а територія Галичини і Волині була передана під юрисдикцію німецького тилового командування.

Після перемоги під Сталінградом радянське командування силами Південного, Південно-Західного та Воронежського фронтів почало визволення України від німецьких окупантів. Внаслідок проведення наступальних операцій до початку березня 1943 р. були звільнені північно-східні райони Донбасу і Харків (15 лютого 1943 р.). Однак сили ворога знову були недооцінені. Вважалося, що німецькі війська неспроможні до активних дій і незабаром повинні відійти за Дніпро. Німецьке командування у березні 1943 р. завдало Червоній армії потужного контрудару з району Краснограда, внаслідок чого



вона з великими втратами змушена була залишити Харків (16 березня 1943 р.) і відійти за Сіверський Донець.

Новий етап визволення України розпочався влітку 1943 р. після поразки німців у боях під Курськом. Під тиском переважаючих сил радянської армії німці змушені були залишити Харків і відступити з Лівобережної України за Дніпро. Восени 1943 р. почалося форсування Дніпра радянськими військами. 6 листопада був узятий Київ. Звільнення України від німецької окупації відбувалося за дуже важких умов. Радянські полководці прагнули подолати німецьку оборону за будь-яку ціну, кидаючи в лобові атаки на німецькі кулемети та інші вогневі засоби десятки тисяч солдатів. Їхнє невміння маневрувати силами призводило до величезної кількості марних втрат.

**Визволителі.** Планування й підготовка наступальної операції розпочались у Ставці ВГК ще в листопаді 1943 року. На першому етапі радянські війська мали розгромити основні сили 8-ї польової армії групи армій «Південь» та вийти на рубіж річки Південного Бугу. 2-ий Український фронт повинен був завдати головний удар по ворожих військах в районі Кіровограду, а допоміжні частини – по Христинівці, назустріч військам 1-го Українського фронту. У планах було оточити й знищити великі ворожі угруповання в районі Канева, Умані та Сміли. Задум полягав у тому, щоб силами 53-ої армії (командувач – генерал-лейтенант І.Галанін), 5-ої гвардійської армії (командувач – генерал-лейтенант О.С.Жадов), 5-го гвардійського корпусу (командувач – генерал-майор Б.М.Скворцов) та 7-го механізованого корпусу (командувач – генерал-майор Ф.Катков) обійти Кіровоград з півночі, а силами 5-ої гвардійської танкової армії (командувач – генерал-полковник П.Ротмістров) та 7-ої гвардійської армії (командувач – генерал-полковник М.Шумілов) обійти місто з південного заходу й знищити кіровоградське угруповання противника, потім наступити на Первомайськ та вийти на рубіж річки Південний Буг. Удар по ворогові назустріч військам 1-го Українського фронту на правому крилі мали завдати 52-га армія (командувач – генерал-лейтенант К.Коротєєв) та 4-та гвардійська армія (командувач – генерал-майор О.Рижов). Регулярним військам мали сприяти 2 партизанських з'єднання, 36 загонів та 41 підпільно-диверсійна група, які діяли у ворожому тилу.

5 січня 1944 року війська 2-го Українського фронту за авіаційної підтримки 5-ої повітряної армії (командувач – генерал-лейтенант С.Горюнов) перейшли у наступ.

Кіровоградська наступальна операція (5-16 січня 1944 року) – військова операція, яка була складовою частиною стратегічної наступальної операції Ставки ВГК із звільнення в роки Другої світової війни Правобережної України від німецьких завойовників та була

проведена військами 2-го Українського фронту під командуванням генерала І. Конєва. Операція здійснювалась паралельно з наступом 1-го Українського фронту на Житомирсько-Бердичівському напрямку 24 грудня 1943 - 14 січня 1944 року.

Безпосереднє керівництво визволенням Кіровоградської області здійснювали:

**Конєв Іван Степанович** (16 (28) грудня 1897 р. с. Лодейно, Кіровської області – 21 травня 1973 р., м. Москва) – радянський воєначальник, маршал Радянського Союзу (1944), двічі Герой Радянського Союзу (1944, 1945), Герой ЧССР, Герой МНР. Головнокомандувач об'єднаними збройними силами країн Варшавського Договору, один із керівників військової операції в Угорщині під час Угорської революції 1956 р. У 1940-1941 роках командував військами Забайкальського й Північно-Кавказького військових округів. З початком війни генерал-лейтенант І. С. Конєв почав командувати 19-ю армією, яка брала участь в обороні Вітебська і в Смоленській битві. У липні 1943 року Іван Конєв був призначений командувачем військами Степового фронту, на чолі якого зміг досягти значних успіхів в Курській битві, в Белгородсько-Харківській операції і в битві за Дніпро. У серпні 1943 року війська Степового фронту під керівництвом Конєва звільнили Белгород і Харків, у вересні 1943 року – Полтаву і Кременчук (Полтавсько-Кременчуцька операція). Наприкінці вересня його армії з ходу форсували Дніпро. У жовтні 1943 року Степовий фронт був перейменований в 2-й Український фронт. Конєв залишився його командувачем і в жовтні – грудні 1943 року успішно проводить П'ятихатську і Знам'янську операцію. У січні 1944 року провів Кіровоградську операцію. Грандіозним успіхом Івана Конєва як полководця стала Корсунь-Шевченківська операція, в результаті якої було оточене та розгромлене велике угруповання противника. 20 лютого 1944 року за вмілу організацію і відмінне керівництво військами генерал армії І. С. Конєв отримав військове звання Маршал Радянського Союзу.

**Жадов Олексій Семенович** (30 березня 1901 р., с. Никольське, Орловська область – 10 листопада 1977 р., м. Москва) – радянський військовий діяч, генерал армії (1955), Герой Радянського Союзу (1945). Під час Німецько-радянської війни командир повітряно-десантного корпусу, начальник штабу армії та командир кавалерійського корпусу. З 1942 р. командувач 66 А (5 гв. А). З 1946 р. – заступник Головнокомандувача Сухопутних військ, потім начальник військової академії імені Фрунзе.

**Павло Олексійович Ротмістров** – народився в селі Сковорово нині Тверська область в селянській родині. У вересні 1941 року

полковник Ротмістров був призначений командиром 8-ї танкової бригади 11-ої армії Північно-Західного фронту. У квітні 1942 року Ротмістров був призначений командиром сформованого 7-го танкового корпусу.

22 лютого 1943 року за вміле командування корпусом А. П. Ротмістров отримав чергове військове звання генерал-лейтенанта танкових військ, орден Суворова 2 ступеня (№ 3) та нову посаду – командувача тільки створюваного танкового об'єднання однорідного складу – 5-ї гвардійської танкової армії. У вересні 1943 року армія під командуванням генерал-полковника Ротмістрова брала участь у битві за Дніпро, в П'ятихатській, Знам'янській операціях, звільняла міста П'ятихатки, Кривий Ріг, Кіровоград. У січні 1944 року армія брала участь в Кіровоградській операції та Корсунь-Шевченківській операції, де 28 січня в районі Звенигородка замкнула кільце оточення навколо ворожого угруповання (10 дивізій і 1 бригада) і сім діб відбивала шалені атаки противника на зовнішньому кільці оточення, не допустивши прориву підкріплень до оточених військ. 17 лютого оточене угруповання німців була повністю ліквідована. За зразкове виконання бойових завдань командування в лютому 1944 року Павлу Олексійовичу Ротмістрову присвоєно військове звання маршала бронетанкових військ. Удостоєний звання Почесного громадянина м. Кіровограда.

**Михайло Степанович Шумилов** – (народився в 1895 р. у Пермській губернії), генерал-полковник, командувач 7-ї гвардійської армії Степового фронту. Під час Великої Вітчизняної війни командував 11-м стрілковим корпусом 8-ї армії Південно-Західного фронту. Брав участь в обороні Ленінграду та Москви. Звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна і медалі «Золота зірка» призначено за керівництво військовими з'єднаннями під час форсування Дніпра.

Також у боях за м.Кіровоград брали участь:

- генерал-майор О.Рижов (4-та гвардійська армія);
- генерал-лейтенант К.Коротєєв (52-га армія);
- генерал-лейтенант С.Горюнов (5-та повітряна армія);
- генерал-майор Б.М.Скворцов (5-й гвардійський корпус );
- генерал-лейтенант І.Галанін (53-тя армія );
- комдив А.Д.Соколов (16 мехкорпус).

*Партизани та підпільники.* У вересні 1943 року війська Червоної Армії підійшли до кордонів Кіровоградщини. Фашисти, готуючись до відступу, вивозили на Захід матеріальні цінності, чорнозем, пам'ятки історії й культури. Гітлерівці силоміць відправляли до Німеччини молодь. Руйнувались найбільш важливі соціально-економічні об'єкти.

З 28 вересня – 3 жовтня частини 7-ї армії, 4-ї і 5-ї гвардійських армій при підтримці 5-ї повітряної армії форсували Дніпро і розпочали визволення Онуфріївського і Новогеоргіївського районів. 18 жовтня радянські війська оволоділи вузловим пунктом оборони противника. 21 жовтня було звільнено перший райцентр області – Петрове, 24 листопада – Онуфріївку, 3 грудня – Новогеоргіївськ. Жорстокі бої зав'язались на підступах до Олександрії. 6 грудня місто було повністю визволене радянськими військами.

У період жорстоких боїв за Знам'янку вирішальну допомогу регулярним частинам надали партизани Чорного лісу. 1 грудня місто було визволене. У ході визволення області активно взаємодіяли з наступаючими військами партизани з'єднань ім.Сталіна (командир П.Дубовий), загони «Москва» (І.Боровиков), ім.Ворошилова (А.Куценко).

*Кіровоградці-визволителі.* Три дні тривали бої за Кіровоград. Обласний центр війська 2-го Українського фронту визволили 8 січня. 23 з'єднання і частини отримали почесні найменування «Кіровоградські». Закінчено було визволення області у березні 1944 р. Крім військ 2-го Українського у визволенні області брали участь війська 3-го Українського фронту, які визволили Долинський, Бобринецький, Новгородківський, Устинівський райони. Війська 2-го Українського фронту завершили очищення області на Заході. Останніми звільненими пунктами стали Глиняне, Перчунове, Миколаївка Добровеличківського району (19 березня).

У боях за визволення області 400 воїнів були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Цим же званням були відзначені 135 наших земляків, у т.ч. Маршал Радянського Союзу П.К.Кошовий і генерал-майор авіації О.Ю.Мазуренко – двічі. Подвиг Олександра Матросова повторив Архип Маніта. Героями визволення Чехословаччини стали І.Д.Діброва та І.Г.Мельник. У італійському русі опору воювали кіровоградці С.Базенков та В.Поліщук. Звання почесного громадянина Кракова присвоєно О.Т.Шаповалову, який брав участь у його врятуванні від знищення фашистськими мінерами, що було показано у фільмі «Майор «Вихор». Уродженець Гайворонського району Г.В.Балицький став Героєм Радянського Союзу та кавалером польського Золотого Хреста.

Шість олександрійців були учасниками параду Перемоги 1945 року: Терещенко А. А., Позняк І. А., Венедіктов О. О., Білолапотков Д. О., Король М. О., Безпальченко А. М.

З визволенням Кіровоградщини пов'язане також ім'я Бориса Миколайовича Полевого (справжнє прізвище Кампов; 17 березня 1908 р. – 12 липня 1981 р.) – російського радянського письменника, журналіста, мемуариста, громадського діяча. Героя Соціалістичної

Праці (1974). У роки Великої Вітчизняної війни він знаходився в армії в якості кореспондента газети «Правда», в тому числі на Калінінському фронті (1942). Він першим написав про подвиг 83-річного селянина Матвія Кузьмича Кузьміна, який повторив подвиг Івана Сусаніна. Військові враження лягли в основу книг: «Від Белгорода до Карпат» (1945), «Повість про справжню людину» (1946), «Ми – радянські люди» (1948), «Золото» (1949-1950). Б. Полевой автор чотирьох книг військових мемуарів «Ці чотири роки». Менш відомі матеріали про його присутність на страті за вироком Нюрнбергського процесу «В кінці кінців» (1969). У статті «Кіровоград», вміщеній в газеті «Кіровоградська правда» за 29 січня 1944 року, описав історію нашого міста, а також запеклі бої, що точилися на його околицях на початку 1944 року. Газетні рядки сповіщають «...в місті, на південних околицях якого ще шумить бій, оглушливо звучать снарядні вибухи...»

Серед моїх земляків хочу згадати:

- Ромашкін Геннадій Петрович – 1927 р. н., рядовий, призваний до лав армії в 1944 р., служив у стрілецькій дивізії;
- Фомін Досій Іванович – 1925 р.н., врятувався від вивезення до Німеччини, вступив до лав радянської армії. Воював під Бердичевом, Житомиром. Був заступником командира взводу топографічної розвідки. Приймав участь у штурмі Берліну.
- Заплітний Дмитро Костянтинівич – 1922 р.н., почав війну в 447 стрілецькому полку на Північно-Західному фронті. У 1942 р. тяжко поранений, потрапив у шпиталь. Після лікування був направлений до самохідного артилерійського полку. Серед нагород є орден Червоної Зірки, медалі за звільнення Києва, Варшави, за взяття Берліну.
- Коломійчук Ірина Григорівна – 1922 р.н., на початку 1942 р. разом з іншими комсомольцями звернулася з проханням про відправку на фронт. Її направили на навчання в школу телефоністів. А потім служба в 4-й роті 67-го окремого батальйону повітряного нагляду. Пройшла з боями весь Крим, її авіабаза обслуговувала роботу учасників Ялтинської конференції.
- Ігнат'єв Володимир Олександрович – 1927 р.н., до лав армії був призваний в 1944 р, став рядовим 14 Гвардійської стрілецької дивізії п'ятої армії Першого Українського фронту. Брав участь в боях за Україну, Молдову, Румунію, Польщу. Нагороджений двома медалями «За відвагу», орденом Вітчизняної війни. По завершенні війни ніс службу на території Угорщини, Австрії, Чехословаччини, додому повернувся в 1950 р.
- Тараканов Микола Петрович – 1917 р.н., служив у танкових військах. Брав участь у звільненні України (Корсунь-

Шевченківська операція, звільнення Новогеоргіївська), Румунії, Німеччини. Нагороджений багатьма медалями та орденами. Танк на якому він воював стоїть на п'єдесталі в м. Олександрія.

- Конько Іван Кузьмич – 1919 р.н., призваний до лав армії в 1939 р. Командував кулеметним взводом 936-го стрілецького полку 254-ї стрілецької дивізії 52-ї армії 2-го Українського фронту. Відзначився в боях за Румунію, під час переправи через р. Прут. Посмертно йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.
- Цимбал Андрій Калинович – 1916 р.н., у травні 1941 р. був направлений в повітряно-десантний корпус, був командиром відділення розвід роти. Перше бойове хрещення отримав під Києвом. Потрапив до партизанського з'єднання С.Ковпака. Брав участь у 97 бойових операціях. Отримав нагороди – Золоту Зірку Героя Радянського Союзу, два ордени Леніна, орден Червоного Прапора та інші.

Їх не вчили бути воїнами, більшість із героїв війни були звичайними людьми, але в тяжкі для Батьківщини дні вони ставали героями, вели за собою інших, здійснювали подвиг забуваючи про себе. Час дійсно вибрав їх, кинувши в пекло війни і вони з честю виконали свій обов'язок. Відстояли честь і незалежність, ставши прикладом і джерелом натхнення для сьогоденного покоління.

#### Джерела та література:

1. «Шляхами Перемоги (До 65-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні), Бібліографічний покажчик, Сергій Шевченко, <http://library.kr.ua/bibliograph/ww65.html>
2. Цапюк С.К., Петренко В.П. Олександрія вчора, сьогодні, завтра: Нариси. – Олександрія, 2004.
3. Кіровоградщина. Історія рідного краю, І.А.Козир. – Кіровоград: «Імекс-ЛТД», 2012.
4. Босько В.М. Історичний календар Кіровоградщини на 2012 р. Люди.Події.Факти. – Кіровоград: Центр. – Укр.видавництво, 2012.
5. Кіровоградщина: історія, традиції, сучасність / керівник проекту С.Негода; редакція О.Чуднова. – Кіровоград: ПВЦ «Імекс-ЛТД», 2008.
6. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945рр. Збірник документів і матеріалів. – Дніпропетровськ: Промінь, 1965.
7. Книга пам'яті України. Кіровоградська область.- Кіровоград, Центрально-українське видання, 2000.
8. Даценко В. Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945). Історико-публіцистичний нарис. – Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2009.

## **Частина IV**

# **ПАМ'ЯТАЄМО... (ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ ТА РУХ ОПОРУ У КІРОВОГРАДСЬКІЙ ОБЛАСТІ, ПІСЛЯВОЄННА ВІДБУДОВА КРАЮ)**

## Розділ 1. ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ НА КІРОВОГРАДСЬКІНІ 1941-1944 рр.

Валентина Гребень\*

### Дещо про нацистський окупаційний режим на теренах Кіровоградщини у часи Другої світової війни

Що далі від нас відходить в історію ХХ століття, то помітнішою стає проблема об'єктивного висвітлення Великої Вітчизняної війни як найважливішої події в історії нашого народу. Система цінностей та ідеалів, що формується в нових умовах, спонукає істориків до переосмислення фактів минулого.

Іноді міркуємо: якою ж страшною була для мільйонів людей Велика Вітчизняна війна! Ми бачили кінофільми, читали книги про неї, у школі на уроках історії ми вивчали період 1941-1945 років. Але навіть якщо уявити собі події, які відбувалися у ті роки, стає моторошно...

У сьогоднішніх, не простих для нашої держави умовах, поняття «патріотизм» виражає найвищу і найсильнішу духовну силу, що зумовлює активну життєву позицію людини, яка стає сильною, здатною творити, захищати та розбудовувати свою державу.

Майже 70 років прожито від дня, коли закінчилася Велика Вітчизняна війна, найстрашніша з чотирнадцяти тисяч війн, які пережило людство за останні п'ять з половиною тисяч років. Цей чорний шлях світових цивілізацій оплачений життями мільярдів воїнів усіх країн, усіх націй і народів.

Важкий тягар ліг на плечі нашого народу. Саме на радянсько-німецькому фронті були розгромлені основні сили фашистської Німеччини і радянський солдат підняв над скореним Берліном переможний Прапор. Для нашої країни та війна була Вітчизняною, всенародною.

---

\* *Гребень Валентина Володимирівна, викладач історії Кіровоградського професійного ліцею побутового обслуговування*



Поступальний розвиток Кіровоградського краю був перерваний у 1941 р. – на українські землі прийшла війна.

У другій половині липня війська Червоної армії вели оборонні бої на території Кіровоградщини. У ряді місць їм вдалося на певний час зупинити ворога. З 2 по 7 серпня в районі с. Підвисокого вони, потрапивши в оточення, вели оборону проти переважаючих сил ворога. Сміливий рейд тилами противника, під командуванням комдива А. Д. Соколова, здійснили бійці 16-го механізованого корпусу, які полягли у нерівному бою на річці Синюсі. У районі села Красногірка воїни 96-ї стрілецької дивізії і 18-ї армії в оточенні відбили десятки танкових атак фашистів.

4 серпня бійці 70-го Ізмаїльського прикордонного загону, 4-го авіаційного корпусу, 296-го винищувального полку під Кіровоградом прийняли удар переважаючих гітлерівських частин.

Героїчний опір радянських воїнів у Зеленій брамі порушив плани німецького командування – було на тиждень затримано рух на схід німецьких танкових колон. І все ж радянські війська під натиском ворога відступили.

30 липня фашисти зайняли Новоархангельськ, 1 серпня – Малу Виску, Новомиргород, Добровеличківку, 5 серпня – Кіровоград, 6 серпня – Олександрію. Уся територія області була окупована фашистами. У Кіровограді, Олександрії, Павлиші, Адабаші, Терновій Балці окупанти створили табори для військовополонених, у яких були нелюдські умови перебування.

Лише у Зеленій брамі потрапило в німецький полон 100 тисяч воїнів розгромлених частин 6-ї та 12-ї радянських армій. Крім того, через територію області гнали й полонених з оточених у «Київському котлі» (380 тисяч осіб) та біля Мелітополя (близько 100 тисяч осіб) радянських частин.

Розпочались масові розстріли євреїв і циганів, комуністів і комсомольців, працівників радянських органів.

Надзвичайна державна комісія встановила, що коли частини Червоної Армії у грудні 1943 року звільнили місто Олександрію, «в місті вже не було жодного єврея», а за даними перепису на 8 вересня 1941 року там було єврейського населення 2572 особи. У Бобринці усі євреї були переселені в «гетто», а згодом розстріляні. У таборі для військовополонених на станції Адабаш на початку війни перебувало близько 120 військовополонених-євреїв, яких після тривалих катувань розстріляли. У Златополі (нині - м. Новомиргород), де була відносно велика єврейська община, відразу після окупації фашисти загнали в гетто усіх євреїв, а потім знищили.

Жертвами нацистського терору ставали вихованці дитячих будинків, хворі в лікувальних закладах.

1 серпня 1941 року фашисти окупували с. Глодоси. Середню школу перетворили на катівню, де загинуло понад 30 патріотів. Всього гітлерівці стратили 127 місцевих жителів, у тому числі Бериндю – голову сільради, Лавриненка – голову артїлі, Силенка – бригадира колгоспу, Ворону – фельдшера, Торішнього та Федорченка – депутатів сільської ради.

10 родин німці вивезли до Хмельового, де на території садиби МТС живими кинули в криницю. 250 юнаків і дівчат відправили на каторжні роботи до Німеччини.

940 жителів села в лавах Червоної Армії громили ворога, більше як 600 з них віддали життя за честь і незалежність Вітчизни. На братській могилі встановлено пам'ятник, а в центрі села – обеліск.

У роки війни в Глодосах та Хмельовому діяла підпільно-диверсійна група, першим керівником якої був Й.Паньков, а після його загибелі – А.Д.Свердлик, який до війни працював директором початкової школи. Із 70 чоловік цієї групи німці розстріляли в Люцівському лісі – 46.

Після численних нальотів з повітря 8 серпня 1941 року регулярні частини гітлерівської Німеччини окупували селище Шевченкове Долинського району. На території району, як і по всій Україні, окупанти встановили жорстокий режим: ввели комендантську годину, обмежили пересування громадян, з колгоспів утворили громадські двори.

Із місцевих покидьків та запроданців створювалася поліція. Розстрілювали усіх: комуністів, комсомольців, працівників радянських установ, активістів. За роки війни було розстріляно та закатовано 2081 мирний житель Долинського району.

Особливе гоніння проявляли фашисти щодо єврейського населення селища. Місцем фільтрації євреїв став клуб залізничників, місцями розстрілу – район залізничної школи, парк, південна околиця селища при роз'їзді залізниць на Кривий Ріг та Миколаїв, Грекова Балка.

Урочище Бабин Яр у Києві стало місцем масового знищення євреїв, де німці розстріляли понад 200 тисяч осіб. У Долинській теж був свій «Бабин Яр». На вулиці Войкова (під час війни – вулиця Транспортна) була глибока авіаційна воронка, де і розстріляли 52 ні в чому не винних євреїв – переважно дітей, жінок і людей похилого віку. Проте, що акція була спланована, свідчить заява одного із керівників місцевої управи, на городі якого після чергового нальоту на станцію

авіації утворилася глибока яма: «Яму на моєму городі треба чимось закидати. Закидаємо її жидами». В 1999 році відбулося перепоховання розстріляних. На місцевому кладовищі встановили пам'ятник жертвам Голокосту.

Проте дії окупаційної влади не зламали волю і прагнення до перемоги і в долинчан. Відповіддю на тортури, репресії, знущання фашистів, на жорстоку експлуатацію, непомірні побори стали саботаж при виконанні робіт, виведення з ладу сільськогосподарської техніки та паровозів. Чк значиться у звіті місцевої підпільно-диверсійної групи, за роки окупації було виведено з ладу 13 комбайнів, 4 молотарки, 10 ворожих автомашин, знищено 300 тонн картоплі та 55 коней.

Кондуктор товарного поїзда на перегоні Знам'янка-Кривий Ріг Г.Г.Кротовський переправляв партизанам до Чорного лісу зброю. В 1942-1943 роках в районі нашої станції виконував спеціальне завдання командування Червоної Армії, капітан С.Сидоренко.

29 серпня 1941 року німецька польова комендатура видала розпорядження про облік та арешт осіб, які підозрювалися у саботажі. Селяни змушені були постачати урожай, харчі німецькій армії. Було відновлено виробництво на заводі «Червона зірка» та ряді інших підприємств для потреб Німеччини.

Першої окупаційної зими було введено трудову повинність. Почали закликати добровольців їхати на роботи до Німеччини. Ті з кіровоградців, які туди потрапили, жили в промислових таборах, сім'ях, виконували переважно чорнову роботу, доглядали за худобою. Потреба в робочій силі привела до масового примусового вивозу. У 1941-1943 роках мобілізації, як правило, підлягали особи від 16 до 25 років, а в останній період окупації – все працездатне населення, незважаючи на вік. Тих, хто відмовлявся їхати до Німеччини, карали в'язницею або табором примусових робіт.

За офіційними даними за роки окупації на території області фашисти знищили 150 тисяч мирних громадян і 54 тисячі військовополонених. 52 тисячі громадян було насильно вивезено до Німеччини. У містах і селах діяли військово-польові комендатури, військові гарнізони, гестапо, поліція, каральні загони.

У вересні 1943 року війська Червоної Армії підійшли до кордонів Кіровоградщини. Фашисти, готуючись до відступу, вивозили на Захід матеріальні цінності, чорнозем, пам'ятки історії й культури. Гітлерівці силоміць відправляли до Німеччини молодь. Руйнувались найбільш важливі соціально-економічні об'єкти.

28 вересня – 3 жовтня частини 37-ї армії, 4-ї і 5-ї гвардійських армій при підтримці 5-ї повітряної армії форсували Дніпро і розпочали визволення Онуфріївського і Новогеоргіївського районів.

18 жовтня радянські війська оволоділи вузловим пунктом оборони противника.

21 жовтня було визволено перший райцентр області – Петрове, 24 листопада – Онуфріївку, 3 грудня – Новогеоргіївськ (м. Світловодськ). Жорстокі бої зав'язались на підступах до Олександрії. 6 грудня місто повністю визволив Червонопрапорний механізований корпус, який на честь цього дістав ім'я «Олександрійський». У період жорстоких боїв за м. Знам'янку вирішальну допомогу регулярним частинам надали партизани Чорного лісу. 1 грудня місто було визволене.

5 січня 1944 р. розпочалася Кіровоградська наступальна операція. На 10 годину ранку 8 січня 1944 року зусиллями 5-ї, 7-ї гвардійських армій і 5-ї гвардійської танкової армії Кіровоград було звільнено. Значну частину оточеного ворожого угруповання було знищено, лише небагатьом гітлерівцям вдалося вирватися через Обознівку і втекти. На вечір 10 січня залишки німецьких військ на території Кіровограда було знищено остаточно.

Все голосніші громи канонад над Бугом. Війська 2-го Українського фронту наближались до Прибужжя. Загін розвідників під командуванням М. О. Чернявського 10 березня 1944 р. першим з наступаючих частин вийшов до Південного Бугу. Отримані дані були відправлені до штабу танкового з'єднання. Увечері передові загони 29-го танкового корпусу вийшли на північну околицю Гайворона. А вранці наступного дня за ними приспіли піхотинці 20-го гвардійського стрілецького корпусу 4-ї гвардійської армії (генерал-лейтенант І.В.Галанін). Гайворонський район звільняли також частини 5-ї гвардійської танкової армії (маршал бронетанкових військ П.О.Ротмістров) під час проведення 2-м Українським фронтом Умансько-Ботошанської операції. Найбільш запеклі бої точилися за с. Хашувате і переправу через Південний Буг. Останній населений пункт (с. Бандурове) було звільнено 14 березня підрозділами 62-ї стрілецької дивізії.

Велику ціну заплатили гайворонці за перемогу. В роки війни загинуло 4481 житель району. На 2385 з них прийшли «похоронки», 2096 пропали, 333 померли від ран, 101 замучений у полоні. У братських могилах на території району похований 561 чоловік, з них 18 офіцерів, 433 сержанти і солдати, 105 партизанів і підпільників.

За період з березня 1944 р. до 1945 р. Гайворонським райвійськкоматом мобілізовано 3737 солдатів і сержантів. А всього на

фронтах Великої Вітчизняної воювало понад 12 тисяч жителів району. Більшість з них нагороджено бойовими орденами і медалями, а три наших земляки – Г.В. Балицький з Берестягів, Ф.С.Костюк і Д.І.Осатюк з Могильного – удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Фашистсько-румунська окупація району тривала 2 роки і 7 місяців. Були пограбовані й зруйновані промислові підприємства, колгоспи, установи, житлові й господарські будівлі. Зокрема, в с. Хашуватому зруйновано електростанцію, радіовузол, дві середні школи, 4 промартілі, два клуби, кінотеатр на 600 місць, пошту, аптеку (у сукупності 567 будинків). Гітлерівці знищили 81 % великої рогатої худоби, 90 % свиней, забрали кращих коней. Під час жнив за вказівкою окупантів обмолочений хліб вивозився на великі млини Гайворона і Салькового, звідки борошно відправлялося до німецької армії.

Хочеться ще раз наголосити на тому, що за кожною цифрою стоять конкретні люди, інколи до цього часу безіменні, які наближали перемогу над фашизмом.

30 липня 1941 року німецькі загарбники захопили Новоархангельськ. Більше двох з половиною років (31 місяць і 12 днів) селище було окуповане. Неволю, муки принесли новоархангельцям фашистські орди. Вони катували людей, гнали в Німеччину на каторжні роботи, грабували і спалювали хати. 1056 жителів району опинилися в далекій чужині за колючим дротом. У селі фашисти створили 2 табори військовополонених, та на цьому не припинилися звірства, 1254 було розстріляно, над 322 жорстоко познущалися.

Визволили Новоархангельщину 13 березня 1944 року війська 2-го Українського фронту, зокрема, бійці 110-ї гвардійської стрілецької дивізії, під командуванням гвардії полковника Дмитра Пилиповича Соболева.

Війська 3-го Українського фронту у березні звільнили Долинський, Бобринецький, Новгородківський, Устинівський райони. Війська 2-го Українського фронту завершили очищення області на заході. Останніми звільненими пунктами стали Глиняне (Новоглинянське), Перчунове, Миколаївка Добровеличківського району (19 березня).

За весь період війни Кіровоградщина втратила 92 тисячі 860 жителів, в результаті військових дій – 152 тисяч 155 осіб.

Можна зробити висновки особливостей окупаційного режиму на Кіровоградщині:

- масові розстріли євреїв і циган, комуністів і комсомольців, працівників радянських органів;
- 29 серпня 1941 року німецька польова комендатура видала розпорядження про облік та арешт осіб, які підозрюються у саботажі;
- селяни змушені були постачати харчі німецькій армії;
- відновлено виробництво на заводі «Червона зірка» та ряді інших підприємств, що працювали для Німеччини;
- паралельно з фашистами діяли українські органи, які представляли націоналістичну, антирадянську частину українців. Ними було відновлено діяльність «Просвіти», видавалася преса.

#### **Джерела та література:**

1. Козир І.А., Шевченко С.І. Історія рідного краю (навч. посібник для шкіл Кіровоградщини). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В.Винниченка, 2001.
2. Кульчицький С. Плани А. Гітлера щодо України // Історія України, 2004.
3. Кузьменко В.Г. Нариси з історії розвитку освіти в Новоархангельську, 2002.
4. Петренко І. Д. Нацистський окупаційний режим: маловідомі сторінки з історії Олександрійського району (в документах та спогадах). – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2008.

**Віталій Ільніцький\***

## **Друга світова війна в історії Новомиргорода**

У 2014 році громадськість відзначатиме 70-у річницю визволення України від німецько-фашистських загарбників в роки Другої світової війни 1939-1945 років. Завданням істориків, безперечно, є збереження пам'яті про той непростий час у житті українського народу, як важливий крок до незалежності, вчитися на помилках, робити все можливе, щоб подібне не повторилося.

На світанку 22 червня 1941 року розпочалася війна на території колишнього СРСР. У перші дні війни на підприємствах, колгоспах відбувалися багатолюдні мітинги, на яких повідомлялось про наступ ворога. Відразу розпочалася мобілізація військовозобов'язаних. У військкомати йшли всі люди, які хотіли допомагати на фронті. В цей час із комісаріатів Новомиргорода і Златополя було мобілізовано 1490 чоловік. Коли війна починала наближатися до території району, почали створюватися різні добровільні групи, що допомагали фронту, чисельність яких складала 350 чоловік. Вони виїздили в ліси та лісосмуги, де висаджувався фашистський десант, щоб перешкоджати швидкому проникненню ворога на свої території.

У середині липня фронт починав наближатися все ближче і надійшло повідомлення про евакуацію людей. Багато хто не хотів покидати рідні оселі, тому що надходили повідомлення про бомбардування літаками автоколон із людьми, які виїжджали. На кордоні сучасної Черкаської та Кіровоградської областей розпочалося будівництво оборонної лінії: Бирзулове-Коробчине-Рубаний Міст-Лип'янка-Журавка-Капітанівка. Над спорудженням цієї лінії працювало близько 10 тис. чоловік, робота велася цілодобово в дві зміни. Станом на 20 липня 1941 року довжина укріплення становила

---

*\* Ільніцький Віталій Сергійович, студент IV курсу факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*

267 км. Велася охорона доріг на під'їздах до міста, охоронялися важливі об'єкти та адміністративні будівлі. Під час наступу німців Новомиргород обороняла 223-я стрілецька дивізія.

Наприкінці липня фронт підійшов до західних околиць Златополя. Чисельно переважаючи, ворожі війська оточили місто з трьох боків. 31 липня передові частини німецької мотопіхоти під прикриттям танків увійшли до Златополя. Відхід радянських військ прикривали радянські артилеристи – командир батареї і кілька солдатів, які облаштували позиції біля зоотехнікуму. Всі вони загинули.

Після захоплення Златополя фашисти почали рухатися в бік міста Новомиргород, але на своєму шляху зустріли опір біля Виноградівського мосту через річку Велика Вись. Під час відступу наші війська не встигли підірвати міст для входу в місто. Німецькі війська також рухалися в напрямку залізничної станції по Виноградівському полю. Біля Виноградівського кладовища стояли радянські солдати в яких була гармата, але і вони не змогли протистояти німецькому наступу, навіть не встигли використати всі снаряди.

Після вступу в Новомиргород німці розташувалися в міському парку культури. Поставили намети, бойову техніку і автотранспорт. Війська німців були добре оснащені, мали підрозділи на велосипедах, мотоциклах з встановленими на них ручними кулеметами, а також мали дуже багато різної техніки.

Після захоплення Кіровоградської області був встановлений німецький окупаційний режим та новий адміністративно-територіальний поділ. Область була поділена на 6 округів, до яких входили по 4-5 районів. В одному із таких округів був Новомиргородський. На чолі Новомиргородського округу стояв гебітскомісар – Гінц. У своїй структурі гебітскомісаріат мав на відділи. Політичним та господарським керував Гінц. Управління іншими відділами здійснювалося оберінспекторами та інспекторами. Сама управлінська будівля знаходилася в приміщенні колишнього педучилища. Також була створена військова та земельна комендатура, і мировий суд.

У Новомиргороді була створена міська управа, яка безпосередньо була під впливом гебітскомісаріата. Керівником цього органу було обрано Шаригіна. Особовий склад складався із людей німецького походження та колишніх кримінальних злочинців. У 1943 році міську управу було перейменовано на українську допоміжну управу. Цей



орган цілковито підпорядковувався німецькій адміністрації і найменше відхилення від вказівок окупантів відразу каралося.

В районі існувала жандармерія у складі 50 осіб. Німці створили гестапо на території дитячого будинку, в підвалі була тюрма. Територія була огорожена та охоронялася поліцаями із собаками. Разом з цими органами була створена міська та районна поліція, яка налічувала 200 чоловік. Поліцейський склад формувалася із чоловіків, яких виловлювали в місті, а потім примушували працювати, також це були колишні в'язні, люди, які хотіли заробити та займатися грабунками. Поліцаї ходили по місту, слідкуючи за порядком, займалися розшуком партизанів. Серед зловживань найпоширенішими були дрібні крадіжки та пограбування.

На території міста в 1942 році була введена комендантська година. Після комендантської години рух по території міста заборонявся, дозволялося ходити або їздити автотранспорту лише із дозволу гебіткомісара. Цього ж року була проведена масова реєстрація населення.

У Новомиргороді існувало єврейське гетто. У 1943 році німецька поліція розпочала нищення мешканців гетто у яру, який знаходився біля с. Мартоноша. За один рік там було розстріляно 230 чоловік єврейської національності. Також більше 80 чоловік було розстріляно у Виноградівському яру. Знищували і звичайних людей, які порушували порядок в місті, а також військовополонених. Така подія відбулася на околиці с. Софіївка, територія сучасного міста, де було вбито 150 людей.

У період окупаційного режиму на території міста проводився набір юнаків та дівчат на роботи до Німеччини. Окупанти насильно вивезли на примусові роботи до Німеччини 3322 місцевих жителів.

З перших днів окупаційного режиму на території міста почали діяти підпільні диверсійні організації. Перша така група була створена вчителем педагогічного училища П. П. Ткаченком. Після приєднання учня Ткаченка – П. Ф. Калашникова – чисельність організації зросла. Диверсійна організація працювала з березня 1942 року по березень 1944 року. Чисельність груп становила близько 200 чоловік, вони складались з бойового відділення із штабом та окремих груп, які працювали у місті та навколишніх селах, керівником штабу був брат Калашникова К. Ф. Калашников. 5 грудня 1943 року диверсійна організація була перетворена на партизанський загін, об'єднавшись з іншими групами.

Партизани допомагали місцевому населенню та будували схованки. Члени організації проводили набіги на німецькі автоколонії,

які рухалися в бік міста, виводили зі строю телефонний зв'язок, що з'єднував аеродром Кіровограда та Ротміністровки. Руйнували залізничні колії, обстрілювали вагони із німцями, пошкоджували бойову техніку. Партизанський загін вів зв'язок з Радянською армією, оскільки, вели розвідку та брали участь у Корсунь-Шевченківській битві. За час існування партизанського руху в місті загинуло 52 особи.

25 січня 1944 року розпочалася Корсунь-Шевченківська операція, 1-го та 2-го Українських фронтів під командуванням І. С. Конєва та М. В. Ватутіна. У результаті цієї операції розгорнулися бої на підступах до Новомиргорода та Златополя. Щоб уникнути оточення гітлерівці почали стягувати сюди танкові частини. В районі Новомиргорода вони зосередили чотири танкові і три піхотні дивізії.

Бій за Новомиргород вела 6-а Орловська Червонопрапорна стрілецька дивізія, командиром якої був генерал-майор Іван Федорович Обушенко. 11 березня 1944 року Новомиргород та Златопіль було звільнено.

Відступаючи, німецько-фашистські загарбники підірвали в місті Новомиргород електростанцію, будинок зв'язку, кінотеатр, залізничну станцію, школи та педагогічне училище. У Златополі вороги зруйнували зоотехнікум, школи, адміністративні будівлі, кінотеатр, млин, магазини.

Багато моїх земляків відзначилися у боротьбі з ворогом на фронті. П'ять з них удостоєно званням Героя Радянського Союзу: ст. лейтенант А. Ф. Ковачевич, лейтенант П. Є. Кочерга, капітан В. І. Ткаченко, гв. ст. лейтенант М. Н. Тургеля, гв. полковник А. А. Шаповалов.

Проаналізувавши дані „Книги Пам'яті України” по м. Новомиргоро, маємо висновок, що наші земляки, які загинули, були досить молодими людьми. Призовниками були чоловіки у віці від 19 до 40 років. Найбільше було відправлено на фронт у віці 19 років і їх кількість становила 24, у віці 43 роки – 42 особи, 35 років – 45 воїнів. На фронт йшли 35-річні чоловіки, які відбули вже військову службу та були демобілізовані. У 19 років набирали юнаків на строкову службу до лав Червоної армії. У віці 15-17 років набір був малий, всього одна людина. Найменше людей було відправлено у віці від 49 - 58 років. Невстановлений вік у 237 осіб.

Вивчаючи звання загиблих земляків міста Новомиргород в „Книзі Пам'яті України” ми побачили, що найбільше воїнів загинуло у званні рядового – 647 чоловік, ефрейтор – 9, сержантів – 52, ст. сержант – 22, старшина – 14, гвардій рядових – 31. Із Офіцерського складу мол.

лейтенант – 31, лейтенант – 51, ст. лейтенант – 30, капітан – 17, майор – 5, підполковник – 2. Невідомо у якому званні були 37 чоловік.

За оцінкою „Книги Пам’яті України” в 1941 році було призвано з міста Новомиргород 386 чоловік, 1943 році – 4, 1944 році – 311 осіб. Час призваних не вказано у 296 чоловік. Всього з м. Новомиргорода призвано 997 осіб.

На території міста знаходяться 5 братських могил, де поховані визволителі Новомиргорода:

- Братська могила радянських воїнів, вул. Леніна 43. Поховано 56 воїнів, з них 48 невідомих.
- Братська могила радянських воїнів, вул. Леніна 140. Поховано 52, з них 38 невідомих воїнів.
- Братська могила радянських воїнів, вул. Садова 43. Поховано 26 з них 15 невідомих воїнів.
- Златопільське кладовище могили радянських воїнів. У меморіальному комплексі знаходиться 26 могил.
- Братська могила радянських воїнів, вул. Енгельса 4. Поховано 144 воїни.

Війна побувала в кожній українській родині і принесла багато горя та смутку, але ніколи не потрібно забувати події та героїв, які боролися за наше сьогодення. Друга світова війна закінчиться лише тоді, коли буде похований останній її воїн.

#### **Джерела та література:**

1. Історичний довідник, присвячений 250-річчю м. Новомиргорода. – Новомиргород, 1990. – С. 8 – 9.
2. Мокрицький О. В. Історія Новомиргородського району. – Кіровоград, 2004. – С. 150 – 181.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К.; Вид. АН УРСР, 1972. – С. 497 – 499.
4. Книга Памяти Украины. Кировоградская область.– Кировоград 1995. – Т. 4. – С. 805 – 806.
5. Книга Скорботи України Кіровоградська область. – Кіровоград. – 2003. – Т 1.

Лариса Іванова \*

## Особливості окупаційного режиму в роки Другої світової війни на Кіровоградщині

Кожний новий етап у житті суспільства й держави актуалізує ті чи інші сторінки його історії. Це пояснюється постійним, безперервним процесом пошуку самоідентичності, розвитку політичних, військових, економічних, соціокультурних, релігійних традицій, прагненням підкріпити кожен наступний крок життєствердними асоціаціями минулого, переконатися у правильності обраного шляху.

За моїми спостереженнями, протягом останніх років відмічається стійка тенденція зростання серед населення, особливо молоді, інтересу до минулого своєї країни, рідного міста чи села, оскільки історія в цьому розумінні є певним еталоном, за яким звіряються наступні покоління.

Стрибокподібний характер історичного поступу позначений періодичними спалахами, що відбуваються у вигляді війн, революцій, наукових відкриттів, діяльності геніальних осіб, природних катаклізмів тощо. І саме за цими доленосними подіями розставляються історичні віхи. У минулому народу України однією з таких найбільш помітних подій стала Друга світова війна. Жоден інший народ – учасник наймасштабнішого військового конфлікту в історії людства – не пережив того, що випало на долю українців. Історичні передумови, геополітична ситуація, внутрішні й зовнішні фактори зумовили настільки трагічний та сповнений внутрішніх суперечностей і динаміки розвиток подій, який за своїм вибуховим потенціалом і наслідками важко переоцінити.

Наразі проблематика Другої світової війни виявляє та ставить на порядок денний сучасного українського суспільства саме наявність

---

\* *Іванова Лариса Євгенівна, викладач історії ДНЗ «Вище професійне училище № 9 м. Кіровоград»*

стійких регіональних моделей пам'яті, що вважається одним із чинників, що перешкоджає його консолідації. Природа цього явища пов'язана з особливостями історичного розвитку різних частин України, традиціями господарювання, соціальної самоорганізації та досвіду політичної боротьби, ступенем заангажованості в суспільстві, національним складом, конфесійною картиною. З огляду на це, виглядає цілком природним те, що кожен регіон, маючи власну історію, формував своєрідне сприйняття історичних процесів, певні рольові статуси місцевих спільнот, а отже, й специфічну структуру історичної пам'яті.

Саме тому далеко неоднозначно виглядає характеристика особливостей окупаційного режиму в західних та східних регіонах України.

Неспростовним є той факт, що переважання серед нацистського керівництва прихильників жорстокої політики стосовно саме східних слов'ян зумовило небачений фізичний терор на окупованих східно-слов'янських землях, зокрема Кіровоградщини.

На окупованій території України Кіровоградщина без частини нинішніх Гайворонського та Новоархангельського районів була включена до генерального округу «Миколаїв», очільником якого став генеральний комісар Евальд Опперманн. На території області було утворено сім округів: Бобринець, Гайворон, Долинська, Кіровоград, Новомиргород, Олександрія-Інгулець, Олександрівка та один штадтскомісаріат Кіровоград (Голованівський та Вільшанський райони були включені до Первомайського округу). До румунської окупаційної адміністрації у межиріччі Дністра й Бугу (Трансністрія) увійшли села нинішнього Гайворонського району на правому березі Південного Бугу: Солгутове, Соломія, Казавчин, Котовка, Бандурове.

Визнаючи та пропагуючи тільки силові методи управління окупованими територіями, нацисти віддавали перевагу політиці і практиці фізичного терору щодо місцевого населення. Для швидкого «умиротворення» окупованих територій при найменших втратах Генеральний штаб Верховного командування вермахту видав наказ від 22 липня 1941 р., згідно з яким усі головнокомандувачі мали дбати про безпеку не караючи винних внаслідок судових розглядів, а поширюючи *«такий терор, який міг тільки одним своїм існуванням придушити будь-які наміри до опору серед населення»*.

16 липня 1941 року на зустрічі Гітлера з керівниками Третього рейху зазначалося: *«...Необхідно по можливості швидше підпорядкувати величезний простір; цього краще за все досягти шляхом розстрілу кожного, хто тільки кине косий погляд»*.

Згідно з розпорядженням рейхсміністра східних територій Альфреда Розенберга від 19 липня 1941 р., *«найменша непогора німецькій владі, найменша зневага до співробітників рейхскомісаріату чи інших представників німецької нації, не кажучи вже про інші дії проти німців, каратиметься смертною карою і тільки в рідкісних випадках – тюремним ув'язненням».*

Таким чином, із вторгненням німецьких військ на територію України почалося впровадження у практику політики фізичного терору щодо мирного населення. Найдієвішим методом був метод фізичного знущання та масових репресій. Покарання чи смертна кара передбачалися за будь-яку провину: непослух чи акти саботажу, за псування плакатів, листівок чи вітрин магазинів; за носіння елементів форми російсько-радянської армії; за поширення чуток про відступ німецької армії; за пошкодження телефонного кабелю; за ухиляння від трудової повинності; за несвоєчасну здачу молока. Навіть спроба перейти залізничні колії на станції каралася смертю.

23 липня 1941 року було видано наказ начальника штабу Верховного головнокомандування вермахту В.Кейтеля, в якому військам з посиланням на розпорядження фюрера наказувалося застосовувати найжорстокіші заходи для придушення будь-якого опору населення на захопленій території: *«не шляхом юридичного покарання винних, а коли окупаційні власті наведуть такий страх, який подавить в населенні відчуття протесту. Командири повинні підтримувати безпеку і порядок на своїй території...шляхом вживання драконівських заходів».*

16 вересня 1941 року В.Кейтель підписав черговий наказ про каральні заходи при опорі окупаційній владі на сході: *«...слід враховувати, що людське життя в цих країнах часто нічого не варте і необхідного ефекту можна досягти тільки надзвичайною жорстокістю... Вид приведення вироку у виконання повинен ще більше посилювати страхітливий вплив».*

Про злочини нацистів на окупованих територіях свідчать численні акти та інформації по встановленню та розкриттю злочинів німецько-фашистських загарбників.

Свідок окупації, Шевченко Г.М., мешканка с. Глодоси Кіровоградської області згадує: *«У нашому селі були і комсомольці, і партійці – члени КП (б). Деяким вдалося евакуюватись, але не всі були згодні виїжджати зі свого рідного села: голова колгоспу, голова сільради, завідувачка дитсадка, директор школи. Оскільки вони злого нічого нікому не робили, думали, що їм нічого боятись. Але все вийшло навпаки – це були перші два роки Великої Вітчизняної війни. Їх усіх*

*позабірали і завезли у Хмелівський ліс, що за селом. Там їх замучили тортурами. А докази про те, що німці катували цих людей були: родичі загиблих просили у німецької влади дозвіл на перепоховання у Глодосах, і, відкопуючи тіла, бачили, які вони були понівечені – згодом про це вже знало все село. Цих закатованих активістів було душ із п'ятнадцять»*

У селі Глодоси Кіровоградської області у кожній хаті на дверях були наклеєні списки членів сім'ї і вказано рік народження, що значно полегшувало роботу німецькій окупаційній владі при відборі молоді на роботу до Німеччини. Заборонялося залишати населений пункт без дозволу німецької окупаційної влади. Порухників карали.

У селі Ново-Миколаївка Петровського району Кіровоградської області *«німецько-фашистські окупанти спалили і частково зруйнували 20 будинків із 68, які існували до окупації; знищили весь сільськогосподарський інвентар; виганяли мешканців із хат в льохи – виселення проводилося у винятково звірячій формі. Так, наприклад, у колгоспниці Марфи Тихонівни чотирьох дітей викинули на вулицю, як цуценят».*

Одним із найстрашніших злочинів проти людства було масове знищення єврейського населення. На Кіровоградщині проживало дуже багато євреїв як у сільській місцевості, так і в містах. У багатьох сім'ях були змішані шлюби. В умовах реалізації гітлерівцями вимоги Г.Герінга від 31 липня 1941 року щодо «остаточного вирішення єврейського питання» вибору у таких сімей не було – їх чекала смерть. 30 вересня 1941 року по всій території України почалися масові розстріли єврейського населення. У Кіровограді дорогою смерті став шлях від синагоги до протитанкового рову, де зараз стоїть обеліск. Такі страшні шляхи були у кожному населеному пункті. У Новомиргороді місцем масових розстрілів євреїв стали Грушевий Яр та приміщення колишньої МТС, у Новоукраїнці – Гусарський ліс, в Олександрівці, Малій Висці, Голованівську – яри у прилеглих лісах, у м. Долинській – приміщення салотопки, у селі Хмельовому – територія МТС.

Надзвичайна комісія встановила, що, коли частини Червоної Армії звільнили у грудні 1943 року Олександрію, *«у місті вже не було жодного єврея, а, за даними перепису станом на 8 вересня 1941 року, там було єврейського населення 2 572 чол.».*

Таким чином, зупинившись лише на окремих аспектах особливостей нацистського «нового порядку» на території України і Кіровоградщини, зокрема, під час Другої світової війни, переконуємося, що спрямований він був на досягнення головної мети

нацистів – знелюднення величезних слов'янських територій. Масовий терор, звірства, репресії, вбивство заручників, організований голод, поширення епідемій, створення нестерпних умов існування – все це становило цілу систему заходів щодо знищення представників «нижчих рас». Східні слов'яни відчули на собі повною мірою людиноненависницьку політику нацистської Німеччини, яка прагнула зруйнувати усе те, що створювалося слов'янською нацією протягом тисячоліть, а представників цієї нації перетворити на рабів для німецької імперії. Нацистська політика фізичного терору була сукупність терористичних акцій військового, політичного, економічного характеру.

#### **Джерела та література:**

1. Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції / Відповідальний редактор: Легасова Л.В. – К., 2011. – 800 с.,
2. Нюрнбергский процесс. В 7-ми т. – Т. 6. / под общ. ред. Р. А. Руденко. – М., 1960. – 748 с.
3. Даценко В.В. Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни. /1941-1945 р.р. Історико-публіцистичний нарис. – Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2010. – 304 с.
4. Вінниччина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.: зб. документів і матеріалів / ред. кол. А.Ф. Олійник. – Одеса, 1971. – 307 с.



Світлана Зарудня\*

## Окупаційний режим на Новомиргородщині 1941-1944 рр.

На світанку 22 червня 1941 року розпочалася радянсько – німецька війна. У перші дні війни на підприємствах, у колгоспах і МТС Новомиргородського району відбулися багатолюдні мітинги, на яких народ заявив про свою готовність вступити у боротьбу з фашизмом. Проходила мобілізація військовозобов'язаних. У військові комісаріати поряд з мобілізованими прийшли люди різного віку і професій, які бажали добровільно піти на фронт. У перші дні війни райвійськомати Новомиргорода і Златополя мобілізували 1490 чоловік. Коли фронт став наближатися, в районах були створені винищувальні батальйони. У червні 1941 року в Новомиргороді створено винищувальний батальйон, до складу якого ввійшло 350 чоловік. Він неодноразово виїздив у навколишні ліси і лісосмуги і виловлював там фашистських парашутистів. Більшість членів батальйону в липні 1941 року пішла на фронт. У селах району створювалися і загони народного ополчення.

Перші повідомлення про хід бойових дій були оптимістичними. Потім радіо і газети почали приносити повідомлення іншого змісту – Червона Армія в тяжких боях вимотувала сили переважаючого ворога, поволі відступала вглиб території. Все частіше над нашим містом з'являлися ворожі літаки. Став чутий гуркіт канонади на заході.

На важливих ділянках території нашого і сусідніх районів розгорнулося будівництво оборонної лінії. Ця лінія проходила через Бирзулове-Коробчине-Рубаний Міст-Липняжку-Журавку-Капітанівку. У Новомиргородському укріпленому районі до 20 липня 1941 року було споруджено оборонні смуги довжиною 267 км. На спорудження оборонної лінії було залучено близько 10 тисяч чоловік.

---

\*Зарудня Світлана Василівна, вчитель історії Новомиргородської ЗШ I-III ступенів №3

Фронт наближався. Було вже чути артилерійські вибухи. Військокомат проводив останню мобілізацію. Викликані з'явилися не всі. Деякі села району були вже захоплені ворогом.

Наші війська, відступаючи з боями, несли колосальні втрати. Новомиргород захищала 233-я стрілецька дивізія. Наприкінці липня фронт підійшов до західних околиць Златополя. Чисельно переважаючи, ворожі війська оточили місто з трьох боків. 31 липня передові частини німецької мотопіхоти під прикриттям танків увійшли до Златополя. Захопивши Златопіль, 1 серпня фашисти почали рухатись через Виноградівське поле в напрямку залізничної станції і елеватора. Наші воїни не встигли навіть окопатись. Гітлеровці зустріли опір біля Виноградівського мосту через річку Вись.

1 серпня 1941 року гітлерівці захопили і Новомиргород. Не знали ще новомиргородці, що їм доведеться пережити за 2 роки 7 місяців і 10 днів страшної окупації.

Після вступу в Новомиргород німці розташувалися в міському парку культури. Поставили намети, бойову техніку і автотранспорт. Війська німців були добре оснащені, мали підрозділи на велосипедах, мотоциклах з установленими на них ручними кулеметами..

Окупаційний порядок, німці з властивою їм педантичністю, встановили досить швидко. Гітлерівці провели свій адміністративно-територіальний поділ. На території Кіровоградської області було створено 6 округів, в які входило по 4-5 районів: Бобринецький, Долинський, Кіровоградський, Олександрівський, Олександрійський та Новомиргородський. В останній входили такі райони: Новомиргородський, Хмелівський, Маловисківський, Новоукраїнський, Златопільський. На чолі Новомиргородського округу стояв гебітскомісар – Гінц. *«Фюрер Великої Німеччини – Адольф Гітлер доручив мені цивільну владу п'яти районів»*. Таке оголошення про вступ на посаду окружного комісара Гінца з'явилося 13 грудня 1941 року. Він очолював гебітскомісаріат та безпосередньо керував двома основними його відділами – політичним і господарським.

Для керівництва іншими відділами в його розпорядженні були оберінспектори та інспектори. У руках гебітскомісара була по суті зосереджена вся політична та господарська влада окупантів в окрузі. Гебітскомісаріат був розташований в приміщенні педучилища. На території району були створені також військова і земельна комендатури та мирові суди.

Приїзд у Новомиргород гебітскомісара та земельного коменданта ознаменувався терором. Уже в перші дні було розстріляно кілька

громадян. У вивішеній гебітскомісаром листівці говорилося, що ці люди нібито робили замах на його життя та наголошувалось, що при повторенні подібного буде розстріляно не менше 50 чоловік.

У перші дні окупації в Новомиргороді була створена міська управа, яка була підлегла гебітскомісаріату та міському й польовому комендантам.

Головою міської управи призначили Шаригіна. В одній з директив польова комендатура писала міській управі:

*«Необхідно мати на увазі, що службовці міської управи не являються службовцями населення, а лише німецького командування. Будь-яка самотійна дія забороняється. Хто буде порушувати це правило, буде усунений».*

Апарат управи комплектувався з осіб німецького походження та кримінальних злочинців. У 1943 році міська управа була перейменована в українську допоміжну управу. Були створені і каральні органи, які виконували постанови німецької влади. На території району була створена німецька жандармерія в кількості 50 осіб, яка розмістилася в шкільному будинку по вулиці Леніна.

На території дитячого будинку (нині, це школа-інтернат для глухих дітей) фашисти влаштували гестапо. У напівпідвальному приміщенні була тюрма. Територія гестапо була огорожена, цілодобово охоронялася фашистами і поліцаями. Частина дітей дитячого будинку було відправлено на каторжні роботи до Німеччини. Крім того, на території району була створена німецька районна міська поліція, яка налічувала в своєму апараті до 200 чоловік. Склад поліції спочатку формувався шляхом захоплення чоловіків при облавах на вулиці, а потім більшу частину поліції склали добровольці, скривджені радянською владою, колишні злочинці, а також ті, хто хотів отримати одяг, заробітну плату і мати можливість займатися грабунками. Але серед цих людей були і ті, від кого дізнавалися про облави на людей, яких повинні були відправляти на примусові роботи до Німеччини. Начальником районної поліції був призначений Нарочевський Т.П., його заступниками – Секунов О.М. та Кесс І.С., інспекторами поліції – Кальний П.І., Ковбасенко В.Б., Покотілов О. Поліцаї, які найбільш активно брали участь у масовому винищенні людей: Дзюбенко К. Д., Марченко М. В., Ярмоленко М.М.

Всі створені на території органи, як каральні, так і інші керівні організації мали на меті одне – винищення мирного населення і знищення економіки району.

У 1941 році був високий урожай. Ті, хто вітав прихід німців, розраховували, що колгоспи будуть ліквідовані, а земля перейде

одноосібникам. Та нічого цього не сталося. Німецькі окупанти розграбували колгоспи, перетворили їх на громадські двори. На підставі розпорядження німецького командування назви колгоспів було ліквідовувано та введено нумерацію по всій сільській управі. Це розпорядження було видане 22 січня 1942 року. На чолі громадського двору стояв староста, якого призначала районна управа. Староста двору виконував розпорядження сільського старости, районної управи і начальника районного управління сільським господарством.

У жовтні 1941 року Кіровоградська обласна земельна управа видала розпорядження, у якому було зазначено кількість худоби, яку дозволялось тримати колгоспникам:

*«Колгоспникам дозволяється держати таку худобу: 1 корову, одну телицю до 2-х років, 1 теля, 3 свиней та 10 овець. Всі зайві тварини, що були у користуванні колгоспників, здавалися до колгоспу, не дивлячись на те, в якій спосіб вона придбана».*

З перших днів окупації були ліквідовані всі радянські державні й громадські установи. Пересування громадян на окупованій території фашистами суворо контролювалося, допускалося лише за довідками, виданими гебітскомісаром. *«Всякі поїздки забороняю, крайні корисні дозволяються тільки з дозволу старости сільуправи після відмітки в поліції».*

У січні 1942 року було видане поліцейське розпорядження, згідно з яким, всі підводи, автомашини та інші транспортні засоби повинні мати шляховий лист або видані військовим комісаром перепустки. Кожне невиконання такого розпорядження каралося. Була введена комендантська година. Жителі мали право перебувати на вулиці в суворо встановлені години. Для прикладу цитуємо поліцейське розпорядження №1 від 6 січня 1942 року: *«Вихід на вулицю з 20 години до 6 години ранку заборонено. Хто без справки, яка може бути виданим лише обласним комісаром, після 20 години буде зустрінутий, повинен бути переданий поліції. Староста повинен затриманих штрафувати у 50 крб. Коли затриманий не може платити, треба його на 3 доби посадити».*

Починаючи з 9 листопада 1943 року, час заборони виходити на вулицю для цивільного населення встановлюється з 18 години вечора до 5 години 30 хвилин ранку. Хто після шостої вечора або раніше опів на шосту ранку, виходить на вулицю без нічної довідки, виданої гебітскомісаром, буде затриманий і важко покараний або на місці розстріляний.

Окупанти ввели примусову систему реєстрації населення. На перехрестях вулиць, на телеграфних стовпах, на стінах будинків

висіли оголошення, накази, які до найдрібніших подробиць регламентували життя всього населення і, як правило, закінчувалися фразою «Смерть за порушення». Смертна кара чекала людей за невидачу військовослужбовців, за надання житла німецьким, за протидію грабункам, за зберігання зброї, за допомогу партизанам і підпільникам.

Наводимо приклади деяких оголошень і наказів:

*«Поліцейське розпорядження № 3*

*Відносно охорони прийнятої райхскомісаром області. Цим постановляю, хто займається саботажем, або про це знає і нікому про це не сповіщає, відмовляється від роботи, розповсюджує неправдиві чутки, підтримує партизанів, дані розпорядження і прикази не виконує, скинуті листівки наводить і не здає негайно старості буде покараний.*

*Найменша кара 2 місяці, арешту, або смертна кара. Ці кари накладаються тільки обласним комісаром.*

*Новомиргород, 6 січня 1942 р.».*

У ніч з 7 на 8 листопада 1942 року в селі Арсенівці була вивішена листівка, зміст якої закликав населення до боротьби з окупантами.

З'явилося розпорядження:

*«Злочинця, який писав і який наклеїв листівку, досі населення села Арсенівки не видало – хоча про це 30 листопада 1942 року було попереджено п. гебітскомісаром. Тому п. гебітскомісара наклав штраф 10 000 крб. на населення с. Арсенівка. Пропоную суму штрафу на населення села і до 30 грудня 1942 здати в касу райуправи. Всім старостам сих управ оголосити про це населенню, і востаннє попередити, якщо подібні випадки в дальнішому десь трапляться, все населення буде притягнуто до більш суворої відповідальності».*

Було видане поліцейське розпорядження стосовно військовополонених:

*«Українці, які після 15 листопада 1942 року будуть давати незаконно притулок військовополоненим будуть розстріляні. А також видачі продуктів харчування таким військовополоненим цивільним населенням заборонено, хто це не виконає буде покараний».*

Під час окупації в обігу була німецька окупаційна марка. Все куплялося і продавалося на базарі. Був розроблений ринковий порядок.

*«Поліцейський наказ № 7.*

*Той, хто на ринку щось хоче продавати, повинен з'явитись у поліцію. Поліція бере за квитанцію базарні гроші. Квитанція служить документом про те, що ви маєте право продавати ваші товари. При сплаті базарних грошей повинен бути пред'явлений товар, який буде*

*продаватись. На товар продавця поліція встановлює тверду ціну. Через поліцію буде кожному продавцю вказано місце на ринку, яке матиме номер на квитанції. Кожен продавець має свою вивіску з прізвищем, назвою товарів, що він продає, та з цінами.*

*Той, хто йтиме проти базарного порядку і буде вищої ціни ніж встановлено продавати чи продавати товари не на вказаному йому місці, або ж обмінюватись на інші товари, той буде арештований, товар, який він продаватиме, буде відібраний, продавець буде примушений до одного місяця праці та 1000 карбованців штрафу.*

*При великих підвищеннях цін продавець буде повішаний на ринку.*

*Новомиргород, 3 лютого 1942 року.*

*Обласний комісар».*

Це одна із сторінок господарювання німецько-фашистських загарбників, в результаті якої було розстріляно, замучено і повішено близько 5 тисяч чоловік. Окупанти знищили майже все єврейське населення. Знищення громадян проводилось в різних місцях району як удень, так і вночі.

У селі Мартоноша було розстріляно 250 чоловік, в тому числі стариків та жінок. Усі розстріляні і закатовані звалювалися в яр. Окрім розстріляних, у цей яр падали тяжко і легкопоранені. На південній околиці села Софіївки розстріляли 150 чоловік (в основному військовополонених), в тому числі поранених, партизан та підпільників після катувань гестапо, що було розташоване на території Новомиргородського дитячого будинку.

У селі Панчевому розстріляно і повішено 28 чоловік, в Канежі – 13 чоловік, в райцентрі – 15 чоловік. Головним місцем знищення людей був яр біля села Мартиноша, де проводилися розстріли громадян переважно єврейської національності.

У Новомиргороді було створено гетто-концтабір. Звідти в 1943 році німецька поліція двічі вивозила на автомашинах 230 чоловік єврейської національності і розстріляли їх на краю яру в селі Мартоноша. При розстрілах жертви піддавалися жахливим знущанням, у числі вбитих були старики, жінки і діти.

Більш ніж 80 чоловік було розстріляно у Виноградівському яру. Як правило, в більшості випадків фашисти проводили знищення громадян у денний час на очах у жителів. Для цього в деяких випадках силою зброї зганяли населення до місця розстрілу або повішення.

У селі Мартоноші влітку 1943 року поліція за допомогою солдат СС зігнала в центр села, до церкви, все населення. Після цього, за раніше виробленим списком назвали 7 активістів, які підозрювалися в

партизанській діяльності. І їх на очах у зігнаних жителів спочатку побили, а потім розстріляли.

Восени 1943 року на околиці села Софіївки було виведено на розстріл до раніше підготовлених ям 17 чоловік. У числі розстріляних падали в яму легко і тяжкопоранені. Коли всі 17 чоловік були вже в ямі (а серед тих були й живі), то Покотілов і Кальний обійшли яму посилаючи в неї автоматні черги.

У селі Оситній німці заарештували в листопаді 1943 року групу В.І.Шуліки в кількості 6 чоловік і розстріляли в Новомиргороді.

У селі Веселівці фашисти розстріляли 20 підпільників, спалили більшу частину будівель.

Наприкінці листопада 1941 року близько 1200 євреїв міста Златополя (за розпорядженням Новомиргородського окружного гебітскомісара Гінца) районною поліцією були зігнані в гетто – концтабір, що розташований у будинках дитячої колонії, обнесеної колючим дротом, охорону яких також несла районна поліція. Протягом наступних двох років під керівництвом районного жандарма Ключе Курта силами поліції всі 1200 чоловік було розстріляно або отруєно газом. Розстріл поліція здійснювала в Межигірському (Турянському) яру. Отруєння здійснювалося в одному з підвалів складу, що належав раніше авторемонтній майстерні. У січні 1944 року, під час відступу, цей склад був підірваний німцями. Отруєних газом євреїв, повішаних і розстріляних підпільників фашисти кидали в криниці. На території Златополя таких криниць, глибиною до 30 метрів, виявлено 5, у селі Листопадове – 1.

У грудні 1942 року другою ротою загону польової жандармерії, якою керував штабсфельдфебель Отто Густав (з допомогою військ СС та місцевої поліції) у лісі поблизу села Капітанівка була проведена облава на партизан. У результаті було піймано і розстріляно 18 осіб.

У березні 1943 року за зв'язок з партизанами в Златополі було повішано 6 осіб. Влітку 1943 року там же повішано 5 чоловік, з них 3 військовополонені.

Гітлерівці на каторгу до Німеччини гнали сотні людей, зокрема молодь, де вони гинули від непосильної праці, голоду та хвороб. З 1 серпня 1941 року по 11 березня 1944 року з Новомиргородського і Златопільського районів на каторжні роботи до Німеччини було відправлено 3829 юнаків і дівчат.

Таким чином, роки тимчасової окупації Новомиргородщини німецькими загарбниками та їхніми наставниками були насичені безправним знущенням над життям і гідністю людини, які припинилися лише зі звільненням району радянськими військами.

**Джерела та література:**

1. Омельчук І. Фронт і тил були єдині // Червона зірка. – 1992. – 10 жовтня.
2. Велика Вітчизняна війна. Нариси з історії Новомиргородського району // Ленінець. – 1959. – 8 травня.
3. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945. Дніпропетровськ, 1965.
4. Нагорний О. У перші дні // Кіровоградська правда. – 1986. – 21 червня.
5. За матеріалами Омельчук І. В.
6. ДАКО, Ф.Р-6656, оп. 1, спр. 1, арк. 49-51.
7. ДАКО, Ф.Р-2619, оп. 1, спр. 2, арк. 27, 38, 188, 45, 41.



Сергій Колісніченко\*

## Станція Помічна в умовах нацистського окупаційного режиму (1941-1944 рр.)

Українська історія – це своєрідний калейдоскоп перемог і поразок, здобутків і втрат, героїчних звершень та жахливих трагедій. Однією з таких мозаїк є Велика вітчизняна війна, яка буревієм горя і страждань пронеслась територією нашої країни. Вона не оминула жодного міста, містечка, села. Ця війна залишила незгладимий слід на серці кожного українця, її відгомін і сьогодні чується в душах ветеранів війни, їхніх дітей та онуків. Ми не бачили війни, на наших очах не вбивали друзів, ми не ховалися від бомб у бомбосховища, нас не гнали на примусові роботи в фатерлянд, ми не споглядали навколишній світ крізь дротяні огорожі гетто та концентраційних таборів, але ми повинні пам'ятати про ці страшні роки, щоб не допустити їхнього повторення, щоб не дозволити колесу історії піти по колу і в черговий раз перемолоти мільйони людських життів в жерновах геополітичної кон'юнктури.

22 червня 1941 року нацистська Німеччина без оголошення війни перейшла радянський кордон, розпочалась Велика Вітчизняна війна. Більшість радянських та й сучасних істориків перемоги Вермахту в перші місяці війни пояснюють раптовістю удару, начебто війни ніхто не чекав, але СРСР в 1941 році був однією з найбільш милітаризованих країн, з 1939 року брав безпосередню участь у війні, про війну знімали фільми, співали пісні, писали в газетах. «Если завтра война, если завтра в поход, если грозная сила нагрянет...» – лунало над усім Радянським Союзом. І навіть в нашому невеличкому містечку діяла значна кількість гуртків військово-патріотичного спрямування. Наприклад, учасник Другої світової війни Б.П.Фруль згадує, що навчаючись в школі, він закінчив школу планеристів, став ворошиловським стрільком, а це перші кроки в підготовці майбутніх

---

\**Колісніченко Сергій Володимирович, вчитель історії та правознавства Помічнянської ЗШ №1 Добровеличківського району*

солдатів. СРСР готувався до війни, готував населення, готував майбутніх солдат. Працівники залізничної поліклініки ст. Помічна регулярно проводили навчання жителів з цивільної оборони, в місті базувався взвод залізничного батальйону, завданням якого було не тільки виконання безпосередніх військових функцій, а й робота з місцевим населенням щодо формування основних поведінкових навичок в умовах війни. Але загалом помічнчанці жили мирним безтурботним життям.

Основна маса мешканців міста довідались про віроломний напад Німеччини зі звернення В. Молотова до громадян Радянського Союзу. Басиста Анюта Степанівна (1921 року народження) згадує: *«О 12 годині дня я разом з іншими мешканцями Помічної слухала по радіо повідомлення про напад Німеччини на Радянський Союз. Важко передати стан людей в той момент. Одні плакали, інші тулилися один до одного, в людських очах був страх і розпач»*. Але усі вірили, що непереможна Червона Армія зупинить ворога і доб'є у його лігві. Тому з перших днів війни біля призовних пунктів зібралися сотні добровольців. Вони боялися, що війна скінчиться, а вони не встигнуть здійснити свого подвигу, до якого так завзято готувала їх Батьківщина. Точних відомостей про кількість добровольців з помічної немає, але можна з впевненістю стверджувати, що їх було відносно небагато, адже більшість помічнчанців були залізничники на яких розповсюджувалася броня.

Сама залізниця відразу розпочала працювати в посиленому режимі. Доставка військ і техніки на фронт, евакуація промислового обладнання і людей, непосильним тягарем лягло на плечі працівників залізничного транспорту. Та коли в нашому місті почали з'являтися паровози, обстріляні асами Люфтваффе, які влаштували справжнє полювання на них, коли станція зазнала перших бомбових ударів, коли нальоти пікіруючих бомбардувальників стали суворою буденністю, то настрої в місті дещо змінилися. Біля магазинів вишикувалися черги, запасалися продуктами, скуповували сіль, сірники, керосин, вирізали худобу, відправляли дітей до родичів в навколишні села (Кривенко Микола Федорович 1929 р.).

У липні 1941 року на станцію прибули загони 77-го полку військ НКВС по охороні залізничних об'єктів, для охорони стратегічних об'єктів, боротьби з диверсантами, внутрішнім небезпечним елементом (панікерами, мародерами, провокаторами). Головним їхнім об'єктом був захист залізничного мосту між Помічною і Новоукраїнкою. Саме вони і повинні були захищати станцію, організувати евакуацію залізничного устаткування та рухомого

складу залізниці. Але під час чергового авіанальоту ешелон було розстріляно.

Таким чином, місто опинилося фактично беззахисним. 6-та і 12-та армії, в полосі відступу яких знаходилася Помічна, на кінець липня – початок серпня організованого опору ворогу чинити не могли, їхня доля кожному з нас чудово відома. Ці армії були оточені в урочищі Зелена брама і знищені. Відступ Музиченка і Понеделина прикривали пілоти Кіровоградського окремого полку легких бомбардувальників. Під час чергового вильоту капітан Анісімов поблизу Помічної, будучи підбитий зенітною артилерією, спрямував свій літак на ворожу бронетанкову колону і провів один з перших таранів в Великій Вітчизняній війні. За свій подвиг капітан Анісімов нагороджений званням Героя Радянського Союзу посмертно.

На початку червня 1941 року до Помічної підступили ворожі війська. Кривенко Микола Федорович згадує: *«На початку серпня 1941 року німецькі артилеристи розташували свою батарею на околиці (сучасна територія могилки) і почали обстріл станції, на якій скупчилося багато військових ешелонів...»*

4 серпня вступ німців до міста став неминучим. Начальник станції направив офіцера і двох солдат до водонапірної вежі для її захисту і організації оборони на північній околиці міста. Опівдні з села Веснянка на Помічну рушив німецький загін чисельністю близько 30 чоловік, зав'язався короткотривалий бій. Оборонці загинули, але й ворог поніс відчутні втрати. Загинув німецький офіцер і декілька солдат, які були поховані на пустирі. Вночі невідомі викрали з могили військову каску, яка лежала на могилі офіцера. Розпочались обшуки, облави. На місцевому базарі заарештували двох слюсарів, які продавали саморобні ножі. Їх звинуватили у викраденні каски і засудили до смерті через повішання. Вирок було виконано публічно, на очах сотень людей, на тій самій базарній площі. Дві доби окупанти забороняли родичам знімати тіла повішаних, щоб поховати. Так розпочалася окупація.

В окупованому місті німці швидко встановлювали «Новий порядок». Територію Кіровоградщини було включено до Рейхскомісаріату «Україна», наше місто опинилося в складі Миколаївського генерального округу Первомайського гебітскомісаріату.

На місцях управління здійснювали районні управи, рішення яких були остаточними і оскарженню не підлягали. Управу очолював районний шеф комісар (з 1943 р. Тельман), він був підзвітний повітовому комісару (Раурту). І хоча за усталеною практикою містечка типу нашого очолювали цивільні бургомістри, на чолі

Помічної став військовий комендант (комендатура розміщувалася в приміщенні сучасного фотоательє), при ньому діяв взвод комендантської жандармерії, місцева поліція і відділ таємної поліції «Гестапо». У підвалах, поруч з сучасної залізничною лікарнею, неподалік від нашої школи було облаштовано гестапівську в'язницю де побував не один мешканець міста. Руїни підвалів можна побачити і в наш час.

У приміщенні сучасної міської ради діяла пральня, де працювали місцеві жителі. Вони прали та ремонтували німецьку військову форму і спідню білизну. Відповідно до наказу коменданта цивільним заборонялося наближатися до залізничної колії на відстань до 50 метрів під страхом смерті, міжміське сполучення дозволялося лише за спеціальними пропусками, до того ж підводам можна було рухатися лише ґрунтовою дорогою, використовувати бруківку категорично заборонялося, працював паспортний стіл, який вів суворий облік громадян, було введено окупаційні марки.

Для мешканців міста встановлювалися обсяги здачі сільськогосподарської продукції. З однієї корови потрібно було здати 750 літрів молока при жирності не менше 3,8 %. Виконавши норму здачі можна було купити знежирене молоко по 15 марок за 1 літр, корів заборонялося здавати на бійню, але корову, навіть півкорови, можна було продати.

Закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію встановлювала військова комендатура: станом на 1941 рік: пшениця – 35 карб., жито – 25 карб., ячмінь – 23 карб., просо – 23 карб., овес – 23 карб., гречка – 40 карб. по курсу 10 рублів – 1 марка.

Продовжив свою роботу Помічнянський елеватор, Помічнянська МТС (староста Меделець П.). Перший час зберігався документообіг, штрафи, форми звітності, навіть печатки СРСР. Згодом німцями був утворений Піщанобридський сільськогосподарський банк, через який велись розрахунки між господарськими дворами і МТС, в Добровеличківці працював Державний банк, було введено окупаційну грошову одиницю.

У помічній діяла телефонна станція, лікарня, послуги якої були платними. Окупанти встановили розмір заробітної плати: чорноробочий в МТС – 350 крб., слюсар – 400 крб., учень 0,45 коп. в день. Тоді, коли чоботи хромові коштували 40 марок, пальто зимове – 80, костюм суконний – 50, сорочка хлопчатобумажна – 12, труси – 3, панталони – 5. Діяв наказ про заборону самовільно підвищувати ціни під страхом смерті. Управа слідкувала, щоб батьки відправляли дітей до школи, за невиконання розпорядження передбачався штраф. Для

вчителів встановлювався продовольчий пайок (300 грамів борошна, 400 крупи, 400 грамів картоплі) щоденно, а 7-річне навчання було обов'язковим.

Основним завданням комісара було організація та контроль над роботою залізниці та паровозного депо, яке німці зуміли захопити в цілком робочому стані. Відразу в місті було введено комендантську годину і запроваджено аусвайси та пропуски. Оскільки специфіка роботи залізничників, особливо машиністів паровозу, помічників і кочегарів полягала в тому, що їх могли викликати на роботу в будь-який час дня і ночі, пропуск дозволяв їм перебувати на вулиці в нічний час доби на законних підставах. У місті було лише два німецькі жандармські пости – на вихідному і вхідному світлофорі, охоронну службу в місті і патрулювання здійснювала місцева поліція, до якої вступило багато місцевих жителів та мешканців навколишніх сіл. Людей, які не працювали на залізниці за бажанням вивозили в села, де утворювалися господарські двори, а на час сезонних сільськогосподарських робіт мобілізували усіх не залежно від бажання. Контроль над сільськогосподарськими роботами здійснював військовий комісар.

Фактично з перших днів окупації в Помічній розпочав діяти рух опору. Керівниками груп були Василь Вовченко та Іван Гаджієнко. Групи знали про існування одна одної, але діяли окремо, для того, щоб в разі провалу однієї групи – це не призвело до ліквідації всієї підпільної мережі. Практикувався і так званий індивідуальний супротив. Яскравим виявом якого є діяльність Л. Односума (про життя і боротьбу цього відважного патріота ми дізналися зі слів дружини пана Леоніда – Односум Марії Федорівни). Основними формами діяльності Помічнянського підпілля було розповсюдження листівок, які підпільники отримували від партизанів. І хоч вони розповсюджувалися в мізерній кількості, моральний ефект від їх закликів переоцінити важко. На листівці, розміром трішечки більшому ніж папірсна пачка від «Казбеку» було надруковано:

*«Товарищ!*

*Чем ты помог в борьбе с немецкими оккупантами?*

*Колхозник, прячь хлеб, не давай вывезти его в Германию!*

*Комбайнер и тракторист, не давай вывезти врагам комбайн, молотилку и трактор!*

*Шофер, испорть немецкую машину!*

*Повариха, насыпь немцу яда!*

*Честный украинец, убей поганого оккупанта, при первой возможности испорть телеграф, разрушай мосты, дороги, рельсы, поджигай немецкие склады!*

*И тогда ты не будешь краснеть перед братьями, которые героически борются с врагом в рядах Красной Армии!»*

Ці листівки помічнянським підпільникам передавала Ніна Кубійович, зв'язкова Новоархангельського партизанського загону. Представники руху опору поширювали серед місцевого населення інформацію радянського інформаційного бюро. Роздруківки повідомлень також надавали партизани. Подібна практика була не дуже зручною, адже інформація була застарілою і дуже часто надходила з затримками. Тому з ініціативи Вовченка підпільники знайшли колишнього члена шкільного гуртка радіотехніки, дістали необхідні деталі і виготовили власний радіоприймач. Переховували його в приміщенні комендатури «Ортскомандатур» – двоповерховому будинку на два під'їзди, в одному з яких розміщувалася комендатура, в другому перебувала санітарна епідеміологічна станція. Саме в останньому приміщенні переховували приймач і влаштовували регулярні прослуховування радіопередач. Фельдшер зачиняв на ніч одного з підпільників в приміщенні епідеміологічної станції і той, користуючись навушниками, конспектував отриману інформацію. Вже на ранок відомості з швидкістю світла розліталася між всіма мешканцями міста. Окупанти вже не могли приховувати свої невдачі на фронті і поразки в міжнародній політиці. Бойовий дух в середовищі руху опору посилювався з кожним днем.

Для підпільної роботи потрібні були суттєві фінансові ресурси. Як такого зв'язку зі штабом партизанського руху не було, а тому потрібно було шукати вихід самостійно. І тут Гаджієнко знайшов можливість отримати бажані гроші. Іван Васильович працював перекладачем в локомотивному депо і знав багатьох машиністів. Йому було відомо про випадки контрабанди, якою займалася значна кількість залізничників. Вони в румунській зоні окупації, в якій часто опинялися в зв'язку з виробничою необхідністю, купували деякі товари, зокрема: мило, сигарки та інше за нижчими цінами і в Помічній, де була вже німецька зона окупації, продавали по підвищеній ціні. Гаджієнко, як представник нової влади, поставив контрабанду під контроль і забирав 50% прибутку. Ці гроші йшли на потреби підпільників: допомогу в'язням і полоненим, які працювали на залізниці, підкуп поліцаїв і деяких, не чистих на руку, представників окупаційної влади.

Про діяльність помічнянських підпільників, досить скоро стало відомо командирам найближчих партизанських загонів, які діяли в районі Новоархангельська, Знам'янки, Смілої та інших. Зокрема, загін імені Пожарського навіть вислав зв'язкову для налагодження контактів і активізації співпраці з помічнянськими патріотами.

Партизанам катастрофічно не вистачало вибухівки, яку можна було б роздобути на будівництві залізничної колії, яка набула неабияких масштабів в нашому місті та околицях. Саме це завдання і отримав Вовченко під час своєї першої зустрічі з товаришем Лесею. Доручення було надзвичайно складним, адже агенти руху опору не мали доступу до вибухівки, проте вихід було знайдено. У той час ішло будівництво вузькоколійки, яка мала з'єднати Умань і Долинську. На будівництві широко використовували толові шашки, якраз вони й цікавили партизан.

Вовченко зміг налагодити контакт з польськими робітниками, які й проводили вибухові роботи. Майстер зміни Янек Собеський погодився допомогти. Цей чоловік, неабиякої фізичної сили і ще більшої честі, походив з родини польського селянина. Його молодший брат загинув в 1939 році, тому Янек плекав надію хоч якось помститись ненависним фашистам та зробити посильний внесок в загальну справу визволення Батьківщини. Собеський, навмисно зменшуючи кількість толу в шашках під час вибуху, накопичував необхідну кількість вибухівки і передавав її Вовченку, а він, в свою чергу, через знайомих машиністів переправляв вибухівку в Смілу на конспіративну квартиру. Толові шашки складали в шарманки (спеціальні сумки, в яких машиністи возили обіди) і накривали милом. Якщо б затримав патруль, то можна було б пояснити, що привіз родичам контрабандне мило. Лінія постачання вибухівки була налагоджена чітко і працювала без збоїв, як годинник.

Звичайно така активність підпільників не могла бути непоміченою німецькою службою безпеки (гестапо), яка діяла в нашому місті. За найменшою підозрою, фашистські кати хапали підпільників і зачиняли їх в підземеллі, яке було переобладнано під в'язницю. Камери були дуже холодні, на бетонній підлозі холодна вода, високий рівень вологості, постійні побої та катування були для місцевих патріотів справжнім пеклом. Багато хто через це пекло пройшов. Патріоти не залишали своїх товаришів і в найскрутніші моменти їхнього життя.

Одного разу, після чергової доставки вибухівки до станції Сміла, Валентин Мурзаєв зіскочив з підніжки паровоза та збирався йти додому, але його зупинили гестапівці. Напевно, за чиїмось доносом він

і Гаджієнко були заарештовані по підозрі в співпраці з партизанами. Від поведінки хлопців та їхньої мужності і витримки залежало майбутнє всієї підпільної організації, життя десятків людей. Звичайно, героїчна смерть заслуговує на повагу, але значно важче витримати допити і довести свою непричетність. Зробити це можна було лише за умови стовідсоткової відповідності свідчень Гаджієнка і Мурзаєва. Щоб їм допомогти, підпільники, незважаючи на солідну охорону, змогли пробити в підземеллі невеличкий отвір, через який передавали товаришам воду і продукти, узгоджували їхні свідчення, інформували про хід слідства. Німці, після двотижневого ув'язнення так нічого й не добилися від хлопців, тому змушені були їх відпустити.

Підпільники, користуючись доступом до залізниці та знаючи коли і який вантаж проходить через станцію Помічна, не минали нагоди провести диверсію. Одним з найяскравіших випадків був так званий «удар по Люфтваффе». Михайло Савощик та Віктор Благода таємно проникли в ешелон, який віз авіаційні двигуни. Хлопці нанесли їм пошкодження несумісні з експлуатацією. Така активна позиція підпілля примусила до суттєвих контрзаходів з боку окупантів. За багатьма хлопцями було встановлено негласне спостереження, як на роботі, так і в побуті, гестапо завело на них особові справи. Назрівали масові арешти. Під підозрою був і Янек Собеський, який передавав підпільникам вибухівку. Керівники прийняли рішення рятуватися в партизанському загоні. За час окупації з Помічної в партизанський загін імені Пожарського було переправлено близько шістдесят осіб. Всі мали власну зброю та боєприпаси. Вони продовжили боротьбу з ворогом вже іншими методами. Звичайно, врятувати всіх не вдалося. «Леонід Односум, Алік Сініцький, Ваня і Маша Рудяк за підозрою в співпраці з партизанами були схоплені окупантами і перевезені до концтабору в місто Первомайськ. Підпільники, незважаючи на всі спроби, не змогли визволити товаришів».

Історія партизанського і підпільного руху, умови життя в окупації, навіть після майже 70 років по закінченню війни має безліч білих плям. Про багатьох забули, багатьох не визнали підпільниками. Наш з Вами святий обов'язок – згадати те, що забувається, дізнатись те, що вважається невідомим, виправити допущені помилки. Адже ці люди боролися і вмирили заради нашого майбутнього, їх не гнали в бій під дулом автомата, ними рухав свідомий патріотичний порив і любов до своєї Батьківщини. Вони померли для того, щоб ми жили. І ми повинні бути достойними нащадками таких величних пращурів.



**Джерела та література:**

1. Берест К. Люди виходять в ніч. – Кіровоград, «Центрально-Українське видавництво», 2002. – 102 с.
2. Гудеріан Г. Спогади німецького генерала / Пер. З англ. Ліхачова Д.А. – К.: Генеза, 2007. – 547 с.
3. Семененко В.І. Велика Вітчизняна війна. – Х.: Білгород, 2008.
4. Петровський В.В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі – Х.: ВД «Школа», 2007. – 592 с.

Олександр Комірний\*

## Гайворонщина під німецько-румунською окупацією (серпень 1941-го – середина березня 1944 рр.)

Гайворонщина в 1941-1944 роках сповна відчула жорстокість німецького окупаційного чобота та лють румунського батога. З серпня 1941 року по березень 1944 року окупанти силою зброї, кривавими розправами і насильством насаджували свій «орднунг» – новий порядок.

Одразу після окупації гайворонське Прибужжя увійшло до складу округу «Миколаїв» рейхскомісаріату «Україна». Районний центр Гайворон став центром району (гебіту), куди крім Гайворонського, увійшли території Грушківського (Ульянівського), Голованівського, Підвисоцького та Новоархангельського районів.

З перших днів окупанти створили великий апарат насильства та пограбування. Почали працювати гебіткомісаріат, який спочатку очолив полковник Конрад фон Кріштопф, а згодом Ганс Беєр, жандармерія, агрокомендатура (ляндвірт). У більшості сіл були створені комендатури. Ляндвірт для забезпечення порядку та організації сільськогосподарських робіт мав підпорядковані агрокомендатури у всіх частинах гебіту.

Для здійснення своїх планів окупантам була потрібна хоча б видимість підтримки з боку місцевого населення, тому в усіх селах із зрадників утворювалися «українські органи влади». При гебітскомісаріаті діяла створена німцями українська поліція – районна та селищна поліцейські управи. Селами керували старости, поліцаї, керівники колгоспів, які в 1942 році були перетворені в громадські господарства.

Як правило, з німецькими окупантами активно співпрацювали частина колишніх розкуркулених та члени їх сімей, антисеміти,

---

\* *Комірний Олександр Іванович, пенсіонер, учитель історії*

ідеологічні фанатики, залякані та слабкодухі. Якщо з початком окупації ця категорія людей іще покладала певні надії на нову владу, то після 1942 року лояльність на співпраця з німцями значно зменшилася.

З перших днів фашистські окупанти та їх поплічники почали складати списки радянських активістів, сімей червоноармійців, оточенців та євреїв. Названі категорії людей повинні були зареєструватися в комендатурах. За переховування неблагонадійних до окупаційної влади осіб передбачався розстріл. Німці та їх прихвостні заохочували місцеве населення повідомленнями про нелояльних осіб і навіть платили за доноси. На території Гайворонського гранітного кар'єру було облаштовано концентраційний табір, а на території піщаного кар'єру, на околиці Гайворона, почалися масові розстріли.

Уже в грудні 1941 року здійснювався збір теплих речей для армії Гітлера, яка замерзала під Москвою. Особливо під час цієї кампанії лютували поліцаї та старости. Частина кожухів, валянок, продуктів та реманенту перейшли до власності поліцаїв. Саме це викликало ненависть селян та містян до новоявленої місцевої влади.

З перших днів окупації Гайворонський лянвірдт почав примушувати збирати урожай 1941 року та відправляти награвоване збіжжя та худобу до Німеччини. Почалося налагодження роботи підприємств: запрацювали Гайворонський паровозоремонтний завод, Сальківський цукровий завод та залізничні підприємства. На станції Гайворон розпочала роботу залізнична адміністрація. Але супротив та діяльність підпілля і партизан робили ці намагання неефективними. У 1943 році розпочався демонтаж німцями промислового обладнання та його вивезення до Фатерлянду. До Німеччини було вивезено майже весь рухомий склад вузькоколійної залізниці, а що не вдавалося вивезти, підривали або спалювали.

Найхарактернішою ознакою, що свідчила про природу нацистського режиму, було ставлення до євреїв. Відразу після встановлення окупаційного режиму в Гайвороні почала діяти спеціальна команда СС (ейзатзегруппен), яка разом з місцевими поліцаями антисемітами вишукувала, реєструвала та арештовувала євреїв. Уже в 1941 році частину єврейського населення було відправлено до гетто в м. Бершадь. 16 лютого 1942 року ейзатзегруппен СС разом з місцевими поліцаями в с. Хашувате розстріляли 986 громадян єврейської національності, серед яких 376 дітей. Серед розстріляних були і євреї, яких напередодні передали німцям румунські військові з гетто м. Бершаді. Слід відзначити, що багато жителів Гайворонщини допомагали євреям, ризикуючи своїм життям.

З початку окупації німці проводили активну діяльність щодо ідеологічного виховання прихильності місцевого населення до Третього рейху та ідей свого фюрера. Систематично проводилися мітинги та збори, на яких чини гебітскомісаріату пропагували ідеї нацизму та переваги Великої Німеччини, вивішували агітаційні плакати, показували документальні фільми про перемоги Вермахту. Клуб залізничників у Гайвороні було перетворено на німецько-український центр для *«окультурення та промивання мізків дикої провінції»*. З дозволу Гайворонського гебітскомісара Конрада фон Кріштопора було створено так званий «придворний театр», де грали професійні актори, запрошені з Києва, Одеси та Дніпропетровська. Німецьке командування, бажаючи показати себе прихильниками української культури, дозволила спектаклі «За двома зайцями» М. Старицького, «Сто тисяч» І. Карпенка-Карого і навіть Пушкінського «Станційного наглядча».

У 1941-1942 роках в Гайвороні діяло товариство «Просвіта», активними членами якої були члени ОУН – мельниківці. У 1942 році німці розстріляли членів гайворонської «Просвіти» та їх прихильників.

Після провалу блицкригу (плану блискавичної війни) в Німеччині виникла гостра нестача робочої сили. Вихід було знайдено у використанні примусової праці населення окупованих країн. З 1942 року найголовнішим завданням Гайворонського гебітскомісаріату, поліцейських управ та поліцаїв стало забезпечення рейху безплатною робочою силою.

У травні-червні 1942 року почалася перша хвиля вивезення остарбайтерів (східних робітників) на примусові роботи до Німеччини. Почалася потужна пропаганда праці в Німеччині та потреба в допомозі фашистській армії. Гайворон та села рясніли плакатами та листівками на зразок «Друже, я тобі допоможу! Я їду на роботу до Німеччини».

На території Гайворонської залізничної лікарні розташовувалася так звана «комісія відбору», до складу якої входили представники німецької адміністрації, української поліції та лікарі. Старости і поліцаї відповідно доведеного плану складали списки кандидатів віком з 17 до 21 року на відправку до Німеччини. Були і добровольці, одурманені фашистською пропагандою. Обов'язково в перші хвили трудової мобілізації проводилася медична комісія. Лікарі залізничної лікарні П.В.Яворський – лікар-хірург та С.М.Топчій – лікар-терапевт, ризикуючи власним життям, допомагали місцевій молоді уникати німецького рабства. Вони видавали фіктивні довідки про небезпечні інфекційні та невиліковні хвороби, давали хлопцям і дівчатам ліки, які викликали подразнення та алергії, проводили апендектомію (операція

по видаленню апендицита) при відсутності показань для того, щоб врятувати від відправки до Німеччини, передавали ліки військовополоненим та партизанам.

Всього протягом 1942-1943 років німці та поліцаї на Гайворонщині провели п'ять наборів остарбайтерів. Спочатку перед відправленням трудових новобранців до Німеччини на залізничній станції під звуки бравурних маршів відбувалися мітинги, на яких німецькі оратори обіцяли рай на німецькій землі. Причому, якщо в перших наборах серед новоявлених рабів було чимало обдурених пропагандою добровольців, то вже в наступних наборах їх уже не стало. За відмову їхати на роботи окупанти та поліцаї палили хати, конфісковували майно, арештовували та направляли на роботи найближчих родичів. Недаремно Миколаївський окружний комісар Опперман в серпні 1943 року видав наказ:

*«1. Той, хто саботує наказ фюрера і не з'явиться для відправки в Німеччину, повинен бути заарештований.*

*2. Члени сім'ї віком від 16 до 50 років заарештовуються разом з винним.*

*3. Все майно конфісковується на користь рейху».*

У 1943 році почалося справжнє полювання на людей. Так остарбайтерів почали хапати, проводячи облави, і під конвоєм доставляли до Гайворона. Найкмітливіші, часто попереджені патріотами про рабські набори, переховувалися в лісах, інших селах, тікали з-під варти по дорозі до Німеччини. Багатьох майбутніх остарбайтерів визволяли партизани та підпільники.

Гайворонське Забужжя в 1941-1944 роках входило до складу губернаторства Трансністрія (Задністров'я) Румунського королівства. Села Солгутове, Соломія, Казавчин, Бугове, Котовка і Бандурове входили до складу Балтського жудеца (повіту). Порівняно з німецькою, румунська окупація була ліберальнішою. У селах Солгутове, Казавчин і Бандурове діяли румунські комендатури. До 1942 року румуни зберігали колгоспи, які згодом були перетворені в «трудові общини» і державні ферми. Селян примушували безоплатно працювати на користь Румунського королівства.

Румунська влада сприяла розвитку торгівлі та підприємництва. З 1943 року румунські окупанти, так само, як і німецькі, почали нещадно грабувати місцеве населення: конфісковували збіжжя, худобу, демонтували та вивозили обладнання і реманент, забирали особисті речі селян. Крім того, важким тягарем на селян ліг обов'язок утримувати солдат III румунської дивізії полковника Поліхрона, штаб якої розміщувався в Балті.

У селах Забужжя діяли «комісії з румунізації», які знищували українські книжки, забороняли українську мову та насаджували румунську мову і порядки. Офіційними мовами в Трансністрії були румунська, німецька та російська мови. Румуни самі не знищували євреїв, заарештовували їх та передавали німцям. Уже в липні-жовтні 1941 року румунські ейнзацкомандо 10-Б і 11-Б почали виявляти та заарештовувати євреїв, біженців та оточенців. Євреїв відправляли в гетто в м. Бершадь.

Уже в 1943 році настрої румунських вояків різко змінилися. Німці все менше довіряли своїм союзникам-румунам. Відчуваючи близький кінець свого панування на Україні, окупаційна румунська влада посилила репресії проти українського населення. Почалися масові арешти підпільників та членів їх сімей, яких відправляли до Балтської комендатури або передавали до німецьких комендатур в Хащуватому або Гайвороні. Румуни для залякування та покарань місцевих селян часто застосовували батоги.

Після форсування Дніпра радянськими військами в 1943 році німецьке командування планувало зробити Південний Буг наступним «Східним валом». Велике значення фашисти надавали оборонним укріпленням в районі сіл Бугове і Казавчин. Румунські й німецькі солдати виганяли місцевих селян на будівництво оборонних рубежів. Уздовж Південного Бугу практично була створена «мертва зона»: прибережні будинки були розібрані, а жителі були виселені. В лютому 1944 року німецькі війська, не довіряючи союзникам-румунам, зайняли оборонні укріплення по правому березі Бугу.

Грабіжницькі плани на Гайворонщині окупантам повністю здійснити не вдалося. Цьому постійно перешкоджали підпільники й партизани та негласний опір населення.

У березні 1944 року завдяки Умансько-Ботошанській наступальній операції військ 2-го Українського фронту та підтримці місцевих партизанських загонів ненависний німецько-румунський окупаційний режим було повалено.

Окупація завдала Гайворонщині величезних втрат. Німецько-румунськими окупантами було розстріляно 1726 безневинних людей, в тому числі 541 дитина. На каторжні роботи до Німеччини було відправлено 1422 юнаків і дівчат, третина з яких додому не повернулися. Вони або померли на чужині, загинули від бомб, або побоялися повернутися на Батьківщину, остерігаючись звинувачень у зраді. Гітлерівці знищили практично всі промислові підприємства, розграбували колгоспи, установи, знищили житлові і господарські

споруди. У грошовому еквіваленті в цінах 1945 року загальні збитки склали 808 мільйонів 570 тисяч радянських рублів.

**Джерела та література:**

1. Губернаторство Трансnistрия. – Википедия. – [ru.wikipedia.org](http://ru.wikipedia.org)
2. Даценко В. Кіровоградщина в роки лихоліття. Друга світова війна / Кіровоградщина: історія, традиції, сучасність. – Кіровоград, 2008.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. – Київ, 1972.
4. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – Київ, 1972.
5. Ковальчук М. Розбурхана Ятрань. – Тернопіль, 2010.
6. Книга скорботи України. Кіровоградська область. – Кіровоград, 2004.
7. Матеріали особистих архівів Павличука О.А., Жука О.В.
8. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів. – Київ, 1963.
9. Неизвестные страницы румынской оккупации. [net.ua](http://net.ua) (2000) aspektu.
10. Павличук О., Комірний О. Гайворонщина – перлина Подільського краю. – Кіровоград, 2004.
11. Павличук О. Місто над Бугом-рікою. – Вінниця, 2013.
12. Постолатій В. Окупація. – Кіровоград, 2004.
13. Рейскомісаріат Україна./електронний ресурс [uk.wikipedia.org/wiki/](http://uk.wikipedia.org/wiki/)
14. Спогади учасниці Хашуватської підпільної організації Устенка Н.М., 1922 року народження.

Оксана Панасенко\*

## Сторінки історії німецької окупації Кіровоградщини 1941-1944 рр. Концтабір на станції Адабаш

Нога фашистського солдата ступила на кіровоградську землю в липні 1941 року. Так починають свій відлік роки німецької окупації, які розтягнулись на довгі три роки.

«Новий порядок», як нацисти називали встановлений ними окупаційний режим, зводився до ліквідації незалежності і суверенітету держав, необмеженої економічної експлуатації, свавілля окупантів.

Без убитих, поранених, військовополонених війни не буває. Так ведеться споконвіку. Але вперше в історії людства воєнна агресія, масовий геноцид став засобом реалізації державної ідеології. У щоденнику Геббельса, є запис зроблений після розмови з Гітлером (у кн. «Война Германии против Советского Союза 1941-1942» - Берлин, 1991) *«І коли ми переможемо, то хто питає нас про методи? На нашій совісті стільки всього, що ми повинні перемогти, інакше весь наш народ і ми на чолі всього, що є для нас дорогим, будемо знищені».*

На загарбаних територіях нацисти створили концтабори, в'язниці, гетто. На території України існувало 180 таборів військовополонених. Не минули ці звірства і Кіровоградщину. Такі табори були створені у Кіровограді, Олександрії, Павлиші, Адабаші, Терновій Балці. На території Кіровоградської області було закатовано близько 67 тисяч радянських військовополонених.

Вивчаючи цю тему, віддаю в такий спосіб данину пам'яті всім тим, хто загинув у катівнях концентраційного табору станції Адабаш.

Під час окупації Новоукраїнського району біля села Новоолександрівки в приміщенні зернохословища фашисти розмістили

---

\* *Панасенко Оксана Валеріївна, викладач історії ДНЗ «Професійно-технічне училище № 40 м.Новоукраїнка»*



концентраційний табір для військовополонених (Шталаг-305-Z-філіал Кіровоградського шталагу 305). Табір було обнесено колючим дротом, який охороняли вартіві з собаками. Тут проводилося знищення людей, лунали постріли, на полонених нацьковували собак. Перебуваючи в жахливих умовах, полонені гинули ще й від голоду та катувань. На цілий день видавали кожному у пілотку лише по одній чашці недовареного проса та сирий буряк. І тому в серцях тих, хто вижив закарбувались на все життя події тих літ.

У 2009 році до керівництва Новоукраїнського району надійшов лист від колишнього в'язня концтабору Єфимова Миколи Єфимовича 1921 року народження, який проживає в Росії. Микола Єфимович надіслав спогади про своє перебування в таборі. Як виявилось, він останній з відомих живих свідків цих подій.

#### **Із спогадів Єфимова М.Є.**

*«В Адабашський табір нас пригнали в листопаді 1941 року. Погода була холодною, дощовою, приміщень для всіх військовополонених не вистачало. Основна частина жила під відкритим небом.*

*До кінця листопада від голоду, холоду і хвороб люди почали помирати сотнями за добу. Одним словом, життя в таборі було нестерпним. Описати жах, який доводилось перенести, на папері практично неможливо. Тих хто залишився живим, що могли ходити, в кінці грудня погнали в Умань, в таборі залишили хворих, які не могли ходити, в числі яких залишився і я. В таборі таких слабких залишилось з півсотні чоловік. Нас розмістили в одне приміщення розміром з 500 м кв. Половина тих, хто залишився, до весни померли від хвороб, голоду, а інших перевели до Кіровоградського табору. Так закінчилась моя доля, пов'язана з Адабашським концтабором».*

Дуже цінну інформацію містять документи, надані директором Краєзнавчого музею Гаращенко Миколою Олексійовичем. У 2008 році на запит керівництва Новоукраїнського району були надіслані матеріали з Державного архіву Російської Федерації. Вивчаючи їх, можна чітко відтворити події того часу та відкрити ту страшну правду.

#### **Акт 1944 року, травня, 17 дня м. Новоукраїнка**

*«...Встановлено, що*

*у вересні місяці 1941 року німецькими окупантами на станції Адабаш, що в 5 кілометрах від райцентру Новоукраїнка Кіровоградської області організований німецький табір військовополонених, в якому нараховувалось до 45 тисяч військовополонених червоноармійців і командирів Червоної Армії.*

За свідченнями місцевих жителів всі військовополонені розміщувались в приміщеннях, землянках, сараях, які були обнесні колючим дротом ...

Методи знищення військовополонених відбувались шляхом розстрілу. Так в 1941-1942 рр. військовополонені, що знаходились в таборі помирали голодною смертю, від померлих самими полоненими виривались частини тіла і споживалися в їжу.

Кількість розстріляних і померлих від голоду військовополонених, що знаходились в таборі нараховувала 9372 чоловік, що підтверджується таблицями написаними німцями на ямах, де були закопані розстріляні і померлі від голоду.

Спосіб знищення військовополонених відбувався шляхом знищення металічними та дерев'яними предметами, спуском собак, які загризали людей, а також живцем закопували в ями.

З числа керівництва табору були встановлені офіцери: Барон і Франко (останній був начальником табору №305).

При виїзді на місце розташування табору (ст. Адабаш) комісією встановлено, що в розташуванні табору знаходяться 83 великі ями з заритими трупами військовополонених. Розмір кожної ями 5 на 10 метрів, в кожній ямі зарито 200-300 чоловік».

**Заява громадянина, жителя села Звіровка Феденюка Івана Микитовича, 1898 року народження.**

«Знаю, що Адабашський табір був створений у 1941 році, в кінці серпня, число не пам'ятаю. Організував цей табір офіцер Німецької армії, називали його Барон. Військовополонених морили голодом так, що по 200-300 чоловік виносили мертвими.

Під час супроводу етапу із табору на Умань були звірські дії конвоїрів. Було так, що гнали три етапи 1500 чоловік до Добровеличківки, з них розстріляли 250 чоловік тих, які не могли йти чи були хворі».

**Заява Ново-Олександрівського голови сільради Брайченка.**

«Організований був табір військовополонених на станції Адабаш 1941 року в вересні місяці. Військовополонених нараховувалось 44 тисячі чоловік.

У жовтні місяці відбулися масові розстріли політруків, комісарів, євреїв, солдат в кількості 1500 чоловік.

Був даний наказ колгоспам привозити буряк для годування військовополонених. Коли привозили буряк, голодні полонені і сотнями накидались на цей харч. Німецькі солдати кидали в цей натовп ручні гранати. Кормили військовополонених один раз в день по пів консервної кришки вареного проса. Були масові захворювання

дизентерією та брюшним тифом. Кожного дня від хвороб, голод, холоду гинули по 350-400 чоловік.

1942 року було привезено на ст. Адабаш чотири вагона євреїв з Новомиргорода, Золотоноші. Їх морили голодом чотири доби, а потім розстріляли 400 чоловік.

В 1942 році в вересні місяці були відібрані комісари, політруки, лейтенанти в кількості 125 чоловік і були розстріляні в Кіровограді.

В 1942 році були розстріляні на Рудій Балці біля села Новоолександрівка 40 чоловік євреїв».

#### **Протокол допиту Ракова Миколи Кузьмича**

«Місто Новоукраїнка 17 травня 1944 року я, оперуповноважений Новоукраїнського районного відділу МДБ молодший лейтенант держбезпеки Пантюхін допитав як свідка:

Ракова Миколу Кузьмовича, 1918 року народження, с.Ляшево Тетюрінського р-ну Татарської АРСР, походженням із робітників, по національності росіянин, громадянин СРСР, безпартійний, колишній член ВКП(б) з 1940 року, одружений, не судимий, за спеціальністю лікар. В 1941 році був німцями захоплений у полон. В даний час тимчасово працює при Новоукраїнському райвійськкоматі. Проживає Новоукраїнка, вул. Чапаєва, №5. Про відповідальність за дачу неправдивих свідчень по ст. 89 УК УРСР попереджений.

**Запитання:** Розкажіть при яких обставинах ви потрапили у полон?

**Відповідь:** 24 вересня 1941 року в районі міста Оржиці Полтавської області наша частина, в якій я служив начальником санітарної служби при 19 танковій дивізії, попала в оточення, а потім нас в кількості 50 чоловік німці взяли у полон.

**Запитання:** Ви, як військовополонений знаходилися у таборі на станції Адабаш Н-Українського району?

**Відповідь:** Так, з 8 жовтня по 10 листопада я знаходився у таборі військовополонених на станції Адабаш.

**Запитання:** Яку роботу виконували ви, як військовополонений і лікар по спеціальності в таборі?

**Відповідь:** Я, як лікар за спеціальністю, знаходячись у таборі виконував роботу по обслуговуванню поранених і хворих військовополонених-перев'язки та інші необхідні заходи медичного характеру.

**Запитання:** Розкажіть про звірства, які чинили німці в таборі по відношенню до військовополонених, які знаходилися у таборі і по відношенню до мирного населення?

**Відповідь:** За місяць мого знаходження у таборі на станції Адабаши я був свідком таких фактів звірств по відношенню до військовополонених, які знаходилися у таборі.

Військовополонені, які прибували в табір і потім знаходилися у ньому утримувалися в нелюдських умовах, а саме. Жилими приміщеннями для військовополонених слугували колишні склади ПММ НКО, а їх нараховувалося 6 в яких максимально могло вміститися до 200 чоловік в кожному. Але на той час кількість військовополонених у таборі доходила до 10.000, наступила осінь і холода, і через холод і сирість не було можливості знаходитися під відкритим небом, тому кожний військовополонений намагався якимось врятуватися від холоду, не говорячи вже про відпочинок, тому в дані непристосовані приміщення – склади НКО, набивалося людей набагато більше, що приводило до постійних давок, де більш сильні перемагали більш слабих і від цього люди гинули у великій кількості.

Велика кількість військовополонених гинули, також і від систематичного недоїдання і неякісного приготування їжі із цукрового буряка і картоплі, що були зварені в неочищеному вигляді, від чого у людей починалися масові захворювання дизентерією. Смертність через названі причини в перші дні досягали по 3-4 чоловіка в день, а потім дійшла до 120-150 чоловік і збільшувалася з кожним днем все більше. Тому після того, як я був вже із табору взятий на роботу в санітарну станцію в м.Новоукраїнку, мені доводилося деякий час буди свідком цих фактів з яких я зробив висновок про те, що смертність у грудні 1941 року доходила до 200 чоловік і більше.

Багато гинуло військовополонених і від прямого фізичного знищення-розстрілів, побиття та ін.

Коли я був у таборі, то бачив, як під час роздачі їжі «баланди», яку давали один раз на день, і якщо серед полонених проходили самі незначні порушення, їх вгамовували чергами із автоматів, або ударами по голові палкою від чого люди гинули десятками.

Багатьох тяжко поранених, або таких, що були повністю безсилими, відносили на носилках до завчасно приготовлених ям і там зовсім ще живих кидали разом з іншими померлими, або розстріляними і закопували.

Були і такі випадки, коли вартовий, що охороняв табір вночі для власного задоволення стріляв по вікнам і дверях приміщення складів від чого було багато жертв ні в чому не повинних військовополонених.

Через систематичне недоїдання і повну втрату сил військовополонені, які знаходилися у таборі змушені були використовувати в їжу м'які тканини і внутрішні органи померлих

людей. Коли про це дізналося командування табору, то перед вишикуваними військовополоненими у грудня 1941 року розстріляли 8 військовополонених, в тому числі і одного інженера. Прізвища цих людей назвати не можу, бо мені про це розповідав лікар Савченко, який в цей час знаходився у таборі і був свідком цієї розправи.

**Запитання:** Розкажіть про факти знищення німцями мирного населення, а також сімей євреїв і самотніх?

**Відповідь:** Про факти знищення мирного населення у той час, як я був у таборі, сказати нічого не можу.

Відносно єврейського населення, то можу сказати, що особи єврейської національності, які прибували у табір зазнавали значно більших знущань, ніж інші військовополонені, а саме: всі євреї піддавалися жорстокому побиттю і дуже часто навіть мінімальну порцію їжі, яку видавали полоненим у таборі, їм не видавали».

Мешканці навколишніх сіл намагалися всіляко підтримувати наших полонених, приносили їжу, підбирали записки, кинуті приреченими на загибель. І сповіщали, таким чином, їхніх рідних. Допомогла військовополоненій і Оніщенко Є.Ф. Вона врятувала двох в'язнів з Адабаиського концтабору: замполіта армії Сергія Осінкіна і розвідника Бориса Федорчука. 23 лютого 1942 року жінка гостинно прийняла втікачів, сховала воїнів у надійне місце, допомогла виготовити необхідні документи. Сергій став її чоловіком, але, на жаль, загинув на війні. І такі випадки є не поодинокими. Переховували втікачів сім'ї Дейнегів, Мельників, Іщенків, які мешкали у Новоукраїнці. Медикаменти, бланки для виготовлення документів нашим полоненим діставати: лікар Броніслава Вінарова, Марія Середінова, Віра Ворона, вчителька Люся Карлова, Феня Якимець, Катя Рибак, Марія Красюк та інші.

Журналіст Хоружевський проводив розслідування допомоги жителями с.Веселий Кут військовополоненим. У нарисі «Листівка збудила спогади» він пише:

«У кінці листопада 1941 року селом Веселий Кут пішли слухи про те, що на залізничній станції Адабаи німецькі окупанти створили пересильний табір військовополонених, у якому люди гинуть від холоду і голоду. Також розповідали, що дозволяється родичам полонених забирати їх до себе додому під власну відповідальність. Жителі села дружно підтримали патріотичне починання. Одного дня до воріт табору приїхало тридцять підвод з цього села. Надвечір привезли в село 65 чоловік військовополонених.»

Цікаві дані містять дослідження Ковирьова А. у книзі «Новоукраїнка 1941-1944 рр. Оборона, окупація, визволення» про

Новоукраїнську районну лікарню. У роки війни вона відігравала винятково важливу роль у лікуванні поранених червоноармійців та в'язнів табору Адабаш.

Колектив лікарів, значну частину яких склали лікарі-військовополонені, проявляли справжній героїзм, лікуючи поранених, допомагаючи їм після одужання втекти з полону і дочекатись приходу Червоної Армії.

Так, доля військового лікаря Савченка Михайла Михайловича тісно пов'язана з концтабором Адабаш. На початку війни він проходив службу лікарем 35-го артилерійського полку 35-ї танкової дивізії 9-го механізованого корпусу. На Полтавщині потрапив у полон і з першою колоною полонених опинився у концтаборі Адабаш. Тут зустрів своїх друзів по навчанню у військовій медичній Академії: І. Батаршина, С. Голембієвського, С. Смолякова, М. Раакова, Г. Кочетова, В. Осипова, Соколовського, Нанаєва, Шаповалова.

Михайло Михайлович згадує, що становище військовополонених було нестерпним. Табір був переповнений, існувала ймовірність епідемій, яких так боялись німці. Щоб запобігти цьому відкрили в Новоукраїнській лікарні лазарет, який охороняли поліцаї та румуни. Разом з Кочетовим вони почали готуватись до втечі, але їх задум розкрили і відправили до концтабору у м. Кіровоград.

У газеті «Новоукраїнські новини» за липень 1992 р. надруковані спогади Майданик Лідії Макарівни, яка працювала в роки війни медичною сестрою в Новоукраїнській лікарні. *«З осені 1941 року до нас часто привозили полонених з концтабору Адабаш. Ми їх підтримували як могли. Лікували, забезпечували документами, допомагали тікати.*

*Трохи підлікованих і підготованих полонених ми виводили, а часом виносили на плечах у посадку за містом. Бувало, що проводили до радгоспу «Червона поляна». Там жив один югослав. Він видавав втікачам довідки про те, що вони працюють в радгоспі».*

Кожного року 11 квітня (Міжнародний день визволення ув'язнених), 9 травня, в День Перемоги, приходять люди на місце колишнього концтабору Адабаш, аби віддати данину тим, хто зазнав звірячих тортур, помер мученицькою смертю.

Сім десятиліть відділяє нас від буремних воєнних років. Для історії – це небагато, а для людини – це майже все життя. Швидко, мов весняні струмки, збігають роки, квітнуть дерева, половіють жита, приходять у світ нові люди, але не старіє, не зникає пам'ять про ті роки.

**Джерела та література:**

1. Берест К. Юність опалена війною. – Кіровоград, 2007.
2. Пошуково-видавниче агентство «Безсмерття. Книга Пам'яті України», Київ, 2000.
3. Даценко В. Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни, – Кіровоград, 2010.
4. Фонди Краєзнавчого музею Новоукраїнського району.
5. Державний архів Російської Федерації, Ф.7021, оп. 66, д. 123, л. 133-1359.
6. Газета «Новоукраїнські новини», 1992. – 31 липня.
7. Ковирьов А.І. Новоукраїнка 1941-1944 Оборона, окупація, визволення, – Новоукраїнка, 2013.

Ірина Порхун\*

## Окупаційний режим на території Новоукраїнського району 1941-1944 рр.

У ніч з 21 на 22 червня 1941 року над Новоукраїнкою гриміли оркестри. Випускники середніх шкіл святкували закінчення навчання і отримання атестатів зрілості. Ніхто з них не знав, яка страшна перевірка їхньої зрілості чекає вже наступного дня.

О 12 годині 22 червня 1941 року жителі Новоукраїнки, як і всієї країни, з виступу по радіо заступника голови Раднаркому СРСР, народного комісара закордонних справ В.М. Молотова дізналися про те, що «...без пред'явлення будь-яких претензій до Радянського Союзу, без оголошення війни, німецькі війська напали на нашу країну, атакували кордони у багатьох місцях і піддали бомбардуванню зі своїх літаків міста – Київ, Севастополь, Одесу, Житомир та інші, убито і поранено понад двісті людей...».

2 серпня 1941 року фашистські варвари захопили Новоукраїнку. З самого початку гітлерівці певний час вели себе чемно, загравали з населенням, якимось чином грали роль «визволителів» від більшовицького гніту, але швидко запроваджували свій «новий порядок».

На всі важливі адміністративні посади призначали своїх ставлеників, а також місцевих німців «фольксдойчів», українцям доводилося займати лише посади сільських старост та старост господарств. В обігу була німецька окупаційна марка.

У перші дні окупації німецька влада видала закон «Про трудову повинність». На кожному паркані висіло гасло «Всім на роботу» – це рятувало від відправки до Німеччини, адже працюючих брали в останню чергу.

---

\* Порхун Ірина Григорівна, керівник історико-краєзнавчого гуртка «Ексампей» районного центру дитячої та юнацької творчості «ЗОРІТ» м. Новоукраїнки



Жорстоко карали навіть за п'ятихвилинне запізнення на роботу, за дрібну крадіжку (прилюдно був повішаний чоловік за крадіжку кінського хвоста). Цим німці хотіли показати свою владу, дисципліну.

***Із спогадів колишньої підпільниці Онищенко Євдокії Федотівни (89 років).***

*«З 2 серпня для нас настали чорні дні і ночі. Я, неначе зараз бачу фашистських окупантів у зеленій військовій формі. Вони нещадно грабують місцеве населення, руйнують підприємства, грабують колгоспи. Новоукраїнку, я б на той час назвала великим селом. На її околицях розміщувалося 6 колгоспів. Отже, більшість жителів міста були селянами. Промислових підприємств майже не було. Залізнична станція, цегельний завод, молокозавод, МТС і великий млин Варшавського. Людей виганяли з домівок у сараї, а самі оселялися в хатах. Школи, де ми навчалися, перетворили під госпіталі, конюшні. Нас гнали на роботи до господарств під номерами. Наш колгосп (нині - територія КСП «Нива») вважався, як господарство №3. Ділили ворожих солдат на три категорії: «грабіжників», що виходили на полювання за «сальом», «куррой», і «яйками», «фуражирів» - солдат-заготівельників, що роз'їжджали вулицями на великих фурах і забирали у людей сіно та інший корм для своїх коней: команд «карателів» з солдат польової поліції і жандармерії з великими орлиними бляхами на грудях, які проводили облави на втікачів з концтабору і ешелонів невільників, що везли молодь до Німеччини. Першою жертвою нових «хазяїв» став єврейський хлопчик. Дитина 14 років, несповна розуму, стала мішенню для фашистських молодиків...»*

Вулицями рідного міста Новоукраїнки крокували не тільки солдати вермахту, але й німецькі школярі з гітлерюгенда. Фюрер показував цим дітям загарбані землі і звичайних людей, «диких азіатів», що повинні були працювати на третій Рейх і велику арійську расу. Знавеснілий фюрер готував з них майбутніх володарів чужих земель.

Очевидці нам також розповіли, що, коли в м. Новоукраїнку вступили німецькі танки, місцевий відділ НКВС ще працював і його начальник загинув під танком. Залишилися в місті і прокурор району Негря та слідчий прокуратури Олексюк. Ці керівники боялися потрапити у число панікерів та боягузів і тому залишилися в окупованому німцями місті.

Арешти... Розстріли... тілесні покарання (батоги і шомполи) вже нікого не дивували. Такою була система, яку запроваджували гітлерівці на окупованій території.

Німецько-фашистські загарбники на тимчасово окупованій території створили розгалужену сітку адміністративного управління і карних органів, на які було покладено завдання придушення будь-якого

опору в тилу наступаючих німецьких військ, забезпечення охорони та безпеки окупантів, встановлення кривавого гітлерівського порядку «нового порядку» на загарбаній території та її онімечення.

Гітлерівці провели свій адміністративно-територіальний поділ. Території Миколаївської, Херсонської, Кіровоградської областей були об'єднанні в Генеральний округ з центром в місті Миколаєві.

Генеральний округ було поділено на 13 округів (гебітів), а округи – на 56 районів.

На чолі генерального округу стояв генеральний комісар, в округах – гебіткомісари, в районах – начальники райуправ, в містах бургомістри, в селах сільські старости.

На території Кіровоградської області було створено 6 округів, в які входило по 4-5 районів. Новоукраїнський входив до Новомиргородського району.

У перші дні окупації були створені міські та районні управи (низова ланка управління). Апарати управлінь комплектувалися з осіб німецького походження, ворогів радянської влади – українських націоналістів та кримінальних злочинців.

Начальником районної управи в період окупації у 1941-1944 роках в нашому місті був Іван Миколайович Массіні. У руках начальника райуправи (районного управляючого) зосереджувалося загальне керівництво районом. Він відповідав за всі підлеглі йому місцеві заклади господарства і повинен був забезпечувати «спокій та безпеку», організувати вилучення продукції для рейху і задовольняти потреби армійських підрозділів. Керівник району призначався і звільнявся з посади за пропозицією німецької польової комендатури. Цю посаду займали здебільшого ті, хто вже зарекомендував себе «політично надійним».

Німецько-фашистські загарбники відновили приватну власність. Всі колгоспи перейменовані в громадські двори і кожному присвоєно номер.

В окупованих територіях німці знаходили осіб німецького походження (фольксдойче). Адміністративні органи брали таких людей на особливий облік, їм видавали окремі паспорти та надавали особливі пільги.

На чолі громадського двору стояв староста, якого призначала районна управа. Староста двору виконував розпорядження сільського старости, районної управи і начальника; він був ставлеником окупантів і виконував лише їх розпорядження. Також старости вели облік місцевого населення, реєстрували прибулих, стягували податки, забезпечували військові поставки, надавали робочу силу, гужовий транспорт, квартири та інше. Крім того, вони виконували завдання

німецьких каральних органів у розшуку червоноармійців, командирів, політпрацівників, партизанів, повинні були виявляти тих, хто надає їм притулок. Сільські управи забезпечували вилучення в населення зброї, боєприпасів, радіоприймачів. Організацію та проведення сільськогосподарських робіт, виконання антиєврейських обмежень, репресій тощо.

Колгоспники – члени громадського двору, були лише робочою худобою. Вони повинні були виконувати розпорядження старости і бригадирів, яких призначав староста. Про невиконання розпоряджень, недбалу роботу та кожен найдрібнішу провину селян староста доносив в управу або крайсляндвірту. Таких селян штрафували, відселяли на каторжні роботи до Німеччини.

Окружний комісар (по-німецьки – гебітскомісар) керував двома відділами – політичним і господарським. Для керівництва іншими відділами в його розпорядженні були обласні інспектори та інспектори. У руках гебітскомісара була зосереджена вся політична і господарська влада в окрузі.

При групах армії діяли повноважені представники поліції та СД. СД – головний відділ (СС – служба безпеки рейхсфюрера нім. – зіхергайтсдінст) – займався шпигунством та збиранням інформації з усіх питань життя на окупованій території, був органом внутрішньої розвідки фашистської партії. У складі СС були особливі частини під назвою «мертва голова», які охороняли концтабори (молодчики з німецької молоді, які поділяли німецьку ідеологію та зобов'язувалися підкорятися фюреру). СД визнано злочинною організацією після війни. Отже, для охорони тилу армійських угруповувань вермахту виділялися спеціальні охоронні дивізії. Територія Кіровоградської області була зоною діяльності 213 охоронної дивізії.

Від генерального округу були представники поліції безпеки і СД, за якими закріплювалися айзацгрупи (оперативні групи). На території Кіровоградської області діяла айзацгрупа «D» очолювана «Олендорфом», основним завданням якої було знищення євреїв, циган та інших категорій населення, що не вписувалися в рамки «нового порядку».

З перших днів окупації при міських і районних управах були створені поліцейські охоронні команди – «українська служба порядку». З квітня створено нові поліцейські органи управи – охоронна поліція. Жандармерія (поліцейський карний орган німецьких окупантів) проводила розвідувальну діяльність у боротьбі з партизанським рухом, брала участь у всіх злочинах і звірствах німців. Таємна державна поліція (Гестапо) – основний орган терору, який чинив масові вбивства над мирним населенням.

Були покидьки і мерзотники, які служили в поліції, брали участь у розстрілах і як могли допомагали фашистам.

Багато горя принесла фашистська окупація... Але ще й досі залишаються невідомими деякі аспекти життя населення 1941-1944 років. І ми дещо з'ясували: за період окупації діяли органи охорони здоров'я (працювала центральна районна лікарня та військовий лазарет, який спочатку знаходився на вул. Шевченка 45, там розміщували поранених. Через кілька місяців лазарет був перенесений до ЦРЛ) та соціального захисту окупованого населення (призначали одноразову грошову допомогу інвалідам і пенсіонерам, діяли 2 при-тулки для дітей-сиріт, як згадує Мартиненко З. П.: один для молодших дітей, який знаходився на місці теперішнього центру зайнятості, а для старших – на місці сучасної хлібопекарні Арсірія), не зазнала суттєвих змін і служба зв'язку, відновили роботу банки.

Також процвітала в районі торгівля, як грошова, так і мінова, що в порівнянні з радянським довоєнним періодом сприймалося як значне послаблення порядків. Працювали магазини і продуктові, і промислові, зокрема так звані «скобляні», де населення могло придбати лопати, коси, ланцюги, кінську упряж. Німецька окупаційна влада до приватної ініціативи ставилася лояльно, вимагаючи, однак, регулярної сплати податків.

Отже, з початком окупації гітлерівці намагалися як найшвидше використати район для своїх потреб, зокрема почали налагоджувати виробництво потрібної для армії продукції та заготівлю продовольства для рейху.

Восени 1941 року відновилися роботи більшості шкіл, основним завданням яких було навчити дітей писати, читати, рахувати. До кінця 1941 року в Новоукраїнці діяло 6 шкіл. За наказом окупаційної влади з обігу були вилучені книги К. Маркса, Ф.Енгельса, В.Леніна, Й.Сталіна, Ж.Руссо, Ч.Дарвіна, В.Сосюри, Шолом-Алейхема та ін. У підручниках замальовувалися речення, виривалися сторінки, «засмічені комуністичним змістом».

З пропагандистською метою демонстрували німецькі фільми і хроніки в українському перекладі.

З дозволу окупаційної влади вже на початку вересня 1941 року почали видавати газету «Українець». Завдання газети – закликати всіх на відновлення господарства, обробку землі, щоб повністю забезпечувати німецьку армію, звеличували Німеччину, її фюрера, а натомість хаяли все радянське.

Не є таємницею, що напередодні війни, як і впродовж 20-30-х років, більшовицька влада здійснювала масове гоніння на церкву, служителів культу та віруючих. Проте, саме при окупаційній владі в

Покровському храмі відновилося богослужіння (влада закрила в 1935 році). Відновив свою роботу і храм Олександра Невського, який був закритий у 30-х роках більшовиками. А після визволення міста в 1944 році влада знову забрала храм у віруючих. Мова церковної служби з 1942 року стала українською. Місцева влада наказала охрестити всіх дітей віком до 12 років.

Належним чином працювали колгоспи... Дехто з колгоспників жартував: *«Повезло Гітлеру з колгоспами. Підігнав машину до комори – от тобі і хліб, і сало до хліба, і «яйки», і «млеко». Спробував би він все зібрати з сонтень одноосібників. Ніякої армії не хватило б...»*

Незаперечно, що в роки окупації українському населенню відводилася роль робочої сили та джерела поповнення матеріальних ресурсів завойовників. Тому хліб, м'ясо, молоко, цукор, олія повинні були безперебійно постачатися як у німецьку діючу армію, так і жителям Рейху. Не становить таємниці те, що мирне населення зазнавало репресій, переважно як заручники за дії партизан. Але всі, хто залишив спогади про роки окупації, стверджують, що продуктів харчування вистачало і для поневоленого народу, що сільське і містечкове населення, виконавши плани поставок, не відчувало гострої нестачі хліба, молока, горючих речовин, а ще й обмінювало чи продавало його жителям міст, ділилося ними з партизанами, які з середини 1943 року з'явилися в навколишніх лісах. У свою чергу німецька окупаційна влада не вдавалася до вилучення всіх без винятку продуктів харчування, як це робила радянська більшовицька влада в 30-х роках та відразу після війни. Всі ті, хто пережив роки окупації запевняють в один голос – голоду в Новоукраїнці не було.

Чорні злодіяння були пов'язані зі станцією Адабаш. Під час окупації (серпень 1941 р. – ережень 1944 р.) біля села Новоолександрівки в приміщенні зерносклади фашисти розмістили концентраційний табір для військовополонених № 305/г. Інформацію підтверджують архівні дані. Це була філія Кіровоградського шталагу № 305.

Цей табір облаштували за наказом командування тилового району групи армії «Південь». Видавав накази щодо розміщення військовополонених у таборах для переміщених осіб та постійного утримання в м. Новоукраїнці на станції Адабаш та в інших містах начальник тилового району групи армії «Південь» генерал фон Рок. Згідно з його вказівками табори були обладнані так: по усьому периметру були обнесені в кілька рядів колючим дротом, по кутах та у великих прогонах були обладнані вежами для озброєної охорони.

Одночасно в них можна було утримувати понад 20 тисяч чоловік. У зв'язку з тим, що приміщення не вмщували всіх, більшість військовополонених цілодобово перебувала під відкритим небом на

території, розбитій на 20 блоків, у свою чергу також обнесених колючим дротом. І все, це незважаючи на осінні холоди, а згодом і суворі зимові морози. Охороняли табір вартові з собаками. Тут проводилося знищення людей. Лунали постріли, на полонених нацьковували собак, на цілий день видавали кожному у пілотку лише по одній чашці недовареного проса та давали сирий буряк, у мертвих витягали серце, нирки і смажили на паличках. Навіть самими гітлерівцями було складено акти про те, що доведені голодом до відчаю військовополонені у таборі доходили до актів канібалізму, поїдаючи трупи померлих товаришів, а то і добиваючи ще живих.

Отже, крім того, що тримали військовополонених у холоді, гітлерівці свідомо морили їх голодом, мучили на каторжних роботах, періодично проводили ще й так звані профілактичні масові розстріли.

Мешканці навколишніх сіл намагалися всіляко підтримувати наших полонених: приносили їжу, підбирали записки, кинуті приреченими на загибель, і сповіщали таким чином їхніх рідних. Допомогала військовополоненим і Онищенко Є.Ф. *«...А як тяжко було дивитися, коли колонами гнали наших військовополонених — обідраних, поранених, голодних з кривавими пов'язками. Навколо колон — фашистські охоронці з автоматами та вівчарками. Колони ті рухались з боку Піщаного Броду. Люди виносили бранцям їжу, яку розкидали по шляху, для того, щоб хоч щось дісталось нашим полоненим. І вони на ходу підхоплювали, що попадало під руки. Зупинятися не можна було, за таку «провину» чекала смерть... Всім відомий Адабашський концтабір. Ось туди і гнали цих людей... Там було декілька бараків без вікон без дверей і без даху, обнесених колючим, дротом. А вже була пізня осінь, і нашим бійцям доводилось жити у гірших умовах, ніж тваринам. Голод, холод, незаживаючі рани, ніякої медичної допомоги – все це призводило до масової загибелі людей, їх там і заривали у рівчаках...»*

Євдокія Федотівна врятувала двох в'язнів з Адабашського концтабору: замполіта армії Сергія Осінкіна і розвідника Бориса Федорчука. 23 лютого 1942 року господарка гостинно прийняла втікачів, сховала воїнів у надійне місце, допомогла виготовити потрібні документи. Цікавим є той факт, що Сергій став її чоловіком, але, на жаль, загинув на війні. І такі випадки є не поодинокими.

«Визволителі», яких ніхто не запрошував, творили злочини проти населення окупованої Новоукраїнщини та всієї України. Одним з найстрашніших злочинів гітлерівських загарбників було масове знищення єврейського населення, яке увійшло в історію як Голокост (на івриті – Катастрофа). Переслідування і тотальне винищення єврейського населення займало особливе місце в політиці і практиці нацистського режиму, причому не лише з расових, а й з ідеологічних

причин. В умовах реалізації гітлерівцями вимоги Герінга від 31 липня 1941 року щодо остаточного вирішення єврейського питання, судний день для єврейського населення міста Новоукраїнки (як і по всій Україні) настав 30 вересня 1941 року. Нацисти звинувачували євреїв у відданому служінні більшовикам і цим провокували місцеве населення на погроми.

Масові розстріли громадян єврейської національності фашисти влаштували у Гусарському урочищі. Ініціатором розстрілу у Гусарському лісі був керівник айзацгрупи «Ц» Отто Раш – бригадефюрер СС, генерал-майор поліції.

Мало хто врятувався. У 70-х роках приїздила до Новоукраїнки жінка з Києва. Тоді, у страшному жовтні 1941 року, вона опритомнівши, виповзла з ями, повної трупів, де були розстріляні всі її рідні. Прибившись до хати одного з жителів, її, 9-річну дівчинку, якийсь час сім'я переховувала, а потім відправила до бабусі у Первомайськ. Повернувшись на місце розстрілу більше як через 30 років, за допомогою місцевих жителів вона розкопала зрівняну з землею могилу, почала виймати людські кістки і ненароком помітила дитячий черевичок. Це був її черевичок, який вона загубила у той страшний день... Вона зомліла...

Шумить Гусарський ліс і шепіт його переплітається з сумною мелодією окупаційної пори. За архівними даними тут лежить більше 150 євреїв. За свідченнями місцевих жителів (підраховали за кількістю автомобілів) не менше 400.

І відтепер Гусарське урочище, місце страти, одержало нову назву – Гусарський яр (за аналогією до Бабиного яру в Києві).

Отже, з 2 серпня 1941 по 17 березня 1944 рр. територія Новоукраїнського району перебувала під окупацією фашистських загарбників, що призвело до масового знищення осіб єврейської національності та циган. Окупанти стратили понад 10000 осіб мирного населення, а 750 – відправили на каторжні роботи до Німеччини. У Гусарському урочищі фашисти розстріляли 150 громадян єврейської національності. Були розстріляні і замучені понад 20000 радянських військовополонених у концентраційному таборі на ст. Адабаш.

Окупація показала, що мрії українського селянства про повернення приватної власності на землю та свободи вибору способу господарювання на землі розбилися об гітлерівські плани, згідно з якими Україні надавалася роль лише дешевої робочої сили та постачальника збіжжя для рейху.

У листах німецьких військових вказувалося, що в Україні гроші валяються на вулиці і за короткий час тут можна заробити собі капітал.

Окупанти зберегли колгоспну форму господарювання на землі, а селяни були змушені постачати урожай, харчі німецькій армії через так звані громадські двори та державні господарства. Усі селяни очікували: що то буде, коли вступлять німці? Знали, що добра вони нам, переможеним, не принесуть. До хліба давай масло, яйця, молоко та ще й шнапс – усе на шию українського селянина-хлібороба. Колгоспи німці не ліквідували, а змінили тільки назву – «громадський двір». Все інше залишилося колективним, німецьким, а не нашим.

Ще не вигравши війни, німці цілком відверто говорили, як вони після війни пануватимуть у Європі. *«А що робитимуть росіяни і українці? – запитували їх. Німці поблажливо посміхалися, такому наївному запитанню: «Працюватимуть!»»*. Але завдяки мужнім воїнам, які визволили нашу Батьківщину від німецького гніту, ми маємо свободу, працюємо на блага нашої країни.

Ці події Великої Вітчизняної війни, які відбувалися у нас на Новоукраїнщині є незабутньою сторінкою історії не лише нашого краю, а й України взагалі. Звичайно, у масштабах всього колишнього Радянського Союзу бойові дії у Новоукраїнці незначні, але все-таки ті страшні дні наближали велику Перемогу всього Радянського народу – 9 травня 1945 року. І тому ми і наші діти та онуки повинні знати про цю трагедію не лише з книг і випадкових розповідей. Ці історичні відомості, розповіді про героїзм та мужність радянських воїнів повинні бути належним чином оцінені і донесені до прийдешніх поколінь.

**Зі спогадів Валентини Корчевської.** *«Ще до війни Тетяна втратила обох доньок: вони померли від дифтерії. Потім пішов чоловік... А під час Великої Вітчизняної війни 39-річна жінка часто збирала в торбинку трохи картоплі, буряку, інших харчів і разом з односельчанами відносила до концтабору поблизу станції Адабаши. Одного разу до Тетяни заговорив один із в'язнів, він лежав прямисінько за колючим дротом у холодній багнюці й був схожим на скелет. Військовополонений просив визнати його за брата або чоловіка. А якщо Тетяна ще й принесе вартовим могорича, то його відпустять. Жінка наступного ж дня позичила в сусідів пляшку горілки й «викупила» полоненого. Потім 10 кілометрів везла знесиленого чоловіка на тачці у своє село. Дома виходила й ... покохала. У 1994 році Андрій Грибов мусив піти на фронт. Можливо, він так і не дізнався, що залишив дружину вагітною, що народила донечка...»*

*Валя виросла в хаті з дір'явою солом'яною стріхою, яка ніколи не захищала від дощу. Але не менше, ніж від злиднів, дівчинка страждала від того, що вона «безбатченко». Мати часто розповідала про голодомор, про німців, про врятованого чоловіка. Запитувати щось дочка боялась. Пам'ятала, як повернувся з німецького полону дядько і*



прохопився, що її батька знайти можна, він живе у Саратові. Але на тому й закінчилося.

Про свою історію Валентина випадково дізналася від колишньої голови сільради. Дівчину настільки вразила розповідь, що про подробиці розпитати не наважилась. Її мати померла в 1990 році, так і не відкривши правди.

Сьогодні Валентина Корчевська живе в Новоукраїнці, має трьох дорослих доньок, п'ятеро онуків. Викладає в школі, активно відстоює права дітей війни. Ніби життя – як у всіх. Але... Куди вона тільки не зверталася?! Тож не може собі жінка пробачити, що так і не знайшла рідного батька.

### Джерела та література:

1. Ковирьов А. Війна. Новоукраїнка: 1941-1945 – Новоукраїнка, 2010.
2. Доценко В. Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945, 2009.
3. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945рр. Збірник документів і матеріалів. – Промінь, 1965.
4. Берест К. Патріоти. – Кіровоград, 2008.
5. Берест К. Ім'я на обеліску. – Кіровоград, 2009.
6. Третяк С. На Адабаші – вдруге // Новоукраїнські Новини. – 1997 – 21 червня.– С.3-4.
7. Врадій К. Нас водила молодість: загін летючих партизанів // Новоукраїнські Новини, 2000. – С.2.
8. Комісаренко О. Нев'януча слава // Новоукраїнські Новини . – 2005. – 7 травня – С.2.
9. Рубан Н. Героїзм був масовий (Бої за Новоукраїнку) // Кіровоградська Правда. – 1994. – 13червня.
10. Романюк Л. Сторінками Книги пам'яті // Народне слово. – 1999. – 22 травня. – С.6.
11. Корнійченко О. У лихолітті німецької окупації – 2007. – 28 грудня.
12. Доренко М. Фото історії (Розповідь про партизана). – 1966. – 8 листопада.
13. Пустовий В. Хай пам'ять буде вічною // Народне слово. – серпня. – С.2.
14. Щербатюк Т. Свідчать документальні матеріали у Новоукраїнському районі (під час війни вбито і закатовано 10180 чоловік) // Радянське село.– 1994. – 12 березня. – С.4.
15. Архівний документ зі свідченнями про померлих у концтаборі Адабаш в 1941 р. Державний архів Російської Федерації, Ф- 7021, арк. 66-123.
16. Довідка про звірства німецько-фашистських загарбників за 1941-1945 рр.

## Розділ 2. РУХ ОПОРУ

Наталія Костинюк\*

### **Рух опору та національно-визвольний рух на окупованих територіях України у 1941-1944 рр. Участь мешканців села Бандурове у діяльності партизанського загону «Буревісник»**

Друга світова війна та її складова Велика Вітчизняна війна – це одна з найдраматичніших і разом з тим найграндіозніших подій світової історії. У її вир були втягнуті всі регіони, усі області, райони, міста, села України. Війна вплинула на долю кожної сім'ї.

Війна – це слово чорного кольору. Вона перекреслює плани, змінює життя кожної людини, долю цілих держав. Після нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз величезні території були окуповані. Загарбникам уже в 1941 році відійшла територія України з населенням понад 40 мільйонів осіб. Гітлерівці рвалися до Москви, намагаючись водночас закріпитись на завойованих землях. Проте війна набула затяжного характеру. У взаєминах з новою німецькою владою перед українським населенням постала дилема: підкоритися окупації або чинити опір. Населення більшості окупованих нацистами країн Європи вирішило підкоритися загарбникам.

Однак становище українців на початку Другої світової війни було особливим і зумовили його такі фактори:

- у спогадах старшого покоління німецька влада в Україні 1918 року супроводжувалась масовим пограбуванням, але меншими репресіями, ніж у сталінські роки;
- здавалося, що праця в умовах німецького порядку була цікавішою й давала можливість жити краще, ніж у радянські часи. До

---

\* *Костинюк Наталія Іванівна, заступник директора з навчально-виховної роботи, вчитель історії ЗШ І-ІІІ ступенів с. Бандурове Гайворонського району*

того ж праця на німців була єдиним шансом вижити на окупованій території;

- стрімкий наступ німецької армії переконував у непереможності вермахту, тому чинити опір здавалося марним;
- сталінський режим приніс стільки страждань і горя населенню України, що значна його частина не хотіла підтримувати радянську владу в будь-якій формі;
- на настроях українців, безумовно, відбилася відсутність власної держави, що певною мірою визначало їх пасивність.

Тотальний німецький терор на теренах України принципово змінив суспільний настрій. За словами відомого українського історика М.Ковалю, там, де німців 1941 року зустрічали з хлібом та сіллю, у 1942 році вже ставили міни. Особливістю українського руху Опору стала наявність двох напрямків боротьби. У цей час в Україні діяли:

- прибічники Радянського Союзу, які боролися проти вермахту;
- українські націоналісти, що намагалися воювати на два фронти – як проти нацистів, так і проти радянської влади.

У лісистій північній частині України були сприятливі умови для партизанського руху, який на Волині та Поліссі набув організаційного характеру. У русі Опору брали участь партійні і безпартійні, чоловіки і жінки, дорослі і діти. Нацистський новий порядок викликав хвилю обурення в Україні. Однією з найпоширеніших форм боротьби з окупантами був саботаж. Робітники працювали абияк, часто не виходили на роботу, виводили з ладу верстати і обладнання, зривали виконання замовлень. Селяни також відмовлялися виходити в поле, псували хліб та інше продовольство, саботували його доставку до Німеччини. Поступово пасивні форми боротьби переростали в активні: антигітлерівське підпілля і партизанський рух.

Факти свідчать, що в антигітлерівському русі Опору було дві течії. Перша – справді керувалась радянськими гаслами, а друга – орієнтувалася на створення незалежної української держави. Існування в антинацистському русі Опору течій з різною політичною орієнтацією – звичайне явище для європейських країн. Тож Україна не була винятком.

Партизанський рух – одна з найбільших форм боротьби широких народних мас за незалежність Батьківщини проти іноземних загарбників та їхніх прислужників у справедливій визвольній війні. Основні завдання партизанського руху:

- залучати широкі маси населення тимчасово загарбаних територій до активної боротьби з ворогами;
- посилювати та зміцнювати серед народних мас високий бойовий дух і впевненість у кінцевій перемозі над ворогом;

- створювати на захопленій території нестерпну обстановку для ворога – знищувати його живу силу, військову техніку і матеріальні засоби, руйнувати ворожі комунікації і засоби зв'язку, дезорганізовувати роботу тилу і управління ворога, зривати політичні та економічні заходи ворожої військової влади і адміністрації.

Способи партизанської боротьби дуже різноманітні: діяльність підпільних патріотичних організацій, саботаж економічних, політичних і військових заходів ворога, страйковий рух, диверсійні акти, розвідувальна діяльність та інші форми боротьби. Найактивнішою формою народної боротьби в тилу ворога є партизанська війна – бойові дії збройних сил партизанського руху, що поєднується з бойовими операціями регулярної армії на фронті або може бути єдиною формою боротьби. Бойові дії у партизанській війні різноманітні за масштабами і прийомами.

У період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років на окупованій території України діяли партизанські з'єднання С. Ковпака та С. Руднева, партизанський загін під командуванням Попудренка М.М. і Федорова О.Ф. (на Сумщині), на Полтавщині загони С.Ф. Кондратенка і О.М. Сабурова, у Харківській області – партизанський загін імені Будьонного і багато інших. Численні партизанські загони і підпільні організації при підтримці всього населення громили фашистські гарнізони і штаби, руйнували шляхи, палили і висаджували в повітря військові склади з боєприпасами, паливом, продовольством, знищували живу силу і техніку ворога.

Населення Гайворонського району також включилося у всенародну боротьбу з ворогом. Великий вплив на розгортання підпільної та партизанської боротьби у нашому районі мав розгром німецько-фашистських військ під Москвою. У лютому 1942 року до міста Гайворона із села Джулинка Вінницької області прибув Максим Сергійович Корнійчук. Він почав створювати підпільні групи в селах району. Такі групи були створені у селах Таужне і Хашевате, а весною – у селі Берестяги. У червні цього ж року велика підпільна організація була створена у селищі Салькове. Активність підпільників непокоїла окупаційну владу. З допомогою агентів та зрадників окупантам вдалося викрити ряд членів підпільних груп і заарештувати їх. Серед них був і керівник Гайворонської підпільної організації Федченко Степан Леонтійович. У серпні 1943 року було вбито і наступника Федченка Миколу Петровича Зимоліна.

У серпні 1943 року прибузька підпільна організація створила партизанський загін «Прибужець» у кількості 60 чоловік. У жовтні 1943 року за завданням 4-го Українського фронту на території Кривоозерського району Одеської області був викинутий парашутний

десант на чолі зі старшим лейтенантом Іваном Опанасовичем Кухаренком. Парашутна група протягом трьох діб змогла відірватись від переслідування і перебралася до Савранського лісу. Саме ця група об'єднала розрізнені невеликі партизанські групи і загін «Прибужець» у великий партизанський загін «Буревісник».

Його командиром було затверджено Кухаренка І. О., а комісаром – Несторенка В. Є. «Буревісник» розташувався у Савранському лісі, де в 15 кілометрах від Саврані було облаштовано його основну базу. Про розмах партизанської війни в Прибужжі восени 1943 року свідчать не лише звіти партизанських загонів, а й документи окупаційної влади. Так, у донесенні префекта Балтського повіту полковника Василя Ники від 17 листопада 1943 року до губернаторства Трансністрії читаємо: *«Вслід за рапортом № 304 маю честь доповісти таке: вранці 15 листопада 1943 року партизани знищили жандармський пост у селі Бандуровому. Начальник поста разом із шістьма жандармами були вбиті. В кімнаті, де знаходилися жандарми, було виявлено багато гільз від патронів, сліди від розривів гранат на стінах і стелі та розбиті шибки у вікнах... Більше не можна рахувати нашими села Мала Кириївка, Велика Кириївка, Осіївка, Романівка, Бершадського району, Бандурово, Вільшанка, Кидрасівка Піщанського району, Цибульовка, Баланівка Ободівського району, Гетьманівка, Полянецьке, Дубиново Савранського району».*

18 листопада 1943 року у відповідь на розстріл жандармів партизанами, за наказом румунських властей, була спалена більша частина села Бандурового. Було спалено велику частину Годимівки та майже половину Старинців – найдавніших і найбільших кутків села. Десь близько половини жителів села залишилися без даху над головою.

«Буревісник» швидко зростав. Якщо у листопаді 1943 року загін налічував 200 бійців, то у січні 1944 року – більше, ніж 700 чоловік. Поповнювався загін за рахунок патріотів, яких направляли підпільні організації і групи прибузьких районів, а також за рахунок військовополонених, які втекли із фашистських таборів.

Так із Кривоозерської підпільної організації прибуло до загону 30 підпільників, з Гайворонської – 64 чоловіки, з Хащуватської – 52. Багато партизан було із Піщанського, Грушківського (нині – Ульянівського), Балтського, Первомайського районів. У загоні було і багато захисників Одеси та Севастополя, які опинилися на окупованій території. З Гайворонського району озброєну групу партизанів привів А.І. Колесник. Його призначили начальником бойового постачання «Буревісника».

Було у загоні і багато жителів села Бандурове. Серед них можна назвати Коваля Пимена Харитоновича, Тищука Кіндрата, Коваля Дмитра, Романюка Кирила. Частина місцевого населення допомагала партизанам продовольством. Так на Кутяні, найближчому до лісу кутку, у багатьох садибах випікали для партизанів хліб. Серед жителів села було багато зв'язкових, які приносили партизанам розвідувальні дані.

Наприкінці грудня 1943 року група месників «Буревісника» знищила охорону Сальківського цукрового заводу з 13 чоловік і заволоділа їхньою зброєю і боєприпасами. Інша група на початку січня 1944 року розгромила на шляху Криве Озеро – Гвоздівка німецьку автоколонну, знищила 10 солдат і офіцерів, 4 автобуси і 8 вантажних автомашин; захопила 2 танкових і 4 ручних кулемети, 6 тисяч патронів. Через кілька днів партизани обстріляли із засади іншу автоколонну противника. «Буревісник» у взаємодії з іншими загонами, що діяли в північних районах Одеської області, південно – західних районах Кіровоградської та південно-західних районах Вінницької областей, паралізував рух на залізниці і шосейних дорогах у напрямках Вознесенськ-Первомайськ, Гайворон-Бершадь.

Румунське командування вирішило знищити партизан, які базувалися в Савранському лісі. Сюди вони стягнули до 6 батальйонів піхоти з артилерією та мінометами. 24 січня 1944 року фашисти оточили партизанський табір «Буревісника», відкривши по ньому вогонь з усіх видів зброї. Кровопротитний бій тривав з 7 години ранку і до 24 години ночі. Фашисти втратили більше сотні вбитими і було багато поранених. Партизани вийшли з оточення, відірвались від противника і перейшли до південно-західної частини Савранського лісу, де облаштували собі новий зимовий табір. Загалом в цей час у загоні налічувалось 630 партизан.

У березні 1944 року, коли розпочинається визволення нашої місцевості, «Буревісник» мав у своєму розпорядженні шість груп народних месників з командирами і політруками. Кожна група отримала окреме завдання про вихід з оточення, у яке загін потрапив на початку березня у Голованівських лісах. Фашисти кинули проти партизан дві піхотні дивізії. З повітря їм допомагала авіація. Кожна група успішно впоралася зі своїм завданням.

Одна із груп розгромила в с. Таужне відступаючу власівську частину, знищивши 116 зрадників. Ще одна група несподівано напала біля с. Завалля на відступаючу колону німців і знищила до 30 німецьких солдат і офіцерів. 24 березня 1944 року основні сили «Буревісника» з'єдналися з частинами 2-го Українського фронту.

Нечувана безстрашність, відданість Батьківщині вели партизанів на подвиги. В одному з останніх листів підпільник із Павлограда М.І. Сташків писав дружині, сину і дочці: *«Якщо помру, хай діти знають, що їхній батько був не боягуз і віддав життя за справу Батьківщини. Хай, Катрусенько, діти знають, що їхній батько був справжнім бійцем, який залишився працювати в підпіллі, на великій відповідальній роботі. Помру – дітей жалій, люби. Хай діти знають, що я від них чекаю в майбутньому справжніх патріотів Вітчизни. Знайте, що вас я любив так само, як свою Батьківщину-матір»*.

У 1945 році патріоту було посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Хрестоматійними стали прізвища героїв-партизан О.Ф. Федорова, М.М. Попудренка, С.А. Ковпака, С.В. Руднева, М.І. Наумова, О.М. Сабурова та багатьох інших.

Зазнавши в Другій світовій війні величезних людських втрат і руйнувань, Україна зробила гідний внесок у розгром Німеччини та її союзників. Крізь вогонь і кров, страждання і смерть, крізь гіркоту поразок і радість перемог, долаючи жахливі наслідки фізичного та морального терору, що його принесли тоталітарні режими гітлеризму та сталінщини, прийшов народ до всесвітньо-історичної перемоги.

#### Джерела та література:

1. Даценко В.В. Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни. (1941-1945). Історико-публіцистичний нарис. – 2-е видання, виправлене та доповнене. – Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2010.
2. Дубина К.К. Радянська Україна у Великій Вітчизняній війні. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1967.
3. Новий довідник: Історія України / упоряд.: С. Крупчан, Т. Крупчан, О. Скопченко, О. Іванюк. – К.: Казка, 2008.
4. Коваль М. В., Кульчицький С. В., Курносів Ю. О. Історія України: Матеріали до підруч. для 10-11 кл. серед. шк. – К.: Райдуга, 1992.
5. Солгутовський Л.І. Нариси з історії Гайворонського краю. – 2-е видання, доповнене. – Ульяновка, 1999.
6. Солгутовський Л.І. Гайворонщина в роки Великої Вітчизняної війни. – 2-е видання, доповнене. – Ульяновка, 1999.
7. Україна партизанська 1941-1945. Партизанські формування та органи керівництва ними. Науково-довідкове видання. – К., 2001.

Валентина Калініна\*

## Партизанський рух Знам'янщини у роки Великої Вітчизняної війни

5 серпня 1941 року фашисти окупували Знам'янку. Наступні два дні вони встановили владу вже у всьому районі. Стих гуркіт гармат, фронт відкотився на схід. Почалися похмурі роки окупації. Смерть, насильство, грабежі. Люди виснажені, голодні. Здається, ніколи й не посміхалися ці суворі обличчя, гнівні очі, а в них – нескореність і жага свободи.

У цей час Чорний ліс став рятівником і домівкою багатьом загонам народних месників. Як і по всій країні, в останні тижні перед окупацією в області велася напружена робота по створенню підпільних організацій і партизанських формувань. Роботу знам'янського підпільного райкому партії очолив Скирда Михайло Михайлович. За короткий час була проведена велика підготовча робота: розроблено спеціальну систему зв'язку, визначено паролі, місця зустрічі, затверджено зв'язківців підпільних організацій. У лісах нашого краю на жовтень 1941 року діяли партизанські загони ім. Щорса (ком. Іван Іванович Нечаєв), ім. Дзержинського (ком. Є.І.Петров), «За батьківщину» (ком. М.П.Кришталь), загін під командуванням Присяжнюка, підпільно-диверсійні групи ім. Б.Хмельницького під керівництвом Руденка.

Перші рядки у вогненні сторінки опору фашистам вписав загін ім. Щорса, який очолював безстрашний воїн Іван Іванович Нечаєв. 6 серпня партизани Нечаєва розгромили на дорозі з Чигирини на Юхимове фашистський обоз. Наступного дня вони напали на Водянську сільську управу – вбили офіцера і 4-х поліцаїв. Ще через кілька днів злетів під укіс ворожий ешелон в районі станції Користівка. Згодом було розгромлено біржу праці в Знам'янці.

---

\* *Калініна Валентина Іванівна, директор Знам'янського районного центру дитячої та юнацької творчості*



Саме в цьому загоні розпочала свою боротьбу з ненависним фашистом молода дмитрівчанка Ганна Дончик. Здавалося б, що робить тут зовсім юна вісімнадцятирічна дівчина? Та вона і зараз пам'ятає, як доводилось виносити з поля бою поранених, доставати харчі, приносити з Дмитрівки цінну інформацію. Пам'ятає, як осінньої днини Іван Іванович зібрав своїх бійців і повідомив про облаву, яку готували гітлерівці. Жінок і дівчат терміново відправили з лісу. Ввечері дібралась додому, а на ранок – за доносом була заарештована. Наступні кілька днів і досі згадує з жахом, адже то були суцільні допити і знущання. Її били і відливали холодною водою, знову били і знову приводили до тями. Нелюдські умови призвели до тяжкої застуди. Дівчина лежала майже непритомна. А тоді її просто викинули надвір помирати. Доля змиловилась над Ганною: зовсім немічною її привезли в рідне село і виходили. Вже вдома вона взнала про героїчну загибель свої побратимів.

Діяльність її рідного загону була, як спалах зірки – яскравою, але дуже короткою. Життя бійців загону ім. Щорса обірвалося 10 листопада 1941 року. Дружину командира, Олександру Тимофіївну, після нелюдських знущань стратили на очах у доньки.

10 листопада, після нападу на Водянську управу, партизани відійшли до Дмитрівського лісництва і зморені, розташувалися на ночівлю в сараї з сіном. Тут їх вислідили карателі. Аж до ранку поліцаї та гестапівці, які під'їхали на двох машинах з міста Миколаєва намагалися знищити загін. До ранку трималися партизани, але сили виявилися нерівними. Командуючий поліцаями Ір'янов наказав підпалити сарай. Геройською смертю загинув Іван Нечаєв з своїми соратниками, та не здалися ворогу. Тоді у вогні загинуло 11 партизанів, доля 2 залишилася невідомою. Разом з Нечаєвим у центрі Дмитрівки спочивають комісар Олексій Гордійович Луняченко та начальник штабу Олександр Ситник.

Короткою, але не менш героїчною виявилась доля партизанського загону ім. Сталіна та підпільної групи Петра Бацанова.

На початку листопада 1941-го року в районі Красносілля партизанам загону ім. Сталіна довелося прийняти нерівний бій з фашистами. Після цього загін розпався на декілька невеликих груп. Поліцаї і фашисти оточили, а згодом розстріляли понад 70 партизан. Доля командира Івана Степановича Щученка залишилася невідомою.

Підпільну групу Бацанова видав Знам'янській поліції колишній голова колгоспу «Червона зірка», уродженець с.Суботці Віктор Іванов. Підпільну групу заарештували. Останній допит проводив колишній офіцер Червоної Армії і колишній директор Богданівської школи Ір'янов. Над підпільниками знущалися, намагаючись примусити їх

розкрити місця дислокації партизанського загону І.І.Нечаєва. Їм ламали руки і нівечили дверима пальці, випікали розпеченим залізом на тілі зірки та вони залишилися нескореними. У перший день жовтня 1941 року Петра Івановича Бацанова і членів його організації розстріляли.

Та незважаючи на каральні заходи фашистів, на території знам'янщини все ширше розгорталась підпільна та партизанська боротьба. На станції Знам'янка підпільників очолив Василь Юхимович Рожко, у селі Богданівка – радянський офіцер Григорій Степанович Головир. Йому активно допомагали вчителі місцевої школи Іван Гурович Ткаченко та Юхим Тихонович Крайванов. Як тільки село окупували німці, як на стінах будинків і парканах з'явилися листівки із закликами не вірити фашистській брехні, з новинами про події на фронтах. На початок 1942 року Богданівське підпілля вже налічувало 76 чол. Група росла. Множились і її справи. Саме членам підпільної організації ім. Б.Хмельницького своїм життям завдячують близько 200 військовополонених, яких богданівці визволили із навколишніх таборів. Все частішими ставали диверсії. Усе неспокійніше фашисти почували себе на Хирівському роз'їзді, де раз у раз злітали у відкис ешелони з лісом та боєприпасами.

У селі Шамівці підпільну групу очолили Василь Олександрович Ярош та Дмитро Степанович Конюх. Місцем зустрічі підпільників був розташований на околиці села Шамівський сільськогосподарський технікум. Кучеряві віти яблунь, стрункі високі тополі та густі чагарники надійно прикривали будівлі та підходи до них від сторонніх очей. У технікумі панувала ділова навчальна атмосфера: регулярно читались лекції, дотримувався суворий розпорядок дня. Все було організовано таким чином, щоб не викликати найменшої підозри у гітлерівських посіпак.

І директор, і багато викладачів були членами підпільної організації. Штати технікуму комплектувались надійними людьми, за таким же принципом добирались і учні. Деякі учні технікуму виконували доручення підпільників. Причому студентський квиток служив їм своєрідною перепусткою.

Саме підпільній групі Шамівського технікуму було дозволено розмножувати газету «За Радянську Батьківщину» – орган підпільного обкому партії та обласного штабу партизанського руху. Редактором було призначено Добровольського Миколу Миколайовича (підпільна кличка «Донін»). Він і налагодив випуск газети.

Під час багатьох наших зустрічей він своїм тихим, розміреним і спокійним голосом розповідав, як створювали, як працювали над кожним накладом, як важко було в окупації робити цю, таку необхідну

для людей справу. Кожен номер газети – то був справжній світлий промінь у темному царстві терору і глухої окупаційної ночі.

Василь Мефодійович Воробченко виготовив спеціальну машину – склограф для друкування. Розмістили його у фізичному кабінеті технікуму. На склографі написали: «На пам'ять оберлейтенанту Форсту». Цей напис був для конспірації. Зайде хтось, побачить машину, прочитає та й махне рукою, мовляв, чого з них візьмеш. По-своєму до німецьких зайд прилаштовуються. До того ж, після відкатки наміченого тиражу газети, склограф припудрювали розмеленою крейдою або глиною, створювалося враження, що апарат давно стоїть тут незрушно і без діла. Газету можна було друкувати тільки при денному світлі. Адже відбитки робилися не за допомогою шрифтів, а за допомогою склографів на світлочутливому папері.

Матеріали, що йшли в номер опрацьовували Антоніна Вихрист, Григорій Недях, Людмила Слюсаренко. Микола Миколайович редагував і писав тушшю на кальці. Бувало таке, що іноді поряд із кореспонденціями, замальовками вміщували різні влучні карикатури, дотепні малюнки. На превеликий жаль, примірників газети на сьогодні збереглося дуже мало.

Одного разу їх ледве не заарештували. Все було готово для роботи. Микола Зубаха, який виконував роль друкаря вже було вмонтовано біля вікна зі склографом. Раптом тишу порушив стук у двері. Настійний, господарський. Почулась німецька мова. В одну мить все заховали і відчинили.

*«– Чом під замком сидите? – гаркнув перекладач.*

*– Прилад ремонтуємо... шеф наказав. А зачинили, щоб дитвора деталі не поростягала.*

*Нам повезло. То були фашисти якоїсь частини, яка проїжджала мимо. В подробиці вони не вникали».*

Іншим разом сталася біда. Гітлерівці заарештували Василя Мефодійовича Воробченка. Він разом з іншими підпільниками пройшов через жахи концтабору. І все ж газета виходила. Вони як могли, несли людям правду про події тих часів, про знущання поневолювачів.

Восени 1941 року в селі Казарня почала діяти підпільна організація, яку очолив колишній інспектор районного відділу народної освіти Василь Петрович Пономаренко. Його підопічними були в основному молоді люди, комсомольці: Терещенко, Дар'єв, Семенов та інші. Вся група була поділена на невеличкі підгрупи, які діяли в навколишніх селах. Хлопці роздобували зброю. Неодноразово вони проводили бойові операції по знищенню гітлерівців та зрадників-поліцаїв. Та головним їх завданням було виготовлення листівок, яких

за роки окупації випущено більше 4,5 тисяч. Не раз жителі навколишніх сіл сміялися над влучними карикатурами та дотепними віршами, адресованими сільським старостам, поліцаям. Та головною метою цих листівок було нести в народ правду про події на фронтах, дати надію жителям окупованих територій на близьке визволення.

У майстернях Трепівської МТС учасниками місцевого підпілля таємно ремонтувалася зброя, яку потім передавали партизанам.

Тримали гітлерівців у напрузі і учасники Мошоринської підпільної групи. Мошоринські патріоти знищували продовольчі склади, псували зерно, заготовлене загарбниками для відправки на фронт. Фашисти дивувались: в колгоспі «Пятирічка» два дні проводили обмолот хлібів, але в засіки чомусь не потрапило і зернини. А сільський староста лише руками розводить перед своїм начальством: сьогодні зіпсовано комбайна, учора 6 тракторів не змогли виїхати на збір врожаю. А далі – ще більше: зіпсовано 40 вантажних вагонів, перерізано кабель зв'язку, пущено під укіс 2 ворожих ешелони. З уст в уста селяни передавали імена сміливців: Дмитро Сметана, Жана Трейди, Василя Маляренка та інших.

Фашисти біснувалися. Люто, залучаючи свою агентуру, зрадників та поліцаїв, вони намагалися придушити народний опір. Мабуть, відчували близький кінець і розуміли, що коли почнеться наступ, вони не зможуть стримувати атаки з двох боків.

1943 рік був роком повальних арештів. У фашистських застінках закінчилося життя багатьох членів Знам'янського підпілля. Згадаємо імена наших земляків, тих, хто прийняв мученицьку смерть у гестапівських катівнях та концтаборах:

- Петро Василина – після жорстоких катувань розстріляний гестапо;
- Микола Кришній – після катувань гестапо спалений в крематорії Бухенвальду;
- Софія Коваленко – після нелюдських катувань розстріляна в Знамянському гестапо;
- Демян Хомяченко – вбитий на допитах в Кіровоградській тюрмі;
- Климентій Гупало – вбитий на допитах в Кіровоградській тюрмі;
- Василь Дикий – вбитий на допитах в Кіровоградській тюрмі;
- Степан Безкаравайний – замучений Кіровоградським гестапо;
- Олександра Нечаєва – після тортур розстріляна, як дружина командира партизанського загону;
- Харлампій Демешко – замучений в застінках гестапо;
- Анатолій Братславський – замучений в застінках гестапо;
- Леонід Олійник – розстріляний як партизан;
- Нестор Івлєв – замучений в знамянському гестапо;
- Павло Лисенко та Белов – розстріляні як партизани;

- Наум Шульга і його син Василь – спалені в крематорію Бухенвальду;
- Микита Бершадський – розстріляний в Кіровоградській тюрмі;
- Ернст Скабард – розстріляний в гестапо;
- Петро Боевець – розстріляний в гестапо;
- Анатолій Підгірний – в бою за рідне село Богданівку закрив своїм тілом фашистський дот.

Та боротьба тривала. З 1943 року Знам'янщина стає центром партизанської боротьби на Кіровоградщині. Через Чорний ліс проходили важливі магістральні шляхи на Дніпропетровськ, Київ, Одесу. Знам'янське переплетіння залізниць створювало сприятливі умови для діяльності народних месників. Партизани мали тісні зв'язки з підпільниками міста, одержували інформацію про рух ешелонів з вантажами. З літа навколо Знам'янки велася справжня рейкова війна.

Всю інформацію про рух потягів передавали через зв'язкового Арсенія Живогляда (підпільна кличка Дід). Арсеній Гнатович під прізвищем Кононенко поселився в селі Христофорівці, відкрив майстерню, де лагодив посуд. Кожного дня до нього приходили замовники чинити чайники, каструлі, а повертались у село, Знам'янку уже з листівками і відповідними завданнями. Інколи, коли треба було терміново передати інструкції підпільного центру, у похід вирушав сам Арсеній Гнатович.

Бувало й так. Іде селом, виснажений, з довгою бородою старець, за плечима мішок. Іде мимо німецьких патрулів. Назустріч група поліцейських. *«Куди ідеш, діду?»*. *«У Христинівку, майстерня там у мене»*. *«Сідай, підвезем»*, – знаходився добряк. А в мішку старого зброя і листівки. Так в супроводі поліцейського ескорту підпільна пошта прибувала за призначенням.

Ішла лісом слава про безстрашного підричника Олексія Капітанова. Якось загін імені Ворошилова натрапив на склад толу у Чорному лісі, вибухівка була обнесена дротом і замінована. Довго стояли партизани біля грізного сховища. Через ліс проходили важливі німецькі магістралі, месники давно мріяли застосувати мінування доріг. І ось перед очима є тол, але як його взяти? Потрібен не тільки сміливець, а й людина, ерудована у цій справі. Ось тоді до командира загону підійшов Олексій:

*«– Дозвольте, я спробую?»*

*Командир відповів:*

*– Тут потрібен спеціаліст»*.

Але Олексій твердо стояв на своєму.

Кілька годин Капітанов вивчав систему дротиків і вузликів, потім рішуче перекусив ниточки дротинок кусачками, а згодом розрядив

міни. За ці короткі хвилини на скронях Олексія з'явилися сріблясті відтінки. Капітанов у своїх спогадах пише: *«Група складалася з тринадцяти чоловік. Навчання проводили тільки практично. Брало 2-3 дерев'яні рейки і кляли їх на зразок залізничних. Тут же проводили закладку мін і практично демонстрували цей процес».*

Після цього партизанські підричники проходили бойову практику на справжніх залізничних рейках. Лише підготовлена Капітановим група із тринадцяти чоловік пустила під укіс 32 ворожих ешелона ворога, з яких 13 особисто підірвав Олексій. Одного разу він підірвав ешелон з автомашинами і бензоцистернами, вогонь перекинувся на зустрічний – з боєприпасами і танками. Стався такий фейерверк, що небу було моторошно. Град осколків посипався на ліс і насип, вогонь розростався, це було справжнє пекло. Після цієї операції Олексій одержав від німців прізвисько «залізничний диявол», а на станції Знам'янці з'явилися оголошення розклеєні на будівлях, в яких гітлерівці за його голову обіцяли велику нагороду.

Фронт наближався і гаряче дихав фашистам у потилицю. Зі сходу стрімко і невпинно наступали радянські війська, а тут, в глибокому тилу, спокою не давали партизанські загони та з'єднання. До осені 1943 року їх налічувалось більше двадцяти. Діяли 2 великі з'єднання: ім. Ворошилова (ком. Ілля Данилович Діброва) та ім. Сталіна (під ком. Петра Дубового). Під ногами чужинців горіла земля. Як загнані звірі, вони дичавіли і скаженіли, поспішаючи живими вирватися з пазурів холодного подиху поразки. І як кожен звір, смертельно оборонявся, гарчав, відчуваючи, що його час спливає.

Партизанські загони під командуванням М.М.Стройкова, І.Ф.Присяжнюка, П.А.Іщенко, Ф.Ю.Яковлева, В.О.Карпаченка, що діяли в районі Чорного, Чутянського, Нерубаївського, Кам'янського, Холодного Яру та сусідніх лісів, повністю утримували в своїх руках під'їзні шляхи і населені пункти від Знам'янки до Чигирини.

З осені 1943 року повноправними господарями в цих місцях стали народні месники. Ворог не міг тут просуватись без супроводу танків і бронемашин. Більш, як на стокілометровому відрізьку Правобережної України утворилась велика партизанська зона.

Загін, яким командував І.Д.Діброва, діяв до з'єднання з частинами Червоної Армії 9 грудня 1943 року. Значну роль у виконанні завдань відіграли комісар об'єднання Казимир Іванович Сабанський і начальник штабу Микола Миколайович Роздобудько.

8 жовтня 1943 року 105 партизанів на чолі з Сабанським підготували і здійснили нічну бойову вилазку в село Веселий Кут, під час якої пошкодили і спалили 15 машин, розгромили штаб жандармерії, вбили 70 окупантів, 8 поліцаїв і коменданта. 6 листопада

партизани напали на дільниці Веселий Кут – Цибульово: вбито генерала та захоплено важливі штабні документи.

22 листопада партизани, якими керував начальник штабу М.М.Роздобудько, розгромили Хировський гарнізон і станцію Хирівка, обстріляли два ешелони. У селі Богданівка знищили 72 гітлерівців, 13 автомашин ворога.

Гітлерівці не раз намагалися знищити партизанів. Вони організовували каральні експедиції, нападали на партизанські стоянки танками, артилерією, авіацією. Партизанське з'єднання ім. Ворошилова, загони ім. Дзержинського, ім. Чапаєва, ім. Суворова, «Москва», «За Родину» понад 30 разів відбивали великі облави.

Але і цим німецькі окупанти не могли погасити полум'я всенародної боротьби. Так, в жовтні сорок третього року партизанський загін під командуванням І.Д.Діброви був оточений у Чорному лісі. Проти народних месників виступили фашистська дивізія, зірвана з фронту, поліцейські загони з Кіровограда, Миколаєва. У цій операції з боку ворога взяло участь понад тридцять танків, багато гармат, мінометів і літаків. Розпочався запеклий бій, який тривав понад п'ять днів. Відважні партизани прорвали вороже кільце і не тільки вийшли з оточення, але й знищили у розпалі бою кілька німецьких автомашин та понад 350 гітлерівців.

Коли вже наші війська вели бої на Кіровоградщині, у ворожий тил прорвалось кілька радянських танків 31-ї танкової бригади полковника Новикова. Танкістів зустріли партизани І.Д.Діброви. Було вирішено провести ряд спільних операцій поблизу Знам'янки, визволити село Дмитрівку. Воно було важливим пунктом німецької оборони. Атака мала розпочатися о 9.00 ранку 1 грудня одночасно з наступом 53-ї механізованої стрілецької бригади. Гітлерівці підтягнули до східної околиці села до 14 танків, 8 самохідних гармат, міномети, піхоту і почали наступ на сусіднє село Плоске, яке було кількома днями раніше визволене народними месниками.

Кінна партизанська розвідка донесла, що в напрямку Дмитрівського лісництва рухається великий фашистський обоз з автомашин, підвід, піхоти. Загін партизанів перекрив шлях до Плоского лісу. Скориставшись тим, що ворог не чекав удару з заходу, партизани під прикриттям чотирьох танків вибили фашистів із села і примусили їх відступити до Шамівки. Патріоти витримали шість контратак, супроводжуваних шквальним вогнем артилерії, танковими та авіаційними ударами. До пізнього вечора тривала ця бойова операція, в результаті якої гітлерівці втратили понад сто автомашин, три гармати, міномети, більше трьохсот коней. Було вбито чотириста фашистів і взято в полон шістьдесят п'ять гітлерівців. Танкісти разом з

народними месниками штурмували Дмитрівку аж до вступу в село 110-ї гвардійської стрілецької бригади.

Усього за період визвольних дій партизанами і підпільниками Кіровоградщини:

пущено під укіс ешелонів – 74,  
знищено паровозів – 242,  
обстріляно потягів – 150,  
розбито залізничних станцій – 2,  
знищено залізничних мостів – 9,  
знищено мостів на шосейних дорогах – 4,  
розгромлено гарнізонів противника – 7,  
розгромлено штабів – 9,  
розгромлено поліцейських участків – 42,  
розгромлено німецьких комендатур – 11,  
знищено горючого на складах – 1277 т.,  
обстріляно кінних обозів – 30,  
убито фашистів – 7972,  
взято в полон німців – 253,  
зайнято населених пунктів – 27,  
знищено авіамоторів – 56.

Час невпинний і невблаганний. 70 років минуло з дня початку цієї кривавої війни. Кожен рік все далі відносить від нас згадку про вибухи, згарища, кров і сльози. Ми щасливі, що наші діти не здригаються уві сні від пострілів та криків. Але з кожним роком все менше стає живих свідків тих буремних подій.

Прикро, але на сьогоднішній день в Знам'янському районі залишилося лише шість учасників партизанського руху. Ми хочемо доземно вклонитися кожному з них, ще раз заглянути в їхні мудрі очі та згадати кожного, хто на своїх плечах виніс страхіття цієї кривавої війни, хто не скорився і не зміг просто чекати, а щоденно, щохвилино наближав час великого тріумфу, довгожданої свободи.

- Добровольський Микола Миколайович
- Дорофєєва-Дончик Ганна Данилівна
- Мамай Віра Амосівна
- Михайлова Ганна Василівна
- Телюпа Лідія Михайлівна
- Юха Галина Онуфріївна.



Світлана Пістряга\*

## Партизанський рух на Долинщині

Війна... Велика Вітчизняна війна радянського народу проти фашистських загарбників. Страшна війна минулого століття, пекуча рана, яка болить досі у кожній родині в Україні. Воїни-переможці виявили чудеса героїзму, стійкості, мужності, билися за кожен клаптик рідної землі до останнього подиху, до останньої краплі крові, вистояли і перемогли.

У далеке минуле відійшла Велика Вітчизняна війна: відгриміли бої, затихли нічні канонади. Та час не владний над пам'яттю людською, над жахливими свідченнями подій тієї війни.

З перших же днів, тижнів війни розпочався партизанський рух – збройна боротьба радянського народу проти фашистських загарбників на окупованій території, в тилу ворога. Активною партизанська боротьба була в Україні. Створювалися партизанські формування – загони, полки, бригади та дивізії, інколи до 20 тисяч чоловік. Головні удари партизани наносили по комунікаціях противника, допомагали наступу радянських військ. Під час війни в тилу ворога діяло понад 6200 партизанських загонів та підпільних груп, в яких воювало більше ніж 1 мільйон чоловік – представників усіх народів Радянського Союзу. Партизани знищили 53 бронепоездів, 50 тисяч автомобілів, підірвали 12 тисяч мостів, пустили під укіс понад 20 тисяч фашистських залізничних ешелонів. Важливою формою партизанських дій були рейди партизанських формувань у тилу противника, які відволікали великі сили гітлерівців, що було суттєвою допомогою Червоній Армії. Найбільш результативні рейди здійснювали формування відомих партизанських командирів: С.А.Ковпака, О.М.Сабурова, С.В.Гришина, П.П.Вернигори й інших. Разом з партизанами на території Радянського Союзу проти фашистських загарбників воювали громадяни Чехословаччини, Польщі, Румунії, Югославії, Угорщини, Бельгії, Франції, Німеччини та інших країн.

---

\* *Пістряга Світлана Вікторівна, директор Долинського педагогічно-меморіального музею А. С. Макаренка м. Долинська*

Яскравим виявом патріотизму та самовідданості радянських людей був широко розгорнутий на окупованих територіях партизанський рух. 22 вересня 1942 року на території Долинського району було створено партизанський загін імені М.Хрущова, в якому спочатку нараховувалося 95 чоловік, а до кінця війни 150.

Підпільно-диверсійна група під керівництвом Павла Гавриловича Дяченка та його помічників Полянського, Бондаренка, Шевченка всіляко чинила опір ворогам. Підпільники підривали потяги з боєприпасами, знищували ворожі склади, чинили перешкоди вивезенню наших людей до Німеччини, спалювали будинки з фашистами. Не допустили вивезення до Німеччини 450 тонн зерна, 300 тонн картоплі, 13 комбайнів, 4 молотарки, 6 автомашин, 55 коней. Все було знищено, техніку виведено з ладу, що неможливо було відремонтувати. Загоном було вбито 86 німецьких солдатів, 88 поліцаїв, два ешелони з боєприпасами пущено під укіс. Підпільники збирали і передавали розвідувальну інформацію, брали участь у диверсіях, виводили з ладу обладнання, інформували населення про дії німецьких військ.

Крім підпільників за лінією фронту діяли і розвідувальні підрозділи Червоної Армії. Про їх бойові розвідувальні дії в роки війни нічого не говорилося. Але тепер ми знаємо, що ні одна більш-менш велика операція не обходилась без попереднього вивчення та аналізу розвідників. Добувалися ці важливі відомості ціною нелюдського ризику людей, яких було закинуто в глибокий тил ворога. Саме таким зафронтовим розвідником був А. С. Сидоренко. Мужній, безстрашний, фронтовий розвідник, людина безмежно віддана рідній Батьківщині, патріот, який під час війни носив не своє справжнє прізвище Сидоренко, а Бондаренко.

Сергій Андрійович народився в 1911 році в селі Змагайлівка на Черкащині. Навчався в школі, любив природу, спорт, проявляв великий інтерес до радіо, закінчив з відзнакою Одеський інститут зв'язку. Службу в армії проходив у місті Кіровограді. Восени 1936 року його було призначено начальником радіовузла в село Новоукраїнку. Через рік він з сім'єю переїздить в селище Шевченкове (нині – м. Долинська), очолює лінійно-технічну дільницю зв'язку.

З перших днів війни Сергій Андрійович іде на фронт. Командуванню фронтами терміново були потрібні хоробрі, віддані Батьківщині люди для ведення розвідувально-диверсійної роботи на території, яку тимчасово довелося віддати ворогу. Комуніста Сидоренка було направлено в спеціальну школу, де він пройшов одномісячний курс оволодіння новими бойовими навичками. Тепер перед Сидоренком та його помічниками постала одна із головних

задач – повернутися у селище Шевченково, влаштуватися на роботу в ремонтні майстерні на залізничну станцію Долинська, встановити зв'язок з партизанами, організувати диверсії.

Сергій Андрійович зв'язався із підпільно-диверсійною організацією імені Микити Хрущова, яка діяла на території Долинського та Навгородківського районів, з партизанами Чорного лісу та с. Гурівки. За період перебування в партизанському загоні з 20 серпня по 8 грудня 1942 року здійснив навчання всього особового складу міно-підривній справі. Під його керівництвом на території Долинського району були пущені під укіс два ешелони з ворожими військами та один з боєприпасами. Він особисто підірвав фашистський потяг, замінував дві дороги, на яких підірвалося багато ворожих автомашин. Шляхом мінування радіоприймачів, знищив генерала і декількох офіцерів фашистської армії. Під виглядом радіомайстра розвідував найсерйозніші об'єкти ворога, випускав листівки, здійснював різноманітного роду диверсії. Все це було справою рук Сидоренка та його помічників.

Довелося також капітану Бондаренку проводити розвідувально-диверсійні операції в районі станції Роздільна Одеської області. А весною 1944 року він знову був засланий в тил ворога на територію Румунії, де його було зраджено. Фашисти намагалися зламати залізну волю радянського розвідника, змушували працювати на фашистське командування, використовували його рацію, з метою передачі фальшивих повідомлень радянському командуванню.

У середині серпня капітан Сергій, так називали його у ворожій тюрмі, з декількома бойовими друзями по табірному підпіллю підготував втечу. Але здійснити її не вдалося. 22 серпня, буквально за декілька днів до приходу радянських військ капітан С. А. Сидоренко був розстріляний фашистською армійською групою Виллер. Про цей факт розповів табірний шофер, який дивом залишився живим.

Сергій Андрійович Сидоренко залишився комуністом-патріотом, мужнім безстрашним фронтним розвідником, людиною, яка була безмежно віддана рідній Батьківщині.

Також на станції Долинська діяв розвідник Михайло Михалков, рідний брат дитячого поета Сергія Михалкова. М. Михалков під час війни носив тилове прізвисько «Чекист Сич». Про цього легендарного розвідника нам повідомила долинчанка Голуб Єлизавета Гаврилівна, у якої в роки війни на квартирі перебував німецький 24-х річний офіцер. При відступі німецьких військ на початку 44-го року він відкрив дівчинці Лізі те, що він брат С.С.Михалкова.

Із повоєнного листування Голуб Єлизавети та Михайла Михалкова ми дізналися, що до війни він був співробітником слідчого

відділу штабу Прикордонного загону і німецькою мовою володів досконало. На початку війни його закинули в тил ворога із спецзавданням. Восени 1943 року перебував на залізничній станції Долинська при штабі німецької танкової дивізії СС «Велика Німеччина». Носив форму німецького солдата.

У своїх листах до Єлизавети Григорівни Михайло Михалков писав: *«У меня была сложная жизнь и крайне важная ответственная и предельно рискованная работа. Надо было объяснять людям, оказавшимся на временно оккупированной врагом территории обстановку, вселять в них веру в нашу победу, надо было спасать людей от угона в Германию, объединять их, вооружать, а подчас и действовать вместе с ними...»*

Фронтові дороги Михалкова були тернистими. Він побував і в гестапо, і за колючою огорожею тюрем, був під арештом в таємній німецькій поліції, але ворог не зміг довести його провини. Досконале знання німецької мови, молодий вік – все це виручало його дуже часто і в кінці-кінців врятувало йому життя.

Михайло Михалков нагороджений орденом Слави і бойовими медалями. Після війни працював військовим письменником. Усі події свого життя описав у повістях і романах.

У книзі «Солдат залишається один» розповів про свою незвичайну фронтową долю, про діяльність у ворожому тилу на Долинщині та в багатьох інших країнах.

Патріоти рідної землі виконували непрості доручення: розповсюджували листівки, таємно підраховували кількісний склад гітлерівців, виявляли розташування ворожих вогневих позицій, організовували збройні напади на комендантів і поліцейські дільниці, знищували ворожих солдат і зрадників, палили фашистські склади.

Колишній директор Молодіжненської школи Іван Кирилович Чубенко в роки Великої Вітчизняної війни проживав з батьками на окупованій фашистами території. Був невеликим на зріст юнаком. Німці і не здогадувалися, що цей обірваний хлопець – партизанський посланець. А він, носячи за пазухою листівки із закликами до боротьби проти загарбників, придивлявся, вивчав та запам'ятовував усе, що бачив. Треба було мати велику мужність та героїзм, аби здійснювати подібну ризиковану діяльність, за яку німці розстрілювали без попередження. Іван Кирилович нагороджений орденом «За мужність».

Своїми спогадами про свою участь у партизанському русі на Долинщині поділилася Червінська Віра Яківна 1929 року народження: *«Коли почалась війна, я разом з батьками жила в с. Тимковка (нині – Новогригорівка II, 2-ге відділення.) На одному із хуторів нашого поселення був створений партизанський підрозділ під керівництвом*

*першого секретаря Баралюка і голови райвиконкому Маракуци. Я теж допомагала партизанам. Передавала відомості у Знам'янку. Виконуючи завдання, попала під обстріл. Була поранена в руку і ногу. Залишилась на все життя калікою».*

Застала війна мешканку села Червоне Озеро Долинського району Мотрону Савеліївну Бугаєнко (Споквенко – дівоче прізвище) в 16 років. У 1943 році вступила вона в підпільну партизанську організацію, яка діяла на території Чорного лісу. Здійснювала допомогу в якості радистки групи товариша Кірі, сприяла доставці продуктів харчування партизанам.

Не шкодуючи своєї молодості, свого життя, не думаючи про славу була відважною партизанкою. Мотрона Савеліївна згадувала: *«Потрібно було терміново передати в штаб загону дані про рух карателів в бік Чорного лісу. Але як перенести ці дорогоцінні стрічки з новинами, не викликавши підозру у ворога?»* Природа дала дівчині густе, довге волосся. От і стало воно їй у пригоді. Замість барвистих стрічок вплела в коси стрічки з повідомленням, вирушила в ліс... Карателі обшукали і перевірили корзину, в яку поклала дівчина деякі речі, ніби-то гостинці для рідні. Не запідозривши і не здогадавшись про «цінний скарб», який був захований у косах, відпустили її з миром. Дівчина була щаслива і горда тим, що партизани отримують цінне повідомлення і організують «гідну» зустріч карателям.

Як найдорожчу реліквію зберігають в родині Бугаєнків довідку відважної партизанки бабусі Мотрони, про її участь у партизанському загоні в роки Великої Вітчизняної війни.

Боротьба радянських патріотів, партизанів та підпільників тримала окупантів у постійній напрузі, великому страху, знижувала боєздатність фашистських військ.

Партизани пережили нелюдські страждання, добровільно ставши на смертельний двобій з ворогом, вистояли і разом з частинами Червоної Армії, розгромили ворога і перемогли.

***Буремні роки дитинства (спогади Оніпка О.Г. та Черніцької В.Я.).***

У роки Великої Вітчизняної війни, перебуваючи на окупованих територіях німецько-фашистськими загарбниками, особливо страждали діти. В їхній пам'яті назавжди залишились жахи війни, буремні роки дитинства.

Олександр Гнатович Оніпка, 1927 р.н., корінний долинчанин, навчався в Шевченківській середній школі на Долинщині, яку не довелося закінчити, оскільки розпочалася Велика Вітчизняна війна. Він розповідав, що в ніч з 7 на 8 серпня 1941 року фашисти почали бомбити залізничну станцію Долинську і окупували селище

Шевченкове (нині – м. Долинська). З перших днів окупації встановили свій «новий порядок»: в клубі Залізничників відкрили церкву, наказали, щоб усі діти ходили до школи. Учні вивчали математику, українську мову, співи. За цей час малий Сашко вивчив вірш П. Чубинського «Ще не вмерла Україна», який запам'ятав на все життя. Потім фашисти через два тижні розмістили на стовпах оголошення, в яких йшлося про наказ гейбітс-комісара: діти до 12 років продовжують навчання в школі; діти старшого віку – повинні працювати. Навчання дітей продовжувалось до 1942 року, до поразки німців під Сталінградом, а потім припинилось.

На початку окупації Долинської німці не вивозили людей на примусові роботи до Німеччини, а улесливо агітували, і дехто з нашої молоді їхав добровільно. Серед них були і комсомольці. Цих людей везли в пасажирських вагонах без охорони. Олександр Гнатович пригадував, як одна дівчина, виглянувши з дверей вагона, підморгнула і сказала: *«Шурка, ми їдемо піднімати світову революцію»*.

На квартирі Оніпків мешкав фашистський солдат-італієць. У хаті містився аптечний склад. Під час облав солдат ховав Олександра з його сестрою Ганною за шафу, де стояла скриня з ковдрами; сідав серед хати, закурював люльку, переговорював з німцями і ті йшли з двору.

Після поразки німців під Сталінградом та постійних диверсій зі сторони наших людей, фашисти немов оскаженіли, і розпочали масові облави та вивіз молоді на примусові роботи до Німеччини. В 1943 році Олександру та його двоюрідному брату Євгенію прийшли повістки для проходження медичної комісії перед відправленням до Німеччини. Євгеній втік десь у Катеринівку до тітки. Наших людей оглядав старенький лікар Тімякін, якого німці змусили працювати. Пам'ятаючи про те, що Олександр ще після 4-го класу, стрибаючи з дерева, поламав обидві руки, у довідці написав: *«...роздроблено кістки третього лучезап'ястного суглоба»* та поставив печатку з німецьким орлом, написавши: *«звільняється зовсім»*. З цього часу Сашко не боявся облав, маючи на руках цей документ, бо німці вірили своїм печаткам.

Під час окупації Олександру Гнатовичу довелося працювати на громадському дворі в колгоспі «Повний колос» до 1943 року (після війни – «Дружба»).

У воєнні роки фашисти будували дорогу Кіровоград-Дніпропетровськ. Часто малого Олександра разом із поліцаєм відправляли в Куцівку відвозити продукти харчування нашим людям, які працювали на дробарках та розбивали великі глиби граніту кувалдами. Їх охороняла група поліцаєв під керівництвом німецького капітана, якого

з гумором називали «чотирибланний», бо той ходив в окулярах, а, коли читав, чи підписував документи, одягав ще одні. Німці дуже боялися дерматологічних хвороб. У бригаді працювала повариха Катерина, у якої була чесотка. Люди після трудового дня відпочивали в хаті на долівці, устеленою соломною. І всі намагалися спілкуватися з нею, щоб навмисне заразитися цією хворобою, адже тоді їх відпустять додому. Розчухували до крові животи, руки, ноги. Так само «поспілкувався» з Катериною і Олександр. За «чотитрибланним» була прикріплена перекладачка – вчителька німецької мови, Варя Семенюк, яка ледве переконала офіцера, що Сашко хворий. А в ранці один із поліцаїв розбудив Олександра, щоб той терміново тікав, мабуть, пожалів хлопчика. Пізніше виявилось, що цей поліцай перед втечею повиймав з усіх карабінів-охоронників затвори і залишив записку «Москва-Вороніж...нас не догонишь». Коли Олександр тікав, то сів у потяг, а це категорично заборонялось. В цей час за станцією Маржанівка стався вибух саморобної міни, були пошкодженні рейси. Але потяг, збавивши хід пройшов по них. Машиніст порадив Сашку швидко виплигнути і тікати, так як всюди була німецька охорона, яка могла затримати за підозрою у здійсненні вибуху.

Напередодні Різдва для німців готувалася святкова вечеря, раптом налетіли три радянських штурмовики-винищувачі і почали бомбити станцію Долинська. Одного радянського літака німці збили і, коли той падав, то два інших на своїх крилах намагалися з обох боків «підтримувати» свого товариша. Льотчик встиг вистрибнути та був розстріляний в повітрі за Волохіним. Німецькі солдати його знайшли і пограбували, зняли шкіряну куртку та чоботи. Пізніше було ще одне планове бомбардування радянської армії, яка нанесла великі втрати фашистам. А ми раділи і думали : *«Ось вам, німці, за збитий літак!»*.

У 1943 році масово розпочалися партизанські диверсії проти фашистів, але ще ніхто офіційно не знав про створення підпільно диверсійної групи під керівництвом П.Г. Дяченка. Якось Олександр після роботи прийшов додому. До нього завітав його товариш Микола, який працював у фірмі у Ліріха. Ця фірма споруджувала будинок у шкільному парку (зараз двоповерхове приміщення сільськогосподарського управління). Коли повечеряли, увірвався у хату калмицький козак, і, незважаючи на сльози і вмовляння матері Олександра, погрожуючи шаблею, вивів хлопців. Микола попрохав Сашку, щоб той сказав, що він – колгоспник, бо колгоспників під час облав не забирали, щоб ті працювали. Всіх людей зігнали у приміщення тюрми, яке знаходилося за старою поштою. Як потім виявилось, ця облава була спричинена убивством німецького коменданта. Хлопцям пощастило: їх обшукали і відпустили.

Одного разу п'яний німець образив дівчину Сашкового друга. Хлопці зловили його вночі і хотіли вбити. Але їх зупинила думка, що після цього випадку може загинути п'ятдесят людей-заручників за оцю одну «непотріб». Вони добряче побили німця і відпустили.

У жовтні 1943 року на один день наші батальйони звільнили територію Долинської від німецько-фашистських загарбників. В Олександра Оніпка була можливість піти до армії, але його не пустив батько, закрив у хліві. І був правий. Батальйон потрапив в оточення і був знищений німцями.

У кінці 1943 року, коли радянські війська почали гнати фашистів, крок за кроком звільняючи нашу землю від нечесті, німці особливо оскаженіли. Якось Сашко разом із сестрою Ганною пішли за гичкою в поле (там зараз знаходиться нове приміщення міліції). Коли це по дорозі у напрямку цвинтаря під охороною калмиків на конях повели колону людей з лопатами, а слідом їхала штаб-машина із подвійним кулеметом. Діти злякалися і почали тікати. Тікаючи, чули за спиною довгу кулеметну безперервну чергу. Людей розстріляли в балці, де раніше був викопаний тир, у якому Шевченківська середня школа готувала «ворошиловських стрільців». Розстріляних було приблизно 172 особи. (Можливо, ці люди покояться там і до цього часу, допускає Олександр Гнатович). Німці і раніше здійснювали такі облави, збираючи людей на риття окопів чи іншої роботи. Якби люди знали, що їх вели на розстріл, то, можливо, вони втекли б, бо поряд стояли поля з кукурудзою і соняшником оточені посадками.

Взимку 1944 року були пограбовані німецькі склади. Почалася чергова облава. Долинчанка, яка вийшла заміж під час війни за російського німця, ходила разом з поліцаями і показувала, в якій хаті живе молодь. У заручники забрали 150 чоловік, закрили в лабораторії елеватора та тримали шість днів. Людей не годували, через високий паркан односельчани перекидували арештованим їжу. Деякі знайшли вилазку і втекли. Сашкові також вдалося перелізти через цю огорожу. Через тиждень, перед заходом сонця, було зірване поворотне коло для потягів біля депо. Німці, готуючись до відступу, почали закладати вибухівку під депо, елеватор. Чулися вибухи на цегельному заводі, зірвана водокачка. Але зірвати депо й елеватор фашисти не встигли, наступали наші війська. Пізніше, після війни, Олександр Гнатович підходив до цього паркану і дивувався, як він міг перелізти через нього.

Після вибухів вагонів з боєприпасами почалися величезні пожежі, які тривали майже 10 днів. Вся станція Долинська була встелена патронами, осколками від снарядів та бомб. Організували



загони з наших людей під керівництвом капітана медичної служби для збирання боєприпасів.

Після звільнення Долинської зрадники були арештовані, склади з боєприпасами та продовольчими товарами на залізничній станції взяті під охорону. Олександра Гнатовича Оніпка зараховано бійцем до винищувального батальйону, видано посвідчення від 20 травня 1944 року і доручено охороняти склади. У середині квітня один із військових взяв пакет з боєприпасами, щоб перенести його, та вони зірвалися в його руках. Капітан загинув, а Олександр Оніпко був тяжко поранений в голову.

Коли почалася Велика Вітчизняна війна Черніцькій Вірі Яківній було лише 12 років. На цей час вона проживала в селі Тимковка (нині – село Новогригорівка II). Вона згадувала: *«Що тільки не витворяли вороги, есесовці катували людей, закопували комуністів живими в яму, кидали на довгий час без їжі та одягу у холодний погріб. У дворах, де мешкали родини комуністів, в одних із перших забирали продукти харчування, одяг, майно. Хто сказав хоч одне погане слово, то зразу забирали, вивозили на Грекову балку і розстрілювали. Забирали наших людей на примусові роботи до Німеччини. Для того, щоб фашисти не забирали дітей 16-18 років та жінок, то вони брали голкою і наривали собі шкіру по всьому тілі, намащували соком рослини, на яку у народі кажуть «калюжниця». По всьому тілі йшло сильне подразнення, шкіра червоніла, набухала і ятрилася. А фашисти дуже боялися шкірних хвороб та педикульозу. Були випадки, що подібне запалення організм не витримував і люди гинули. Одним словом рятувалися від Німеччини хто як міг.*

*Особливо в роки війни страждали жінки та дівчата. Над ними знущалися як німці, так і калмики. Матері, щоб вберегти своїх дочок, переховували їх в погрібах, посадках. Були такі випадки, що забруднювали їх сажею, вистригали їм волосся клоками, одягали у рване шмаття, а німцям говорили, що ті не сповна розуму.*

*Німці ненавиділи людей єврейської та циганської нації і жорстоко їх винищували. З метою збагачення до цього питання підходили дещо вишукано. Робили об'яву, щоб євреї приходили в комендатуру. І той хто принесе із собою золото та інші коштовності, того відпустять. Люди вірили, але їх все одно нещадно грабували і вивозили на Грекову балку розстрілювати. Коли вже наступали радянські війська, то німці зігнали всіх селян, а це були жінки, діти, старики, інваліди дитинства. Їх гнали як стадо овець, підганяючи нагайками. Ніхто не знав куди. Так йшли два дні. Німці не дозволяли полоненим навіть ні на хвилину присісти. Дійшли до якогось водоймища, на березі якого стояв з дерева збитий величезний пустий*

*сінник. Фашисти загнали туди всіх людей, підперли двері ломаками і підпалили. Бідолашні почали сильно бити по дошкам, які не хотіли піддаватись людським зусиллям. І раптом почали наступати наші війська, їх було визволено від неминучої смерті».*

Друга світова війна своїм чорним крилом зачепила наш рідний край. Олександр Гнатович, Черніцька Віра Яківна та багато інших дітей і свідків війни поділилися своїми спогадами про цей період в історії Долинського краю із членами історико-краєзнавчого гуртка центру дитячої та юнацької творчості, який працює на базі Долинського педагогічного-меморіального музею А.С.Макаренка (керівник – Пістряга Світлана Вікторівна) під час пошуково-дослідницької роботи. Всі зібрані матеріали зберігаються в музеї А.С.Макаренка. Вічна слава живим. Хай живе нетлінна пам'ять в душах нащадків.

#### **Джерела та література:**

1. Історія міст і сіл УРСР. Кіровоградська обл. – Харків: книжкова фабрика ім. М.В.Фрунзе, 1972. – с.275-277.
2. Кузик Б.М., Білошапка В.В. Кіровоградщина: історія та сучасність центру України: В 2 т. – Д.: АРТ – ПРЕС, 2005. – Т.1 – с.263-265.
3. Боковенька 2000. Історико-краєзнавчий збірник. Маруценко В. Долинщина в роки війни – с.41-42.
4. Пістряга С. Буремні роки //Долинські новини. – 2007. – 10 листопада. – № 87 (9837).
5. Козачінська С. Район в роки війни: згадують очевидці // Долинські новини. – 2004. – 10 березня. – № 20 (9470).
6. Біла Л. Повідомлення вплела у коси // Долинські новини. – 2005. – 21 вересня. – № 69 (9619).
7. Татарченко Т. З атестатом у народні месники // Долинські новини. – 2004. – 22 вересня. – № 73 (9523).
8. Татарченко Т. Дивовижні зустрічі в життєвому сценарії // Долинські новини. – 2004. – 01 вересня. – № 67 (9517).
9. Коростій О. На землі долинській. Нове про капітана Сергія // Шляхом Ілліча. – 1970. –13 червня.
10. Дмитриев Ю. Капитан Сергей (документальный рассказ о советском фронтовом разведчике) // Труд. – 1970. – 03 квітня. – № 78.
11. Спогади Червінської Віри Яківни.

Любов Шкирай\*

**Ілля Данилович Діброва — наш земляк, командир партизанського з'єднання ім. Ворошилова (участь жителів Захарівки у підпільному та партизанському русі)**

У серпні 1941 року фашисти окупували Кіровоградську область. Гітлерівці встановили в окупованих ними районах режим терору. З перших же днів, тижнів війни розпочалася збройна боротьба нашого народу проти фашистських загарбників у тилу ворога.

Серед партизанських командирів – Ілля Данилович Діброва, наш односельчанин. На його долю випали грізні, героїчні роки. Він – учасник громадянської війни, прославлений герой партизанського руху на Кіровоградщині.

Народився Ілля Данилович 19 серпня 1891 року в селі Єкатеринопіль (нині – Піщанівка) Косівської волості Олександрійського повіту Херсонської губернії в сім'ї батрака.

Батько, Данило Романович, працював кучером в Добропільському маєтку поміщиці Палібіної. Людина добра, чесна, трудолюбива.

Мати, Ганна Максимівна, здорова, красива молода жінка була кормилицею поміщицької дочки. Ніколи було доглядати Ганні Максимівні своїх дітей, а їх було семеро. Сльозами обливалося материнське серце, коли бачила майже завжди голодного, обірваного старшого Іллюшу, молодших Одарку, Дем'яна, Павла, Олександра, Івана і Василя. Сім'я була дуже бідною. Мати та батько свої землі не мали. З ранку і до ночі працювали по наймах, щоб прогодувати дітей.

Дочка Іллі Даниловича, Людмила Іллівна згадує: *«З 9 до 12 років батько теж батракував, а із 14 років працював шахтарем на російсько-бельгійських рудниках (Криворіжжя). В травні 1910 року вісімнадцятилітній юнак був заарештований за революційну роботу і засуджений на двадцять років каторги. Коли звістка про це прийшла*

---

\* Шкирай Любов Семенівна, директор Захарівського музею історії Світловодського району

*в рідне село, мати працювала у полі. Почувши страшне повідомлення про сина, вона тут же, в борозні, померла від розриву серця.*

*Лютнева революція звільнила батька із заслання».*

Повернувшись у Піщанівку, він стає активним учасником подій 1918-1920 років. Відповідно до «Декрету про землю» розподіляє її серед селян.

У 1918 році стає командиром партизанського загону, котрий діяв у районі Знам'янки, Кременчука проти німецьких окупантів та петлюрівців, котрі захопили територію Олександрійського повіту.

Село знаходилось далеко від центру і тому великих боїв при зміні влади не було. Воно жило своїм повсякденним життям. Скоропадський, Директорія, Денікін, більшовики – всі ці армії, гетьмани влади проходили ніби стороною. Але взагалі стояти осторонь подій, що відбувалися в державі жителі села не могли. Користуючись безвладдям, у тилу діяли різні банди.

Весною 1919 року в Новогеоргіївському краї встановлено радянську владу. Але політика «воєнного комунізму» призвела до спалаху 9 травня в районі Олександрії, Знам'янки, Єлисаветграда одного з найбільших антибільшовицьких повстань, яке очолив командир 6-ї дивізії М. Григор'єв. Загони Григор'єва діяли і на території наших сіл, особливо по балках, грабуючи населення. З одного боку у селян забирали більшовики, з другого – григор'євці, махновці. А користуючись цим, знаходилися і просто грабіжники «без всякої іде».

Влітку 1919 року нашу територію захопили денікінці. І знову вир війни захопив односельчан. Для боротьби з денікінцями утворився партизанський загін, куди входили жителі Захарівки, Іваново, Косівки. Очолює загін Діброва Ілля Данилович.

Узимку 1919 року в сусідньому селі Яново Іллю Даниловича, Дудуса Григорія Андрійовича та Кучеренко Сергія Яковича схопили і жорстоко побили білогвардійці. Коли вели на розстріл, комісар та бійці ціною власного життя допомогли втекти командиру. Войтенко Павло Андрійович, Кучеренко Сергій Якович, Дудус Григорій Андрійович поховані у Медерово. До 1991 року їх могили доглядали учні, а зараз цвинтар заріс бур'янами, могилки зрівнялися із землею. Село майже спорожніло. Старші померли, а молоді виїхали.

Разом із частинами 12-ї Червоної Армії у 1920 році партизанський загін під командуванням Іллі Даниловича визволяє місто Олександрію від денікінців. Діброва призначається головою Надзвичайної комісії Олександрійського повіту, членом революційного комітету міста Олександрії.

Після громадянської війни наш земляк працював директором Косівського млина, а потім директором комбінату м.Олександрії.

На початку війни Ілля Данилович Діброва через поганий стан здоров'я не був призваний до лав Червоної Армії і евакуювався на схід країни. Наш земляк безперервно писав листи у всі інстанції з проханням відправити його на фронт.

Фашисти з'явилися у Захарівці 7 серпня 1941 року. Усміхнені, задоволені, із засуканими до ліктів рукавами, німці з'явилися в селі. Вони не звертали уваги на людей. Літаки розкидали листівки:

*«Бойцы и командиры!*

*Сталин и его приспешники, в интересах интернационального капитала и евреев, гонят вас на верную смерть. Гонят в то время, как освобождённых от большевиков областях строится новая жизнь, без каторжных колхозов, без помещиков, без потогонной стахановщины и социалистических соревнований !*

*Решайтесь:*

*Хотите вы умереть или будете жить?*

*У нас вы будете жить!*

*С пленными мы обращаемся хорошо. С перешедшими добровольно на нашу сторону, по новому приказу Гитлера, обращение ещё лучше: они получают особое удостоверение, обеспечивающее им лучшее питание и ряд других льгот.*

*Желающих работать, мы устроим на работу по специальности».*

Тут же був пропуск, який дісний до кінця війни. А в кінці зазначалося:

*«Переходить на сторону Германских войск можно и без пропуска.*

*Достаточно крикнуть «штыки в землю!»*

Окупанти їхали на мотоциклах, автомобілях. У касках, з автоматами на грудях. Здавалося, не буде їм кінця. Збита десятками кованих чобіт пилюка, чужа мова наводили жах, заціпеніння на людей. Діти спостерігали за чужинцями, мов заворожені. Солдати пройшли і потім декілька днів село німувало.

А згодом приїхав комендант Нацковський (із Іваново). Зібрали людей. Старостою села обрали Короленка. За порядком слідкувала поліція. Служити поліцаями йшли ті, хто ненавидів Радянську владу. Їх сім'ї були репресовані або розкуркулені. Траплялися і такі, що записувалися у поліцію через те, що за службу німці давали пайок, обіцяли після війни красиве життя. Янівський комендант Нацковський до 1942 року був комендантом і у Захарівці.

У грудні 1941 року, маючи досвід партизанської боротьби, Ілля Данилович Діброва добивається повернення у рідні краї. Тоді для активізації партизанської боротьби на тимчасово окуповану територію Кіровоградщини були закинуті спеціальні диверсійні групи. В одній із них був Ілля Данилович. Разом із декількома бійцями, які повинні були воювати у партизанському загоні, їх скинули в районі Чорного лісу, але не над Кіровоградщиною, а над Черкащиною, у Холодному яру. Літак обстріляли фашисти. Більшість майбутніх партизанів загинула, а Ілля Данилович, поранений у ногу, майже місяць добирався додому.

Поліцаї зірко слідкували за хатою брата, Павла Даниловича. Знали вже, що Діброва з'явився у рідних місцях. Тому добравшись до села, Ілля Данилович пішов на подвір'я свого товариша – Підгірного Антона Івановича. Розпитав про підпільників і попросив попередити про зустріч Підгірного Петра Сергійовича, голову колгоспу Захарівки.

Доречно навести спогади Підгірної Євдокії Григорівни – дружини Петра Сергійовича:

*«Йшов січень 1942 року. Однієї ночі, коли вкрай розгулялася хурделиця, до нашої хати постукав Ілля Данилович. До війни завідував млином у Косівці, а мій чоловік працював головою колгоспу. У нас був і Підгірний Іван Леонтійович, який очолював молочно-товариницьку ферму в Захарівці. Війна розкидала, розлучила їх. І ось тепер друзі зібралися знову. Ілля Данилович розповів про свій невеличкий партизанський загін, сказав, що прийшов сюди, щоб підлікуватися і створити підпільний осередок і у Захарівці.*

*Підпільну групу було організовано. Очолив її Петро Сергійович. І Захарівці почали діяти. Влаштувалися працювати на громадському дворі Дмитро Білий та Іван Чередніченко, запропонували „свої послуги» окупантам Іван Стрілецький та Іван Підгірний. Дмитро Білий, якому гітлерівці видали спеціальну перепустку, неодноразово возив у партизанський загін хліб. Безслідно почали зникати поліцейські гвинтівки, пістолети. У розпал польових робіт несподівано виходили з ладу сівалки, молотарки. Івана Білого, який був грамотним, призначили писарем у комендатурі. Багато цінних ворожих відомостей було передано ним до партизанів».*

У комендатурі служила жителька Малої Березівки, Козенко Ольга Василівна, – красуня з довгою чорною косою і блакитними очима. Перед війною закінчила косівську школу, добре знала німецьку мову. Пішла до німців працювати перекладачем. Разом із комендантом їздила по селах на машині. Горда, недоступна, із зухвалою усмішкою на вустах. Мало хто із односельча знав, що вона зв'язана з

підпільниками, працює за дорученням Діброви Іллі Даниловича. Попереджувала про облави, допомагала підпільникам руйнувати техніку, переписала і передала партизанам списки молоді, яку планували вивезти до Німеччини.

Після війни Ольга Василівна жила у рідному селі. Виховувала сина і дочку. Працювала у колгоспі. Але довго услід їй озиралися люди і кидали зневажливо услід: *«Німецька подруга!»*

Копитко Оксана Семенівна, уродженка Захарівки згадує:

*«При в'їзді в Захарівку німецькою та українською мовами грізне попередження: «Партизанське село». Підпільники розповсюджували серед населення зведення Радіоінформбюро, листівки із закликами боротися проти фашистських окупантів. Рятували від фашистської неволі юнаків та дівчат».*

А у цей час бійці диверсійної групи, яку закинули разом із Дібровою, діяли на території Знам'янського району у селах Заломі, Плоске, П'ятихатки. З ними налагодив зв'язок Ілля Данилович. Зв'язківцями були дочка Людмила та племінниця Савченко Майя Гаврилівна. Це було їх перше бойове завдання. Згодом група виросла у партизанський загін ім. Ворошилова. Спочатку командиром загону був Павло Назарович Близнюк.

Діброва Ілля Данилович був переправлений до Чорного лісу весною 1942 року. Майже рік воював рядовим партизаном, а з червня 1943 року – став командиром; комісаром був Казимир Іванович Сабанський, а начальником штабу – Микола Миколайович Роздобудько.

До з'єднання з частинами Радянської Армії загін діяв на території Знам'янського, Єлисаветградського, Новогеоргіївського, Новопраського, Чигиринського та Олександрійського районів. Партизанський загін, який налічував 1236 чоловік переріс у з'єднання. Командиром одного із загонів був наш земляк Підгірний Петро Сергійович. Поруч із батьком воювали сини – Іван та Олексій.

«Батя» – саме таке статечне прізвисько одержав Ілля Данилович від підлеглих.

Довгий час всі були переконані, що партизанам допомагав і Лошаков Яків Георгійович. У 1942 році він призначений комендантом у Захарівку. Колишній офіцер Червоної Армії у боях під Ростовом потрапляє у полон. Іде служити до фашистів. За вірну службу призначають його комендантом. Щодо цієї людини існують різні версії. Одні доводять, що Яків Георгійович був зв'язаний із з'єднанням ім. Ворошилова. У 1944 році після звільнення Кіровоградщини разом із І. Д. Дібровою направлений до Чехословаччини у партизанське

з'єднання імені Сталіна. Діброву Іллю Даниловича було призначено командиром, а Лошакова – комісаром. У одному із рейдів, коли з'єднання виходило із оточення, комісар убиває командира.

Після війни було доведено, що Лошаков дійсно був завербований Абвером. Саме йому було наказано вбити Діброву. Після війни зрадника судили. Помер у 1980 році.

Інші доводять, зокрема Підгірний Павло Антонович, житель Захарівки, що Лошаков – чесна людина і вирок винесений несправедливо. Історія, можливо, встановить істину.

З'єднання партизанських загонів І. Д. Діброви було грозою для німецьких окупантів. У кінці лютого 1943 року його намагались знайти розвідники з'єднання Наумова. Шукали в Чорному лісі і Холодному Яру М. М. Скирду і І. Д. Діброву, але зусилля не увінчалися успіхом. У першому виданні книги Наумова «Степовий рейд» (1961 р.) про цю ситуацію написано так: *«И в скирде Скирду не найду, и в дибравах нету Дибровы»* – таку телеграму підготував для генерала Строкача Мельник – начальник штабу з'єднання Наумова. У подальших виданнях книги цього фрагменту вже немає.

Настало літо 1943 року. Німці не на жарт занепокоїлися розмахом партизанського руху. До Захарівки прибув великий загін жандармів у супроводі старости Короленка. Колесив вулицями німецький грузовик, і староста вказував на «підозрілі» хати.

Підгірна Євдокія Григорівна згадує: *«Опівночі загуркотів мотор на нашому подвір'ї. Обліпили жандарми подвір'я, як сарана. Ввірвалися в хату. Почали допитуватися, де Діброва, де мої сини. Потім били кованими чобітьми, зброєю, поки не впала ниць без свідомості. А синочки мої вже встигли втекти до партизанів.*

*Моєму Альоші йшов 18 рік. Він приходив додому ночами, зв'язувався з Дмитром Білим та Іваном Чередніченком і повертався в загін. Та одного разу тільки-но через поріг, ще й застужений був, аж раптом – німці. Тікати нікуди. З усіх вікон – дула біля самих шибок. Запам'ятала як він стояв перед ними – стрункий, красивий, у білій розтебнутій сорочці, заклавши руки за спину, ледь підняв підборіддя. Його несамовито били, викручували руки, вимагаючи зізнання. Але у відповідь – ні звуку. Того дня було заарештовано Дмитра Білого, Івана Чередніченка, Євдокію Лошакову, дружину коменданта, та Галину Литвиненко. Кожного було піддано нелюдським тортурам: Дмитру Білому викрутили руки, вирізали на грудях зірку і цілий день возили по Захарівці.*

*Через декілька днів поїхала я в Косівку, щоб добитися побачення з сином. Його вивели на кілька хвилин, ледве впізнала. Чуб було*



*вирвано, крізь лахміття виглядало пошматоване тіло. «Кріпиться, мамо! Передавайте нашим, що тримаюся міцно. Ні слова не скажу!».* *І посміхнувся розбитими губами. Похмурої осінньої ночі всіх підпільників розстріляли в проваллі поблизу Косівки»*

Як пам'ять землякам-кіровоградцям, які загинули від рук фашистів та їх посіпак, у 2002 році вийшла Книга Скорботи України. Том перший книги присвячується цивільним громадянам, які загинули в роки фашистської окупації. Серед них і жителі Захарівки, підпільники та партизани:

- Білий Дмитро Ісаакович, 1922 року народження, закатований фашистами в 1943 році. Похований на сільському цвинтарі у Косівці.
- Діброва Павло Данилович, 1913 року народження, с. Піщанівка, боєць партизанського з'єднання ім. Ворошилова. Загинув в 1943 році. Місце поховання невідоме. Рідний брат Іллі Даниловича.
- Діброва Іван Данилович, 1916 року народження, с. Піщанівка, боєць партизанського з'єднання ім. Ворошилова. Загинув у 1943 році. Місце поховання невідоме. Рідний брат Іллі Даниловича.
- Козенко Дмитро Федорович, звичайний колгоспник, допомагав підпільникам. Закатований окупантами.
- Козенко Галина Кіндратівна, 1920 року народження, с. Мала Березівка, колгоспниця. Розстріляна в 1942 році як заручниця. Місце поховання невідоме. Підпільниця.
- Козенко Ніна Петрівна, 1921 року народження, с. Мала Березівка, колгоспниця. Розстріляна в 1942 році як заручниця. Місце поховання невідоме. Підпільниця.
- Литвиненко Ольга Андріївна, 1924 року народження, с. Захарівка, колгоспниця. Розстріляна в 1942 році як заручниця. Похована на сільському цвинтарі с. Захарівка.
- Литовченко Ганна Захарівна, 1920 року народження, с. Захарівка, колгоспниця. підпільниця. Розстріляна в 1943 році. Місце поховання невідоме.
- Лошакова Ганна Микитівна, підпільниця. Закатована фашистами в 1943 році. Місце поховання невідоме. Підпільниця.
- Підгірний Петро Сергійович, 1898 року народження, голова колгоспу «13-річчя Жовтня». командир партизанського загону з'єднання ім. Ворошилова. Загинув восени 1943 року в Чорному лісі. Місце поховання невідоме.
- Чередніченко Іван Іванович, 1920 року народження, с. Захарівка, колгоспник. Розстріляний у 1942 році. Похований на сільському цвинтарі с. Захарівка. Підпільник.

Після визволення Кіровоградщини за завданням Українського штабу партизанського руху Діброва зі своїм загonom був перекинутий у Словаччину для допомоги словацьким партизанам. Ім'я Діброви стало грозою для окупантів і там. Партизани і словацьке населення теж любовно називали його «батьком». Фашистське командування обіцяло 10 тисяч марок за голову Діброви.

Загинув славний партизанський командир 11 жовтня 1944 року під час бою в районі Старої Тури. На місці загибелі героя встановлено пам'ятник. Президент Чехословаччини нагородив І. Д. Діброву найвищою нагородою – орденом «Воїнський хрест». Нашому земляку посмертно присвоєно звання генерала Чехословацької народної армії.

У Братиславі іменем І. Д. Діброви названа площа. Робітники текстильної фабрики назвали на його честь Будинок культури. Є вулиця Діброви і в м. Новеє Място. В іншому словацькому місті – Рог – встановлено пам'ятник герою з художнім барельєфом і мармуровою таблицею з його іменем. У 1945 році прах героя перевезено на батьківщину, в Олександрію. На могилі встановлено пам'ятник. З метою увічнення пам'яті нашого земляка в Олександрії вулицю Перекопську перейменовано на вулицю Діброви. На будинку, де жив І. Д. Діброва, встановлено меморіальну дошку. Уславлений герой – почесний громадянин Олександрії. На приміщенні Захарівської сільської ради теж встановлена меморіальна дошка І. Д. Діброві.

За бойові подвиги І. Д. Діброва нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, Богдана Хмельницького, двома орденами Вітчизняної війни I-го ступеня, медаллю «Партизану Вітчизняної війни» I ст.

Ціною величезних жертв і понівечених доль дісталася перемога нашому народові. Задля неї воїни, підпільники, партизани, трудівники тилу пройшли тяжкий шлях випробувань, подолавши усі труднощі воєнного лихоліття. Ми низько схиляємо голови перед їхньою стійкістю, мужністю, вірою в перемогу. Серед цих героїв і наш земляк – Ілля Данилович Діброва.

Володимир Пилипишин,  
Сергій Хмара,  
Федір Шепель\*

## Осип Безпалко - керівник патріотичного підпілля на Кіровоградщині у роки гітлерівської окупації

Одним із керівників Кіровоградського обласного проводу Організації українських націоналістів та місцевих загонів Української повстанської армії в роки Другої світової війни був Осип Безпалко (Безпалько).

У мережі Інтернет можна знайти його стислу біографію та дві світлини із зображенням. Ось що, зокрема, повідомляє Вікіпедія: *«Безпалько Осип, (псевдо: «Андрій», «Задорожний», «Остан» (далі буде названо й інші псевдо – авт.), (1914, с. Бенів Золочівського р-ну Львівської обл. – † 3 серпня 1947, с. Теляче Підгаєцького р-ну Тернопільської обл) – майор УПА (помертньо), обласний провідник ОУН Кіровоградської обл. (1942–1943), крайовий провідник ОУН Подільського краю (з 1946). Закінчив Золочівську гімназію. Член Пласту у Золочеві. Член Юнацтва ОУН в гімназії. Член ОУН. Політв'язень польських тюрем (1933). Повторно заарештований 06.1934 року і засуджений на 5 років. Достроково звільнений 11.03.1937. Заступник окружного провідника ОУН Золочівщини (1937-09.1939), окружний провідник (літо 1940–1941). Обласний провідник ОУН Кіровоградської обл. (1942–1943), організатор відділів УПА в Холодному Яру. Член крайового проводу ОУН Південно-східних українських земель (ПСУЗ) (1943-1944). На Кіровоградщині був важко поранений в 1944 році. Крайовий провідник ОУН Подільського краю (від 1946), командир ВО-3 «Лисоня» (17.06.1947 - †3.08.1947). Загинув у криївці після одногодинного бою зі спецгрупою НКВД, застрілюючись із власного пістолета».*

---

\* Пилипишин Володимир Олексійович, Хмара Сергій Миколайович, Шепель Федір Олександрович, краєзнавці.

Втім, повернемося до діяльності Осипа Безпалка на теренах Центральної України. Вперше в Кіровограді про нього згадали місцеві краєзнавці Петро Кизименко та Геннадій Коган, посилаючись на живі свідчення колишнього учасника тих подій на території Олександрівського району Івана Ірклієнка, котрий у роки війни був особисто знайомий з «Остапом», а також тісно співпрацював з ним у підпіллі. Зокрема, в інтерв'ю для рухівської газети «Думка» Ірклієнко згадував: *«До роботи в націоналістичному підпіллі мене було залучено районним керівником Павловським, яким пізніше мене було направлено в Олександрію, до «Остапа». До речі, я донедавна не знав справжнього імені. Конспірація була сувора. Взнав лише на конференції, присвяченій 50-річчю УПА, що проводилась у Кіровоградському педінституті цього року (тобто 1992 року). «Остап» – то була особлива людина. Йому неможливо було не вірити. Особливо, коли він говорив про Україну, про її майбутню незалежність. Тоді у нього горіли очі. Ідея для нього була вищою за все». До речі, в цій газеті теж вперше надрукували й фото Осипа Безпалка (знімок середини 40-х років, нібито з фондів Кіровоградського краєзнавчого музею).*

Під ще одним псевдо – «Маркіян Мартин» – згадує Безпалка очільник Південної похідної групи ОУН бандерівського спрямування Зиновій (Зенон) Матла (псевдо «Дніпровий», «Чорний» і т.д.) в книзі «Південна похідна група» (Мюнхен, 1952). Згадуючи події минулого, він писав: *«Ми рушили на Христинівку, Маньківку, Тальне до Ново-Миргороду, - згадує він, - тобто перейшли південну Київську область до Кіровоградської області, в якій мав залишитися Маркіян Мартин зі своєю підгрупою. М. Мартин, уродженець міста Львова (насправді області – авт.) і старий член націоналістичної організації. Чорнявий, жартівливий та відважний. Він був типовим «львов'яком». В його мові, коли він сердився, часто було чути польські слова. Всі його любили і ніхто не сердився на нього, бо це все сприймалося, за щирю мову друга. Маріян Мартин, провідник Кіровоградської області, не тільки був старим членом націоналістичної організації, що вела завзяту боротьбу з польською окупантською владою, – він був теж одним з найбільш активних націоналістів та громадських діячів у Львові. Довгий час він провадив визвольно-революційну роботу в Кіровоградській області. Потім став старшиною Української Повстанської Армії і загинув в боротьбі, зі зброєю в руках, від куль нового окупанта».*

Цікаво, що саме «Маркіян Мартин» залишив по собі надзвичайно цінну й несподівану інформацію статистичного характеру, в якій узагальнено діяльність патріотичного підпілля на

Кіровоградщині. Скупі рядки свідчать, що в 31 сільських та 2 міських районах області було організовано 4 окружні та 12 районних проводів ОУН. Наприкінці 1942 року в 15 містах та 543 селах існували 341 підпільна ланка та близько 1100 підпільників. На території області функціонували 4 зв'язкові лінії й 17 підпільних «хат» (конспіративних квартир). Наведені цифри вперше оприлюднив Лев Шанковський у дослідженні «Похідні групи ОУН. Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941-1943 рр.». Названий військовий історик отримав ці дані від керівника Похідної групи, а згодом, організаційного референта Південного крайового проводу ОУН «Річки» (Тимофія Семчишина).

Цікаво, що вперше прямо й без опосередкованих псевдонімів Осипа Безпалка обласним провідником Кіровоградщини названо в довіднику «Українська Повстанська Армія, 1943-1949», впорядкованому Петром Соболевим.

Один із учасників українського визвольного руху на території Олександрівського району Кіровоградської області Іван Ратушний (псевдо «Степан Глід») називає героя нашої розповіді «Андрієм». Так, у його книзі «Фрагменти життя і мук. Спогади з часів німецької окупації України» йдеться про наступне: *«Потім, в скорім часі, я познайомився через Повітовий Провід з деякими референтами Обласного Проводу ОУН в Кіровоградщині, а зокрема з обласним Провідником Андрієм (Маркіяном Мартином), що потім загинув в УПА»*. За свідченнями І. Ратушного, «Андрій» підтримував контакт з Центральним проводом ОУН через зв'язкових, які для прикриття використовували німецьку військову форму, зокрема, однострої офіцерського складу Вермахту.

Згідно з архівними даними обласний провідник «Остап» влітку 1942 р. опікувався націоналістичним підпіллям на території Піщано-Бридського району та станції Помічна. В цій роботі йому допомогали члени Південної похідної групи, вихідці із Західної України – Григорій Кобленко («Ромко») та Мирон Клиш («Вирва»).

Саме тоді Безпалко контактував з Ганною Німець, котрій було суджено зіграти не менш важливу роль в організації бандерівського підпілля в серединній Україні. Одна така зустріч відбулася в Рівному (нині – селище Новоукраїнського району Кіровоградської області) на квартирі у «Вуйка» (Бітика). Розмова мала вагоме значення, адже Зенон Матле наділив Нюсю значними повноваженнями, а «Остап» (далі – дані з кримінальної справи на згадану підпільницю) був членом Південного крайового проводу ОУН (з початку 1943 року – член Дніпропетровського обласного проводу ОУН, а в березні 1943

переведений на посаду керівника Кіровоградського обласного проводу ОУН).

Ганна Німець тоді звітувала про роботу в Кривому Розі. «Остап» повідомив, що Матлу залишили у Львові, а на його місце приїде нова людина. Наказав їхати до Кіровограда, щоб легалізуватися з метою організації подальшої роботи. Разом з «Остапом» до Рівного також приїжджав референт пропаганди крайового проводу.

Зрозуміло, «Остап» мав зв'язки з осередком оунівського підпілля в місті Кіровограді, зокрема, з Михайлом Добровольським, у вербуванні котрого приймав безпосередню участь разом з Дмитром Винниченком (Дорошем). У 1942 році він кілька разів приїжджав з Помічної до Кіровограда разом з високим блакитнооким 25-річним юнаком, який служив на залізниці, носив синю спецівку та полосату матроску. Сам Безпалко запам'ятався кіровоградцям як чорнобривець, що одягався в західно-європейський костюм коричневого кольору.

Осип Безпалко опікувався й патріотичним підпіллям Межирічківської агрошколи в Голованівському районі. Поодинокі дерева нетутешніх порід, що досі дивом лишились від парку при руїнах навчального закладу, певно досі пам'ятають його голос і поставу. Згадки про «Остапа» в Піщанобрідському районі та Межиріччі збереглися в архівно-кримінальній справі на Миколу Горянського.

Пізніше, вже з позицій Дніпропетровська, Осип Безпалко навідувався до Олександрії. Так, у кримінальній справі на очільницю жіночої групи ОУН в Олександрії Катерину Константинову є інформація про те, що наприкінці 1942 року саме з цього міста прибув якийсь «Микола». Він запропонував Катерині для більш глибокого входження в довір'я до німецької влади дістати документи про нібито її німецьке походження. Родичів не мала. Тому в квітні 1943 року «Микола» привіз підроблену довідку, якою засвідчувалось, що бабуся Константинової по матері – німкеня. Гебітскомісар видав тимчасове посвідчення про те, що вона дійсно походить з німецької сім'ї. Остаточний перехід на німецьке громадянство мав бути затверджений у Німеччині, куди надіслали документи з Олександрії.

Після арешту Романа Ференца (організатора націоналістичного підпілля на території Олександрійського району) Константинова відійшла від керівництва групою. Втім, встановила зв'язок з Дніпропетровським проводом. На початку травня 1943 року на квартиру зайшов кароокий, високий, широкоплечий, чорнявий, з зачесаним назад волоссям, приблизно 28 років ...«Микола», але вже під псевдо «Остап».

Заохотив, сказавши, що ОУН потребує саме таких людей, як вона. Дав нове завдання. Його цікавило скільки разів німці намітили проводити відправку молоді на каторжні роботи до Німеччини; дата відправок, кількість молоді та які інші заходи запланували окупанти щодо українського населення. Вдруге приїхав на початку червня. Передала йому раніше зібрані відомості. Просив надійним людям розповісти, якщо доведеться таки насильно мандрувати, особливо не перейматися: доїдуть, мовляв, тільки до Перемишля, а там, *«з пропускнуго табору, ОУН їх звільнить»*.

«Остап» також давав завдання отримувати таємну інформацію щодо *«характеру вказівок, що отримують місцеві органи влади, зокрема гебітскомісар, щодо українського населення та ОУН»*. Крім того, наказав дістати через гебітскомісара перепустку на проїзд з Олександрії до Дніпропетровська на прізвище Миколи Яровенка (Ярченко?). Наступного дня потрібну перепустку Катерина віддала «Остапові».

Зауважимо, що в 1943 році, коли Олександрійщиною ширився партизанський рух, дістати перепустки на проїзд цивільного населення в авто було непростю справою. Документи такого роду видавалась лише гебітскомісаром: спершу подавалась заява на ім'я бургомистра, останній, якщо вважав за потрібне, звертався з письмовим проханням до гебітскомісара про задоволення клопотання й лише на цій підставі можна було отримати перепустку. До того ж, облік бланків було поставлено дуже суворо, а земельна комендатура (інший варіант отримання документу) видавала дозвіл лише на користування конем. І то тільки в межах району!

Нарешті, 23 червня «Остап» привіз написаний від руки текст листівки, й велів *«віддрукувати на восковці»*, а *«розмноження на ротаторі»*, мовляв, зробіть сам. Але через арешт виконати останнє завдання не встигла. Додамо, що, працюючи в гебітскомісаріаті, Катерина отримувала й іншу таємну інформацію, діставала різного роду перепустки місцевим жителям, дозволи на забій худоби, помел зерна тощо. При цьому (як навчали в ОУН!) обов'язково наголошуючи, що це не німецька влада допомагла, а саме українські службовці.

Крім роботи в підпіллі ОУН «Остап» був організатором та командиром загону УПА в районі Холодного Яру. За архівними даними, перший відділ УПА нараховував 14 повстанців і був створений «Остапом» в селі Соснівка Олександрівського району в серпні 1943 року (за другими даними – восени 1943 року).

У зв'язку з розгромом німцями Олександрівського окружного штабу ОУН та арештом його двох керівників – «Тараса» й «Миколи» – восени 1943 року «Остап», за вказівкою Центрального проводу ОУН (Б), перейшов у район Умані для з'єднання із загонами УПА, які мали прийти з території Волині. Перебуваючи в Умані, «Остап» продовжував виконувати й обов'язки обласного провідника Кіровоградської області. Керував роботою націоналістичного підпілля на території Уманського, Христинівського, Бабанського, Ладиженського, Букського районів тодішньої Київської області; Хмельівського, Новоархангельського та Чигиринського районів, що входили до складу Кіровоградської області; також – частково на території Одеської області. Зв'язок із Центральним проводом ОУН «Остап» підтримував через зв'язкову «Марусю» (справжнє прізвище та ім'я досі не встановлені).

Зв'язок з підпіллям ОУН на Кіровоградщині та відділами УПА в Олександрівському районі (командири: «В'ячеслав» і «Петро»), в Маловисківському та Хмельівському районах (командири: «Кость», «Денис» та «Микола») здійснювався «Остапом» через зв'язкову «Галину» (справжнє ім'я Олександра Вікторова-Бенецька), жительку с. Красносілки Олександрівського району, яка з осені 1943 р. перебувала на нелегальному становищі).

За вказівкою керівництва Південного крайового проводу ОУН, до «Остапа» в Умань прибув Іван Лисенко («Байда»), який протягом 1942-1943 рр. очолював Дніпропетровський міський провід ОУН. Від «Остапа» «Байда» отримав завдання виїхати в Голованівський район та очолити там організаційну роботу (дав пароль для зв'язку з місцевими керівниками націоналістичного підпілля Федором Хоменком («Хмара»), директором Межирічської агрошколи та Андрієм Ковалем («Голуб»), жителем с. Роздол Голованівського району).

Для створення загонів УПА на допомогу «Остапові» Центральний провід ОУН (Б) направив кількох досвідчених військових, серед яких був і полковник УПА «Сталевий» (справжнє прізвище та ім'я досі не з'ясовані). Так утворився загін УПА під назвою «Граніт». З протоколів допитів учасників оунівського підпілля випливає, що чисельність активних членів загону складала 54 особи: жителі Кіровоградщини й Уманщини, а також вихідці із Західної України.

Основними районами дислокації загону стали лісові масиви на території Голованівського району Кіровоградської області (Голочанський ліс), Уманського району Черкаської області



(Погорілівський ліс) та Ладиженського району Вінниччини. Під час кожного переходу через населені пункти бійці загону проводили серед жителів агітаційно-роз'яснювальну роботу з розповсюдженням націоналістичної літератури і листівок та з подальшим залученням до загону УПА місцевих мешканців. З цією метою «Сталевий» направляв своїх людей проводити серед червоних партизанів агітацію за вступ до УПА.

Загін УПА «Граніт», постійно маневруючи, вступав у бойові сутички з військовими частинами Вермахту та румунської армії, в ході яких поніс значних людських втрат.

Як свідчить Л. Шанковський, восени 1943 р. Холоднорівські відділи УПА пішли на з'єднання з рейдуною сотнею Омеляна Грабця («Батько», «Вовк»), що на той час перебувала в районі Гайсина Вінницької області. Під час маршу на Захід відділи «Остапа» та «Кості» 14 жовтня 1943 р. брали участь в бою з німецькою жандармерією біля с. Семидуби Голованівського району. В другій половині жовтня 1943 р. сотня Грабця та Холоднорівські відділи УПА з'єдналися на Гайсинщині. Власне, на думку Л. Шанковського, саме тут сформувалася група «УПА-Південь», до складу якої увійшли волинські, уманські, холоднорівські збройні відділи. Її очолив Омелян Грабець. Начальником штабу став Іван Білик («Кость», «Антон»), який отримав звання сотника УПА. На з'єднання з загonom Омеляна Грабця також відійшов відділ «Сталевого», який перед цим базувався на території Голованівщини.

Наприкінці 1943 р. «Остап» перебував в Умані. Тоді ж там знаходився й керівник Південного крайового проводу ОУН «Юрко» (Василь Кук, а згодом – останній головнокомандувач УПА). До Умані для зустрічі з «Юрком» та «Остапом» з метою налагодження роботи націоналістичного підпілля на території Південно-Східної України приїжджали «Олександр» (керівник Сталінського (Донецького) обласного проводу ОУН), «Макуха» (керівник Миколаївського обласного проводу) та «Сергій» (керівник Первомайського окружного проводу).

Цікаво, що в архівних матеріалах збереглися також свідчення про переговори «Юрка», «Олександра» та «Остапа» з таким собі «Борисом Олексійовичем» – керівником «Всеросійського національного трудового союзу нового покоління» (НТСНП).

Як бачимо, Осип Безпалко є помітною постаттю патріотичного підпілля на території Кіровоградщини в роки Другої світової війни.

Євгеній Плотніков\*

## Пострадянська історіографія діяльності ОУН-УПА на Кіровоградщині

Діяльність ОУН-УПА посідає вагомє значення в історії України. У роки Другої світової війни вона ставила за мету створення незалежної соборної Української держави. ОУН-УПА була багато численною і брала активну участь у боротьбі по всій території України, зокрема і на Кіровоградщині. У радянські часи діяльність ОУН-УПА майже не вивчалася. Якщо й виходили праці, то лише з позицій радянської ідеології, яка дуже негативно сприймала їх діяльність і відносилася до них як до зрадників. Історія ОУН-УПА вивчалася за кордоном завдяки українській діаспорі. Там вийшло багато спогадів ветеранів ОУН-УПА. Невеликі згадки є і про Кіровоградщину. Проте активне вивчення дій ОУН-УПА в Україні, у тому числі й на Кіровоградщині, розпочалося вже після проголошення незалежності України у зв'язку із скасуванням радянської цензури та відкриттям доступу до архівних документів, які раніше були засекреченими. У роки незалежності вийшло багато робіт, що містять певну інформацію щодо історії ОУН-УПА у нашому краї. Тому було б доцільно спробувати скласти пострадянську історіографію історії ОУН-УПА на Кіровоградщині.

Однією з перших робіт, яка була присвячена вивченню діяльності ОУН-УПА на теренах нашої області, була стаття Центру громадських зв'язків УКДБ по Кіровоградській області під назвою «Операція «Холодний Яр», яка вийшла у газеті «Народне слово» незадовго до проголошення незалежності України (31 липня 1991 року). У роботі ставлення до ОУН-УПА є неоднозначним. З одного боку, у праці йде критика радянських істориків, які «до оцінки діяльності ОУН-УПА в роки війни підходили однозначно», а також визнається, що «оунівці

---

\* *Плотніков Євгеній Володимирович, студент IV курсу факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.*

мали певну підтримку серед населення» і, що «історіографією зовсім не бралось до уваги й участь загонів УПА в збройній боротьбі проти гітлерівців». З іншого боку, у статті діяльність ОУН-УПА все одно оцінюється негативно. Так, у роботі стверджується, що «до цих угруповань (ОУН-УПА – Авт.) приєднувалися й політичні та карні злочинці». Автори статті вважають, що «поряд з організаційною діяльністю, вони (ОУН-УПА – Авт.) вдавалися до терору, залякування, грабунку приватного і колгоспного майна». При цьому наводяться приклади: «Згодом загін біля с. Голикове зупинив колгоспну підводу, що їхала за паливом, і реквізував її для власних потреб, а колгоспникові видали документ, що вона буде «використана» УПА». Крім того, у статті акцентується увага на визначних діячах ОУН-УПА і розповідається про залучення нових людей, хоч і далі автори стверджують, що «не всі давали згоду допомагати оунівцям, незважаючи на заманливу перспективу самостійності і незалежності України». Закінчення діяльності ОУН-УПА пов'язується з внутрішніми міжусобицями серед членів і з приходом з повинною членів ОУН-УПА в правоохоронні органи.

У цілому, у статті аналізуються діяльність ОУН-УПА не на всій Кіровоградщині, а лише на окремій місцевості. Хоч і робота була надрукована у 1991 році, простежується ще значний вплив радянської ідеології, про що й свідчить висвітлення діяльності ОУН-УПА у негативному світлі.

Наступною роботою, в якій досліджується історія ОУН-УПА на Кіровоградщині є стаття В. В. Бондара. Він написав статтю «Репресії проти учасників ОУН-УПА на Кіровоградщині» у газеті «Українське слово» (26 лютого 1998 р.). У роботі історик вказав на чисельність членів ОУН у понад тисячу осіб, основну більшість яких, за його словами, становили мешканці нашого краю та наявність осередків у багатьох місцях. А це, на думку дослідника, «дає підстави твердити: націоналізм як ідеологія був тоді не чужий степовикам і ідея незалежної Української держави жила в людських душах і піднімала їх на боротьбу проти коричневого й червоного тоталітаризмів». Також В. В. Бондар стверджував, що «до кінця 1941 року українська ідея могла легально пропагуватись на зібраннях, у газетах, то з початком зими 41-42 українська справа переходить у глибоке конспіративне підпілля...». Він наголошував на репресії як з боку німецького, так і російського режимів проти українських націоналістів. «Російський, – писав науковець – був куди вишуканішим у знущаннях та катуваннях». В. В. Бондар акцентував увагу на масових арештах українських націоналістів після приходу Червоної Армії. Як наслідок,

багатьох засуджених було розстріляно, закатовано в таборах, деяких засуджено до заслання на певний термін у віддалені малозаселені регіони СРСР. Апеляції, як стверджує дослідник, «залишались здебільшого незадовільне ними». У роботі перераховані деякі прізвіща засуджених українських партизан за участь у збройних загонах.

Протилежні погляди виразив у статті «Свідчать документи. І очевидці: в роки Великої Вітчизняної війни на території Олександрійського р-ну діяли озброєні групи ОУН-УПА» М. Коломієць у газеті «Вперед» (11 грудня 1999 р.). Діяльність ОУН-УПА висвітлена як негативна. Загалом, автор за основу спирається на статтю «Операція «Холодний Яр», про яку ми вже згадували вище, і на свідчення людей, які начебто були очевидцями тих подій. У своїй праці він обвинувачує ОУН-УПА у знущаннях, вбивствах та грабунках місцевого населення та засуджує реабілітацію засуджених радянською владою у свій час.

Дослідження діяльності ОУН-УПА на Кіровоградщині простежуються і у роботах з історії нашого краю загалом. Так, у роботі І. А. Козир, С. І. Шевченко «Історія рідного краю» (2001 р.) на основі даних співробітників Кіровоградського краєзнавчого музею стверджується, що «на території краю у роки війни діяло підпілля УПА, найміцнішими осередки якого були створені в Олександрії та Новоукраїнці». Також у праці коротко перераховуються дії національного підпілля на теренах Кіровоградщини.

Не є виключенням і нещодавно випущена робота «Кіровоградщина. Історія рідного краю» (2012 р.), в якій зазначено про розправи німців над українськими націоналістами, а також сказано про те, що більшовицька пропаганда мала більший успіх ніж націоналістична.

Достатньої уваги також заслуговують праці, в яких проблема діяльності ОУН-УПА на Кіровоградщині охоплюється частково через вивчення історії ОУН-УПА у суміжних областях. Прикладом є робота Б. Д. Черномаза «Діяльність національно-патріотичного підпілля на Уманщині у 1941-1945-му роках» (2002 р.), в якій згадуються дії ОУН-УПА і у західній частині сучасної території Кіровоградської області.

Значний внесок у дослідження історії діяльності ОУН-УПА на Кіровоградщині зробили П. Кизименко і Г. Коган. У роботі «Пам'ять степів: Історичні нариси з історії Кіровоградщини» у розділі «Невідома війна» (2003 р.) дослідники наводять відомості про Обласного Провідника ОУН Кіровоградської області – Осипа Безпалка і перераховуються імена людей, які були виховані і вишколені ним.

Також вчені наводять деякі відомості про заступника провідника області та пропагандивного референта місцевого українця на ім'я «Олесь» і військового референта Дмитра Дороша. Автори наголошують на тому, що «обласний провід Кіровоградщини складався з місцевих мешканців і членів Похідних груп, а окружні й районні проводи – переважно з місцевих мешканців». Багато осередків було розгромлено гестапо, а багатьох членів заарештовували та знищували. Крім того, дослідники вказують на дії, спрямовані на відродження української культури та на акції проти німецької влади національним підпіллям. Через це багато націоналістів лишилося життя. Діяльність також спрямовувалася і на викриття злочинів радянської влади.

У роботі П. Кизименка та Г. Когана подається також певна інформація і про дії УПА на Кіровоградщині. Так, дослідники, як приклади, наводять бої УПА у жовтні 1943 р., які частково охопили і Голованіський район, а також захист населення Кіровоградщини від партизан, які не тільки вбивали німців, а ще й грабували села та чинили бої з НКВС. Як стверджують дослідники, «взагалі дії УПА на Кіровоградщині продовжувалися приблизно до кінця 40-х років».

У статті М. Правди коротко аналізується діяльність осередку ОУН у м. Кіровограді. Автором наведена інформація про видавництво українськими націоналістами газети, про створення ними «Просвіти», про проведення зібрань тощо.

Інтерес викликає й стаття «Національний рух Опору 1941-1945 рр. у Центральноукраїнському регіоні (за матеріалами Кіровоградщини)» (2007 р.), авторами якої є Н. Бокій, О. Житков та І. Козир. У цій роботі наводяться дані щодо участі деяких членів ОУН в органах місцевої влади, які створювали німці. «За опрацьованими документами в м. Олександрія, – пишуть історики, – агрономом на міжрайбазі «Сортнасіневовоч» був один з учасників похідної групи «Південь» уродженець Волині Степан Миколайчук, який керував районною націоналістичною організацією мельниківського напрямку з осені 1941 р. до літа 1943 р.». Але далі у праці зазначається, що «безумовно, частина українських службовців (у райземуправах і сіль управах, у громдворах і навіть у поліції) намагалися за можливості полегшити умови окупаційного режиму, надаючи населенню допомогу, усвідомлюючи, що це несе загрозу їхньому життю». На підтвердження цієї тези дослідники наводять приклади діяльності Я. Ференца та В. Юрківа в м. Олександрія. Крім того, завдяки органам місцевого самоврядування у деяких селах, наприклад, у районі Новопразькому, в якому активним діячем був член мельниківського напрямку ОУН

Т. Цимбалюк, колгоспи були розпушені, а землі були поділені між селянами. У статті авторами також вказуються час появи ОУН у нашому краї, чисельність членів ОУН на Кіровоградщині (вони наводять цифру у 2 тис. членів ОУН), їх просвітницька робота, здійснюється аналіз преси, конфліктів, які виникали між бандерівським і мельниківським напрямками ОУН і розповідається про репресії, яких члени ОУН зазнавали спочатку при німецькій, а потім вже при радянській владі.

Значний внесок у дослідження історії ОУН-УПА на Кіровоградщині зробив Ф. Шепель. Ним було видано ряд статей на цю тему. У статті «Микола Горянський був членом ОУН і мав вступити до УПА, але став червоногвардійцем та в'язнем ГУЛАГУ», що була опублікована у газеті «Народне слово» (травень 2008 р.), аналізується життєвий шлях одного з учасників національного підпілля Кіровоградщини – Горянського Миколи Григоровича. Дослідник надає відомості про життя сім'ї М. Горянського як до початку Другої світової війни, так під час неї, про його освіту. Він також указує, при яких обставинах М. Горянський став членом ОУН, яким чином проявлялася його діяльність у цій організації і як слалася його доля після приходу радянської влади.

У наступній статті «Зв'язкова підпілля ОУН під псевдонімом «Хмара» (Кіровоградська правда, вересень 2008 р.) аналізуються біографічні відомості Олени Михайлівни Шевченко до війни та її діяльність вже у роки війни, під час якої вона брала активну участь у діяльності ОУН. У роботі також згадуються й інші особистості націоналістичного підпілля, зокрема Роман Михайлович Ференц, Яків Трохимович Колісніченко, Дарко-Оксана Остапенко, Соня, Ньюся тощо. Згадується і про романтичні відносини між членами ОУН.

У публікації «Гітлерівські та сталінські спецслужби шукали рівненчан, які пошили український прапор та виготовили тризуб» (Народне слово, березень 2009 р.) науковець дослідив активну діяльність українських націоналістів у селищі Рівному, яке на той час було районним центром. Особливо увага автора звернена на діяльність Р. М. Ференца та П. І. Бітика. Вони разом з іншими місцевими мешканцями організували «Просвіту», театр, виховували патріотизм у людей, проте це не сподобалося німецькій владі, яка почала їх переслідувати і заарештовувати. Арешти були продовжені і за радянської влади.

Також цікавою з наукової точки зору є стаття «Отримав завдання відкрити їдальню для членів ОУН...» (Народне слово, травень 2009 р.). У ній вчений розглянув допомогу, яку здійснював кіровоградський

наглядач, Сергій Дубосар, місцевому осередку ОУН у м. Кіровограді, за що йому довелося сісти до німецької тюрми, а потім і бути відісланим до таборів вже радянською владою.

Ще однією роботою Ф. Шепеля по діяльності ОУН є «Сторінки з архіву СБУ, або ОУН на Кіровоградщині» (Україна-Центр, март 2009 р.). У ній наводиться інформація про сім'ю Добровольських, яка активно переховувала оунівців у себе вдома і сама брала участь у націоналістичному підпіллі, а також розповідається про Василя Хитренка, який мав зв'язки як з більшовицьким (це його врятувало від заслання радянською владою), так і з націоналістичним підпіллям.

У статті прес-служби СБУ «Чи «ходили» бофони Кіровоградщиною?» (Народне слово, лютий 2009 р.) аналізуються грошові документи та фінансові зобов'язання борців за незалежність на теренах нашої області, які вони видавали населенню в обмін на їх матеріальну підтримку. Передбачалося, що всі зобов'язання буде виплачено населенню вже після здобуття незалежності України.

Історія діяльності ОУН-УПА у нашому краї знайшла своє відображення і у роботі Постолатія В. «Окупація» (2009 р.). Він дав негативну оцінку діяльності українських націоналістів, звинувативши їх у співробітництві з німцями. Особливий акцент автор ставить на тому, що осередки ОУН на Кіровоградщині створювали галичани. Про участь місцевих мешканців, на відміну від дослідників, яких було згадано вище, у праці В. Постолатія нічого не згадано. Також він наводить інформацію про Василя Пундяка з Самбіру, який, як видно з його роботи, прибув у Кіровоград і співпрацював з німцями.

Останніми роками виходить багато робіт з історії Кіровоградщини, у них теж міститься певна інформація щодо діяльності ОУН-УПА. Як приклад, можуть слугувати роботи А. О. Дейнеко «Село наше Красне... Історія Красносілки: від сивої давнини до наших днів» (2007 р.) і А. І. Ковирьова «Рідна сторона (історія сіл Новомиколаївської сільської ради Новоукраїнського району Кіровоградської області)» (2008 р.). У своїй праці А. О. Дейнеко вказує на діяльність групи українських націоналістів з шести осіб у Красносілці і на сутички, які виникали між ними та радянськими партизанами.

Щодо роботи А. І. Ковирьова, то у його дослідженні акцент робиться на партизанському загоні, який був створений у Новопавловці у жовтні 1941 року і командиром якого був Сава Мельниченко. У роки війни цей загін провів ряд активних дій проти німців, проте, зі слів науковця «його до сих пір офіційно не визнали». Причиною цього є те, що «після війни було встановлено, що

*Мельниченко ніби-то працював на німців».* Але дослідник відразу ж робить пояснення цього твердження: *«Така мотивація звучить досить дивно, однак йому є пояснення. Це був партизанський загін українського національного руху Опору, тобто ОУН. Для того, щоб мати підстави для його компрометації, вже після війни відповідними органами і була висунута версія про співробітництво командира загону Мельниченка з німцями».* Крім того, у роботі автором стверджується про зв'язок загону з українською підпільною організацією с. Фуманівка і наводиться перелік репресованих після війни радянською владою.

Отже, проаналізувавши пострадянську історіографію історії діяльності ОУН-УПА на Кіровоградщині (1990-2013 рр.), можна зробити висновок, що оцінка діяльності ОУН-УПА на території Кіровоградської області в історіографії незалежної України є дискусійною. Одностайної думки немає. Одні дослідники, як і радянські історики у свій час, засуджують діяльність українського національного підпілля, а інші, навпаки, схвалюють її. Загалом багато питань щодо діяльності українських націоналістів на території нашої області залишається і на сьогоднішній день ще маловивченими та потребують детального дослідження. Тому вивчення історії ОУН-УПА на Кіровоградщині буде здійснюватися й висвітлюватися і на далі у нових роботах дослідників.

#### Джерела та література:

1. Операція «Холодний Яр» // Народне слово. – 1991. – 31 липня. – С. 3
2. Бондар В. Репресії проти учасників ОУН-УПА на Кіровоградщині [Текст] / В. Бондар // Українське слово. – 1998. – 26 лютого. – С. 12
3. Коломієць М. Свідчать документи. І очевидці [Текст] : в роки Великої Вітчизняної війни на території Олександрійського р-ну діяли озброєні групи ОУН-УПА / М. Коломієць // Вперед. – 1999. – 11 грудня. – С. 2
4. Козир І. А., Шевченко С. І. Історія рідного краю [Текст] : (Навчальний посібник для шкіл Кіровоградщини). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. – 72 с.
5. Кіровоградщина. Історія рідного краю [Текст]: навч. посіб.: [для загальноосвіт. навч. закл. Кіровоград. обл.]; / за ред. І. А. Козир. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. – 304 с.: іл.
6. Чорномаз Б. Д. Діяльність національно-патріотичного підпілля на Уманщині у 1941-1945-му роках: Монографія. Уманське видавничо-поліграфічне підприємство. – Умань, 2002.
7. Кизименко П. Пам'ять степів. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини / Петро Кизименко; Ред. В. Бондар. – Кіровоград: Мавік, 2003. – 245 с.: 31 л. іл., портр. – Бібліогр. в підрядк. приміт.



8. Актуальні аспекти дослідження історії краю (1920-1945 рр.) та використання краєзнавчих матеріалів у навчально-виховному процесі. Матеріали обласної історико-краєзнавчої конференції (22-23 вересня 2005 р.). – Кіровоград: Видавництво КОШПО імені Василя Сухомлинського, 2006. – 80 с.
9. Бокій Н. М., Житков О. А., Козир І. А. Національний рух Опору у 1941–1945 рр. у Центральноукраїнському регіоні (за матеріалами Кіровоградщини) / Друга світова війна і доля народів України: матеріали 2-ї Всеукр. наук. конф., м. Київ, 30-31 жовт. 2006 р. — К.: Зовнішторгвидав, 2007. – 416 с.
10. Шепель Ф. Микола Горянський був членом ОУН і мав вступати до УПА, але став червоноармійцем та в'язнем ГУЛАГУ / Ф. Шепель // Народне слово. – 2008. – 15 травня. – С. 3
11. Шепель Ф. Зв'язкова підпілля ОУН під псевдо «Хмара» / Ф. Шепель // Кіровоградська правда. – 2008. – 9 вересня. – С. 6; Кіровоградська правда. – 2008. – 16 вересня. – С. 6
12. Шепель Ф. Гітлерівські та сталінські спецслужби шукали рівненчан, які пошили український прапор та виготовили тризуб / Ф. Шепель // Народне слово. – 2009. – 12 березня. – С. 12
13. Шепель Ф. «Отримав завдання відкрити їдальню для членів ОУН...» / Ф. Шепель // Народне слово. – 2009. – 19 травня. – С. 6
14. Шепель Ф. Сторінка з архіву СБУ, або ОУН на Кіровоградщині / Ф. Шепель // Україна-Центр. – 2009. – 19 марта. – С. 10, 15
15. Чи «ходили» бофони Кіровоградщиною? // Народне слово. – 2009. – 5 лютого. – С. 11
16. Постолатій В. В. Окупація. – Кіровоград: ПП «Центр оперативної поліграфії «Авангард», 2009. – 83 с.
17. Дейнеко А. О. Село наше красне... Історія Красносілки: від сивої давнини до наших днів. – Д.: АРТ-ТРЕС, 2007. – 440 с. + вкл.
18. Ковирьов А. І. Рідна сторона (історія сіл Новомиколаївської сільської ради Новоукраїнського району Кіровоградської області). – Новоукраїнка, 2008. – 334 с.

### Розділ 3. ПІСЛЯ ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Іван Петренко\*

#### Про деякі аспекти поведінки тилових підрозділів радянської армії та військ НКВС на звільнених від нацистів територіях Кіровоградської області

Німецько-радянська війна двічі прокотилася Кіровоградщиною, як, проте, і всією Україною. Це сталося впродовж літа 1941 – зимовесни 1944 року. Гітлерівців, ціною неймовірних жертв серед воїнів радянської армії, прогнали. У звільнених селах і містах області війна полишила згарища, неймовірні руйнування, численні людські трагедії. Тотальна мобілізація чоловічого населення зі звільнених територій області до армії поглибила трагедію краю: новобранці часто масово гинули в перших у їхньому житті боях. Свідченням цього є недосліджені драми «вдовиних сіл» та майже неописані долі безслідно зниклих сотень тисяч «чорнопіджачників». Наслідком всіх цих подій стало те, що в 1944 році у звільнених від нацистів селах і містах Кіровоградщини серед населення переважали жінки, а з чоловіків – майже одні підлітки, інваліди та престарілі.

Оскільки війна ще тривала, то ситуація залишалася вкрай тяжкою. Непосильна й виснажлива праця на колгоспному полі чи в заводському цеху, мізерне наповнення трудовнів та низькі зарплати, страшенні злидні та нескінченний голод, туга за вбитими та тривога за ще живими на фронті, епідемії інфекційних хвороб та відсутність ліків, часті самогубства та поголовна пригніченість – такі загальні риси становища, що склалося в селах і містах Кіровоградщини на середину 1944 року. Все це діти і дорослі з надзвичайними зусиллями терпіли – війна відносила на другий план всі інші проблеми. Також всі вірили, що з її закінченням життя в країні докорінно зміниться.

---

\* *Петренко Іван Данилович, головний спеціаліст сектору спеціального зберігання та страхового фонду документації Державного архіву Кіровоградської області*

Прикро усвідомлювати, але в житті громадян на звільнених територіях Кіровоградщини, яке ніби і входило у мирне русло, з'явилися інші, неочікувані випробовування, оскільки в селах та районних центрах області розташувалися тилові частини Радянської Армії.

Про поведінку радянських військовослужбовців розповідають кілька документів з Державного архіву Кіровоградської області, що довгий час – понад 50 років, зберігалися в «Особливій папці Кіровоградського обкому КП(б)У». Які таємниці вони приховували?

*Документ №1.*

*Постанова бюро Кіровоградського обкому КП(б)У від 4.11.1944 р.*

*Обком КП(б)У встановив ряд фактів злочинів і розкладу окремих бійців і деяких командирів особового складу 43 автополку тилу Червоної Армії, які працювали на вивозці хліба в районах Кіровоградської обл.*

*Окремі бійці і деякі командири систематично п'янствують, крадуть державне зерно, б'ють громадян, використовують автомобілі для своїх корисливих цілей і навіть були випадки вбивств людей.*

*...Встановлені також випадки вимагань горілки, курей та курячих яєць та ін. в колгоспників. Подібні факти злочинів водіїв і деяких командирів автополку мають місце в усіх районах Кіровоградської обл., де працювали автомобілі автополку.*

*Бюро обкому КП(б)У постановляє:*

*1. Про виявлені факти злочинів і розкладу серед особового складу 43 автополку тилу Червоної Армії (командир полку підполковник Єременко) довести до відома начальника тилу Червоної Армії генерала тов. Хрульова.*

*Секретар Кіровоградського обкому КП(б)У Ф. Горенков [1, арк. 18].*

*Документ №2.*

*Довідка*

*про результати перевірки фактів злочинів і розкладу серед особового складу 43-го автополку тилу Червоної Армії, що працює на вивозці хліба з глибинки в районах Кіровоградської обл.*

Перевіркою, здійсненою по Н.Українському, П.Бродському, Н.Архангельському і Тишківському районах, встановлено ряд фактів злочинів і розкладу багатьох бійців і деяких командирів 43 автотрою тилу Червоної Армії, що працює в цих районах на вивозці хліба з глибинки.

Встановлено, що багато бійців і деякі командири крадуть хліб, маються випадки побоїв громадян, використання автомобілів не за призначенням, колективні п'янки і навіть вбивства людей.

По П.Бродському району встановлено: на вивозці зерна працювала 7 рота 3-го батальйону командиром якої ст. лейтенант Волчек.

#### ФАКТИ:

1. 21 вересня автомобіль № ж-5-80-54 прямуючи до елеватора, збив гр. Ткаченка, покалічив його, водій допомоги не надав, утік.
2. 21 вересня в колгоспі ім. Кірова шофер наніс побої зав. глибинним пунктом тов. Тич за те, що вона вимагала квитанцію на відправлене зерно на елеватор. Шофер був п'яним.
3. 17 жовтня шофер Міщенко на машині № ж-5-79-99 спільно з командиром відділення вкрали 170 кг пшениці.
4. Група шоферів розмістилася на квартирі гр. Біращенко в колгоспі ім. Ворошилова, систематично продавала пшеницю і організовувала колективні п'янки.
5. Група шоферів в колгоспі 2-га П'ятирічка почала вимагати від голови колгоспу тов. Радченка горілки, заявляючи при цьому, що якщо її не буде, то призупинять вивезення зерна, що і було зроблено.
6. 28 жовтня шофери з машини № ж-5-79-25 у п'яному стані під загрозою зброї вигнали з посту охоронця П.Бродської МТС і розукомплектували машину МТС.
7. Шофер автомобіля № ж-5-79-07 при вивозці зерна з Миколаївської глибинки П.Бродського району згвалтував по дорозі колгоспницю Г.Любу, після чого побив її.
8. Міліцією затриманий шофер машини № ж-5-79-92 за крадіжку 2-х лантухів пшениці.
9. Був випадок, коли шофер однієї машини (номера не вдалося встановити), в селищі Помічна розвалив хату.

10. Водії машин № ж-5-79-82 та ж-5-80-11 7-ї роти 3-го батальйону збили біля с.П.Брід колгоспницю, переїхали через неї, зупинили автомобіль, зняли з колгоспниці чоботи, покинули її і поїхали.

11. По заяві секретаря П.Бродського РК КП(б)У тов. Грищенко і директора Помічнянської МТС тов. Живогляд у жовтні о 10 год. вечора три військовослужбовці під'їхали на машині «Віліс» до клубу Помічнянської МТС і п'яні відкрили стрілянину, ввірвалися в клуб, побили плакати, гасла і портрети.

12. Як система шофери в колгоспах систематично займалися вимаганнями горілки, м'яса курей, яєць та ін., влаштовували колективні п'янки, здійснювали хуліганські дії, чим викликали незадоволення серед колгоспників.

По Новоукраїнському району встановлено: на вивезенні зерна працював

3-й батальйон, командир ст. лейтенант Колосов.

#### ФАКТИ:

1. 2 вересня на околиці міста Новоукраїнка в момент продажу викраденого зерна з автомобіля, одну машину вдалося затримати – під керуванням шофера Гасмундінова-Абдулаєва, який продав 150 кг пшениці по 1000 крб. за цнт.

2. У вересні був затриманий шофер Халатов за крадіжку 4-х мішків пшениці.

3. У серпні місяці шофер 3-ї роти, (прізвище не вдалося встановити), на околиці м.Новоукраїнка скинув три мішки пшениці з метою продати.

4. В серпні шофер Панченко М.М., член ВКП(б), крав зерно.

5. 18 вересня ст. лейтенант Сагітов Г.Г. з 3-го батальйону з невідомим громадянином у п'яному стані на ст. Новоукраїнка з тамбура вагона викрали чемодан з речами.

6. В жовтні місяці Новоукраїнською міліцією затриманий шофер Будорін за крадіжку 7 мішків пшениці.

Таким чином, по Новоукраїнському району заарештовано за крадіжки зерна з автомобілів 3-го батальйону 13 шоферів і їх спільників.

По Новоархангельському району на вивезенні зерна працювала 18 рота 6-го батальйону, командир роти ст. лейтенант Стуканов.

*ФАКТИ:*

1. У листопаді шофери цієї роти увірвалися в клуб с.Новоархангельська, де відбувалося районна нарада активу, і відкрили стрілянину.

2. 21 жовтня водій цієї роти побив дружину начальника Новоархангельського райвідділу НКВС.

По Тишківському району шофери батальйону систематично п'янкують, автомобілі виводять з ладу. З 40 автомобілів щодня працюють лише 6-13. Також є чимало проявів хуліганства з боку шоферів. Крім цих перелічених випадків зареєстровано близько 30-ти випадків грубих порушень порядку з боку шоферів і деяких командирів 43-го автотрою. З них три випадки з убивствами громадян.

Нач. державтоінспекції УМ НКВС Кіровоградської області капітан Сліпченко (підпис).

Зам. зав с/г відділом Кіровоградського обкому КП(б)У Ярков (підпис) [1, арк. 22-25].

Можливо, така поведінка військовослужбовців Радянської Армії, розташованих у Новоукраїнському, Піщанобридському, Новоархангельському і Тишківському районах, була не типовою, тож підстав для узагальнень обмаль? Схоже, що ні!

13 березня 1946 року, в час, коли Кіровоградщина вже тяжко голодувала, Долинський районний комітет КП(б)У на закритому засіданні бюро розглянув питання «Про стан виховної роботи і дисципліни в гарнізоні військ НКВС на ст. Долинська». Закритість засідання була обумовлена багатьма факторами, та найголовніший з них – нестерпна для влади та місцевого населення поведінка воїнів спеціального загону військ НКВС, які несли охорону великого залізничного об'єкту – ст. Долинська.

Не секрет, що війська НКВС усіх призначень, зокрема, і охоронні, комплектувалися бійцями, які проходили спеціальні перевірки, і не тільки в плані політичної благонадійності чи доброго фізичного стану. Напевне, що до уваги бралися певні моральні якості. Здавалося, до військ НКВС потрапляли відбірні людські ресурси і уявити серед них п'яниць, грабіжників, злодіїв, хуліганів неможливо. Однак поведінка бійців гарнізону НКВС, розквартированих на ст. Долинська, це спростовує. Адже його бійці службу несли так, що місцева влада дійшла висновку: «Гарнізон залізничних військ при

ст. Долинська ... розклався». Не секретом для влади та жителів міста було те, що бійці гарнізону систематично пиячили, часто вдавалися до хуліганства в громадських місцях, зокрема, у клубі, під час демонстрації кіно, більшість бійців і сержантів мародерствували, брали взятки з пасажирів. Під час супроводження залізницею вантажів їх розкрадали, крадене – продавали. Особливо це стосувалося вугілля, лісоматеріалів, продуктів харчування. Дивує те, що до подібних вчинків вдавався і начальник гарнізону лейтенант Зіскун. Особисто він більшість часу проводив у пиятиці, чим «розклав» гарнізон, адже пив разом з підлеглими. Бійці не тільки постійно розпивали спиртне, а й налагодили його масове виробництво та збут. Робили це в будівлі пристанційної водокачки, що перебувала під «охороною» військ НКВС як «спецоб'єкт». Звідси зілля розходилося між споживачами. Часті п'янки примусили міліцію вдатися до конфіскації самогонного апарату, разом з ним намагалися вилучити і каністру щойно виробленої горілки. Однак бійці гарнізону, погрожуючи використати зброю, примусили правоохоронців забратися геть з водокачки, заразом відібрали у них і самогонний апарат. Ці резонансні події, що ледь не переросли у перестрілку, стали відомі мешканцям Долинської і відбулися у січні 1945 року. На той час радянська війська входили у кордони нацистської Німеччини та несли там тяжкі втрати, які, що ближче до нацистської столиці, то ставали все більшими, а бої – кривавішими та запеклішими. Однак бійці гарнізону НКВС на ст. Долинська цим не переймалися, адже перебували у глибокому і затишному тилу, патріотичними почуттями себе не обтяжували, прагнень відбути на фронт громити ворога не демонстрували, зате постійно пиячили, хуліганіли, мародерствували.

У вересні 1945 року п'яні бійці гарнізону, очолювані старшиною та лейтенантом Зіскуном, у будівлі клубу на ст. Долинська жорстоко побили двох офіцерів Радянської Армії, які повернулися з фронту. Побиття супроводжувалося ще й іншими ганебними діями: з офіцерів зірвали не тільки погони, а й заслужені дорогою ціною в запеклих боях ордени. Наступного місяця лейтенант Зіскун, будучи добре напідпитку, прийшов до районного клубу, і під час демонстрації фільму вчинив бійку з місцевими парубками. Долинчани у відповідь добряче набили лейтенанта. Останній, замість того, щоб піти в розташування гарнізону і там вгомонитися, покликав на підмогу кілька десятків бійців, які, підбігши до клубу, влаштували там побоїще – «били кого попало»: демобілізованих воїнів, воїнів-інвалідів, дівчат, підлітків.

28 грудня 1945 року бійці гарнізону відібрали продукти харчування у цивільних громадян Олійника і Кондратенка, які на пероні ст. Долинська чекали поїзд. Загалом на вокзалі цієї станції в пасажирів відбиралася квасоля, картопля, зерно, риба, жири тощо. Охоронцями всі незаконно вилучені продукти кваліфікувалися як «закуска».

Бійці гарнізону НКВС не тільки влаштовували бійки з місцевими жителями, а й жорстоко били пасажирів. Так, у лютому та в березні 1946 року вони безпричинно побили кількох демобілізованих воїнів-фронтників, які повз ст. Долинську добиралися до рідних домівок. 16 лютого 1946 року боєць гарнізону Лайнусов та інші вдалися до грабунку – на станції Долинська у трьох пасажирів, які їхали товарним поїздом, вони відібрали не тільки продукти харчування, а й гроші. Міліції скаржитися було намарне – бійці загону НКВС її зовсім не боялися, почували себе безкарно, тож продовжували чинити злочини щодо беззахисного населення Долинської та багатьох пасажирів.

3 березня 1946 року сержант Соловйов з бійцем заарештували офіцера Радянської Армії Орлова тільки за те, що той не звільнив місце у вагоні для сержанта. Бійці гарнізону НКВС штурханамі виштовхали офіцера з вагона, заборонивши йому взяти особисті речі, і привели до опорного пункту міліції. Там швидко з'ясували, що сержант Соловйов добре напідпитку, а за офіцером ніякої провини немає, тож його відпустили.

8 березня 1946 року о 2 годині ночі група озброєних бійців, добре перед тим випивши, підійшли до гуртожитку цегельного заводу, де відбувався вечір, присвячений Міжнародному жіночому дню, і вчинили бійку. Робітника заводу Нечепоренка не тільки жорстоко побили, а ще й погрожували його вбити зброєю, яку мали при собі.

Схоже, що на злочини військових з гарнізону НКВС на ст. Долинська, вчиненими впродовж 1944-1946 рр., місцева влада – партійна і радянська, включно з правоохоронними органами міста, реагували досить мляво – злочини певним чином тільки фіксувалися та й по всьому, адже безпосередньо керівників району чи членів їх сімей поведінка військових не зачіпала, а скривджений і зневажений народ у більшості випадків мовчав. Однак трапилася подія, яка переповнила чашу терпіння районних керманичів.

2 березня 1946 року пізно ввечері боєць гарнізону Змейков, йдучи залізничною колією, зустрів на ній секретаря РК КП(б)У по кадрах Щербака, який пізно ввечері повертався з роботи додому та жорстоко його побив. Військовий повністю проігнорував поданий секретарем документ, що засвідчував його особу, не звернув уваги на пояснення



Щербака щодо його появи в пізній час на залізниці (через відсутність пішохідного переходу всі ходили саме колією). Принизливий стан, у якому опинився з вини бійця загону НКВС й болючі побої, завдані останнім, змусили секретаря РК КП(б)У Щербака написати доповідну своєму керівництву, яке 13 березня 1946 року зібралося на закрите засідання бюро, де й розглянули питання щодо ситуації, що довгий час зріла в гарнізоні НКВС на ст. Долинська. Висновки членів бюро Долинського РК КП(б)У оформили протоколом і за підписом секретаря РК КП(б)У Желтецького направили до командування охоронного батальйону військ НКВС, що перебував на ст. Знам'янка та в підпорядкуванні якого перебував гарнізон на ст. Долинська. Реакція командування батальйону була досить прогнозованою: покарали тільки кривдника секретаря райкому партії бійця Змейкова – його посадили на гауптвахту на 15 діб, однак через 10 днів звільнили, перевівши на посаду повара. Інші злочинці залишилися непокараними.

Ці та інші злочини, вчинені бійцями гарнізону, відсутність адекватного реагування на їх поведінку командуванням батальйону впродовж майже двох років, спричинило нову жорстку реакцію Долинського райкому партії. Члени бюро вимагали піддати арешту злочинців у військовій формі, повністю замінити командування гарнізону, прибрати всіх військовослужбовців, які несли службу на ст. Долинська з 1944 року, оскільки пов'язалися з «чужим елементом і остаточно розклалися» [2, арк. 4-7].

Чим завершилася епопея терору жителів Долинської та численних пасажирів однойменної станції бійцями охоронного гарнізону, чи покарали злочинців у погонах зі знаками військ НКВС – документи, за їх відсутності в Державному архіві Кіровоградської області, відповіді не дають.

23 квітня 1944 року з Петрівського РК КП(б)У на адресу секретаря Кіровоградського обласного комітету партії Горенкова надійшов лист, в якому повідомлялося, що після того, коли основні підрозділи Радянської Армії 3-го Українського фронту пішли на Захід, в районі залишилися бездоглядними майже 250 воїнів. Вони, крім червоноармійських книжок, не мали ніяких інших документів, а також продовольства. Тож одні випрошували їжу, інші копали людям городи за плату, але багато було й таких, що мародерствували та вдавалися до крадіжок. «Що з ними робити?» – запитував у листі секретар Петрівського РК КП(б)У обласне керівництво.

До ганебних вчинків вдавалися і офіцери, для яких поняття офіцерської честі виявилось поняттям малозрозумілим, абстрактним. Так, у с.Новий Стародуб Петрівського району на початку березня

1944 року розташувався запасний офіцерський полк (в/ч 92448). Його службовці абсолютно незаконно відібрали корів у колгоспників Ганни Яструб, Марії Ткаченко, Ганни Сидоренко, Катерини Аністратенко, Івана Северина. Під час від'їзду полку з села корів громадянам не повернули. Службовці цього полку також перевели на паливо три колгоспні комори, також відібрали в багатьох жителів села столи, стільці. Зайве нагадувати, що відібрані корови та начиння селянських хат, поруйновані колгоспні будівлі вціліли під час нацистської окупації краю [3, арк. 14-16].

Отже, поведінка багатьох військовослужбовців деяких тилових частин Радянської Армії та охоронних підрозділів військ НКВС у нещодавно звільнених районах Кіровоградщини зводилася до масових і постійних крадіжок зерна та інших продуктів харчування, вимагань, погроз, п'янства, байдужого ставлення до статутних обов'язків, саботування поставлених завдань, відвертого розбою, грабіжництва, хуліганства тощо. Найприкріше те, що мирних жителів області калічили, вбивали, били, гвалтували, обкрадали та, загалом, тероризували саме військовослужбовці Радянської Армії та бійці НКВС в той час, коли ще точилися запеклі бойові дії на фронтах кровопролитної війни і щодня гинули тисячі воїнів Радянської Армії – часто синів, чоловіків, братів і батьків тих, хто жив на звільнених територіях Кіровоградщини і, які виявилися абсолютно незахищеними проти цинічної і зухвалої поведінки злочинців у погонах. Звичайно, що партійні, державні та правоохоронні органи Кіровоградщини на це певним чином реагували, але робили це після цілої низки гучних злочинів. А чи відреагували на злочини військових з 43-го автомобільного полку тилу Червоної Армії в Москві і особисто генерал Хрульов, чи була реакція з Народного комісаріату внутрішніх справ на поведінку своїх бійців, нам не відомо. Можливо, вчинили за поширеним у той час жорстоким неписаним правилом «Війна все спише!»

Дивуватися з поведінки військовослужбовців тилових підрозділів Радянської Армії та охоронних військ НКВС нічого: такий стиль був втіленням тогочасної політики держави щодо населення, яке мало нещастя проживати на окупованій нацистами території – майже всіх їх вважали зрадниками, шпигунами, посібниками гітлерівців, що ніби піддалися впливу «нацистської пропаганди» тощо. Тому їх всіх потрібно «перевиховувати» відразу після звільнення. До справи «перевиховання» населення області «творчо» взялися працівники органів НКВС. Результат їхньої «ударної» праці – тисячі засуджених та десятки розстріляних і повішених жителів Кіровоградщини. Цілком

усвідомлено на «підручних» для репресивних органів у справі «перевиховання» перетворилися, за потурання командування, багато військовослужбовців, як з фронтових, так і з тилкових частин і підрозділів Радянської Армії та спеціальних загонів НКВС. Схоже, місцеве населення вони сприймали не як своїх співгромадян, а суціль недругами, а то й відвертими ворогами, адже ті проживали на окупованій нацистами території. Тож з автохтонами особливо не церемонилися. З законами теж.

Як відомо, 7 серпня 1932 року за ініціативою Сталіна ЦВК і РНК ухвалили Постанову, відому як «закон про три колоски»: за крадіжку колгоспного та кооперативного майна передбачалося позбавлення волі на термін у 5-10 років або розстріл. Закон отримав таку назву тому, що за принесені з поля голодними, як правило, селянами навіть кількох колосків чи жмені вимолоченої нестиглої пшениці, качана кукурудзи або кількох буряків більшовицька влада їх суворо карала. Тобто, крадіжки голодними людьми їстівного розцінювалися як найтяжчі державні злочини. Щойно з Кіровоградщини прогнали гітлерівців, як відразу відновилася дія цього закону. Тож у другому півріччі 1944 року Кіровоградський обласний суд засудив за крадіжки хліба до розстрілу 2 осіб, до позбавлення волі на тривалі терміни – 80. Але ж, крім обласного, інтенсивно працювали ще й районні суди! Тож тогочасні гасла «Хліб – фронту!», «Хліб – це зброя перемоги, запорука бойових успіхів Червоної Армії», «Дати державі, дати фронту більше хліба – значить наближати час радісної перемоги!» жорстко втілювалися усією репресивною державною машиною і стосувалися ці репресії виключно тих, хто цей хліб виробляв.

Зате військовослужбовці 43 автомобільного полку тилу Червоної Армії на ці гасла не звертали жодної уваги, цинічно їх ігнорували, тож крали хліб не жменями, а центнерами. Вдавалися до крадіжок хліба не тому, що голодували, а з метою власної наживи шляхом його перепродажі. І це явище набрало масового характеру.

Військовослужбовці, на відміну від колгоспників, перебували, як відомо, на речовому та харчовому утриманні держави. Звісно, їхній щоденний раціон був не настільки багатим, щоб говорити про ситість їхніх обідів і вечерь, адже війна ще тривала. Однак з голоду ніхто з них не помирав, з діагнозом «дистрофія» за руль автомобіля не сідав, на патрулювання залізничної станції не виходив. Зате напівголодне і голодне існування стало повсякденною нормою життя колгоспників усієї Кіровоградщини вже з літа-осені 1944 року, тобто майже відразу після звільнення – розпочинався післявоєнний голод, який свого апогею досяг на весні 1947 року.

Тож селяни та жителі міст, не тільки області, а й усієї України, багато з яких віддали на олтар перемоги своїх синів та дочок, опинилися в край скрутному становищі: відступаючи, гітлерівські війська пограбували доценту багато подвір'їв, відбираючи, в першу чергу, м'ясо домашньої птиці, свиней, велику рогату худобу. З приходом фронтових частин Радянської Армії раціон харчування бійців поповнювався в значній мірі за рахунок місцевих жителів. Після відновлення радянської влади селян зобов'язали частину вцілілої худоби відвести до колгоспів, а птицею, свинями та скотом, які зрідка залишилися в селян, а також городиною та садовиною, зобов'язали виконувати непосильні податки, що відбирали не надлишок, а майже все вирощене і вироблене. Найдивніше те, що звільнених у 1944 році примусили сплачувати сільськогосподарські податки за попередній, 1943 рік, тобто за той період, коли в селах і райцентрах ще господарювали гітлерівці! Невиконання податків спричиняло конфіскацію майна, побиття, позбавлення волі. За цим суворо слідували т.зв. «уповнаркомзаги», ціла армія яких увійшла до області майже разом з радянськими фронтовими частинами. Влітку до сіл Кіровоградщини прибули ще й тиллові частини Радянської Армії та охоронні загоны військ НКВС. Їхні дії щодо поліпшення свого харчування за рахунок злидених селянських подвір'їв чи пасажирів залізничного транспорту, що супроводжувалися брутальними вимаганнями м'яса, курячих яєць, горілки, грошей тощо, інакше, як грабунком, назвати не можна. Чи ж покарали грабіжників у військовій формі, які, до того ж, ще й постійно пиячили?

Ці кілька документів, дивним чином збережені, але ретельно сховані від очей дослідників у «Особливу папку» є достатньо промовистими свідченнями знущань, утисків і принижень, які зазнали жителі сіл і міст області від деяких визволителів. Прикро, що одні бійці Радянської Армії масово гинули в запеклих боях за звільнення Кіровоградщини від нацистів, інші, теж масово, на цих територіях уподібнювалися у ставленні до мирних жителів до нещодавно вигнаних ворогів.

Багато громадян наївно сподівалися на краще життя вже після повної перемоги над нацистами: без ненависних колгоспів, постійних репресій, з хлібом та одягом... Проте надії сотень тисяч кіровоградців та мільйонів українців не збулися – вони і після перемоги продовжували жити в неймовірній бідності та при хронічній нестачі хліба. Чому? Невже тільки через війну та подолання її наслідків? Ні, оскільки держава і надалі залишалася тоталітарною, диктаторською, тож насправді була надзвичайно байдужою до потреб та сподівань

власного народу, марячи й надалі ідеями підкорення багатьох країн світу та встановлення там примарного комунізму. А власний переполовинений народ був підкорений, зокрема на Кіровоградщині, вже давно. Тому й ставлення до нього більшовицької влади та, зокрема, військовослужбовців з 43 автополку тилу Радянської Армії чи бійців охоронного гарнізону військ НКВС, було досить закономірним.

**Джерела та література:**

1. ДАКО, Ф.П – 429, оп. 15, спр. 3.
2. ДАКО, Ф. П – 429, оп. 15, спр. 6.
3. ДАКО, Ф. П – 429, оп. 4, спр. 3.

Олег Юрченко\*

## Відродження Кіровоградщини у післяокупаційний період

Подолання наслідків фашистської окупації та повернення країни до мирного життя – дійсно велика справа, яку завжди підносили як приклад трудового героїзму радянського народу та мудрого керівництва Комуністичної партії. Тривалий час не піднімалось інше питання, а саме: якою ціною були досягнуті успіхи на шляху подолання наслідків тієї жахливої війни. «За кадром» залишались і жахливі злочини комуністичного режиму проти власного народу, що не мають строку давнини та, які розвіюють міф про «комуністичний рай» як найбільш досконалу форму людського та державного існування.

Відродження Кіровоградщини почалося фактично одразу після визволення її від фашистських окупантів. Необхідно відзначити, що цей процес мав системний, оперативний та жорстко централізований характер, що взагалі є характерним для воєнного часу, а тим більше – для тоталітарної держави.

Справа в тому, що радянська імперія, будучи більш централізованою і жорсткішою, ніж імперія царська, мала цілий арсенал засобів для масштабного залучення людських ресурсів, не замислюючись над цінністю людського життя та керуючись принципом «не держава для людини, а людина для держави».

Законодавчою базою відродження постраждалих регіонів країни, в тому числі – Кіровоградщини, стала постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 року з красномовною назвою «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в визволених районах від німецької окупації».

---

\* *Юрченко Олег Григорович, старший науковий співробітник відділу науково-просвітницької роботи Кіровоградського обласного художнього музею*

За умов пріоритету інтересів держави на фоні загального безправного (фактично – рабського) становища радянських людей почалися чисельні «мобілізації» (сам термін характерний для тоталітарної мілітаризованої держави), що дало можливість «народній владі» підняти країну з руїн за рахунок жорстокої експлуатації власного народу.

Ситуація, в якій опинилася Кіровоградщина на час звільнення від фашистів, була вкрай жахливою. Бойові дії на теренах нашого краю впродовж 1943-1944-х років спричинили величезні матеріальні збитки та втрати, люди знаходилися на межі виживання. Не дивлячись на це, саме на їх плечі ліг основний тягар відродження. Одразу після визволення області на колгоспи наклали великі податки продуктами харчування. Необхідно було здавали хліб і м'ясо у фонд Червоної Армії, до сталінського фонду оборони, у фонд допомоги сім'ям фронтовиків тощо.

Потрібно враховувати і той факт, що основними «бійцями» тогочасного «трудового фронту», перед якими постало завдання подолати наслідки фашистської окупації, були переважно жінки, підлітки і навіть діти, оскільки майже всі чоловіки були мобілізовані для поповнення лав Червоної Армії. Так, скажімо, за період з 18 жовтня 1943 року по кінець війни з Кіровоградської області мобілізували майже 130 тисяч осіб. За великим рахунком, це були смертники, яких кидали у бій без належної підготовки, часто навіть не забезпечивши зброєю, що було однією з форм «спокути провини перед Батьківщиною». Одночасно проводилася мобілізація жінок та підлітків на земляні роботи по облаштуванню оборонних рубежів, на збирання і поховання вбитих солдатів, на ремонт доріг. Юнаків мобілізували на збирання мін, снарядів, бомб. Природно, що останні, не маючи спеціальної підготовки, часто гинули.

Отримала поширення практика залучення колгоспників для роботи в обласному центрі – на будівельних роботах, на цукрових заводах (по три особи з кожного колгоспу). З початком освоєння покладів бурого вугілля поблизу міста Олександрії для шахт мобілізували 3600 чоловік. З іншого боку відбувалась мобілізація міського населення на сільськогосподарські роботи. Так, скажімо, у 1945 році на сільськогосподарські роботи було залучено 15 тисяч жителів обласного центру, переважно учнів 6-10 класів, студентів технікумів і вузів та домогосподарок.

У жовтні 1945 року в області почалася мобілізація молоді до шкіл ФЗН (фабрично-заводського навчання) системи державних трудових ресурсів, для чого в містах і районах навіть створювалися призовні

комісії, які часто направляли наших земляків в інші регіони. Так в школи ФЗН Дніпропетровської області було направлено 2680 представників сільської молоді Кіровоградщини. 2650 представників цього ж прошарку населення були призвані до залізничних училищ.

Ухиляння від мобілізації, самовільне залишення місця роботи чи навчання в школах ФЗН, запізнення на роботу розцінювалося як злочин. Винних проголошували «дезертирами» та віддавали до суду.

Пізніше поширилась практика відправлення на новобудови за так званими «комсомольськими путівками», часто за тисячі кілометрів від домівки, що знекровлювало села області, породжуючи таке негативне явище як демографічна криза.

3 травня 1944 року під виглядом «народної ініціативи» більшовицька влада розпочала компанію з відбудови шахт Донбасу, підкріпивши її відповідними пропагандистськими та адміністративними заходами. Тільки влітку 1944 року близько 2 тисяч кіровоградців виїхали підняти з руїн Донбас, туди ж відправили ешелон продуктів. За спогадами очевидців, крім тих, хто їхав на Донбас згідно рознарядки, було і багато добровольців, оскільки це був останній засіб врятуватися від голодної смерті.

Ряд районів Кіровоградщини взяли шефство над Дніпровською ГЕС, пославши на її відбудову 220 комсомольців. Основу трудового десанту склала колгоспна молодь. Були також задіяні матеріальні ресурси Кіровоградщини, переважно – продуктові та фінансові. Зрозуміло, що це погіршувало і без того важке становище жителів нашого регіону.

Величезною проблемою та перешкодою на шляху відродження краю став голод 1946-1947 років, як наслідок радянських методів керівництва сільським господарством та такої невчасної засухи. Намагання влади пом'якшити наслідки від голоду проявилось у відкритті в деяких колгоспах платних їдалень для «особливо нужденних» колгоспників та їх дітей, але робота цих їдалень протікала мляво, оскільки продуктів харчування для них майже не виділяли. Для тих, хто працював у полі, організовували кухні, де видавали обіди. Але, зрозуміло, що вирішити проблему в цілому такі заходи не могли. Внаслідок нужденного становища колгоспників, посиленого насильницьким відбиранням зерна врожаю 1946 року розпочався спротив у пасивній формі, який тогочасна влада кваліфікувала як страшний злочин, називаючи його своїм улюбленим словом – «саботаж». Форми прояву «саботажу» були різні. Зібране зерно довго не вивозилося на склади, а зберігалось на колгоспних токах впродовж



тривалого часу, або – відверто переховувалося, або, всупереч забороні влади, роздавалося як аванс на трудовні колгоспникам відразу в жнива тощо. Влада суворо карала «винних». Багато колгоспних керівників, що намагалися врятувати своїх односельців від голоду, були оголошені «саботажниками» і покарані: їх виключали з партії, виганяли з роботи, і, навіть, позбавляли волі, запроторюючи в тюрми та концтабори.

Як ще одну проблему на шляху подолання післявоєнної кризи можна відзначити низький рівень професіоналізму голів колгоспів. 47% мали стаж роботи до 1 року. Забезпеченість колгоспів спеціалістами залишалася вкрай низькою – тільки 125 колгоспів мали дипломованих агрономів, лише в 41-му колгоспі працювали зоотехніки. Низьким був і освітній рівень голів колгоспів – тільки у 83-х колгоспах їх голови мали вищу освіту, а понад 90 % з них мали освіту на рівні трьох класів початкової школи. Лише протягом 1946 року в 800 господарствах відбулися зміни голів колгоспів. Постійна зміна керівників господарств, їх малий досвід роботи та низька освіта поглиблювали проблеми в сільському господарстві області.

Оскільки розміри присадибних ділянок не завжди забезпечували потребу в продуктах харчування, то багато колгоспників та навіть робітників і службовців, намагалися обробляти земельні наділи понад встановлену норму, розробляючи зарослі бур'янами пустирі та покинуті напризволяще колгоспні землі. Нормальна держава тільки б сприяла цьому процесу, тим більше, що це допомагало вирішити проблему хронічного голоду на селі. Але радянська держава сприйняла цю тенденцію дуже негативно і нанесла удар у відповідь. 19 вересня 1946 року органи влади розпочали компанію по відбиранню у населення їхніх городів під приводом того, що це «розкрадені колгоспні землі». У села виїхали чисельні перевіряючі. Протягом зими-весни 1947 року в десятків тисяч жителів області перемірялися та «відрізалися» городи площею в кілька тисяч гектарів. Усі ці землі та вирощена власноруч на них продукція могли полегшити умови існування тисяч голодуючих, але цього не сталося.

На неодноразові прохання керівників республіки порятувати українських селян Москва взагалі довго не реагувала, а потім дала дозвіл на виділення голодним колгоспникам України продовольчої позики зерном, кількість якого загалом становила 93 тисячі тонн. Частина продовольчого зерна надійшла і в Кіровоградську область, але не з-поза меж республіки, а зі сховищ міністерства заготівель на

території області, тобто – це «державне» зерно виростили саме колгоспники Кіровоградщини.

Оскільки неефективне сільське господарство та мілітаризована економіка країни не могли задовольнити елементарні потреби населення, це породило явище, кваліфіковане владою як «спекуляція». Продаж населенням продуктів харчування та предметів побуту жорстоко переслідувався, оскільки держава вважала, що це здійснюється з метою наживи. Фактично кожен міг бути затриманий, на тому ж базарі, за продажем чи купівлею предметів масового споживання або продуктів та звинувачений у спекуляції. Покарання – виправні роботи за місцем проживання, від 5-ти до 10-ти років позбавлення волі, часто – з конфіскацією майна.

Проблему з постачанням продуктів харчування частково вирішували базари. Взагалі придбати щось у магазині на той час пересічному громадянину було фактично неможливо, оскільки діяла карткова система розподілу продуктів харчування та промислових товарів.

В області діяли відомчі (закриті) їдальні, яких на 1947 рік було вже 50. Вони рятували від голоду студентів, деякі категорії робітників та службовців.

Щодо сільської місцевості, то в переважній кількості сіл колгоспники позбавлялися можливості придбати продукти харчування навіть в магазинах споживчої кооперації, пайовиками якої чимало селян перебувало. Для понад 600 тисяч сільських жителів області діяли тільки 55 магазинів, які в народі дістали назву «сільпо», або «кооперація», але придбати бодай якійсь продукти харчування в них мали право тільки власники «продовольчих карток» – сільські вчителі, медпрацівники, робітники МТС, працівники пошти, сільрад тощо.

Суттєвою підтримкою для жителів Кіровоградської області стала допомога від ЮНРРА. Справа в тому, що у серпні 1945 року УРСР увійшла до складу створеного під егідою ООН адміністративного органу допомоги і відновлення країн, що постраждали від фашистської агресії, або т.зв. ЮНРРА. Матеріальна допомога Україні надавалась не як республіці, що переживає голод, оскільки офіційна Москва його не визнавала, а як постраждалій під час війни. Основну кількість товарів надали США, а загалом допомога надійшла з 15-ти країн світу. Канада надсилала насіння, рибу, м'ясні консерви; Франція – насіння, рибу; Данія – масло; Туреччина – олію. Продовольчу допомогу надали також Аргентина, Бразилія, Австралія. Із США, Великобританії, Австралії, Канади надходили також взуття, вовняні тканини, ковдри. Через Одесу поставлялися медикаменти, промислове обладнання та устаткування.

Частину цієї допомоги виділили і для Кіровоградщини. Тисячі жителів області змогли поліпшити свій раціон харчування та задовольнити скромні потреби в одязі та взутті.

Але загальна ситуація в регіоні була вкрай жахливою. На межі бідності знаходилися навіть керівні кадри та творча інтелігенція обласного центру. Сотні заяв на ім'я голови Кіровоградської обласної ради з проханням про допомогу у виділенні тканини, взуття, одягу, шкарпеток надходили від начальників відділів і управлінь, працівників суду і прокуратури, артистів театру та викладачів педінституту, директорів та головних інженерів підприємств. Скаржилися в ЦК КП(б)У сім'ї Героїв Радянського Союзу, інваліди війни, орденоносці. Що вже говорити про простих робітників та колгоспників?

Залишаючи поза увагою жахливе становище людей, більшовицька влада проявляла чудеса винахідливості щодо форм пограбування власного народу. Однією з таких форм пограбування стали регулярні позички у громадян грошей, які держава намагалася не віддавати. Офіційно – це називалося «державні внутрішні позики». Забираючи у людей «живі» кошти, держава вручала їм взамін облігації з обіцянкою повернути позичку рівно через 20 років. Це було ще одне ярмо на шию радянських людей, в першу чергу – колгоспників, яке ставило їх на межу, а інколи – і за межу виживання. До речі, за період з 1927 по 1947 рік було випущено 21 позику.

І все ж таки, не дивлячись на чисельні перешкоди та труднощі, відверто злочинні дії з боку більшовицької влади по відношенню до власного народу, безправне становище та злидні простих громадян, процес відродження країни, зокрема – Кіровоградщини, поступово набрав обертів, сповнюючи серця людей надією на краще життя.

Починає працювати флагман кіровоградської промисловості – завод «Червона зірка». Проблема полягала в тому, що фашисти вивезли до Німеччини близько 200 одиниць заводського устаткування, знищили технічну документацію на сільськогосподарські машини, що вироблялися до війни. Починається освоєння виробництва кількох видів сівалок. Уже в серпні 1944 працювало 11 цехів заводу, а в наступному році підприємство виготовило близько 600 посівних машин. Результатом такої оперативності стало те, що вже протягом 1944-1945 років найбільш потерпілі від війни господарства області отримали від «Червоної зірки» 1683 сівалки. Показовим є і той факт, що з метою відновлення роботи «Червоної зірки» понад 20 заводів країни надіслали свої будівельні матеріали та устаткування. Суттєвою допомогою стало і те, що у 1945-1946 роках держава асигнувала на

відбудову двох підприємств – «Червоної зірки» та Кіровоградського оліяжиркомбінату 20 млн. карбованців.

Загальнолюдськими зусиллями та на хвилі народного ентузіазму вдалося також досить швидко відновити в обласному центрі роботу машинобудівних заводів і транспорту. А в цілому на кінець 1944 року в місті вже діяло 34 підприємства, які випускали продукцію майже на 11 млн. карбованців.

Це вдалося зробити завдяки поширенню практики проведення недільників. Лише на відбудові залізничної станції в першій після окупації рік молодь відпрацювала на недільниках 4500 людино-днів. У 16-ти недільниках на тому ж заводі «Червона зірка» взяли участь понад 2000 юнаків і дівчат.

Показовими фактами відродження Кіровоградщини є наступні цифри: у 1945 році буровугільна промисловість краю дала країні 29,2 тисячі тонн бурого вугілля, цукрові заводи – 60 888 центнерів цукру, молочна промисловість – 4 500 тонн масла. На кінець 1947 року в області були повністю відбудовані машинобудівні і цукрові заводи, підприємства будівельної індустрії та харчової промисловості.

Про колективний характер подолання наслідків війни красномовно свідчить той факт, що не тільки кіровоградці були мобілізовані у інші регіони країни, але і у відродженні багатьох промислових підприємств Кіровоградської області брали участь колективи заводів і фабрик Уралу, Поволжя, Середньої Азії, Закавказзя, які надсилали сюди спеціалістів, машини, устаткування. Не можна відкидати також значення участі у відбудовчих процесах німецьких військовополонених та засуджених.

Позитивним фактором у відродженні сільського господарства краю стало те, що держава надіслала в МТС та майстерням Кіровоградщини 525 тракторів, 659 автомашин, 50 комбайнів, 100 автомашин. Колгоспи області отримали також 345 тисяч карбованців із спеціального фонду відбудови колгоспів і радгоспів.

Виходила з коми і така галузь господарства області як тваринництво. Тут також не обійшлося без допомоги інших регіонів країни. Так колгоспи Саратовської і Актюбінської областей та Узбекистану вже весною 1944 року надіслали в Кіровоградщину 10 704 голови великої рогатої худоби, 12 тисяч овець, значну кількість коней. На кінець 1944 року в області вже діяли 1051 молочна ферма, 220 свиноферм, 705 вівцеферм, 951 птахоферма, 609 пасік.

Паралельно відновлювали роботу лікарні, школи, культурно-освітні заклади. Збитки, завдані окупантами цим установам перевищували 212 млн. карбованців. Уже в 1944 році в області почали

діяти 70 лікарень, 23 поліклініки, 65 аптек. 1945 року відновили навчальний процес 1063 школи. Наприкінці 1946 року в області відновили роботу всі навчальні заклади. Була відновлена і розширена мережа дитячих садків і культурно-освітніх закладів. Видавалося 33 газети разовим тиражем 93,8 тисяч примірників.

14 січня 1944 року відновила свою роботу Кіровоградська санітарно-епідеміологічна станція. І це не дивлячись на серйозні проблеми: велику нестачу кваліфікованих кадрів, обладнання та устаткування. Проте, вже до 1 травня 1944 року в області діяли 30 районних та 2 міські санстанції.

Вражають темпи відродження обласного центру. Вже у першій половині березня 1944 року дала струм електростанція, населення одержало воду. До кінця 1944 року було відбудовано 18 тисяч кв. метрів житлової площі. Відновили роботу три лікарні і 6 бібліотек. 1944-1945 навчальний рік розпочався в 26-ти школах. Почали працювати педагогічний і вчительський інститути, 5 технікумів, музична школа, 2 театри, 2 кінотеатри. Була організована масштабна участь людей у відбудові приміщень шкіл, технікумів і вузів. Дзеркалом тієї епохи можна вважати і шефство трудових колективів над колгоспами, військовими частинами, госпіталями тощо.

Одночасно проводились роботи по благоустрою міста. Під час постійних суботників і недільників протягом 1944-1947 років у місті було посаджено 329 тисяч дерев та 81 600 кущів.

Характерною ознакою відродження стало також розширення водопровідної мережі міста, електрифікація і радіофікація його околиць. А на початку 1946 року по Кіровограду почав курсувати автобус.

Держава активно взялася за вирішення проблеми, що є неминучим наслідком будь-якої війни. Мова йде про дітей-сиріт, яких на Кіровоградщині в той час нараховувалось близько 2600. Справа опікування сиротами покладалася на заклади освіти та охорони здоров'я, частково – на органи НКВС. Виявлення дітей-сиріт та їх облік покладался на комісії в складі інспектора відділу освіти, медичного працівника та представника місцевої влади. Впродовж весни 1944 року комісії здійснили подвірний обхід, переписали всіх сиріт та склали відповідні акти, в які вписали короткі біографічні дані дітей, причини сирітства та умови проживання кожного з них. Дітям-сиротам було забезпечено дах над головою – вони утримувались в родинях близьких чи далеких родичів, або – у бездітних сусідів. З перших днів визволення в області відновили роботу, або – створювалися заново, дитячі будинки для дітей-сиріт, що перебували

на державному утриманні. У той же час переважна більшість сиріт проживали в так званих патронатах, створених в селах. Ними опікувалися колгоспи та місцева влада, а в першу чергу – районні відділи освіти та охорони здоров'я. Всього на Кіровоградщині діяло 17 дитячих будинків – 1 дитячий будинок для дошкільнят, три – для дітей шкільного віку, 10 – змішаного типу та три – для дітей з особливими потребами. Вагому частину цього контингенту складали діти з інших областей держави та діти, повернуті з Німеччини. Держава намагалася дати цим дітям не тільки освіту, а й професію – в столярних майстернях працювали 245 хлопчиків, у швейних – 192 дівчинки. Були також створені слюсарні та шевські майстерні.

Була ще одна суттєва проблема, як закономірне післявоєнне явище. Після закінчення війни розпочався активний процес повернення людей до рідного краю. Як правило, це були демобілізовані воїни, колишні «остарбайтери» та військовополонені. Були ще й так звані «переселенці», зокрема – українці Польщі. У період з 1 листопада 1944 року до 1 вересня 1946 року виявили бажання переїхати з Польщі в Україну 167 095 переселенців, з них до Кіровоградської області – 10520. Всі вони розраховували на компенсацію у Польщі, але обіцянки з боку більшовицької влади, як правило, так і залишались обіцянками. У кращому випадку, допомога надходила, але – неадекватна. За умов відсутності належного житла, ця категорія людей ставала проблемною не тільки для влади, а й для місцевого населення, що часто породжувало конфліктні ситуації.

Окрім того ж, фактично одразу після визволення Кіровоградщини від фашистів розпочалася перевірка мирного населення щодо їхнього співробітництва з окупантами. За великим рахунком, недовіряли нікому, хто був «під німцями». Почався черговий етап війни радянських каральних органів із власним народом, виявлялися «ворожі елементи» та «різний антирадянський елемент». Лунали звинувачення в «пособництві ворогу», «співробітництві з окупантами», «зраді Батьківщині», і, як наслідок – арешти, суди. Вирок – позбавлення волі, або – смертна кара. Це породжувало нову хвилю боротьби із «шпигунами», «агентами іноземних розвідок» та створювало нездорову атмосферу у суспільстві.

І все ж таки, навіть за таких жахливих умов, живучи впроголодь та важко працюючи, люди знаходили в собі бажання і сили задовольняти свої культурні потреби в ролі акторів самодіяльних вистав, у хорових колективах сільських та міських будинків культури. Зголоднілі за духовною їжею під час війни, вони із захопленням переглядали нові кінофільми чи постанови професійних драматичних

театрів, слухали музику як у виконанні сільських духових оркестрів чи музик, так і професійних музикантів обласної філармонії. Найоптимальнішою формою цього процесу виявилася участь в художній самодіяльності. Великою любов'ю жителів області користувалися також вистави аматорських театральних гуртків.

Розпочали театральні сезони професійні трупи двох театрів – імені М.С.Кірова та імені М.Л.Кропивницького. Повноцінні вистави Кіровоградський театр російської драми імені С.М.Кірова запропонував глядачам вже в 1945 році, а театр імені М.Л.Кропивницького розпочав свою творчу діяльність в обласному центрі ще раніше – 2 липня 1944 року виставою «Маруся Богуславка». З 1944 року відновила концертні сезони обласна філармонія.

І все це за умов відсутності матеріалів для декорацій та сценічних костюмів, напівголодного існування самих акторів, відсутності в багатьох з них власного житла та елементарних побутових умов, а в декого навіть карток на хліб та одяг.

Але головна проблема полягала в тому, що культурне життя народу, як і взагалі все його життя, було обмежене вузькими рамками комуністичної ідеології та відвертим маразмом радянських чиновників, що керували питанням задоволення культурного попиту населення. Як наслідок – постійна критика репертуару, звинувачення в українському націоналізмі, безідейності, вимоги щодо необхідності прославлення радянського керівництва та радянського способу життя, сприйняття української народної культури, навіть фольклору, як «антирадянського» та «буржуазного» мистецтва тощо. Але повністю вбити у людей потяг до національного самовираження, бажання почути ту ж саму українську пісню було неможливо.

Великої популярності серед жителів області мав також перегляд кінофільмів. Основу кінорепертуару становили трофейні мелодрами та вітчизняні кінофільми. Великою подією для сіл був приїзд «кінопересувки», де екраном служила стіна клуні чи хати, а електричну енергію по черзі виробляли на динамо-машинах сільські парубки. Міські жителі відвідували кінотеатри. В обласному центрі фільми переглядали в кінотеатрах «Сивашець» та імені Дзержинського, а в теплу пору року – на літніх кіномайданчиках.

Розглядаючи специфіку культурного життя людей у післявоєнний період, неможливо обійти увагою дуже цікавий аспект. Справа в тому, що під час війни та після її завершення відбулася певна лібералізація політики держави в релігійному питанні, що знайшло, зокрема, свій прояв у рішенні не закривати церкви і молитовні будинки, відкриті під час фашистської окупації, а здійснити їх реєстрацію та узяти під

суворий державний контроль. Станом на 1 липня 1944 року на території Кіровоградської області вже було зареєстрували 70 церков. У той же час продовжувалися переслідування українських священників автокефальної орієнтації та відбирання у релігійних громад будівель, що використовувалися віруючими замість зруйнованих більшовиками церков. Слід відзначити, що свій контроль над діяльністю церкви радянська держава здійснювала завдяки розгалуженій агентурній мережі, залучаючи до співпраці нестійких в духовному плані священників, використовуючи, зокрема, шантаж та погрози. У результаті виник специфічний симбіоз радянського ідеологічного апарату та церкви, який деякі історики влучно охрестили «радянським патріархатом». Залишається тільки сподіватися, що цьому мутанту не знайдеться місця у незалежній українській державі європейського зразка.

Дуже характерною рисою відродження Кіровоградщини у післяокупаційний період можна вважати і той факт, що відбувався цей процес, з одного боку – в умовах величезного емоційного піднесення, викликаного перемогою над фашистськими ордами, вражаючого трудового ентузіазму, з надією на краще життя, а з іншого боку – намаганням держави нагадати народу-переможцю, хто дійсно є господарем у країні, або як влучно висловився з цього приводу один ветеран тієї війни – «знову загнати людей у стійло». І це наводить на думку про те, що з перемогою над Німеччиною та її союзниками окупація для наших співвітчизників не завершилась, вона лише змінила свою форму – з фашистської на радянську.

#### **Джерела та література:**

1. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область – Київ, 1972.
2. І.Петренко Кіровоградщина повоєнна (1944-1938 роки) – Кіровоград, 2011.
3. В. Даценко Кіровоградщина в роки лихоліття: II Світова війна – Кіровоградщина. Історія. Традиції. Сучасність. – Кіровоград, 2008.
4. В. Шурапов Спадкоємці - Кіровоградщина. Історія. Традиції. Сучасність. – Кіровоград, 2008.
5. Сергій Піддубний. Війни проти українського селянства – Кіровоград, 2001.
6. Реабілітовані історією. Кіровоградська область – Кіровоград, 2008.
7. Спогади мешканки міста Кіровограда, учасниці відбудови Донбасу Михайлюкової Марії Іванівни (1924-2013).



## **Анотація**

Випуск II видання «**Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України**» є результатом колективної праці фахівців-науковців, ентузіастів-краєзнавців та педагогів гуманітарно-історичного спрямування Кіровоградської області. До збірника увійшли матеріали обласної науково-практичної конференції «Центральна Україна у вирі Другої світової війни», що відбулася на базі Державного архіву Кіровоградської області 23 жовтня 2014 р. Конференція була присвячена 70-й річниці визволення України від німецько-фашистських загарбників.

На конференції виступили провідні науковці та краєзнавці м.Кіровограда і районів області. Більшість учасників запропонували власний погляд на події 70-річної давнини. Робота на конференції велася по трьох напрямках: «Перебіг військових подій на територіях Центральної України 1941-1944 рр.», «Персоналії відомих військових діячів періоду Великої Вітчизняної війни, що брали участь у бойових діях на теренах Центральної України», «Кіровоградщина у роки війни: окупаційний режим, рух опору, післявоєнне відродження, пам'ять про війну».

Матеріали, подані учасниками конференції були розподілені на декілька частин, присвячених відповідно:

- загальним питанням висвітлення воєнних подій на території області у 1941-1944 рр.;
- питанням історії бойових дій на території окремих районів Кіровоградщині;
- персоналіям військових діячів, під керівництвом яких відбувалося визволення області, а також військовослужбовців Радянської Армії, що брали безпосередню участь у бойових діях на території нашого краю;
- питанням життя мешканців Кіровоградщини під німецько-фашистською окупацією, боротьби патріотично налаштованих сил з окупантами, післявоєнної відбудови області і деяким аспектам співіснування населення області з тилловими підрозділами та органами радянської влади після остаточного визволення області (ця частина розбита на три розділи, відповідно до змісту статей).

Слід відзначити, що матеріали конференції містять багато цікавої інформації як для спеціалістів з історії, так і для усіх, хто цікавиться різноманітними аспектами історії нашого регіону часів Другої світової війни. Ця інформація дозволяє у багатьох випадках по-новому дивитися на події 70-річної давнини.

Це стосується і питань загального змісту битви за Кіровоград, періодизації історії бойових дій, питань про хід та наслідки боїв у перший період війни, а також визволення районів області у період битви за Дніпро та Кіровоградської наступальної операції, участі окремих підрозділів у бойових діях на Кіровоградщині (серед них штрафних батальйонів та рот).

Також багато нового містять матеріали, присвячені окупаційному режиму та діяльності осередків опору, як радянського, так і націоналістичного спрямування. Ці матеріали багато у чому не співпадають з усталеною точкою

зору на відносини окупантів з місцевим населенням, яка залишилася незмінною ще з часів панування радянської ідеології. Проте одне з завдань сучасної історичної науки, у том числі і краєзнавчого напрямку, напевне і полягає у тому, щоб долати застарілі стереотипи і розширювати історичні знання відповідно до потреб сучасності.

Вивчаючи матеріали конференції можна зробити висновок, що колективна праця її учасників досягла певної проміжної мети у виконанні поставлених перед собою завдань деталізації, поповнення, узагальнення і переосмислення історії рідного краю.

### **Аннотація**

Выпуск II издания «**Меж Бугом и Днепром. Научно-краеведческий вестник Центральной Украины**» представляет собой результат коллективной работы научных специалистов, энтузиастов-краеведов и педагогов гуманитарно-исторического направления Кировоградской области. В сборник вошли материалы областной научно-практической конференции «Центральная Украина в водовороте Второй мировой войны», состоявшейся на базе Государственного архива Кировоградской области 23 октября 2014 года. Конференция была посвящена 70-й годовщине освобождения Украины от немецко-фашистских захватчиков.

На конференции выступили ведущие ученые и краеведы г.Кировограда и районов области. Большинство участников предложило собственный взгляд на события 70-летней давности. Работа конференции велась по трем направлениям: «Ход военных событий на территории Центральной Украины 1941-1944 гг.», «Персоналии известных военных деятелей периода Великой Отечественной войны, которые принимали участие в боевых действиях на территории Центральной Украины», „Кировоградщина в годы войны: оккупационный режим, движение сопротивления, послевоенное возрождение, память о войне”.

Материалы, представленные участниками конференции, были распределены на несколько частей, посвященных соответственно:

- общим вопросам освещения военных событий на территории области в 1941-1944 гг.;

- вопросам истории боевых действий на территории отдельных районов Кировоградщины;

- персоналиям военных деятелей, под чьим руководством происходило освобождение области, а также военнослужащих Советской Армии, которые непосредственно принимали участие в боевых действиях на территории нашего края;

- вопросам жизни жителей Кировоградщины под немецко-фашистской оккупацией, борьбы патриотически настроенных сил с оккупантами, послевоенного возрождения области и некоторым аспектам сосуществования населения области с тыловыми подразделениями и органами советской власти после окончательного освобождения области (эта часть распределена по трем частям, соответственно содержанию статей).

Следует отметить, что материалы конференции содержат много интересной информации как для специалистов по истории, так и для всех, кто интересуется различными аспектами истории нашего региона периода Второй мировой войны. Эта информация позволит во многих случаях по-иному оценивать события 70-летней давности.

Это касается и вопросов общего характера, связанных с битвой за Кировоград, периодизацией истории боевых действий, вопросами относительно хода и последствий боев в первый период войны, а также освобождения районов области в период битвы за Днепр и Кировоградской наступательной операции, участия отдельных подразделений в боевых действиях на Кировоградщине (среди них и штрафных батальонов, рот).

Также много нового содержат материалы, посвященные оккупационному режиму и деятельности групп сопротивления, как советского, так и националистического направления. Эти материалы во многом не совпадают с установившейся точкой зрения, которая оставалась неизменной еще со времен господства советской идеологии, на отношения оккупантов с местным населением. Однако, одна из задач современной исторической науки, в том числе и краеведения, состоит в том, чтобы преодолевать устаревшие стереотипы и расширять исторические знания соответственно к запросам современности.

Изучая материалы конференции, можно сделать вывод, что коллективная работа ее участников достигла определенной промежуточной цели в выполнении поставленных перед собой задач по детализации, пополнению, обобщению и переосмыслению истории родного края.

## **Summary**

The second edition of the *“Between the Bug and the Dnieper: a scientific bulletin of regional studies of the Central Ukraine”* is a result of the joint work of scientists, amateur regional researchers and Kirovograd teachers of humanities and history. It contains materials of the regional conference *“Central Ukraine in the Whirlpool of WW II”*, held on October 23, 2014. The conference was dedicated to the 70-th anniversary of the liberation of Ukraine from the German fascist invaders.

Leading scientists and regional researchers took floor at the conference, many of the presenting their own views on the 70 years old events. The work of the conference went along three lines: “The progress of combat actions in the territories of Central Ukraine in 1941-1944”; “Personalia of renowned military leaders of the period of the Great Patriotic war? Who took part in combat actions in the territories of Central Ukraine”; “The Kirovograd region during the war: occupational regime, resistance movement, postwar restoration, memories of war”.

Research and data, submitted by the participants, were divided into separate parts, dedicated respectively to:

- general questions of illuminating combat actions at the territory of the region in 1941-1944;
- points of history of actions at the territories of particular districts of the region;

- personalia of military commanders, at whose leadership the region has been liberated, as well as the Soviet Army personnel, who took direct part in action at the territory of our region;
- problems of life of the population of the region under the German fascist occupation, fighting of the patriots against the invaders; postwar restoration of the region and some aspects of coexistence of the population with the second echelon and logistic units of the Army and bodies of the Soviet power after the final liberation of the region (this part is further subdivided into three parts according to the contents of the articles).

It is to be noted, that the materials of the conference contain much interesting information both for the specialists in history and for all those, interested in various aspects of the history of our region of the period of WWII. This information will in many cases help to value differently the events of 70 years ago.

It also concerns some general points referring to the battle for Kirovograd, periodization of the history of actions, problems of progress and results of fighting in the initial period of the war, as well as of the liberation of the region during the battle for the Dnieper of the Kirovograd offensive operation, the part played in action by separate units (including companies and battalions of military offenders).

There is also much new in the materials on the occupation regime and activities of resistance groups (both pro-Soviet and pro-nationalist). They do not fully coincide with the approved point of view on relations between the invaders and the local population, which has remained unchanged since the times of the Soviet ideology domination. One of the tasks of modern historic studies, regional studies including, is to fight the old stereotypes and to widen historic knowledge in accordance with contemporary demands.

Studying the materials of the conference it could be concluded, that the joint work of its participants has attained a certain intermediary aim in fulfilling the announced tasks of detailing, adding to, generalizing and rethinking of the history of our native region.

Випуск II видання вміщує матеріали обласної науково-практичної конференції «Центральна Україна у вирі Другої світової війни», присвяченої 70-й річниці визволення України від німецько-фашистських загарбників, що відбулася на базі Державного архіву Кіровоградської області 23 жовтня 2014 р., Збірник складається з чотирьох частин, присвячених, відповідно, перебігу воєнних подій на території області у 1941-1944 рр., питанням історії бойових дій на території районів Кіровоградщині, персоналіям військових діячів та військовослужбовців Радянської Армії, що брали безпосередню участь у бойових діях на території нашого краю, питанням німецької окупації області, боротьби з окупантами, окремим аспектам післявоєнної відбудови області.

The second edition of the *“Between the Bug and the Dnieper: a scientific bulletin of regional studies of the Central Ukraine”* contains materials of the regional conference *“Central Ukraine in the Whirlpool of WW II”* dedicated to the 70-th anniversary of the liberation of Ukraine from the German fascist invaders. The conference was held on October 23, 2014.

The edition consists of four parts, reflecting, respectively, the progress of combat actions in the region in 1941-1944, problems of the combat actions in the districts of the region; personalia of military leaders and Soviet Army personnel, who took part in action in the region; problems of the German occupation of the region, struggle against the invaders; separate aspects of postwar restoration of the region.

Выпуск II издания Выпуск II издания «Меж Бугом и Днепром. Научно-краеведческий весник Центральной Украины» содержит в себе материалы областной научно-практической конференции «Центральная Украина в водовороте Второй мировой войны», состоявшейся на базе Государственного архива Кировоградской области 23 октября 2014 года, посвященной 70-й годовщине освобождения Украины от немецко-фашистских захватчиков. Сборник состоит из четырех частей, освещающих, соответственно, ход военных действий на территории области в 1941-1944 годах, вопросы истории боевых действий на территории районов Кировоградщины, персоналии военных деятелей и военнослужащих Советской Армии, которые принимали непосредственное участие в боевых действиях на территории нашего края, вопросы немецкой оккупации области, борьбу с оккупантами, отдельные аспекты послевоенного восстановления области.

Наукове видання

# Між Бугом і Дніпром

Науково-краєзнавчий вісник  
Центральної України

Випуск II

Редактор С.Янчуков  
Верстка та дизайн  
Коректор

Підписано до друку 11.08.2014 р.

Формат  $60 \times 84 \frac{1}{16}$ . Папір офсетний. Гарнітура Times.

Ум. друк. арк. 11,86.

Наклад 100 примірників. Замовлення 325.

Зверстано та віддруковано  
в ТОВ «Центрально-Українське видавництво»  
Україна, 25006, м.Кіровоград, вул. Тимірязєва, 69.  
Тел.: (0522)24-48-51, 24-25-96.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного  
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої  
продукції від 15.12.2011 р., серія ДК №4234.